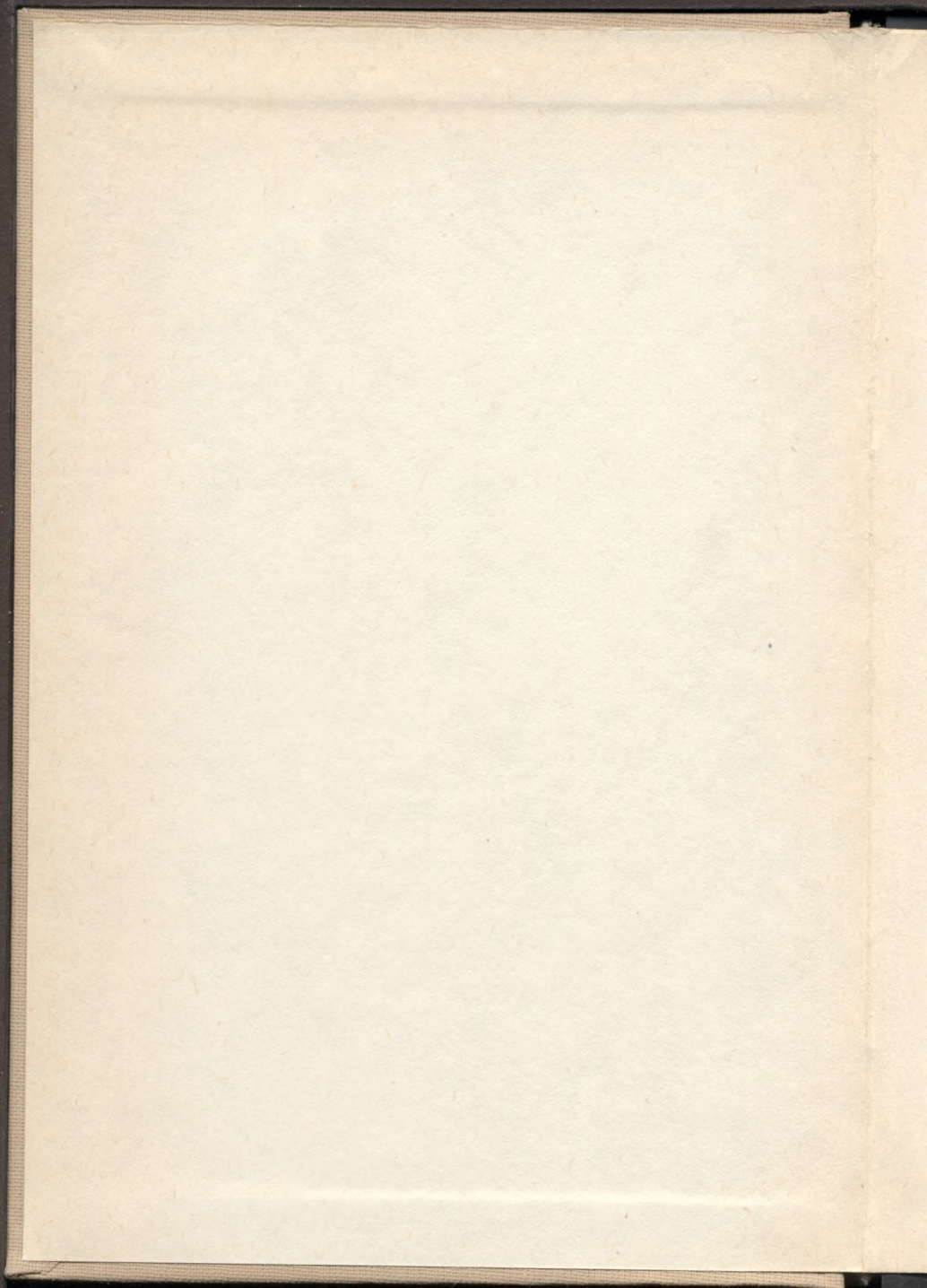

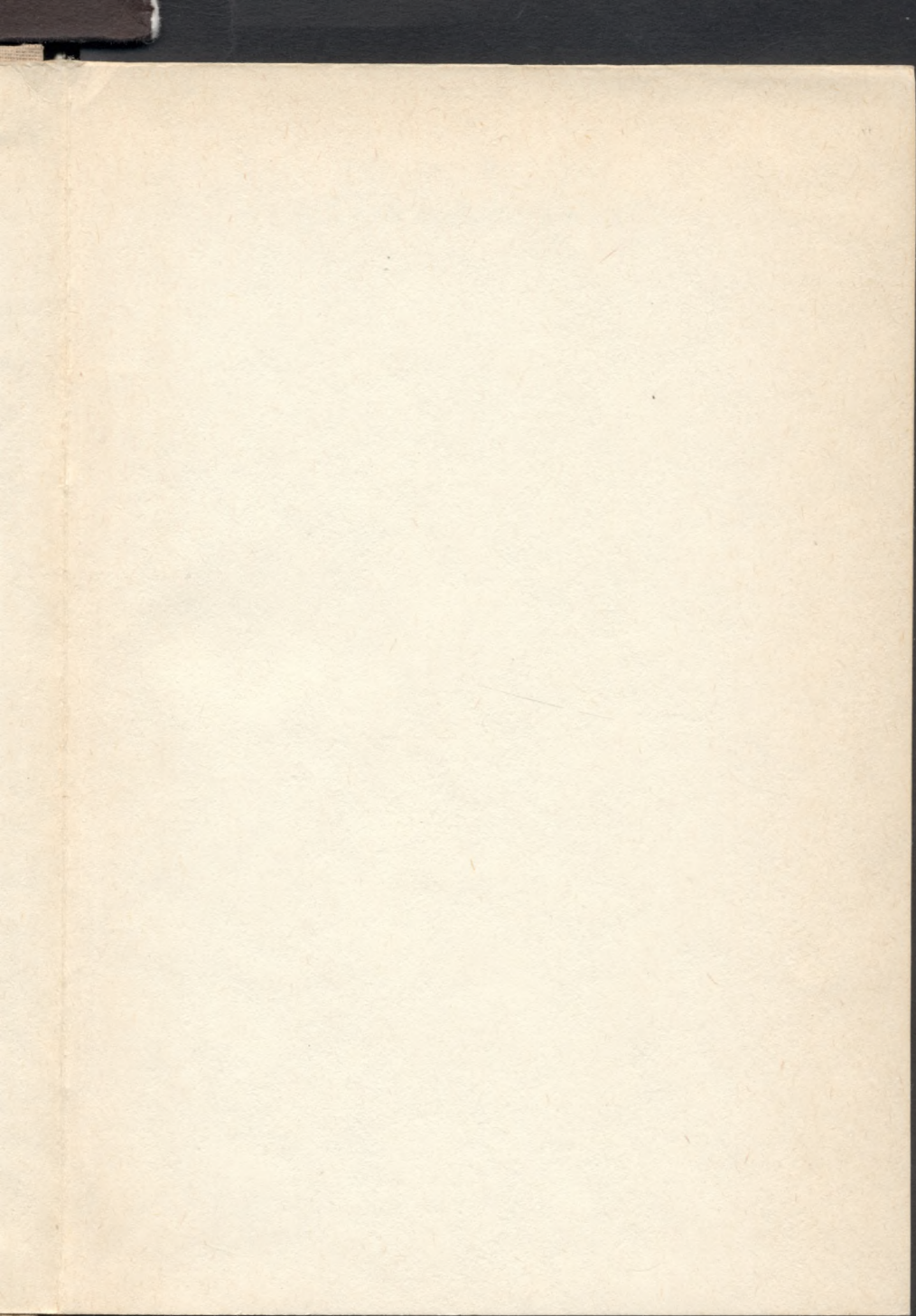
MB
126.746

Vesentum Vesco

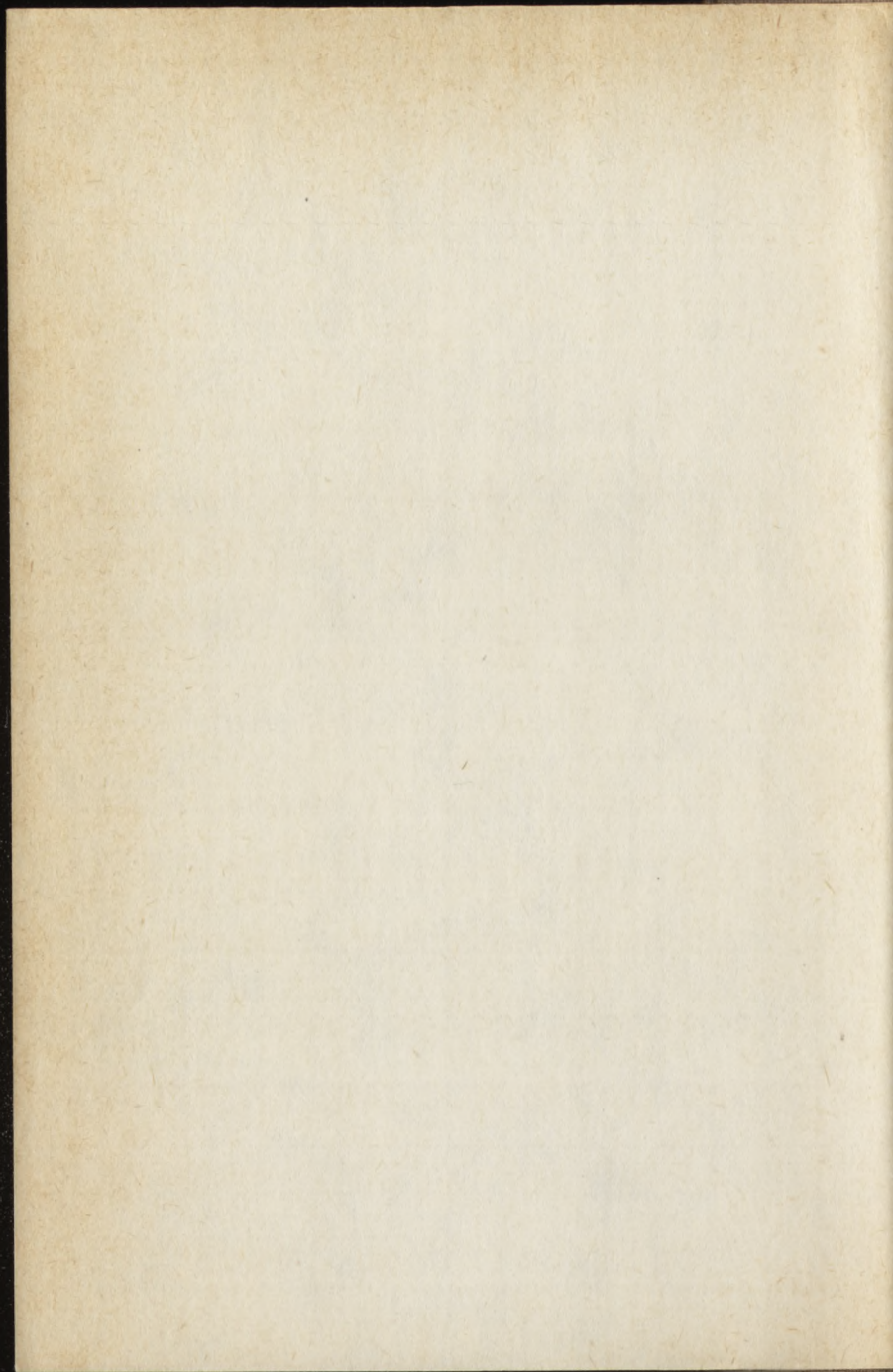

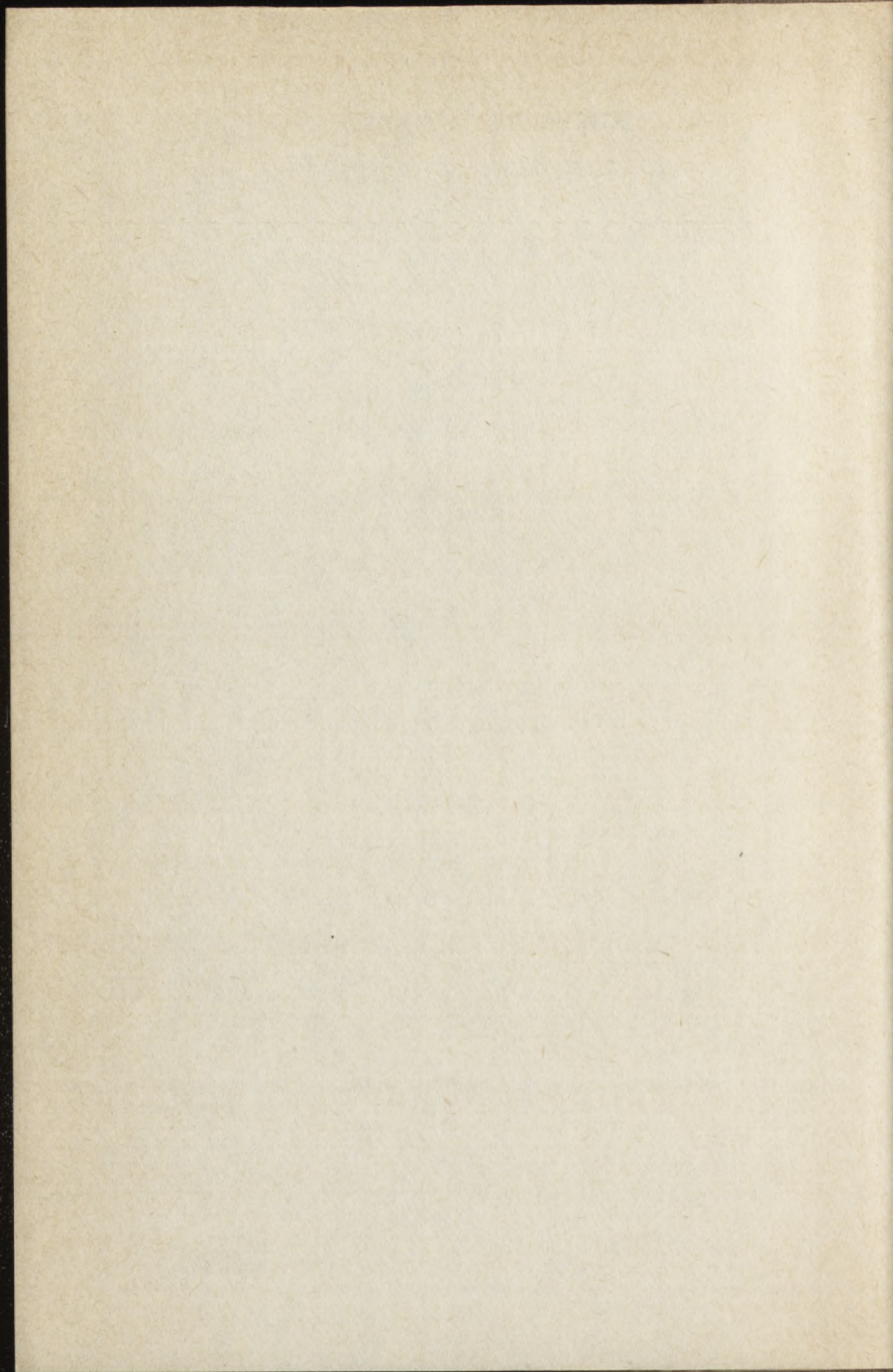

KERESZTURY DEZSŐ
„*Csak hangköre más*”

KERESZTURY DEZSŐ

*„Csak hangköre
más”*

ARANY JÁNOS

1857–1882

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

Izsó Miklós Arany Jánosról készült
mellszobrának felvételét, valamint a kötetben
szereplő reprodukciókat

SZELÉNYI KÁROLY

készítette

MB 126.746

1988

© KERESZTURY DEZSŐ, 1987

MINDVÉGIG

A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez
Ha jó a halál;
Ujjod valamíg azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.

Bár a szerelem s bor
Ereidben nem forr:
Ne tedd le azért;
Hát nincs örömed, hát
Nincs bánat, amit rád
Balsors keze mért?...

Hisz szép ez az élet
Fogytig, ha kiméled
Azt ami maradt;
Csak az ősz fordultán,
Leveleid hulltán
Ne kívánj nyarat.

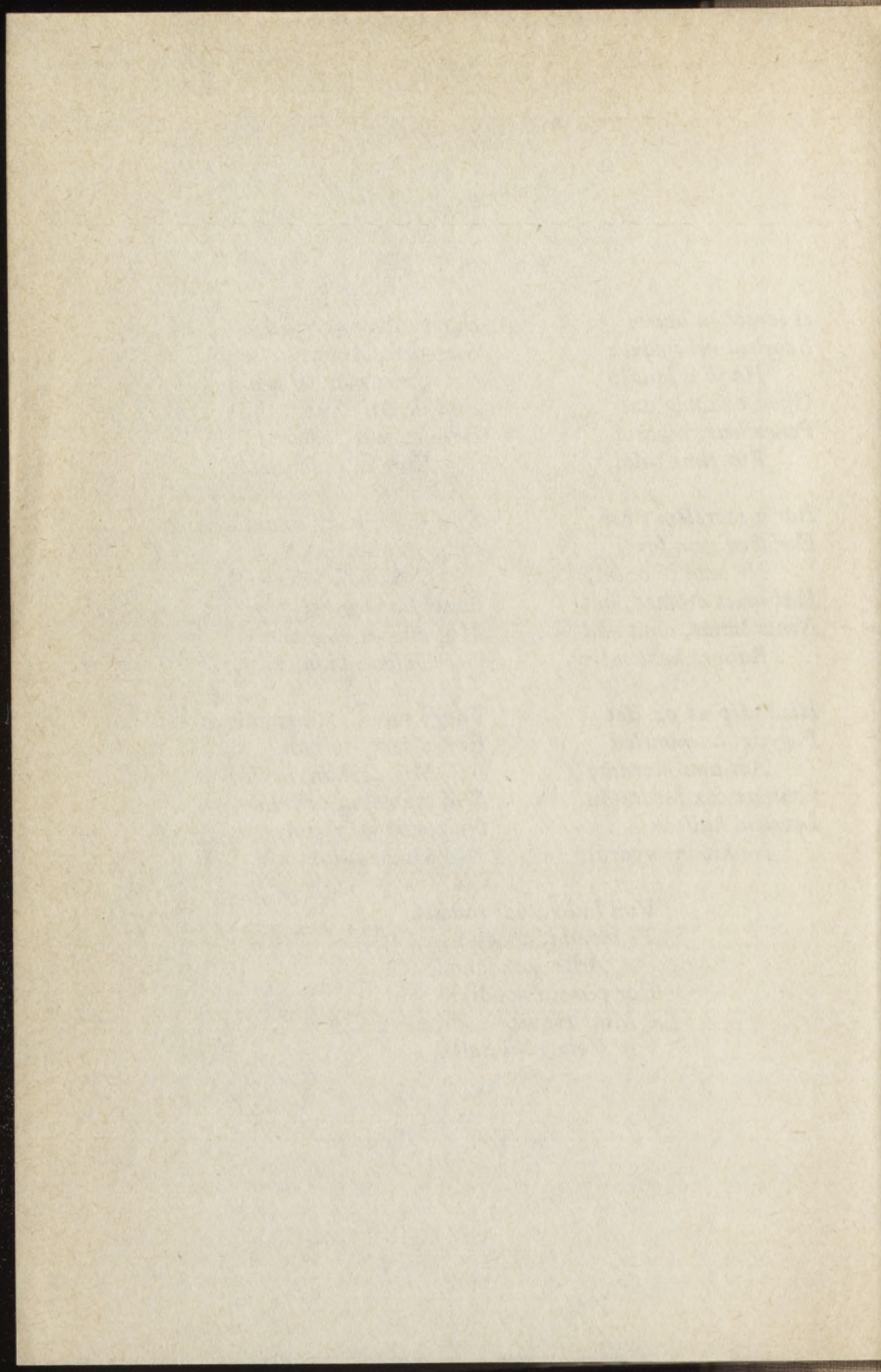
Bár füstbe reményid, –
S egeden felényit
Sincs már fel a nap:
Ami derüs, élvezd,
Boruját meg széleszd:
Légy te vidorabb.

S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;
Ezzel ha elégszel,
Még várhat elégszer
Dalban vidulás.

Tárgy künn, s temagadban –
És érzelem, az van,
Míg dobban a szív;
S új eszme ha pezsdül,
Ne vonakodj restül
Mikor a lant hív.

Van hallgatód? nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
– Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.

Előszó

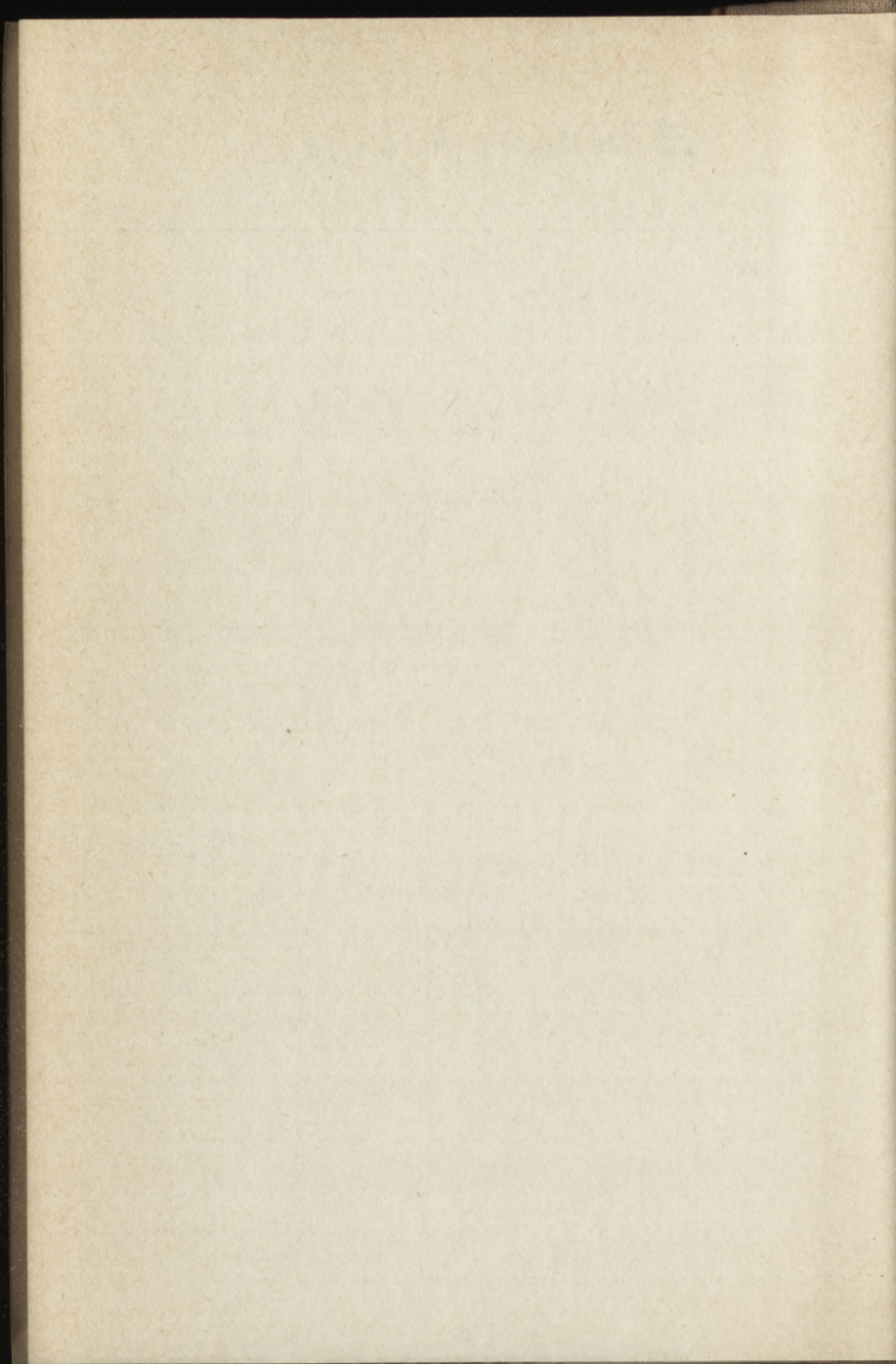
Ez a könyv egy Aranyról írt pályakép második fele. Ez is lassan, sok töprengés, akadályoztatás közben készült. A költő életét és művét vizsgáló irodalom olyan gazdag és szerteágazó, hogy még a régen sürgetett bibliográfia sem készült el. Megtörténhetik tehát, hogy bár gondosan tanulmányoztam a szakirodalmat, valami elkerülte a figyelmemet. Emellett: a köztudatban élő Arany-kép, egész világgunkkal együtt, alapvető változásokon ment át. Hogy amit írtam, hiteles legyen, a forrásokhoz kellett fordulnom. Tudom, hogy vállalkozásom nem lehet több becsületes kísérletnél, s hogy nem írhattam volna meg olyan személyes élmények nélkül, amelyek Arany életének és művének sokáig rejtett mozzanatait segítettek megérteni. Nem törekedhettem tehát a teljes szakmai apparátust munkáltató monográfiára. Irodalmunk egyik legrejtélyesebb génusza érdekelt; s a teljes filológiai eszköztár megmutatása legalább kétszeresére duzzasztotta volna a könyvet. Sok fontos részletre, elvégzendő feladatra így is éppen csak hogy fölhívhattam a figyelmet. De talán sikerült Arany pályaképét az eddigieknél hitelesebben fölvázolnom. Az első kötet két évtizede jelent meg, és alig hozzáférhető. Ezért is, meg hogy ez a kötet is egy magában

érthető munka legyen, némelykor meg kellett ismételnem egy-egy, az első kötetben kifejtett mozzanatot. A tárgy egyébként is oly sokrétű, hogy annak, aki csak vázlatosan ismerteti is, itt-ott ismételnie kell. Az Aranyról kialakult vélemény csak az elmúlt évtizedekben is erősen megváltozott; magam is sok mindent világosabban látok már. Ezért is szükséges lesz majd egy mindkét kötet anyagát egybecsiszoló, a költő pályaképét egy ívben megrajzoló összefoglalásra.

A nemzet költője

A múlt század ötvenes éveinek derekán lényeges fordulat következik be Arany pályáján. A szabadságharc leveretését követő katonai elszámoltatást barátai segítségével, fogcsikorgatva bár s az állandó fenyegetettség légkörében, sikerült bántatlanul túlélnie. Az ötvenes évek első harmadában tovább folytatódott, sőt kibontakozott első költői virágzása. Igaz, hogy a hangsúly az elbeszélő művekről áttevődött a líraiakra: a körülmények hatására „subjectiv költő” lett, ahogy később szót ejtett a változásról. A forradalom és szabadságharc mindent fölkavaró, egyszerre fényesen ragyogó és kétségbeejtően kiábrándító élményvilága lassan kiürült: a „nép költőjének” hivatástudata mindjobban átalakult benne. Előbbi korszakának vezéreszméi más értelmet nyertek; hangsúlyrendjük megváltozott. Kedélyvilága elborult, egyre többet panaszkodott testi és lelki betegségeiről, „petrifikált”, megkövült állapotáról.

Külső életét, körülményeit tekintve pedig erre a bémult, nyűgös állapotokról elhangzó folytonos panaszra, első pillantásra úgy tetszik, nem lehetett komoly oka azon kívül, hogy „túlérzékeny fájvirág”-ként minden bántás sokszoros visszhangot vert érzésvilágában, s hogy levelezőtársai – különö-

sen Tompa – maguk is ilyesmivel traktálták, és elvárták tőle, hogy ő is elégedetlen legyen sorsával. A fordulat okai a költő kedélyéletében, egészsége megromlásában, magatartásformáinak kiélesedő ellentmondásosságában, hivatástudatának sérüléseiben, lehetőségeinek beszűkülésében keresendők. Ahogy később, 1857-ben, egy óriási homéroszi hasonlatban maga is fölidézte lelkiállapotát: a régi út eltorlaszolódott előtte, s az újat nem találta, vagy úgy érezte: nem bírja erővel. Mi sem bizonyítja ezt jobban annál, hogy amint megint kilépett szorongató, kiélt körülményeiből, s új, titkolt vágyaiban megálmodott, kedvére való ingerekkel, lehetőségekkel teli helyzetbe került, az odahagyottnál voltaképpen sokkal nehezebb körülmények között hirtelen-váratlan: óriások munkáját végezte el, akár a tennivalók sokféleségét, akár az elvégzett munka temérdekségét nézzük.

Vannak, akik ezért is, meg azért is, mert életének helyszínváltozásai fontos köztörténeti változásokkal is összefüggnek, e környezetváltozások szerint jelölnék ki pályáivének szakaszait. Ezek közül nem egy Nagykőrösben keresi a válság okozóját is. Helytelenül, mert Nagykőrös csak kis részben lehetett oka, s inkább színhelye volt elkedvetlenedésének, egyre romló közérzetének, betegségeinek, panaszainak.

Közel egy évtizedet töltött ott: 1851–60-ig. Családi rábeszélésre, baráti csalogatásra, de leginkább mégis a megalázó helyzetekből kitörni vágyó s a valahol újra méltó munkát és megnyugvást kereső

lélek ösztönzésére fogadta el a kivételes megbecsülést, bizalmat tanúsító meghívást. Felszabadultan, a baráti szeretet, segítőkészség, a közszorongást a magánélet derűjével fel-feloldó együttérzés légkörében fogott munkához olyan tárgyak tanáráként, amelyek közel álltak hozzá. Rokon szellemű tanári kar zárult köréje, s egyaránt gondoskodott a társas együttlétek melegéről, a politikai helytállás okos szilárdságáról, de az iskola szakmai színvonalasságáról is: az újjáalakuló Tudományos Akadémia 1858-ban a tanári kar hat tagját választotta tagjává.

Nyilvánvaló, hogy élete Nagykőrösön sem lehetett fenékgig tejfel. A város ugyanolyan poros, mezőgazdasági jellegű település volt, mint Szalonta; az összképhez még az idegen katonaság jelenléte az egyébként színmagyar városban is hozzátartozott. De a város nagyobb volt, társadalmi tagolódása is erősebb. Itt két kaszinó is működött, s Aranynak, a „professzor úr”-nak az előkelőbbikbe kellett beiratkoznia, bár nincs hír róla, hogy gyakran eljárt volna oda; ő éppen az ellenkezőjét mondta, s joggal. Ezért is maradt el sok minden „mellékes”, ami Szalontán könnyebbé tehetné az „elélhetés gondját”.

Itt nem nyílt mód a kertészkedésre, s nem illett, hogy Arany tanár úr felesége maga fejje meg az otthon tartott tehenet; a fizetés pénzben járt ki, s a családnak a szalontainál jóval drágább piacról kellett magát ellátnia. Ezért is kísérletezett Arany például azzal, hogy gabonával kereskedjék: rá is fizetett alaposan. Ezért is szól egyetlen, feleségéhez

írt verse a sötét tekintetről, mely az asszonyé, s az élet gondjáról, mely a férfié.

Nagykőrösön mindvégig idegenek is maradtak; megbecsülték a tudós tanárt, de nem vették be a családot. Társaságuk voltaképpen az igazán ugyancsak meg nem honosodott kollégáké volt. Barátkoztak ugyan néhány szomszédal, ismerőssel; jellemző azonban, hogy amikor az egyik gyerekpajtásból házasulandó fiatalember lett, nem Juliskát választotta feleségül, hanem egy inkább hozzávalónak látszó birtokos lányt. Törös László, a költő kőrösi életének gondos kutatója, ebben az imádott kislányát, de az egész családot is ért megszegyenítésben látja Aranyék gyors Pestre költözésének főokát. De akkorra persze már a nagy tanári kar is kezdett szétszóródni, s a főváros vonzása elháríthatatlanná erősödött.

Aranyt nem fűzték az emlékeknek, érdekeknek, vágyaknak olyan száalai Nagykőröshöz, mint Szalontához: nem búcsúzott nehezen, s nem is igen tartott később kapcsolatot a várossal; aminthogy ez is csak jóval később alakította ki magának – jórészt az ott élő, működő értelmiség néhány tagjának kezdeményezésére és buzgalmaival – az „Arany János városa” szerepet. „Világirodalmi viszonylatban is példátlan, hogy egy nemzet legnagyobb költője élete alkotásra legjobban hivatott évtizedét egy kisebb vidéki városban köztanári minőségben töltse” írja erről –, a megrögzött közvéleményt kifejezve – Arany nagykőrösi éveinek monográfusa. Holott ilyesmire s ennél még rosszabbra is akad elég

példa a világirodalom történetében. Goethe pályája egészen kivételes; s a maga módján még az is tele van „méltatlan munkával”, szorongással, panaszszal.

Arany maga is panaszkodott persze egynéhány nehéz körülményre. Pedig ezek az évek nem valamilyen szellemi gályarabság képét mutatják igazán. Mert a vezető értelmiségi pályára kerülő s azon magát teljes erővel továbbképző ember sokat nyert is ebben a sokrétűbb, de koncentráltabb munkakörben. A tanári kar, ahogy már említettem, Aranyhoz igazán méltó műveltségű és világszemléletű emberekből került ki; a költő nemcsak kellemes szellemi környezetet, de sok érdemes épülni-és tanulnivalót is kapott tőle. Figyelme sokoldalúbb lett, tájékozottsága, érdeklődése elmélyült, elzárkózásra hajló természete nyíltabbá vált. Kényszerülve is volt, de lehetősége is nyílt rá, hogy az őt közvetlenül érintő és érdeklő területeken – a nyelvekben, főként a magyar és a világirodalomban meg az esztétika, poétika gyakorlatában és elméletében – módszeres következetességgel és a lehető teljesség igényével végigjárja mindazt, amit csak elérhetett, hogy tehát ily módon, szívós önképzőként, már éretten, kellő áttekintéssel, nem lecke-ként, de élő műveltséggé szervített ismeretanyagként pótolja, kiegészítse azt, amit a debreceni „tanpálya” megszakadásával elmulasztott.

Együtt tanult diákjaival: az őt magát is foglalkoztató tárgyak sűrűn előfordulnak az iskolai dolgozatokban; vezetőként részt vett az ifjúság önmű-

velésének szolgálatában létrejött pályázatok kiírásában, diáklap szerkesztésében; a hiányzó tankönyvek pótlására tervezett ilyesmit, helyettük jegyzeteket diktált, s az iskola értesítője számára komoly tudós értekezést írt. Amikor tehát – ihlete fogytán, alkotó munkája megtorpanásának, de rég ápoltságai megvalósulásának idején is – arra kezdett gondolni, hogy „éneklőből énektanár” lesz, ezt már teljes joggal tehette. Nemcsak tanári működésének tárgyát és módszerét ismerte alaposan, nemcsak azokat a lehetőségeket találta meg és értékesítette, amelyeket az összmonarchikus integrációt szolgáló, de elveiben és szervezetében mégis korszerű Thun-féle iskolarendszer a színvonalas magyaroctatás kifejlesztésére is nyújtott, de vállalkozhatott arra is, hogy országos jelentőségű intézmények példás tisztviselőjeként, kora legszínvonalasabb folyóiratainak szerkesztője legyen.

Ezt nemcsak az iskolának köszönhette, hanem annak is, hogy Nagykőrösön lényegesen közelebb élt a fővároshoz, mint Nagyszalontán. Így az abszolutizmus, a cenzúra, a megnövekedett hivatali zaklatások idején meglazult kapcsolatai a lassan újraszervezkedő irodalmi – s most már tudományos – élet központjával ismét megerősödtek.

Persze ez az újjászerveződő központ egészen más volt, mint amilyennek vonzás- és hatáskörébe Petőfi jobbán került a *Toldi* költője. Petőfi eltűnt a harcok viharában; pontosabban: átlépett a legendába; a vele s körülötte fölrajzó társak elnémultak, mert börtönbe, külső és belső számkivetettségbe kerültek, megroppantak, megőrültek, bélyegessé lettek; a nagy eszmék az üldöztetés idején legfeljebb igazi arcukat elrejtve, álcázva, bújdosásra kényszerülve élhettek tovább. Az elnyomatás idején a túlélést kivárással, megegyezésre kész politikálással biztosítani kívánó vezetők léptek a forradalmárok helyére: az a csoport, amelyet azóta is szokás a kiegyezést előkészítő és létrehívó „haza bölcsé”-ről: irodalmi Deák-pártnak nevezni.

Ennek az egyre fontosabb szerepet játszó csoportosulásnak szüksége volt arra a költőre, akit az országos közvélemény joggal Petőfi hű társaként tartott számon, de akiről a beavatott tervkészítők tudták, hogy hajlékonyabb, tapasztaltabb, eszméiben hozzájuk hasonlóbb, s főként elviselhetőbb Petőfinél. Azt is tudták róla, hogy teljes erővel föllépett a Petőfi örökségét elherdáló, külsőségekkel, demagóg hazafiaskodással kérkedő „kelméiség” (Erdélyi János szava) ellenében. Aranynak a legsúlyosabb években kivirágzó költészete példát adott arra is, hogyan kell okosan munkálkodva helytállni, költői jelképekkel vagy éppen hallgatással is szólni.

Nyugodtan ráoszthatták tehát a tébolyító fájdalmát alkoholizmusba fojtó s 1855-ben tört lélekkel sírba szállt Vörösmarty szerepét, hogy ti. ő legyen „a nemzet koszorús költője”.

Erre a szerepre – úgy látszott – szokott kishitűségével, csak a költő érezte magát alkalmatlannak. De amikor sor került rá, mégis ennek felelősségével viselkedett. Akkor is, amikor, bár némileg zavartan, már-már pironkodva reagált ugyan a műveit magasztaló bírálatokra, de mégis elfogadta az irodalmi Deák-párt egybehangolt munkálkodását, amellyel költői elsőbbségét elismertették – s akkor is, amikor 1857-ben elutasította az idegen hatalom fölkérését, hogy kivételes anyagi és hivatali kitüntetésért az ország első költőjeként ő írja meg a magyarországi látogatásra érkező uralkodópárt köszöntő ódát.

Habozva, bizonytalanul indult meg az új úton, amely ugyan a régi folytatása volt, de ki tudja, hova vezethetett. „Mint ki éjjel vízbe gázol, s minden lépést óva tesz”; ez az 1857-ben *A lejtőn* címmel írt versben megfogalmazott kép ott kísért akkori leveleiben is; ahogy az aggodalom is, hogy netán beválasztják az újjáéledő Akadémia tagjai közé. Erre – bizonytalanra lett céltudatát csak leplezve őrző emberként – éppoly alkalmatlannak érezte magát, mint arra a bizalomra, amellyel az Akadémia őt kérte föl, hogy az országos tüntetéssé növvő gyászünnepségre, Széchenyi halálakor, ő írja meg a méltató ódát. De azért ezt is megírta. Vállalkozott, sőt boldogan készült a Pestre költözésre is, bár szíve

mélyén úgy érezte, s megrendítő, álcázott önarcképében meg is fogalmazta: „Az út, hova talpam nyomul, / Süllyed, ropog, átvékonyul; / Ónsúllyal a kolosszi lég / Elzúzna, ha megállanék.”

Így: fölszabadultan s megrettenve lépett ki Nagykőrös fullasztó magányából. Enyhülést, biztonságot kereső bújdosóként került oda 1851-ben, s a nemzeti művelődés ügyét szolgáló új vezérkar nagyra becsült tagjaként hagyta el a várost 1860-ban.

Hogy erre sor kerülhetett, azt az országos és világpolitikai körülmények megváltozása tette szükségessé és lehetővé. Mert más volt a helyzet Haynau rémuralma idején, más Geringer katonai diktatúrája meg Albrecht főherceg rendőri-politikai külsőségeiben tán enyhébb, az ország államszervezeti, gazdasági beolvasztása tekintetében azonban céltudatosabb és az egész magyarságot érintő kormányzói uralma idején, más a krími háború, más – a protestánsokat sújtó, a katolikusokat fölerősítő – egyházpolitikai és iskolapolitikai rendeletek körüli huzavonák idején, más a császár első látogatása (1852), más Deák Ferenc Pestre költözése (1854) előtt és után; ismét más a Monarchia gazdaságát is megrázó világválság, a solferinói vereség, a polgári, de magyarelles reformjairól híres Bach bukása (1859) után. S végleg megváltozott a helyzet Garibaldi sikerei, az Októberi Diploma s a Februári Pátens körül fölkavargó megmozdulások, Széchenyi, majd Teleki öngyilkossága, az 1861-ben összehívott és hamarosan föloszlatott or-

szágyűlés keltette izgalmak idején. A hatalom sok kapkodó, visszas intézkedése és az alkura egyedül a maga föltételeihez rendületlenül ragaszkodó ellenzék passzív rezisztenciájának kiéleződése csak fokozta a feszültséget. A Habsburg-birodalom világpolitikai tekintélye végleg megingott, amikor a nemrég még szövetséges Poroszországgal megütözve, 1866-ban Königrätznél megsemmisítő vereséget szenvedett. A császárnak nem maradt más választása, mint kiegyezni a magyarokkal.

3

1867, a kiegyezés éve Arany harmadik pályaszakaszának is záróköve.

A határ ebben az esetben sem jelölhető ki egyetlen évben: az új válság már korábban – 1864–65-ben – elkezdődik, a pályafordító események mégis a kiegyezés évében zárulnak le. Ebben az évben jelenteti meg Ráth Mór Arany *Összes költeményei*-t; ekkor kell elfogadnia a Szt. István-rendet; ekkor költözik be az Akadémia új palotájába, a főtitkár szolgálati lakásába, köti sorsát végleg a fővároshoz, s kezdi szinte végleges gyakorlattá tenni azt az elvet, amelyet a szabadságharc bukása után megfogalmazott, de akkor még nem követett: „és szóljon az, hogy hallgatok”. Ezek a mozzanatok a pályaszakasz lezáródásának csak külső jegyei: mögöttük az 1856 körül lejátszódó válsághoz igen hasonló meghasonlás erői működnek. Ahogy akkor

a „nép költőjének”, most a „nemzet koszorúsának” szerepe homályosult el, vált hiábavalóvá, váltott alakot.

Nem szabad elfeledni, hogy Arany, bár egész életében tisztviselő volt, igazában mindig költőnek tartotta magát. Mikor kilépett a „közönséges ember” szerepéből, költőként tette ezt, s utolsó nagy vallomámos versében, a *Mindvégig*-ben is azt kiáltotta – valamilyen kivételes állapot hevében, mintegy megkettőzött öntudattal – önmagának: „A lantot, a lantot / Szorítsd kebeledhez, / Ha jó a halál!” A *Nép barátja* szerkesztője is főként szépíróként kívánt hatni; az „énektanár” pedig azért fogott bíráló, kutató, elméleti munkákba, hogy költői tevékenységét pótolja, tudatosabbá s eredményesebbé tegye. A termés, amit az ötvenes évek derekán betakarított, közrebocsátott: a két *Toldi*, a *Katalin*, a *nagyidai cigányok* s a *Kisebb költemények* a költő alkotásai. A Kisfaludy Társaság, amelynek igazgatójaként Pestre került, „szépirodalmi intézet” volt; 1860-ban megindított folyóiratának a *Szépirodalmi Figyelő* címet adta; a másodikban, a „kapósabb” formára alakított *Koszorú*-ban is főként a szépirodalmi rész gazdagodott. 1867-ben csak költeményeit válogatta egybe s rendezte sajtó alá az *Összes Költeményei*-t közrebocsátó kiadásban; az utolsó, még az ő utasításai alapján lezárt gyűjteményben, az 1883-ban megjelent *Összes Művek*-ben is a költészet uralkodik.

Arany rendkívül gazdag, sokrétű és sokféle irányuló költői tehetségében sok minden rejlett, amit

ilyen művek létrehozására mozgósíthatott valamilyen határozott céltudat. Pályaszakaszai ezért is emlékeztetnek egy-egy szökőár föltornyosulására vagy vulkáni kitörésre: az ár, a kitörés sok mindent magával sodor a mélyből, látványa egységesnek mutatkozik, anyagában azonban sok különmű elem sodródik, vegyül egybe. „Szeretem a *nemzeti* költészetet; a *népiesség* köntösében még most, később majd pusztán” – írta Szilágyi Istvánnak még 1847-ben a *Toldi* pályadíjnyertes, „népköltő”-ként magasztalt írója. Utat lelő indulata egy időre igen erős politikai töltést adott költészetének – pontosabban: a köztéren megmutatkozó költői magatartásának. Ő is azt akarta volna, amit a minden ízében forradalmár vezérbarát: úrrá tenni a népet az irodalomban, hogy visszanyerje elveszített egyenjogúságát a nemzetben. Arany tudniillik a parasztságot, ami akkor még – vagy már akkor is utópikusan – a maga megtapasztalt sokrétűségében is nagyjából egyet jelentett számára a „néppel”, nem jogtalannak, hanem jogfosztottnak tartotta.

A forradalom és a szabadságharc tapasztalatai, amennyire táplálták, annyira ki is kezdték ezt a szemléletmódját. Az önkényuralom idején népiességének radikálisan forradalmi éle szükségképpen tompább lett. A politikai töltésű népiesség, a népbarát radikalizmus akkor alig szólalhatott meg; a hangsúly egyre erősebben a nemzeti ellenállás, a nemzeti érdekegyesítés eszméire és gyakorlatára helyeződött át. Az irodalmi Deák-párt politikai elgondolásainak, elvrendszerének és taktikájának

vonzásában az a szemléletmód erősödött föl újra Aranyban is, amely a népi elemet a történelem folyamán létrejött nemzeti műveltség szerves megújulásához csupán alapnak tekintette, valamilyen szívósan, céltudatos gonddal, kiművelt ízléssel továbbfejlesztendő népi-nemzeti ideál-realizmus összetevőjeként értékelte.

Az átalakulás nem ment sérülések nélkül. A közműltban lejátszódott eseményekben nem lehetett észre nem vennie a kiütköző emberi gyengeségeket; a bukás után az ezek okozta sérülések kínjai fölerősödtek. Arany, szokása szerint, magát se kímélte, mikor a tragédiába forduló nagy dráma mozgatóerőit kereste. *A nagyidai cigányok*-at s a körülötte széthullott töredékeket fellökő indulat nemcsak a kudarcba fulladt vállalkozás torzképét idézte fel, de kikezdte a népköltő eszményét és oly boldogan kikovácsolt s oly törekenynek bizonyult eszközeit is. *A Toldi estéjé*-t 1854-ben úgy bocsátotta útjára – tele szorongással –, mint „egy hangot a múltból”, mert „most már futunk a népiestől”. Erdélyi János, mind a politikai-forradalmi, mind az esztétikai-stílusbeli népiesség egyik legnagyobb hatású előkészítője úgy látta 1856-ban: „Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégzettnek, ha nem állna a végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője”: ebben bennfoglaltatik, hogy „a sokak által előkészített” és kiművelt mozgalom „betöltötte hivatását,” elérte célját. Salamon Ferenc pedig, az irodalmi Deák-párt egyik kiváló tanulmányírója, ugyancsak 1856-

ban már némi ingerültséggel intette le azokat, akik – népiességük miatt – készek volnának Aranynek és Petőfinek, „két legnagyobb költőnknek mintegy alsóbb helyet mutatni ki irodalmunkban”.

Az új szerepet – bár kezdettől fogva erre készült, s a forradalmian aktualizált népiességet csak átmenetinek tartotta – akkor vállalta teljes tudatossággal, nyíltsággal, amikor a külső körülmények is erre hívták-taszították.

Nagykőrösi elszigeteltségét egyre erősebben éreznie kellett: a „nagy tanári kar” egyenrangú környezetet nyújtó társasága elszéledt, az egyház-tanács, amelynek taktikázása már addig is nehéz próbák elé állította, akkor már, önállóságát visszanyerve, arra látszott készülni, hogy visszatér a régi állapothoz: megelégszik négy-öt tanár munkájával, s lemond Aranyról. Tanárnak, sőt igazgatónak is hívták rangosabb iskolákhoz is, nagyobb fizetéssel, de neki a tanárságból már elege volt. Az egykori anyaiskolából, Debrecenből 1858 elején jövő, igen megtisztelő fölkérésre ezt válaszolta: „Én már küzdeni akárhol is tört ember vagyok. Nekem nem kell már keresni a tért, a pályát: nekem volna pályám, de nincs ember hozzá”.

Akkor, 1858-ban jött a hír, amely volt oly sorsfordító számára, mint a *Toldi* kitüntető fogadtatásáról szóló, hogy az újraéledt Akadémia az év december 15-én a *Toldi estéjé*-t jutalmazta a Marczibányi-díjjal, még aznap este előbb levelező, majd rendes tagjának választotta.

Most Deáktól kapott üdvözlő levelet; a megbe-

csülés magas s egyben baráti hangnemében, de mégis milyen másban, mint akkor, 1847-ben, a Petőfié volt! „Kedves barátom! – kezdi az ajándék részvényeket küldő reálpolitikus, s így fejezi be: – Nem mentegetem a szíves, bizalmas megszólítást... de teljes mértékben hasonló viszonzást kérek és várok”. A taggá választás nemcsak a kitüntetés dicsőségét, de a továbblépés reményét és kötelességét is jelentette Aranynak. De most értelmét látta a lassú fölkészülésnek, amelyről némi keserőséggel 1857-ben még ezt írta Tompának: „...majd ezentúl prózát írok... Nyelvészeti és aesthetico-litteraturai dolgokat morzsolgatok. Így barátom, kinek *lova* nincs, az járjon *gyalog*”.

A pesti barátok, akik közül sokan fölkeresték Nagykőrösön, s akiket ő is egyre gyakrabban meglátogatott, úgy vélték: ideje, hogy a fővárosba kerüljön. Különösen Csengery Antal, a körnek Kémény Zsigmond mellett legfontosabb szürke eminenciása, aki ezentúl Aranynak is legfőbb oltalmazója lett, volt azon, hogy Deák óhaja is teljesüljön, mert, úgymond, „szégyen volna, ha független állást nem tudnánk itt számodra biztosítani”. Felajánlották neki az újrászervezkedő Kisfaludy Társaság igazgatóságát. Habozott; aztán mégis vállalta az igazgatóságot, beadta folyamodását egy lap engedélyezéséért, s lemondott a tanári hivatalról.

A visszánémetesített (rácosított, görögösített stb.) fővárosban újra – mint egykor Nagyszalontán, csak éppen a legfontosabb országos fórumon – a központba került. Akarva, vonakodva: részese lett az ország alkotmányos önállóságának visszavívásáért, a megújuló magyar közművelődés kibontakoztatásáért folyó küzdelemnek. Úgy fogott munkához, mintha újjászületett volna. Az Üllői út egyik mellékutcájában volt első lakásuk; ez egyúttal szerkesztőségi szállásául is szolgált. Innen járt be az akkor igen modern Trattner házba (ma Petőfi u. 21.), ahol az Akadémia mellett a Kisfaludy Társaság is székel. A Kálvin tértől a Párizsi utcáig terjedő részen mindenkit megtalált, akire szüksége volt; az Akadémia ülésein, a könyvtárban meg a Kisfaludy Társaságban találkozott a szellemi és politikai életnek jóformán minden számottevő emberével. Szívesen fogadták. Egyszerű életet éltek, de a kőrösínél sokkal jobbat. „Kilenc évig nem szórakoztunk Kőrösön annyit, mint Pesten ez egy év alatt. Pedig szegényesen élünk” – írta Tompának. A társaság s az örömmel betöltött új munkakörök már magukban is szórakoztatták; egyebek közt az, hogy „mindennapos vagyok a *Napló*-nál, Keménynél; ez egyetlen recreatiom, esti sétáim célpontja” – ahogy ugyancsak Tompának – beszámolt.

Ha számba vesszük, mi munkát végzett el ott-tartózkodása első fél évtizedében, mit tanult, intézett, alkotott az az ember, aki nagykőrösi évtizedé-

nek második felében egyik beteges állapotból a másikba esett, akinek gyötrelem volt egy-egy levél megírása, s aki a „bevégtetlen élet, bevégtetlen munka” keserűségével csak álmok, tervek romjait, töredékeket látott maga körül, azt kell éreznünk, hogy – mint nem először s nem utoljára Arany életében – rendkívüli méretű vulkáni kitörés tanúi vagyunk. A mindjobban erősödő testi betegségek mintha eltűntek volna a szellem lángjaiban.

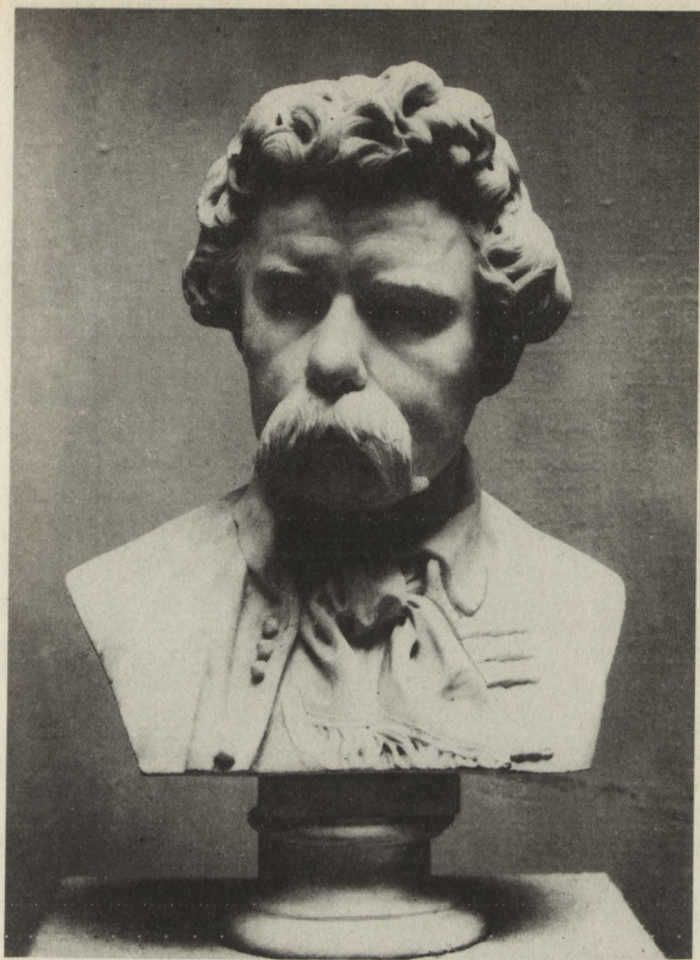
Amellett, hogy akadémikusként részt vett e nehezen, de szívósan mozduló intézmény munkájában, újraszervezte a Kisfaludy Társaságot, nyilvános szerepet szerzett, országos társadalmi alapot teremtett a Társaságnak, igazgatóként kiadványokat szerkesztett, nagyarányú vállalkozásokat kezdeményezett s indított útjukra. Neki kellett megszerveznie s működtetnie a tagok, nem utolsó soron a száz forintot fizető alapító tagok országos hálózatát; össze kellett hoznia a havonta rendezendő ülések és az évente esedékes nagygyűlés színvonalas műsorát és hallgatóságát – ilyen szerepben magának is nemegyszer föl kellett ülnie az előadói asztalhoz, holott irtózott a nyilvános szerepléstől. Részt kellett vennie a pályázatok kiírásának és elbírálásának munkájában: eközben nem egy aprólékos, tanulmányra kerekedő jelentést írt. Jelentést kellett írnia a szervezésről, a gazdálkodásról is; az anyagi helyzet, mivel a kiadványok, rendezvények, pályadíjak költségei nemegyszer túllépték a bevételeket, néha oly siralmasan festett, hogy a maga kis fizetését felvenni „arcátlanságnak” érezte. Az ő

gondja volt a sokszor kínos sürgetésekkel, sértődések elsimításával, magyarázkodásokkal, tájékoztatással járó levelezés intézése. Az *Évkönyvek* mellett törődnie kellett a pártoló tagoknak illetményként járó – évi hatvan ívre rúgó – kiadványsorozattal. Ennek részére a legnagyobb erőfeszítéssel tudott csak megfelelő eredeti magyar műveket szerezni; boldog volt hát, amikor, többszöri átsimítás után közrebocsáthatta *Az ember tragédiájá*-t, hogy aztán meg is kelljen védenie-magyaráznia. Övé volt három nagyra tervezett kiadványsorozat gondja – a teljes magyar Molière-é, a teljes magyar Shakespeare-é és a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*-é. A példaklasszikusok fordításának elveit ő formálta meg példaadó körültekintéssel; ezekből a sorozatokból igazgatósága idején három-három kötet jelent meg; a *Népköltési Gyűjtemény*-nek csak előkészítő munkáit végezhetette el.

A folyóirat-szerkesztést általában „mellékes” munkaként emlegette, holott első folyóiratának, a *Szépirodalmi Figyelő*-nek „Előrajz”-ában ezt írta: „Óhajtasom az, hogy e lap irányadóvá, s mintegy irodalmi központtá nője ki magát”.

Ehhez mérten fejlesztette a kor legszínvonalasabb irodalombíráló, ismertető és ízlésnevelő orgánumává. Kétkedő barátainak igazuk lett. Vállalkozása, melyről kezdetben úgy gondolta: „nevem az első évben összehozna annyi előfizetőt, amennyi szükséges volna”, mind az olvasók, mind a munkatársak körében egyre nagyobb részvétlenségre talált. A hanyatlás okát a valóságismerő szakmabéli-

Mellszobor; Izsó Miklós műve, 1862-63, szárhegyi márványból.

Petrás István fényképfelvétele

ek a bíráló cikkek szigorúságában és „elvon” elviségében, meg a lap rendkívül puritán kiállításában látták. Arany kénytelen volt megszüntetni. De még nem adta föl terveit: „publikum-csődítőbb” formában, olvasmányosabb tartalommal s a Magyar Költők Arcképcsarnokával gazdagítva, *Koszorú* címmel, saját vállalkozásában folytatta a szerkesztést-kiadást. De példátlan erőfeszítéssel is csak két évig tudta fönntartani a *Koszorú*-t. 1865-ben, amikor az Akadémia titoknoka lett, meg is szüntette: „Kritikai lapszerkesztésem alatt elég alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorságom nem kell senkinek – jó, hát nem kell.”

Hogy ebben az 1867-ben közzétett nyilatkozatban mennyi volt az ingerültség s mennyi a rezignáció, nehéz ma megítélni. Bizonyos, hogy akkorra már nem csupán a jobb közönségnek és megbecsült íróknak az ő eszményei, tervei, munkája iránt kimutatott közönye hangolta le, hanem a közszellem átalakulása is.

Amikor Pestre költözött, s belevágott az „énektanárság”-ba, a „remények éve”-nek nemzeti lelkesültsége, nekibuzdulása vonzotta, lendítette, bár aggasztotta is. Új szerepét és rangját elfogadva: tovább újította költészetét. Az aggódva reménykedő bizalom, a vállalt felelősség tudata, a múltakból tanulságot meríteni kívánó férfielzántság, az a reményen túli remény, az a rendületlen helytállást parancsoló elkötelezettség, amely Vörösmarty utódként, Deák barátjaként őt is kötelezte: új költői formákban és méltósággal szólalt meg már nagy

ódáiban. Szívós, minden reménytelenségen úrrá lévő ragaszkodása a nemzeti nagyepika megteremtéséhez újra odakényszerítette legnagyobbnak szánt művéhez. 1862–63-ban mérhetetlen egyéb munkák közepette megírta a régóta tervezett *Csaba királyfi* első részét, a *Buda halálá-t*. Ezzel azután igazán az egész nemzethez kívánt szólni. S a puritán köntösben megjelent művet még a szakma, a tisztelők köre is csak udvarias meghajlással fogadta. Át kellett látnia, hogy az a nép, amelyről föltette, hogy majd „vérré tanulja” az ő költeményét, nincs sehol, s az a nemzet, amelyért kész lett volna máglyára is menni, elfoszlik a kiegyezési politika alkudozásaiban, amelyekben az Akadémia főtitkáraként, akarva-akaratlan, részt kellett vennie, sőt az eredményhirdetéskor a megbecstelenítésnek érzett kitüntetést is el kellett fogadnia.

A kiegyezést csak mint jobb híján létrejött kompromisszumot fogadta el. Az 1860 körül kialakuló helyzetben még inkább Teleki Lászlóhoz húzott; ennek öngyilkossága izgatott beszéd tárgya volt az Arany család asztalánál; a költő-politikus arcképe mindvégig ott állt a költő-tisztviselő íróasztalán. Az országgyűlés szétosztatása utáni események mind reménytelenebbre hangolták kedélyét. A *Buda halálá-t* nem követte a várt folytatás. Verset nem tett közzé; amit írt: baráti levéltöredék, emlékkönyvbe rögtönzött bejegyzés, „akadémiai papírszelet”, keserédes „szösszenet”, a Kapcsos könyvbe zárt egészen személyes s ezért is rejtegetett följajdulás, sóhaj volt. 1865-ben megszüntette

a *Koszorú*-t – bár búcsújában ilyen, máig megfej-
tetlen mondat is olvasható: „... úgy lehet, megkí-
sértünk valamit, az egyenes, irodalmi célon kívül
egy mostan háttérbe tolt mellékérdek is fekvén
szívünkön, melynek valósulásától, ha önámításban
nem élünk, szintén az irodalom vonná a főnyeresé-
get.”

Talán új hivatalában készült valamire? 1865-ben
elvállalta az Akadémia titoknoki állását. De ott új,
minden eddiginél erősebb örvénybe került. Des-
sewffy Emil, a konzervatívok egyik, lojalitásában is
szívósan hazafi vezetőembere nemcsak újjászerve-
zte az éppen hogy megtúrt Akadémiát, de kieszköz-
ölte az emigrációból hazatért s a maga liberális
eszméit a gyakorlati politikában is szívósan megva-
lósító Eötvös József másodelnökségét, az új, tá-
gabb láthatárú alapszabályok elfogadtatását, s
egész sor, a szabadságharc után magát leplezni
kényszerült kiválóság taggá választását is.

Az új vezetőség széles körű társadalmi mozgal-
mat szervezett; ennek eredményeként építették föl
az Akadémia palotáját.

1865 tavaszán megkezdődött a beköltözés. En-
nek fő terhe s a palota belső kiképzésének irányítá-
sa is az új titoknok föladata lett. Arany a tőle megszokott gondossággal s a hosszú és sokrétű közszol-
gálatban szerzett gyakorlattal hamarosan rendet
teremtett a kiépülő titkárságon is. Szervezte a
székfoglalók rendjét, gondoskodott a határidők
megtartásáról, az ülések változatosságáról. Intéz-
kedett az ügyintézés, a posta, az irattár működteté-

séről, az osztályok munkájának összehangolásáról, az akadémikusok hivatali s ehhez kapcsolódó ügyes-bajos dolgainak bonyolításáról, az egyre szaporodó kiadványok gondozásáról. Sokszor ő vezette a jegyzőkönyveket, felügyelt a gazdálkodásra. Előkészítette a Palota fölvatásának országossá szervezett ünnepeit és a nagygyűléseket. Beiktatta az új tagokat, búcsúztatta az elhunytakat, fogadta és kalauzolta a Palotát látni kívánó kitűnőségeket. S mindezt két éven át Üllői úti lakásáról naponta gyalog bejárva.

Ha tehát készült volna is valamire, aligha jutott volna rá ereje és ideje. Az Akadémián, ismétlem, az ország legfontosabb helyén: újra a középpontba került. Nem a hatalom birtokosa, de a folytonos örvénylésben lévő nemzetpolitikai ügyek beavatottja lett. A kiegyezést előkészítő hazai erők legbefolyásosabb csoportja az Akadémia körül alakult ki. Az új palota termeiben folytak 1867-ben a legfontosabb bizottsági tárgyalások, a Palota gyakorlati ügyintézője pedig a főtitkár volt. A kiegyezés után, nyilván érdemei elismeréséül is, az Akadémia nagyobb hatáskört, megnőtt tekintélyt, s ezt alátámasztandó, legmagasabb kitüntetések s ajándékokat kapott. Ezekkel együtt nőtt a főtitkár felelősége is. A vélt közhangulat s a valóságos belső ellentmondás szorongatására azzal válaszolt, hogy – kevés, az általános képet csak erősítő kivételtől eltekintve – életének még hátralévő másfél évtizedére költőként, a nemzet nyilvánossága előtt megszólaló közéleti szereplőként néma maradt.

E harmadik pályaszakasz változásai is nagyjából leolvashatók a költőt ábrázoló képekről, jellemzésekről.

Arról a metszetről, amellyel 1856-ban a *Kisebb költemények*-et díszítette a kiadó, meg arról az olajfestményről, amelyet ugyanakkor készített Nagyszalonta megrendelésére Barabás: a kor tekintélyes értelmiségi embere tekint ránk; nyugalmát valamilyen komoly távolságtartás jellemzi; mintha a költő inkább befelé figyelne, az öntudatos fegyelem mélyén nyugtalankodó kételyekre. A metszeten, amelyet Axmann készített Barabás kőrajza nyomán, rejtetten bár, de az értők számára világosan ott vannak a nemzeties magatartás külső jelei is: a valóságban rég leborotvált s itt mégis jelzett Kosuth-szakáll meg a hangsúlyozottan magyaros zeke. Ez a költő leginkább eszményített arcképe, valamennyinél derűsebb, magabiztosabb, már nem a nép költője, hanem a nemzet koszorúsa. Talán ezért is lett legismertebb valamennyi arckép közül; Barabás is ennek nyomán festette meg az Akadémia főtitkárának egész alakos, tudós környezetének és tudós-költő voltának közhelyszerű elemeivel kiegészített nagyméretű, eléggé üres, reprezentatív olajképét, amelyet azonban csak a költő halála után, 1883-ban lehetett kifüggeszteni.

A nagy szerepet igen nemes művészi eszközökkel kifejező, ugyancsak eszményített arc tekint ránk arról a fejszoborról, amelyet Izsó Miklós min-

tázott róla 1862–63-ban. Izsó, annak a kornak vitathatatlanul legjobb hazai szobrása, az 1850-es és 60-as évek fordulóján a magyar nemzeti szellemű, tárgyvilágú és stílusú képzőművészet képviselője volt; kiváló jellemábrázoló, pontosabban: jellem-szuggestív alkotó. A szobrászatban a népi forrásokból merítő, nemzeti jellemű és európai érvényű alkotásmódnak ugyanarra a szintézisére törekedett, amelyet a Petőfi s Arany költészetére építő nép-nemzeti, valóságésményítő jó közizlés akkor szívesen várt, s örömmel tett a magáévá. A fejszobor két kivételes alkotószellem találkozásának emléke. A borotvált arcon jelezve sincs már a szakáll; a nemzeti jelleget hangsúlyozó mozzanatok közül az aktuálisakból csak a magyaros zeke és rojtos nyakkendő maradt; az egyéniség elmaradhatatlan jellemzői közül a plasztikailag jól értékesíthető: a gondozott, nyíratlan magyar bajusz külön hangsúlyt is kapott. Az eszményítés apró jelei fölerősödtek; például az, hogy a kicsit homlokba hajló, bodorított, némileg romantikusan laza hajkorona szép zártsággal keretezi s kiemeli a finoman mintázott arcot. A már-már klasszikus nyugalmú, fegyelmezett fölényt sugárzó arcnak csak a száj érzékeny vonala s főként a tekintet elmerengő bensősége ad erős, a személyiség líraiságát kifejező egyéni vonást. Izsó valóban a nemzet koszorúsának férfiasan szép és komoly arcmását mintázta meg; fehér márványból is kifaragták.

Ez a sugárzó szellemi erő fáradékonnyá, öregessé válik azon a képen, amelyet Juliska menyasz-

szonysága idején készített 1863-ban Országh Antal fényképész. Az egész család együtt van: középen ül Aranyné, jobbán férje, balján lánya; Juliska mögött a vőlegény, anyja mögött László áll. A szülőpár, a látszat szerint jóval túl jár az élet delén; Aranyné már-már a matrónák öltözékében: arcának keménnyé érett szépségén a rendtartó tapasztalás uralkodik. Arany öregesen ül mellette, a csoporttól kissé különváltan; magyaros ruhájához hozzátartozik a kemény szárú csizma, a kerek kalap s a világos, nem nagy kampójú, inkább elegáns bot. Jobb karjával térdére, baljával egy asztal szélére támaszkodik; ez is meg a dús faragással díszített párnás szék is az egykorú fényképészműhelyek közhelybútorzata. Arany ugyanolyan bajuszt, frizurát visel, mint Izsó szobrán; tekintete azonban elfordul, nem szembe tekint, de családjára sem; nyilván a fényképész állította be így a társaságot; szembe csak a szakállas, bajuszos s ugyancsak magyar ruhás vőlegény néz.

A fölvetel családi használatra készült; nem sok példány maradt fenn belőle. Ugyanakkor készülhetett az a fölvetel is, amely a társasképen láthatóhoz szinte hajszálra hasonlóan ábrázolta a költőt egymagában. Egyetlen példányát ismertem; ez Babits Mihály heverője fölött függött, és Babits igen büszke volt rá. Úgy tudta: azért egyetlen példány, mert Arany László – parasztos látszata miatt – amit elérhetett belőle, megsemmisítette. Ez elég kétséges: Arany László a családi képet számon tartotta abban a jegyzékben, amelyet apja arcma-

sairól a *Hátrahagyott művek* I. kötetében közzé is tett, s hozzájárult, hogy a *Vasárnapi Újság* 1883-ban megjelentesse; azzal a kommentárral persze, hogy olyan rajta, mint egy vidéki „nemzetes úr”. De hiszen Aranyt, hivatalai szerint, már Nagyszalontán is így szólították. Az is igaz persze, hogy a magányos képet nem vette föl jegyzékébe. Budapest ostromakor a kép sajnos elégett.

A családi felvétel alkalmával ült, fia szerint, először fényképezőgép elé; nem szívesen, mert zavarta a „beállítással” meg a hosszú megvilágítással kapcsolatos merev testtartás. Ennek nyoma némileg érezhető azon a fényképen is, amelyet 1865-ben, az Akadémia palotájának fölvatásakor készítettek, mint a többi tagról, róla is. Az albummá egyesített sorozat Schrecker Ignác munkája; nyilván sok példányban készült, ezért elég sok megmaradt belőle. Két új vonás teszi jellegzetessé ezt az arcot: érettsége, az arc teltsége, a tekintet megszigorodása s az egész jelenség puritánabb volta; a régebben bodorított, azóta kicsit elvékonyodott haj jobboldalt elválasztva, simára van fésülve, a rojtos nyakkendőt olyan, az alacsony, kerek ingnyakra erősített sima selyemkendő helyettesíti, amelyet Deák Ferenc is viselt haláláig.

Az arckifejezés fegyelmezetten őrzött egyensúlya fölborul azokon a fényképeken, amelyeket Ráth Mór készítettett 1867-ben, az *Összes Költemények* egykötetes díszkiadásának élére Simonyival, az akkor igen divatos fényképésszel. Legismertebbé a legtetszetősebb vált a három felvétel közül. Ez a

jeles tudóst és a nemzet első költőjét volt hivatva ábrázolni a fénykép hangsúlyozott hitelességével. Első pillantásra csak abban tér el ez a felvétel a két évvel korábban készülttől, hogy a költő fejét félprofilba fordulva ábrázolja: egyébként ugyanazok az egyszerű külső jelek jellemzik. De már ezen az enyhén retusált – s később a Streliszki modern műtermében gyönyörűen kisimított – arcképen is feltűnik az arc gyötröttsége; a szemöldökök közé éles ráncok mélyülnek, a pofacsontok alatt szikárabbra soványodott a hús. Simonyi második, nemrég fölbukkant fölvételén jobban felénk fordul az arc, s megbillen egyensúlya. Hogy a költő közben igazított a mellényén, és bajuszát megpödörve, érdekeny alsó ajkát is láthatóvá tette, azt bizonyítja, hogy arckifejezésének dúltságát nem a lencse elé kényszerült ember zavara okozta. A dúltság mélyebben fészkel, s ahogy kiül a szemekbe, más szögből jobban látszik. A harmadik fölvétel alig árnyalatnyi elmozdulással különbözik az előbbiektől: a költő tekintete felénk fordul. De ez a kis mozdulat lemezteleníti az egész arcot: a szemekből a meghasonlás démonai törnek elő. Ez a lelki válságának új mélypontjára jutott szellemi ember arca: – nem is lett divatos; ahogy a költő mogorvaságáról szóló híreket sem volt szokásos idézni, s ha igen, inkább ellenségesen.

Ekkor kezdenek feltűnni Arany humoros, sokszor kegyetlenül lemeztelenítő önzáner-szösszetei is. 1864 végén még ezt írta *Emlékül – egy ismerni akarónak*:

*Ha levetve gyarló testet,
Úgy, mint ideállá fested,
Lengne hozzád tiszta szárnyán
Ez a szellem: elbocsátnám.*

*Így, ne óhajtsd látni szembe:
Ember ő is, törpe, gyenge;
S tán becsét is, ha csalódnál,
Alább tennéd ... a valónál.*

1867-ben azonban, a *Csillaghulláskor* egyik keserű szösszenetében már „a szomorú kinézésű lovag”-gal azonosította magát:

*Pegazusom Rozinante,
Magam Don Quijote vagyok.*

A katedrán

1

Arany egy évtizedet töltött Nagykőrösön. Látszatra alig történt vele ott valami. Hogy milyen mozgalmas volt mégis élete, bizonyíthatja az a vaskos kötet, amelyben ottani működésének eseményeit, környezetét, eredményeit és válságait aprólékos gonddal földidézte hű krónikása, Törös László. Viszonya a nagykőrösi tanári pályához azonban csak látszatra bonyolult; ilyen egyébként egész pedagógiai tevékenységéhez s általában: a tisztviselőséghez való is. De ott, a vidéki főgimnázium katedráján igen fontos dolgok történtek vele.

Nagykőrösre, bár nem jókedvűen, de mindenképpen megkönnyebbülve, bizakodó lélekkel, ha nem éppen büszkén kellett megérkeznie. Az a körülmény, hogy ekhós szekéren, ismerősöknél megmegszállva, nemegyszer a szekér mellett gyalogolva tették meg az utat, nem bánthatta: a magafajta szegény tisztviselő ember akkoriban még általában így utazott. Egyébként többfajta társadalmi s lelki tehertől is szabadult. Úgy válhatott meg a Bachhuszárság baráti szájából is szívébe csapó vádjától meg az elismert, családos emberként egy aulikus múltú nagyúrnál vállalt házitanitóságtól, hogy nem kellett a rossz nyelvektől s a rettegett állatlanságtól tartania. Önérzetét növelhette, hogy az

egyháztanács 120 ezüstforintot is megszavazott útiköltségre. Büszke is lehetett rá, hogy annak a debreceni kollégiumnak térségében, szellemi hátskörében lehetett az ottaniakkal voltaképpen egyenrangú professzor, amelyiket – örök, sokáig titkolt szégyenére – tanulmányainak befejezése nélkül kellett egykor elhagynia. Egyetértő, barátságát tettekkel is kimutató tanári testület fogadta – Mentovich Ferenc külön levéllel kérte, hogy nemet ne mondjon, s az első időkre följánlotta a vendéglátást is; Szász Károly megírta neki, hogy boldogan átengedte a magyar és latin szakot. Az ismeretlen-ismerős barátok összegyülekezve köszöntötték, amikor megérkezett Nagykőrösre.

Miért fogott mégis megzavart lélekkel munkához? Elég-e magyarázatul csupán az a körülmény, hogy a nagykőrösi iskolát is – főként református körökben – bírálták azért, mert igen hamar elfogadta, és minden erejével végre is hajtotta az abszolutizmus iskolapolitikájától előírt változtatásokat? Elég-e kiegészítő mozzanatként a több irányú bizonytalanság és fenyegetettség? Mert hiszen a „nyilvánossági jogot”, azt ti., hogy érettségiztethet s így utat nyithat tanítványainak magasabb tanulmányokra és pályákra, csak 1853-ban kapta meg végre az iskola, miután vállalkozott rá, hogy nem hivatalos pályázat nyomán kinevezett, kellő szakképzettségüket igazoló, bizonyítványokkal nem rendelkező tanárait megvizsgáztatja, és politikai megbízhatóságuk igazolása végett, közelmúltjukról is elszámoltatja.

Arany biztos lehetett benne, hogy szakmai fölkészültsége nagyobb az elégségesnél, s hogy az esetleg még szükséges kiegészítő tudnivalókat játszva elsajátíthatja. Teljes erővel hozzá is látott, hogy pótolja a hiányokat. A legfontosabb könyvek meglehettek magánkönyvtárában, amelyet haláláig növelt s – széljegyzetезve – használt is. Nagykőrösön még nem lehetett ez túl nagy; Tolnai Lajos, aki járt nála, „jókorá könyvállvány”-ról ír, s így becsül: „Négy-ötszáz könyv volt benne legfőlebb”. De rendelkezésére állt az iskola gazdag könyvtára; ezt állandóan használta és fejlesztette; azért is, hogy tanítványainak megmutathassa az érdekesebb könyveket.

Azt is tudta, hogy a régi öt helyett tizenkettőre növekedett tanári kar nagy része az övénél veszélyesebb és ismertebb politikai múltra tekinthetett vissza, s fölkészült rá, hogy kikerülje vagy átugorja az igazoltatás akadályát. Biztos lehetett benne, hogy nagy szükség van rá, s hogy az iskola, ha már áldozatot kell hoznia, nem őt fogja föláldozni. Hosszú tanítói gyakorlat állt mögötte; fölmérhette, hogy nem olyasmire vállalkozik, amiben Szalontán volt része – ahol mindent kellett tanítania –, hanem csak olyasmire, amiben otthon volt, s amiben szívesen tovább is képezte magát; ott „egy lelkiismeretes tanítótól az egész napot s minden napokat egymás után” elvett az elfoglaltság; itt csak meghatározott – nem nagy – óraszámban kellett tanítania. Hivatása volt rá, hogy hasznosan s jól továbbadja, amit tudott; tanítványai, tanártársai egyaránt sze-

rették, nagyra becsülték. Miért írta mégis 1858-ban, amikor már végképpen az iskola mintatanára volt, ezt a rétorikus befejezésével inkább megkese-
rített, mint megszépített verset egy *Tanári jubileumra?*:

*„Quem di odere” – hangzott a panasz
Évszázadok hosszú során keresztül;
„Quem di odere” – és a régi átok
Mindegyre zúg, nem szűnt meg a panasz.
Kedv, ifjúság, erő, szellem-vagyon
Ma is gyakorta mindhiába vesz:
Homályos a cél, tömkeleg az út,
S kit e pályára Isten átka sodrott,
Szívverit ontsa bár, mint pelikán
Hálátalanságot növel magának.*

Pedig hát éppen tanárként találta meg kezdetben azt a társaságot, amely az idegen városban s az országos fenyegetettségben „szórakozást” és menedéket nyújtott neki. Amikor odakerült, tizen voltak a testület tagjai; mivel azonban a felsőbbség ragaszkodott az előírt tizenkettes létszámhoz, fölvettek még két tanárt. Mielőtt megadták volna a végleges működési engedélyt, 1853 elején, személyes ellenőrzés céljából leutazott J. Mikulás inspektor. Minden részletre kiterjedő, természetesen német nyelvű jelentésében ezt írta a testületről: „...tudományos képzettségére vonatkozólag örömmel jelenthetem, hogy köztük kitűnő és általánosan elismert szakemberek vannak, és hogy ... már kül-

ső megjelenése is kedvező benyomást tesz... Mint a legderekabb tanárokat... nevezhetem meg Ács, Arany, Mentovich, Weiss és Warga professzorokat, s különösen Kiss Lajost; tudományos képzettség dolgában Jánosi Ferenc ... egyiknél sem áll hátrább; a fogalmazásban való ügyességben Szász Károly talán mindeniket fölülmúlja. Fitos is alaposan képzett tanár ... de már öreg és beteges, Csikai Imre helyén van mint vallástanár ... dogmatikus pedánsága felekezetieskedés nélküli, Losonczy szorgalmas és lelkiismeretes tanár ... Szilágyi fáradhatatlan a történelmi források tanulmányozásában ... A négy utóbbi, a többi professzorhoz hasonlítva mindenesetre kisebb képességűnek mondható.”

Magyarázatul ehhez hozzá kell fűzni, hogy Ács Zsigmond tizennégy nyelven értett, spanyolból, franciából, angolból fordított; Arany az „Összes Shakespeare” fordító munkatársául is fölkérte, Mentovich Ferenc, amellet, hogy Kossuth puska-porgyárosa, külföldi egyetemeken fölkészült kitűnő természettudós, a materializmus jeles védelmezője volt; a szepességi Weiss János (Mikulás barátja s pártfogoltja) jó képességű németnyelv-tanár; Warga János, a valóban öreg és beteges Fitos János, a régi igazgató helyetteseként az iskola újszervezését és vezetését látta el: mindentudónak és ügyes politikusnak tartották; Kiss Lajos jól képzett, bár színtelenebb egyéniségű „példa-tanár” volt; Jánosi Ferenc ugyancsak kitűnő tanára a természettudományoknak; Szász Károly, a későbbi

református püspök is sok nyelvet értett, sokoldalú egyéniség volt, Aranynak folyóiratszerkesztőként is hű, megbízható munkatársa lett; Losonczy László, a hirtelen szerzett kiegészítő tizenegyedik, tele volt költői ambícióval, Szilágyi Sándor, az ugyancsak később jött, sokoldalú kiváló tanár, mint a legvéresebb abszolutizmus idején is fáradhatatlan és proteuszi képességű lapalapító már volt szerkesztője Aranynak, s vele együtt, de történetíróként lett az Akadémia tagja.

Nem a későbbiek stilizálták föl tehát a „nagy tanári kart” országos hírűvé: kitüntetésnek, jó pályakezdsnek számított diákként odakerülni, s megbecsülésnek a megürült tanári helyeket betölthetni. Az egyébként éppen bíráló Tolnai Lajos, aki Aranynak is buzgó tanítványa volt, okkal írhatta, hogy „Ez a gimnázium akkor az ország összes gimnáziuma fölött toronymagasságnyra állott. Olyan fényes tanári kart, amilyennel az Alföld e híres főiskolája dicsekedhetett akkor, sem azelőtt, sem azután nem tudott többé az egyház összeállítani”, s Jókai sem túlzott, amikor egy ott töltött jóízű kirándulásra visszaemlékezve így lelkesedett: „Az volt ám a tanári kar! a Fiastyúkban nincs annyi csillag, mint akkor Nagykőrösön volt!”

Ez a testület, ahogy említettem, szigetként úszott ugyan a befelé, magának élő, félparaszti város vizein; partjai, főként a távoli, az országos hullámverés következtében lassan töredeztek ugyan, a környezet azonban csak akkor mosta el, amikor – egy évtized múltán – a nagy tanári kar

utolsó mohikánja, Szilágyi Sándor is elhagyta Nagykőröst. Az egységet erősíthette a közös fenyegettség is; főképpen mégis a jó baráti szellem élte. Szilágyi Sándor így emlékezett vissza 1896-ban: „Nekünk valóban jó menedékhely volt ez a zordon időkből”, s az erősítő célt is megjelölte: „... azt a fiatal nemzedéket, mely az iskolát járta: úgy nevelni, hogy a jövő eseményei készen találják”. 1853-ban Lévay József a maga miskolci testületében dülő vizzályokról panaszkodott neki: Arany pedig később is így írt a nagykőrösiről: „Nincs itt semmi efféle, mint néhol szokott – bruderschaft az egész kompánia, mint a katonáknál”.

A társas élet persze kisvárosi volt: a tanári kar – kezdetben hetenkénti – összejöveteleit kiegészítették a vidéki élet szokványos ünnepei, a névnapok, kirándulások s hasonlók. Ezeket Arany is szívesen részt vett, csak az évtized második felében kezdett elmaradozni; főként beteges állapotaira hivatkozva. Mentovich, aki szíve szerint költői pályát is szeretett volna megfutni, Szilágyi Sándor, aki Pesten tanulta a társas életet, meg az ugyancsak indigena Tomory Anasztáz sok új szint vegyített a „szórakozások”-ba, amelyeknek alapformáit egyébként a Debrecenből kisugárzó rusztikus-tősgyökeres, népies szokásokkal s kántorpoézissal is fűszerezett mulatozási formák szolgáltatták.

A jó evés-ivás-pipázáshoz meg a vaskosabb tréfálkozáshoz így társultak az elegánsabb fővárosi szellemesség ízei. Mentovich nagyvilágias, rajzokkal fűszerezett „Charivari”-t szerkesztett; ezt

Arany ellen-Charivari-val viszonzta. Maga a lap elkallódott, de sikerült nagyjából rekonstruálni. A közös tréfákból sok mindent megőrzött a kegyelet: egyebek közt Arany nem egy alkalmi versezett; például azokat az 1856-ban „Alkalmatosságra írott versek”-et, „midőn Szilágyi Sándor ur az ő első és utolsó malacának végső tisztességtételét nagy és fényes gyülekezet jelenlétében tartaná: ezen alkalmatosságra készítődött és elmondott egy bocskoros poéta által következőképpen”; vagy azokat a köszöntőket, amelyeket Szász Károlynak, Fodor Gerzsonnak akár Szalontán is írhatott volna, vagy azt a viccesebbet, mellyel Mentovichot köszöntötték Szász Károllyal úgy, hogy a strófákat fele-fele arányban, magyaros tizenkettesekben, közös rímmel s jól megfacsart nyelven szerezték. A kirándulásokon nemegyszer részt vettek a diákok is; például a nevezetes „tanárviadal” alkalmával, az igazgató szüretjén, ahol „Mentovich és Losonczy birkózék, Mentovich kétszer a földhöz vágatott; a legszebb pedig az volt az egészben, hogy a nagy számmal jelenlévő diákok egy másik halom tetején állva, a győztesnek diadalt ujjongtak” – ahogy Arany 1853-ban Tompának beszámolt a „kedélyére derítőleg ható szamárság”-ról. A férfimulatságok persze zárt körben rendezettek: egyikről élénk képet idézett föl Jókai.

1853-ban Szász Károly leköszönt állásáról; maga helyett Theodorovits Anasztáz mérnököt ajánlotta, akit Jókai az „utolsó görögnek” nevezett Nagy-kőrösön. Az új tanár azzal is hangsúlyozni kívánta

beilleszkedését, hogy Tomoryra változtatta nevét. Szívesen fogadták, s ezt úgy is meghálálta, hogy bár nagy vagyont örökölt, s a tanári hivatalt letette, megtartotta kapcsolatait az iskolával; főként Arannyal, akire rábízta az ifjúság legjobb magyar diákjának jutalmazására évenként küldött aranyak odaitélését; Pesten is szívesen látta vendégül, és komoly támogatást nyújtott barátja irodalmi vállalkozásaihoz, egyebek közt a „Teljes Shakespeare” megindításához. Lakásavatására Arany baráti köréből nem kőrösi vendégeket is meghívott: csupa irodalmárt. „Mentovich – emlékszik Jókai – kipingálta a falakat mindenféle képekkel” – ahogy később kiderült, női aktokkal – és „mulattunk mi, és pedig igen jól ... Hallottam Pallagit énekelni és láttam Gyulai Pált táncolni. Kivel táncolt? Velem; ő volt a kisasszony. Csupa férfitársaság volt, a cigány pedig húzta, tehát táncolni kellett, nekem felváltva hol Gyulai, hol Salamon Ferenc volt a táncosom ... Tompa összecsókolt minden embert, s Mentovich Losonczy Lászlót imádtá, hogy mondjon el egyet a verseiből ... Csak egy vendég maradt meg komoly, csendes szemlélőnek, Arany János.”

Erről a komoly zárkózottságról emlékszik meg mindenki, aki földidézi alakját. Szó esik ugyan arról is, hogy „jókedvű, jó humorú volt, szerette a tréfát, a társaságot; az érettségi lakomákon, a híres és kedélyes János-napokon táncra is kerekedett, szegény Losonczyval egész kedélyesen ellejtette a medvetáncot” (Szilágyi Sándor). Minden emléke-

ző kiemeli tekintetének szelidségét: „apró fekete szemeknek csodálatos fényét”, kicsit tompa hangjának „versolvasás alkalmával édes ellágyulását” (Tolnai Lajos). Általában mégis úgy jellemzik, mint a szalontaiak: szűkszavúan, udvarias figyelemmel vagy magába zárkózva, de azzal a „tekintéllyel” viselkedett, amelyet, ahogy sógorának 1854-ben, Gyulainak valamivel később írta „mindenáron fenn kell tartanunk”. Ez a tekintélytartás növelhette az itt is „mintatisztviselő”-be vetett közbizalmat.

Jellemző, hogy újra csak ő vezette a jegyzőkönyveket, ő fogalmazta meg az iskola új, a hagyomány elemeit a hivatalos rendelkezésekkel arányosan ötvöző törvényeit, de az iskola sikeres védekezését is a német oktatási nyelv teljes bevezetése ellen; nyilván az ő kitűnő latin tudásának is része volt benne, hogy az iratokat, bizonyítványokat inkább latinul fogalmazták meg, nem németül. Első önéletrajzában, mint többi érdekelt tanártársa, ő is bölcsen hallgatott a forradalom alatti tevékenységéről, s amikor kiegészítő külön jelentést kértek erről, akkor ugyanúgy, mint a többiek, ő is tompítottan, magát tájékozatlanságával mentve írt dolgairól. Hogy őszinteségéért „meg is dicsérték”, bizonyosan Mikulás iskolafelügyelőnek köszönhette, aki 1853 óta évenként ellenőrizte az iskolát, s 1858-ban egyebek közt már azt javasolta, hogy Aranyt, akiben „a szellemnek és jellemnek oly ritka tulajdonságai egyesülnek”, s akiben „a jellem oly tökéletesen makulátlan”, buzgó munkájáért részesítsék

„látható és kitüntető elismerésben”. Ennek híre s a vele járó pletyka, hogy gyémánt melltűt kapott Albrecht főhercegtől, Aranyt akkor is teljesen kihozta sodrából.

Persze akkor már más szelek fújtak; a költő közben a Kisfaludy Társaság s az Akadémia tagja lett. Bizonyos azonban, hogy egész tanári működésére érvényes a később nagy tekintélyt szerzett tanár és tanfelügyelő Sebeszta Károly följegyzése: „az intézetben uralkodó szellemet ő állapította meg”. Akaratlan természetességgel, mintegy szürke eminenciásként.

2

Ennek csak egyik, de fontos előfeltétele volt, hogy a rendre, pontosságra, amelyet tanítványaitól megkívánt, maga is példát adott. „Nem emlékszem rá, hogy egyetlen órát is mulasztott volna valaha. A betegséget, későn jövést nem ismerte” – tanúsította Tolnai Lajos. Arra emlékezett, hogy Arany „nem volt élénk pedagógus tanár, de rendszerető, sőt szigorú, ki a legkisebb helytelenséget sem tűrte el szó nélkül... Különben szekundát talán senkinek sem adott”.

Nem azokkal a hagyományos tekintélyi módszerekkel élt, amelyeket a *Bolond Istók* második énekében, a debreceni „tanpályáról” szólva, oly élénken elítélt; igaz, hogy egy osztályban fele annyi tanuló sem zsúfolódott össze Kőrösön, mint az egykori anyaiskolában. Amellett inkább csak a felső osztá-

lyokban tanított latint és főként magyar irodalmat. Diákjait nem kezelte le; ezt azzal is bizonyította, hogy nem a katedráról, hanem a padok előtt állva vezette az órákat. Vezette, mondom, mert nem prelegált, hanem beszélgetett, feleltetett, szavaltatott, s a diákokat egymással versenyeztetve, az egész osztályt bevonva kérte számon a leckét. A tananyagot, annak fölépítését, a tanítás módszerét nagyrészt maga alakíthatta ki: a hivatali útnutató jó ideig „Entwurf”, tehát tervezet volt; inkább csak az elvi szempontokat jelölte meg. A nem is mindig gyakorlott tanárok kezdetben eléggé tájékozatlanok is voltak. Ennek köszönhetjük Arany egy rendkívül tanulságos beszámolóját tanári gyakorlatáról. 1858-ban írta a tanácsot kérő Lévay Józsefnek Miskolcra; tömörsége, eleven szakszerűsége és didaktikai okosságá miatt érdemes szó szerint idézni:

„A magyar nyelvet tanítom a négy felső osztályban. Az ötödikben verstant és iránytant gyakorolnak. Semmi paragrafusok, semmi szabály nem tanítatik. Veszem az olvasókönyvet: Egyik órán (két óra egy héten) verset, a másikon prózát olvastatok. A versolvasáskor figyelmezzünk a formára: mérték, rím, versalakok mind így gyakoroltatnak be. A mértékes versek begyakorlása tekintetéből egyet-egyed minden (az olvasókönyvben előforduló) alakból könyv nélküliznek is. Így jobban megragad. Fennszóval scandálják az osztály előtt. De hogy szajkóbeszédhez ne szokjanak: ugyanazon darabot szavalva is felmondják. – Különben, két

hetenkint szaval is 3–4 fiú, általa választott, de nekem előre bemutatott darabot. Szinte két hetenkint írnak otthon. Versre is adok fel tárgyat, buzdítom őket, de nem kényszerítek senkit, hogy verset írjon. Nem akarom bottal verni ki belőlük az isteni lángot. Néhány így is akad és legalább a formákat ügyesen kezeli. Prózai felolvasáskor eleinte a mondat és körmondatok összefüggését veszem bonckés alá. Ez a helyesség. Aztán jó az ékesség. Trópusok, figurák, amint valamelyik előfordul, figyelem tárgyai lesznek. Ez utóbbi a költői felolvasásnál is történik. – Szóval: metricai és stilisztikai fejtegetés, szavalás, házi dolgozatok (a nagyobb rész prózában ír) – ez nálunk az V. osztály köre.

A VI. osztályban három órában lévén, kettőt irodalomtörténetnek, egyet szavalás, felolvasás, munkavisszaadás stb.-nek szentelek. És pedig ez osztályban, előre bocsátva az irodalomtörténet felosztását, a legújabb kort (1772) kezdjük. Ez könnyebb a gyerekeknek, mint a „zumtuchel” [a „Halotti beszéd”], vonzóbb is. Megolvasnivaló könyv, kézirat itt nincs. Olvasókönyv Lonkay II. – Rossz ugyan, tele pápistasággal, de nincs jobb. Elolvasatván az írók életrajzát: felkérdem, ki mit tartott meg emlékezetében? – Aztán megint felkérdem más órán. Azzal nem törődöm, ha nem tudja, két vagy három évig járt-e valaki iskolába: csak a főbb momentumokra, az irodalmilag is fontosakra szorítkozom. Kivonatot készítették az olvasottak és hallottakból magok által. Természetesen az irodalmi állapotok általános rajzát, mi a könyvben nincs,

kiegészítem szóval. Aztán minden írotól példát olvasunk. A nevezetesebb könyveket, ha szerét tehetem, eredetiben is felviszem s megmutatom. Sokat tesz a fiúra az, ha látja formáját, kötését, címlapját – legalább – valamely régiebb munkának. Ily módon a VI. osztály keresztül megy a legújabb koron – a forradalomig. Censeálom pedig őket összevissza tett kérdések, majd egyes írók működési körének felkérdése által.

A VII. osztályra marad az ó, közép és új kor. Pár ívnyi rövid extractust adok kezökbe, hogy az összefüggést lássák s fel tudják mondani. De a súlypont itt is a felolvasásokra esik. Begyakorlom a régi nyelvbe, a zumtucheltól kezdve, a mohácsi vészig. Zrinyiből bőven olvastatok, fejtegetve mindig. Munka, szavalás itt is foly. Hetenkint van három órá. – Kézi könyv lehet Lonkai I., de örömeztébb adom kezökbe Toldy Példatárát.

A VII. osztályban már nem kellene irodalomtörténet. De tekintve, hogy némelyik oly gymnasiumból lépett az osztályba, hol magyar Litteratura históriának nevére sem hallott, vagy legfőlebb Toldy irodalomtörténete első paragrafusait magolta be, s a középkorig sem halad: hogy az ilyen is tudjon az érettségi vizsgán is valamit, a legújabb kort ismétlem. De nem annyi olvasással mint a VI.-ban, hanem rövid kivonatban 3–4 ívben összeállítva. Két órá. Közül egyik erre fordítatik – és 3–4 hetenként szavalásra stb. – Másik órán széptani elemzés foly. Nem szoros systematicus rendet követek, de a „szép” főbb osztályozását és a költé-

szeti nemek megkülönböztetését kívánom. Oly alkalmazott *aesthetica*, mely minden művészetre kiterjed, vagy oly *theoretica*, mely csupán szemlélődéssel lakik jól – nem ily korú, olvasottságú ifjakhoz való. A szókat betanulhatná, de az értelem éhen maradna.

Latin nyelvet én csak az V. osztályban tanítok: hat órán. Egy óra stílgyakorlatok, a többi fordítás. Fordítunk, resolválunk, *syntaxisra* figyelünk stb. *Metamorphosis* és *Livius*. – *Stilust* írnak otthon, két hétben. Ilyenforma eljárás, és 5–6 óra van a többi felső osztályokban, az alsóbbakban 7–8 is. Latin nyelven fogalmazást egy osztálytól sem kívánunk, miután az érettségi vizsgán is elég: jól fordítani magyarból latinra!”

Érdeemes figyelni rá, mennyivel részletesebb, elevenebb a magyar tanítás leírása, mint a latiné. Ez is bizonyítja, hogy elsőrangúnak, fontosnak tartotta az anyanyelv eleven birtokbavételét, a fogalmazás pontosságát és változatosságát, logikus és formás voltát. Szakított a kényelmes, magoltató, szajkózásra nevelő módszerrel, bár a könyv nélküli fölmondást elhanyagolhatatlannak tartotta; a versek „skandált”, tehát a ritmust kiemelő, és „szavalt”, tehát a szöveg értelmét követő előadását egyformán gyakoroltatta, ha szükségesnek látta, személyes példát is szolgáltatva a kétfajta szerkezet, „menet” megkülönböztetésére és összekapcsolására. Nem azt akarta, hogy tanítványai szabályok, adatok tömegének tudásával, hanem azt, hogy az összefüggések fölismerésével s önálló véleményal-

kotással jeleskedjenek. Az irodalom történetének tanítását – a használt tankönyv elrendezését tudatosan megváltoztatva – az új korral, Bessenyeiekkal kezdte, hogy a diákok az olvasott és megtanult szövegeket megértve kedveljék meg s utánozzák a mintául kiszemelt fontos darabokat; újra szokássá tette, hogy érdeklődő tanítványai összemásolják kedvenc verseiket: ezzel már nemcsak fogalmazó-képességüket fejlesztette, de nemzeti érzésvilágukat is, hiszen e versek közt nagy szerepet játszottak reformkori nagy költőink – Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi stb. – művei s nemzeti történelmünk lelkesítő mozzanatai.

Az önállóságra nevelésnek, a pedantéria nélküli pontosságának, a világosság, az áttekinthető szerkezet, a logikus gondolatmenet, a bombasztot elutasító, egyszerű csinosság erényeit kedvelő figyelemnek ugyanaz a lelkes gondossága jellemezte a dolgozatokat írató és javító, mint a szóval tanító tanárt. Törös Lászlónak sikerült mintegy két tucatot összegyűjtenie ezekből a nagy mester keze nyomával megszentelt, s ezért is megbecsült dolgozatokból. Javítás közben Arany nem főként a helyesírással, a rendes külalakra – bár erre is – figyelt, hanem a tárgyismeretre, a szerkezet, előadásmód logikájára, kerekdedségére; a tanuló fejlődésére is. Bírálatának valamiféle családiasságára mutatnak az olyanfajta féltréfás megjegyzései, mint a „kevésbé = kevés b.” (a helyesírást szabályozók aztán a diáknak s nem neki adtak igazat), az Erős Dániel gyenge verséhez írt: „Dániel ugyan erős, de a vers

*Az Arany család Juliska menyasszonysága idején. Országh
Antal fényképe.*

*Az ülő sorban Arany, Aranyné, Arany Juliska. Az álló sorban
Arany László, Szél Kálmán*

gyenge”, vagy „A magyarnak csak haja van, nem hajai”; fia özönvízről írt dolgozatának ahhoz a mondatához, hogy az állatok békés együttélésében „a macska rá sem néz a lyuk mellett játszó egérre” ezt írta: „Hol a lyuk az özönvízben?”

3

Hamarosan ő lett a diákok irodalmi önképzésének irányítója is. Önképzőkör szervezése sokáig tilos volt, a jobban-rosszabbul írogató ifjak ki másit is kérhettek volna fel titokban munkáik megbírálására a költőnél, akinek verseit ismerték, balladáit utánozgatták, s aki sok mindent – tárgyat, formát, műfajt – maga is próbálgatva, nemegyszer szinte együtt tanult velük. Történeti tárgyvilágú verseinek motívumai gyakran föltűnnek ezekben a diák-munkákban. Elég néhány példa. Tolnai Lajos emlékezései szerint igen becsülte Szilády János nevű tanítványát; említi ennek egy *Etelköz* című epikai kísérletét. Az 1856-ból való vers megmaradt; a kéziratban Arany egész oldalas bírálata is, benne ilyen mondatokkal: „helyesen választott episod a honkeresés hősi korából ... felfogása jó, egészen eposzi. A cselekmény alkotása tervszerű, van benne egység, van benne alapeszme ... az ütközetek leírása sok helyen plasticai hűségű ... az episodok elég jól fűzetnek a főcselekményhez. A nyelv jó, a verselés szinte sok új rímet mutat fel, bár néhol gyöngébb assonánccal is megelégszik!” Ugyane di-

ák egy *Hős és hősnő* című balladájához: „Keresi a formát, a balladai formát. Csinos így is, de mégsem tanácsos ily hosszabb cselekményt csupán a szereplő egyének utólagos elbeszélésére bízni.” Hoffer Endre egy történelmi elbeszéléséhez egyebek közt ezt a megjegyzést fűzi: „Cselekvényt, jellemet indokolni kell ... a művészet az embert se mint angyalt, se mint ördögöt nem rajzolhatja ... A világ költészetében legnagyobb két gonosztevő, Jago és III. Richard Shakespearénél nem azért követnek el alávaló és szörnyű vétkeket, mert bennük az ördögi természet, hanem mert erre ingereltettek ...”

Érdemes ezeket a sajnos csak töredékesen ránk maradt bírálatokat figyelmesen megvizsgálni. Nemcsak az derül ki belőlük, hogy a költő-tanár szívesen terelte diákjai figyelmét olyan tárgyak és műfajok felé, amelyek őt magát is elevenen érdekelték, hanem az is, hogy ezekben kezdte kialakítani a maga elemző s nem csupán a vizsgált munkák hibáit megmutató, de a javítás lehetőségeire is utaló bíráló módszerét. Tréfás széljegyzeteiben pedig föltűnnek annak a derűsen szigorú családiasságnak motívumai, amelyet szerkesztőként is érvényesített: ma is éreztetik azt az eleven kapcsolatot, amelyet Aranynak, legalábbis később egy időre, sikerült munkatársaival, olvasóival is megteremtene.

Az effajta foglalatosságban nyilván kedve is telt. Egy, az iskola vezetőségéhez intézett levelében 1860. aug. 4-én így ír idevágó utolsó intézkedésé-

ról, a Tomory-díj kiadásáról: „Több ifjat nevezhetnék, kik a magyar irodalomhoz szeretettel ragaszkodnak, s kik irányokat szorgalmasan igyekeznek tökéletesíteni. De ha a dolgozatok alaposságát, logikai erejét s a stíl – mondhatni – teljes kifejelettségét, a sokoldalú ismereteket, az érettségi vizsga eredményét, s végre azt tekintem, hogy egy írott lap szerkesztésével tanulótársainak aesthetikai fejlődésére hatott – mindenesetre *Grosch József* az, akinek az 5 arany ösztöndíjat odaitélem.” Tanítványai Pesten léte idején fölkérték akkor már engedélyezett önképzőkörük tiszteleti tagjául, s ő el is fogadta a megbecsülés e jelét.

Az új iskolarendet előíró tervezet, az „Organisations Entwurf”, ismétlem, csak az általános irányelveket, az oktatás szervezetének kereteit szabta meg; tankönyvet nemigen adott a tanárok kezébe. Ezek nagyrészt a Monarchia-szerte használatos tankönyvek fölhasználásával, nemegyszer szabad fordításával készítették el s nyomtattatták a maguk szaktárgyainak vezérfonalait. Arany ilyesmire nem támaszkodhatott; amikor tanár lett, Toldy még nem fejezte be nagy irodalomtörténeti összefoglalását; Arany sok mindenben, különösen a legújabb kori – a kortárs! – irodalom megítélésében nem is értett egyet vele. A rendelkezések tiltották a hagyományos jegyzetdiktálást; magyar tankönyvekre is készült tehát számos tervezet; igazán megfelelő könyv azonban alig. Az a Lonkay I–II., amelyről a Lévainak írt tanácsadó-módszertani levélben említést tett: Lonkay Antal szerzetes tanárnak a

magyar irodalomtörténeti órák anyagából összeválogatott és magyarázatokkal ellátott olvasókönyve volt, a maga nemében használható, nem türelmetlen, a tárgyat nem csonkító – hiszen Petőfit, sőt Aranyt is bemutató – könyv, csak éppen teljességgel lojális szellemű; Arany szerint „tele pápistasággal”.

Fél évtizedes tanári gyakorlata idején, minthogy módszerének alapja a szövegolvastatás, magyarázás volt, elég anyagot gyűjthetett már össze ahhoz, hogy egy kedvére való olvasókönyv kiadását megkísérelje. 1855-ben ezt írta sógorának: „Szilágyival egy olvasókönyv szerkesztésében fáradozunk, a felső gymnasiumok számára.” A vállalkozás – amelyre Aranynak szerződése volt Heckenasttal – el is kezdődött. A nagyobb, költői szövegválogatást Arany végezte, s a magyarázó szövegeket is ő készíthette. A ránk maradt *Előszó* az ő munkája; benne így utal az „első” kötet fölépítésére: „Ahelyett ... hogy széptani elméleti cikkeinket a könyv elején egy rakáson adnók, célszerűbbnek véltük azokat az egyes fajok elé bocsátani ... azért, hogy maga a gyűjtemény szerkezete mutassa mintegy, mit kelljen előbb és mit később olvasatni.” Hogy első helyre tette a költői műveket, bizonyíthatja egy nagyjában ugyanakkor készült – német nyelvű – szakvéleménye Argay János tanár Olvasókönyv-kéziratáról. Fő kifogása, hogy az „merőben prózai műveket tartalmaz; így nem fordít semmi figyelmet arra, hogy a tanulók ízlését költői művek által is képezzük”. Szilágyi emlékezete szerint, be-

nyújtott kéziratukat azzal adták vissza, „hogy az Olvasókönyv használata protestáns iskolákban nem engedtetik meg”. Arany pedig éppen protestáns szellemű tankönyvet szeretett volna.

Felekezeti elfogultsággal ugyan nem lehetett megvádolni, de úgy tartotta, hogy a magyar nemzeti irodalom történetében igen fontos hely illeti meg a protestáns, főként a református szerzőket. Ezt a felfogását – hangsúlyozom: minden felekezetieskedés nélkül – érvényesítette azokban a jegyzetekben is, amelyeket diákjai számára a magyar irodalom történetéről készített. Tankönyvet – talán ezért is – nem tett közzé; saját idevágó jegyzetei, fogalmazványai is elkallódtak. De bizonyos, hogy a magyaróráinak vezérfonalául szolgáló szöveget maga fogalmazta meg: a diákjai kézírásában ránk maradt szövegek épsége és lényegi azonossága ezt bizonyítja.

A kortársak tudtak róla, de Arany nem engedte portálni őket. Gyulai Pálnak, aki Kolozsvárt lett tanár, 1858-ban azzal az indoklással nem volt hajlandó elküldeni; „mivel az nem egyéb, mint Toldy extractuma, nincs miért elküldenem”. Szándékosan-e vagy szokott túlszerénységéből – de kisebbítette a munka értékét. Mert abban a magyar nemzeti irodalom – főképpen a költészet – igen önálló, végiggondolt elvekre és gazdag egyéni ismeretekre alapozott fejlődésrajzának körvonalai bontakoznak ki. Ezért is oly nagy kár, hogy később, Toldy halála után, nem foglalta el a pesti egyetem magyar tanészékét. Megépíthette volna a természetes hidat

Toldynak igen szélesre mért alapvetése s német példákat követő anyagrendezése, meg Horváth Jánosnak a szerves fejlődés menetét követő, de a tudományos összefoglalás igényét föl nem adó, sajátos csonkán maradt fejlődésrajza közt.

Előadásának szövege azonban csak szűkkörű használatra szánt vázlat maradt. Hogy a körösi tanárság idején javított-e rajta, nem tudjuk. Valószínűvé teszi ezt az a körülmény, hogy másik ilyen szövegén, a *Széptani jegyzetek*-en bizonyíthatóan javított. Ez is elég önálló munka, bár minták – főként Purgstaller József németből fordított *Szépészet vagy Aesthetica, elemző módszer szerint* című munkája s Greguss Ágostnak *A szépészet alapvonalai* című kompendiuma nyomán készült; ez esetben sem hangsúlyozottabb eredetiséggel, mint amennyit olyan tanárként megengedhetett magának, aki, a kívánalmakat figyelembe véve, főként a tanítás céljára rendezi és fogalmazza meg mondanivalóját. Egy korai változat, amelynek eltépett darabjait a papírkosárból halászta ki fia, s őrizte meg gondosan összeragasztva egy másik tanítvány, eléggé eltér a későbbi, csak másolatokban megmaradt változattól. A későbbi változat bővebb, pontosabb, rendszerezettebb a korábbinál. Ennek is híre ment, s ennek terjedését nem is akadályozta meg, nyilván azért is, mert a tárgy politikailag semleges volt. Hogy a változtatás javítás is, bizonyosága gondos elmélyedésének a tárgyban s buzgalmának a fogalmazás árnyalásában, kicsiszolásában. Néhány komoly lépés kellett volna csak, s elszánás

vagy alkalom arra, hogy elérje a tankönyvként vál-
lalható s nagy nyilvánosságra is hozható formát.

Ezt a lépést megtette néhány olyan dolgozatá-
ban, amelyek az iskolához is fűződtek ugyan, de
nem a tanítási gyakorlat számára készültek.

A tanítási gyakorlatban is találkozhatott a ma-
gyar versírás néhány igen lényeges gyakorlati kér-
désével; megfigyeléseit azonban sokkal szélesebb
körben, az egész egykori irodalomban gyűjtötte.
Rím és ritmus a verskészítésnek akkor már rég
olyan fontos eszköze volt, amelynek kérdéseivel
sokan foglalkoztak; kellő alapossággal, teljességgel
és szakszerűséggel azonban addig senki. A rímek-
ben eléggé szegényesnek vélt s a gondos rímelést
ezért meglehetősen feszességgel kezelő „elit”-költők
gyakorlatával szembeforduló népies költők, a Pető-
fit a „természet vadvirága”-ként hamis mintául
fölmagasztaló petőfieskedők, már csak tüntetésből
is újra divatosá tették a hagyományban már rég
lomposra koptatott ragrímet s némi kihívó hánya-
vetiség fitogtatásával az egyre süketebb asszonán-
cot.

Arany, aki, főként lírai gyakorlatában, egyre szo-
rosabbra kezdte vonni a határokat, először az ironi-
kus-csípős Vojtina-levelekben szólalt fel ezek el-
len, aztán megírta módszeres alapossággal végig-
vitt tanulmányát, a *Valami az asszonánról* címűt.

Ez még 1850-ben keletkezett, de némi hányó-
dás-vetődés után csak 1854-ben jelent meg a telje-
sen egyetértő Toldy folyóiratában, az *Új Magyar
Múzeum*-ban. Ez a megjelenés is adhatta az indí-

tást arra, hogy Arany a tárgykörben végzett vizsgálódásait tovább folytassa. Lökést egy tanulmány megfogalmazására adott az iskola is. Az *Entwurf*, hogy a tanárok szakmai önképzését így is biztosítsa, előírta, hogy az iskolák működéséről beszámoló Értesítőkbé mindig írjon valamelyik tanár tudós tanulmányt is. 1855-ben Arany azért is fogadhatta örömmel a fölkérést, mert hiszen szakképzettségének bizonyítására – amitől akkor még nem állt el a felsőbbség – ez is alkalmat szolgáltatott. Az 1855–56-os *Tudósítvány*-ban meg is jelent alapvető tanulmánya *A magyar nemzeti versidomról*. Bevezetőül engedelmet kért rá, hogy „nem csupán tanodai szempontból indulva ki” adhassa elő a kérdésről kialakult nézeteit.

Mindkét dolgozat messzire túlmutat a katedra hatókörén; ehhez már csak igen lazán fűződnek.

Első munkái annak a költőnek, aki ihlete elapadásának, betegsége elhatalmasodásának idején azt írta Tompának, de megírta versben is, hogy „éneklőből énektanár” lesz. De ezt már az új pályaszakaszkészítő kezdeteinek erősödő lendülete tette lehetővé. Az új szerepben való munkálkodást az is erősítette, hogy rájött: dermedtségén csak szüntelen, mindennapi alkotó munkálkodással lehet úrrá, meg persze az is, hogy az érte nyúló barátok új, a neki való közszereplés lehetőségeivel kínálták meg, sőt baráti gyengéd erőszakkal kényszerítették is a már nem „középiszolás fokon” végzendő munkára.

Láttuk, még azok is, akik nagykorósi életének minden pozitívan értékelhető mozzanatát föltár-

ták, s ottani életét – a valóságnak megfelelően – lényegében rendezettnek minősítették, fölhánytor-
gatják azt a méltatlanságot, hogy az ország legna-
gyobb költőjének alkotó erőit egy vidéki iskola
szürke, mindennapi teendőire kell pazarolnia.
(Ugyanígy ítélik meg monográfusai az akadémiai
éveket is.)

Ennek a föltevésnek nincs komoly tárgyi alapja.

Arany, minden látszat ellenére, szívesen és jól
tanított; tisztviselő voltahoz élete végéig ragaszkod-
tott. A kőrösi iskolában megvoltak a szükséges
sikerélményei; ismétlem: ottani iskolai működésé-
ből sokkal több haszna volt, mint kára. Betegségé-
nek nem az iskolai munka volt az oka; abban nyo-
ma sem volt a hanyatlásnak, a bénaságnak. Mind-
végig példásan kötelességteljesítő, eredményes,
megbecsült és szeretett tanár maradt. Kőrösi peda-
góguspályájának második felében, ha szóvá tette a
tanítás terhét, inkább csak arra panaszkodhatott,
hogy az iskola túl sok idejét vonja el az akkor már
újra fontosnak érzett alkotó munkától: „Valami
120–140 ficamodott észjárású dolgozatot minden
héten az utolsó betűig átnézni, az utolsó accentusig
kijavítani nem is olyan mulatságos dolog – s ha
egyre-másra 1/4 órát számítok is darabjára (ami
bőven fel megy), mégis 25–30 órát vesz igénybe,
amihez a leckeórákat hozzáadva, ami magamnak
marad, bizony pihenésre is elkél” – írta Tompának
58 végén.

Betegsége azzal a válsággal függ össze, annak következménye, bár részben oka és jele, amelyet pályafordító határként jelöltem meg.

A külső jelek egyértelműen valamilyen testi betegségekre látszanak mutatni. Szédülés, főfájás, sárgás arcszín, sápadtság, kimerültség, fülzúgás: a tünetek egy részét lehet meghűléssel, kezdődő epebántalmakkal, túlfeszített munkával, egészét egyszerűen hipochondriával magyarázni. Ez utóbbi diagnózisra különösen az adhatott okot, hogy Arany maga volt panaszainak legpontosabb megfigyelője s – bevallatlanul – fő okozója is. Ez is mutatja, hogy a testi s lelki betegséget nem lehet különválasztani. Bizonyos, hogy Kőrösön testi bajai is megnöttek. A legnagyobbbról, epetályogáról később lesz szó.

Az igazi baj megint csak főleg a szellemi-társadalmi körülményekben talált kifejezést. Főként válságos időkben nagyon is megnőtt az érzékeny és erős képzeletű íróknál gyakran megfigyelhető kettős tudat tükröződése Arany műveiben is – kiváltképp jellemző ez tréfás vagy komor önzsánerképeiben s azokban a rendkívül szubjektív verseiben, amelyekben önmagával vitatkozva, önmagát egyes szám második személyében megszólítva fejt ki mondanivalóját.

Ezekben a válságversekben, amelyek egész pályáját végigkísérik, lesz egyre tisztább formában modern költő, ahogy látni fogjuk. Betegségének

kísértetiesen hű leírását igen gyakran olvashatjuk a rokon állapotokról panaszkodó Tompához írt leveleiben.

A legelkeseredettebb leírás 1854. okt. 18-án kelt levelében található: „Hanyatlani-feledtetni, igen! Ez van hátra. Testi és szellemi gyöngeség mind mélyebbre süllyeszt, – s a kárhozónak éppen ez a szerencsétlensége, hogy látja süllyedését, de nem bír eréllyel, magát az átok karjaiból kikúzdenni... vannak perceim, mikor szeretnék elenyészni, megsemmisülni, csak hogy az öntudattól meneküljek... Mikor az életpálya, melyen az ember kenyerét keresi, ránézve mind terhesebbnek tűnik fel – mert nem azzal, hanem saját belső kínjával küszködik! Mikor izgatottan, s kifáradtan családja körébe tér, s enyhületre, vigaszra volna szüksége; s akkor sóhajokkal, az el nem élhetés miatti örökös aggódalmakkal kell találkoznia, melyek bár némák, de annál gyötrőbbek... Fölkelek, eszem és iszom, mint más, de álmaim nehezek... Azt is megengedem, hogy bajom hipochondria, de ha az, akkor e nyavalya korántsem oly nevetséges, mint állítják. Mert mi lehet borzasztóbb oly szenvedésnél, mely a szellemnek szárnyait szegi, az önbizalmat, mely nélkül nemcsak dicsőt, nagyot alkotni, de még a közélet kívánalmainak megfelelni sem lehet, előli, hogy az ember magát mindig mint gyámoltalan, életre nem való, semmi embert képzelje; s összehasonlításban irigyelje sorsát azoknak, kik bolondot ugyan, de valamit mégis tesznek, mert erélyük van.”

A kérdés gondos vizsgálói arra az eredményre

jutottak, hogy a neuraszténiára hajlamos Aranyak hipertóniája, magas, vagy még inkább erősen változó magasságú vérnyomása volt. A baj okát keresve az öröklött hajlamot, a helytelen, túl nehéz táplálkozást, újabban főképpen a stresszt, a nagyra nőtt idegéletet szokás emlegetni. Arany maga is így ír erről 1854-ben: „Idegbajomnak kell lenni: azért vagyok majd ingerült, majd levert – gyakran külső ok nélkül!” A diagnózis találó, aligha lehet vitatkozni vele. De mi okozta az állandó idegfeszültséget, a „hypocondriát”, az akaratgyengeséget? Az iskolai munka nem: ezt Arany maga is hangsúlyozza: „mert nem azzal, hanem saját belső lázaival küszködik!”

„Depresszió”, hallom a manapság oly divatos formulát. De mi tesz oly nyomasztóvá, valótlanná mindent? „Egyhangúság, egyformaság, a nappal egy világos éj:” minden mintha elvesztené megszokott valóságát; a nemes ló már nem vágat, hogy lehányja magáról hámjait, gúzsait. Betegség? Igen. De miért nem megfogható? Az ember látszatra éppúgy él, mint máskor, de mintha álomban járna; a közeli dolgok elfoszlanak, eredet, cél kiesik mindenféle logikus összefüggésből, az élet bábjátékká alakul. A fölszín mint a nyugodt tengeré, a mélységben azonban tektonikus mozgások zajlanak. „Álom” és „való” újra kettészakad; az ember „mint ki éjjel vízbe gázol s minden lépést óva tesz”. Egy tanítványa dolgozatában ezt a két sort látja: „Nézi az eget, mely egy óriás kék szem, / A napvilág ragyog a kék közepében” – s önkéntelenül, mint

aki magára ismer, ezt írja mellé: „Nagy kép!” Nemcsak az emberek közt van egyedül: egész léte bizonytalanra lesz; a csillagok, a kozmosz törvényes világa sem nyújt menedéket.

Aligha kell sokáig várnunk arra a szorgos, jól fölkészült lélekelemzőre, aki megkísérli majd a maga mélytudatbúvárló módszereivel földeríteni azt a különös, váratlan fordulataiban is oly egységes, ellentmondásaiban is oly egyértelmű történetet, ami Arany lelkivilágában az 1850-es évek derekán – nem először és nem utoljára – lejátszódik. A jelenséget máris kezdték így megközelíteni. Magam is sokszor hajoltam a szédítő mélységek fölé, az ő Dante-ódájának soraira gondolva: „De örvényeibe nem hatott le a szem.”

Mélyebb elemzésekbe azért sem tudtam belebocsátkozni, mert nem vagyok e módszerek szakembere, de főként azért, mert újra meg újra hallani véltem a költő tiltó szavát, aki maga is megrettenve hallgatott el, amikor elérkezett a küszöb, amelyen túl a titkok, az anyák és szörnyetegek birodalma kezdődik, s éreztem annak a horatiusi „nefas”-nak parancsát, amelyről Vas István is említést tesz rokon kísérleteiről beszámolva.

A nagy „panasz-kidalló”, kényszerből oly fájdalmas és személyes költő is csaknem mindig megállt: jelképekbe burkolódzott, alakjai sorsába, sajátóságosan továbbzengő félszavaiba rejtette sejtelmeit, szorongásait, iszonyatát, a mondatai, ritmusai, rímei mélyén megbúvó másik, inkább csak a légkörben, hangulatban fölsejlő értelmet nem mondta ki,

„balladai homály”-ba burkolta az elfojtott vagy elfojtódó mélyáramok párázatát, zúgását. Rövidre fogva s magyarán: lelki válságai, elnémulásai, depressziói idején már akkor szívesen háritotta költői bénaságáért a felelősséget a rossz körülményekre, a titkolt betegségekre, amelyekre viszont mind az „elélhetés gondja”, mind az elfoglaltság kínoldó hatása miatt szüksége volt.

A magyarázat néhány józan, a tapasztalat tényeivel meggyőzővé tett mozzanataról mégis szót kell ejtenem: főként azokról, amelyek nem függnék szorosán össze komoly betegségeivel. Ezekről, végző elhatalmasodásuk helyén még szó lesz.

1856-ban egy tréfás disztichonban így fűzte egymásba a nagykőrösi tanári kar neveit:

*Lengyel, Arany, Kiss, Nagy, Weiss,
Pajzán, Mentovich, Ádám, Varga, Szilágyi,
Szabó, Szarka, Losonczi, Deák.*

Ebből a névsorból már hiányzik az egykori nagy tanári kar több fontos neve; az év végén Mentovich is elköltözött. Akkor írta Arany Tompának: „A collegátus széjjelfutott, mint a csirke... Azt veszem észre, hogy pár év óta mindinkább elfelejtek beszélgetni!” Törös összeszámolta: egy évtized alatt „valami 15 ember váltotta egymást” a tanári karban. Az elszótlanodás főoka – láttuk – mégsem ez lehetett: Aranynak soha nem volt panasza az új kartársakra. 1857-ben ezt írta Szilágyi Istvánnak:

„Derék, jó fiúk ezek itt. Annak örülök, hogy igen jó collegatusban élek”.

A régi közösség eleven baráti szelleme persze egyre jobban hiányzott. Aranyt országosan is növekvő tekintélye emelte az elsők közé: az új tanárok megbecsülésében több volt a tiszteletadás, mint a családiasság. A fiatalabbak szorongásai, becsvágyai mások voltak, más volt műveltségük is; Aranytól inkább tanácsot kértek, ha kértek. Valóban elfogytak tehát a beszélgető jó barátok. Az 1854-ben, Fitos Pál halála után odakerült, nála három évvel idősebb Deák József például, hogy felüditse, kivitte Aranyékat a földbirtokos Inárcsi Farkasékhöz Tetétlen pusztára. A kirándulás eredménye nem társaságteremtő új kapcsolatot lett. Aranyt már akkor egészen más érdekelte. A Csaba-trilógia továbbfejlesztéséhez találta meg egyik igen fontos ihletforrását *A tetétleni halmon* szerzője.

Ez azonban még akkor történt, amikor ismét föl erősödtek szorongásai.

Ifjúságának s korai férfikorának kísérletei mindig balul ütöttek ki, s megtapasztalhatta, hogy Szalonta újra meg újra visszafogadta ugyan, bár a visszafogadás árát, a szigorú szokásrend hierarchiájába való beilleszkedést, a „derékség” bizonyítását újra meg újra be is hajtotta rajta. De Nagykőrösön állást veszteni? Ez nemcsak a létbizonytalanság megújulását jelentette volna, hanem elviselhetetlen megszégyenülést is: „lám a kisvárosból kinőtt nagyember, a professzor úr újra kicsöppent a rangból!” Tudta, hogy a hagyományosan kemény szer-

tartás és értékrend előtt nem éppen dicső múltról hallgatnia kell, hogy meg kell őriznie az új hivattal együtt járó „tekintélyt”.

Jellemző a mód, ahogy feleségével együtt megriadt, mikor lányában a színészi pálya iránti vonzalmat ébredezni, sőt elhatalmasodni látva, a kislányt visszaterelte a bevett női hivatás, a háztartási munka körébe. A Gyulainak írt önéletrajzi levélben részletesen leírta ugyan csődöt mondott színészpályáját, de megkérte rá, hogy, tekintettel kőrösi helyzetére, amelyre árnyat vethetett volna az effajta cigánykaland, nyilvánosságra ne hozza vallomását.

Úgy érezhette, hogy amikor a forradalom éveiben való dolgairól kiegészítő jelentést kértek tőle, végre bátran és őszintén kipakolhat mindennel.

A szövegben azonban ilyesmik olvashatók: „forradalom előtti, alatti és utáni írói pályámról előbbi életrajzomban csak azért nem tettem említést, mert a fensőbb helyről érkezett kérdő pontokban az nem kívántatott ... polgári életem egyszerű folyama úgy ki van terjesztve, hogy ahhoz nincs mit hozzáadnom ... csupán a ... bizonyítványt tartom szükségesnek ide csatolni, melyben életem és törvényes viseletem a mélt. csász. és kir. kamarás Borosjenői Tisza Lajos úr házánál töltött félévi időről igazoltatik”... Aztán szó esik a habozva vállalt, majd otthagyt *Nép Barátja*-ról, s néhány ebben, meg az *Életképek*-ben közzétett versről, okosan megmagyarázva, hogy az előbbi társszerkesztést pesti barátai unszolására csak azért vállalta, mert a forra-

dalom kezdetén „vidéki ember legkevésbé sem tudta magát tájékoztatni, hogy vajjon forradalom-e a bekövetkezett változás, vagy pedig a legvalódibb törvényszerűség tere... Tekintve a körülményeket, egyedül csendes, higgadt kedélyemnek köszönhetem, hogy a forradalom árjától százsorta jobban el nem ragadtattam ... Ennyiben áll irodalmi egész működésem, melynek a fenntisztelt rendelet értelméhez képesti hív előadásával az igazságnak tartozom, s melyet félelemből vagy más tekintetből nem szépítettem, mert tisztán érzem, hogy habár az előzményeknél fogva az ifjúság nevelésére politikailag veszélyesnek bélyegeztetném, s ez általam soha nem keresett, de meghívás folytán elfogadott hivatalból visszalépni kénytelenítettém is: mint egyszerű polgár a fennálló törvényes rendnek mindig barátja fogok lenni, ezt hozván magával kedélyem nyugalma s a már letett eskü szentsége, melyet becsületes és vallásos érzésű ember nem sérthet.”

Aki nem élte át az effajta, a számadást óvatosan stilizálva megírt önéletrajzok életveszélyes fenyegetését, könnyen vádolhatja – ahogy ez nemegyszer megtörtént – Aranyt gyávasággal, megtorpanással. Pedig Arany csak a túlélést biztosító óvatossággal fogalmazott, nem tagadott meg semmit, csak azt mondta ki, hogy – esküje szerint is – nem akarja folytatni a forradalmat s megrontani az ifjúságot.

De azért irodalomtörténeti jegyzetében a fejlődés új „virágzási időszakának”, „melynek feladata

volna nemzetien népszerűnek lenni”; vezérjelenségévé Petőfit tette meg. Igaz, hogy az *Új Magyar Múzeum*-ban Gyulai Pál már 1854-ben nyílt színen is elvégezte a szükséges stilizálásokat, hogy Petőfi helyét megmentse lírai költészetünkben, s Arany sem a forradalmárt ünnepelte benne; csak ennyit írt: 1848-ban „hadi szolgálatba lépett, s 1849 nyarán egy erdélyi ütközetben eltűnt az élők közül”, de azt tanította, hogy „Petőfi nemcsak a magyar nemzet, de az egész világ legjelentékenyebb költői közé tartozik ... a Petőfi által megérintett húr egyszersmind a magyar szívnek legbensőbb húrja, s kétségkívül nincs költőnk, ki a *nemzeti* nevet annyira megérdemelné mint ő.” A szellemét meghamisítók ellen is intézett egy csapást: „Az újabb líra nagy része őt vette előképül, de többnyire külsőségeit majmolja, anélkül, hogy szellemét bírná.”

Ez nyílt és egyértelmű állásfoglalás volt oly iskolában, amely kénytelen volt az ifjúság irodalmi nevelésében „mind a politikai, mind a szerelmi tárgyú költészetet” kerülni. Ha mégis szóba került ilyen mű: abban az álcázott „áthallásos” formában, amellyel a költő Arany is egyre mesteribb fokon élt. Több tanítványa is följegyezte, hogy óráiról hiányzott minden hazafiaskodás, ezért is neveltek ép, hiteles nemzeti érzésre és öntudatra. A példa erejével, amelyhez az is hozzátartozott, hogy irodalomtörténetében elő sem fordul a saját neve, s nem szívesen vette, ha, meglepetésére, az ő verseiből szavaltak valamit. Költészetét és kenyérkereső fog-

lalkozását akkor is lehetőleg különválasztotta. Csak később, a „tanárok kezén” lett, ahogy Kárpáti Aurél indulatos cikkében elhangzott, „tanárossá” költészete.

A Petőfi-jelenségben persze egyre inkább nem a népi, hanem a nemzeti jelleget hangsúlyozta; ezt annak az egész iránynak törekvéseiben is, amelyet maga akart megvédeni és továbbfejleszteni.

5

A nemzetről vallott felfogása Kőrösön kezdett átalakulni, kiszélesedni, elmélyülni, de romantikus jellemét megtartva, a valósággal szembesülve, szettebbé is válni.

Ez az átalakulás nem ment végbe fájdalomos élmények, tapasztalatok nélkül. A katedrán is súlyos sérülések árán kellett rájönnie, hogy nemcsak az a „nép”, amelyért Petőfivel együtt harcba szállott, valami más, mint amit ő elképzelt, hanem az a nemzet is. A nép számára jellemadó rétegével, a parasztsággal, ha tetszik a „földművelőkkel”, Szalontán még együtt élt, bár mindig a népélet egy eléggé körülhatárolt területén, a félfalusi értelmiségén. Nagykőrösön, professzorként, szinte véglegessé lett elszigeteltsége a főleg mezőgazdaságból élő őslakosságtól, az ottani „nép”-től. Legfeljebb köszöntek egymásnak, s az iskolába kerülő – gyér számú – gyerekek dolgáról beszélgettek. Az a torzsalkodásokban-békülésekben, hiúságokban és kö-

zős találkozásban, jogvédelemben, hajdúöntudatban és református szokásrendben megnyilatkozó mégis-családiasság, amelynek Szalontán részese volt, Kőrösön magas kerítések mögé húzódott, sohasem fogadta, mert nem is fogadhatta magába.

Az a másik réteg pedig, amely részt vett ugyan a forradalomban, de amelynek vitézi tetteit oly gyilkosan pellengérré állította a költő, a nagyidai cigány urak, ez a parlagiasságba visszazuhanó réteg szintén kitudta a maga soraiból. „Ügyvéd, mérnök stb. itt nem úr, csak polgár. A professzort már úrnak is eltűrik, de éreztetik vele, hogy tolerantia alatt áll”, írta 1857-ben; s aztán „Én három és fél évig voltam tagja (az úri kaszinónak), összesen 15 pengőért; de nem voltam benne három s félszer s nem élveztem 25 poltura árát”.

Tehát sem „a faragatlan fa” nem bizonyította, hogy erősebb, ha faragatlan – hol volt már az öreg Toldi bölcsessége Nagy Lajos ellenében! – sem a vezető, „úri” réteg, hogy kitűnik a nemzeti műveltség ápolásában. A tanári karban többségben voltak a „magyarok”, de a „tősgyökeresek” boldogan léptek volna hátra a hagyományos klán-összetartásba; a „jöttmentek” – Mentovich, Weiss, Tomory – pedig magukra maradtak, bár ők adtak, Arannyal együtt, igazi rangot az iskolának. „Egy új szellem kezd itt uralkodni: elfüstölni innen minden jóra való embert... és nepotizmus útján csupa helybeliekkel rakni meg a tanári állomásokat”, írta, amikor híre ment, hogy az alkotmányosabb állapotok helyreálltával az egyháztanács vissza kíván tér-

Ez a fölvétel 1863-ban készült Aranyról, a családi képpel egy időben. A kép egyetlen példánya Babits Mihályé volt: könyvtárával együtt elégett; egy Babitsot ábrázoló amatőr fényképről nagytotta ki Szelényi Károly

ni a hagyományos és olcsóbb három-négy tanáros rendszerhez.

Hogy a jelenkori „nemzet” nem az a múltba álmódott patriarchális, törzsökösen magyar közösség, amelyre ifjúkorában oly gyakran gondolt Szalonta színmagyar hajdúvilágában – sőt, hogy olyan nincs is, azt, nyiladozó elmével, utazásai közben, s főként Pesten, megtapasztalta rég; tudta, hogy nemcsak Petőfit hívták Petrovicznak, s hogy a szabadságharc hősei, névtelen halottjai és elsiratott mártírjai között sok volt, aki még magyarul sem tudott. A magyar nemzethez való tartozás egyre kevésbé jelentett számára nyelvi vagy pláne törzsi-vérségi kapcsolatot, hanem egyre inkább: műveltséget, vállalkozást, öntudatot. Jeles diákjai közt – minthogy a híres főgimnázium diáksága messze vidékről rekrutálódott – nem egy volt idegen nevű.

S annak igazolására, hogy teljesen levetette Szalontán még fel-feltűnő előítéleteit, szolgáljon itt csak egy régi diákjával, Ágai Adolffal kapcsolatban megtörtént eset. Az egyik osztályon erőt vett egyszer a kamasztömeg erőszakoskodó dühe. Társukat, akiről kiderült, hogy zsidó, megverték. Arany a tömeghisztéria tetőzésekor lépett a tanterembe. Csönd lett. A költő szótlan távozott, s nem jelent meg a következő órákon. Az engesztelő küldöttségnek azt mondta: „Olyan osztályt, mely valakit a vallása miatt bánt, én nem tanítok.” Csak amikor az elégtételadás megtörtént, kezdte el újra a tanítást.

Amikor pesti barátai körében – akik mind gyak-

rabban fölkeresték Kőrösön, s akiket meg-meglátogatott a fővárosban – újra azt kezdte érezni, hogy mégis találhat olyan közösséget, amely már a nemzetnek azt a tágas, de mégis tömény szellemű, nyílt és erkölcsi felelősséget kívánó, sugalló fölfogását képviseli és próbálja kimunkálni, amihez ő is eljutott, fogott újra, immár a lassan megszilárduló és gazdag tartalommal telítődő új koncepció jegyében munkához.

De ez az út már Pestre vezette.

1860. szept. 20-ról keltezett levelében bejelentette az Egyháztanácsnak, hogy a Kisfaludy Társaság igazgatójának választotta, ezért le kell mondania, mert – írta némi büszkeséggel – nem utasíthatja el „ama bizalmat, mely ez esetben mintegy országszerte felém fordul, és csekély tehetségemet a hazai szépirodalom szolgálatára nagyobb hatáskörrel igényli”. Megköszönte az iránta kimutatott jószágot, egyszersmind bocsánatot kért s remélt –, „ha az általános emberi gyarlóságához, kivált újabb időben, testi szenvedések is járulván, kötelességeim teljesítésében nem mindig versenyezhetett az erő az akarattal”. Lemondását elfogadták, helyettesítéséről gondoskodtak, a lelépő igazgató nagy elismeréssel írt munkásságáról, az ifjúság fáklyásmenettel búcsúztatta.

A nemzeti balladák

1

Arany életművének legismertebb s máig legnépszerűbb része: a *Toldi-trilógia* meg a balladák. Mindkét vonulat végigkíséri a költő egész alkotópályáját; együtt alakul is vele. Mindkettő valamilyen egységesnek látszó, ilyenné szerkesztődő sokféleség. A *Toldi*-val lépett ki a homályból; ez a sokáig visszafojtva felgyülemlett alkotóerők kirobbanásából s a kor kívánságának találkozásából megszületett mű nemcsak beléptette alkotóját az irodalmi életbe, de igen nagy mértékben meg is szabta pályáját: a „népi epikus” szerepe, amely készen várta s fölemelte a költőt, egy időre rabul is ejtette. A lovaggá lett pórsuhanc Toldi Miklós története azt bizonyította, hogy az a költő, aki a viharos múltból megmaradt históriás törmelékeket új életre támasztotta, nemcsak a nagy költőtárs, Petőfi stíluseszményének megfelelő epikusként lépett színre, hanem azt is, hogy vállalja a politikai szerepet, amelyet az őt magához emelő forradalmár látott s erősített meg benne: úrrá tenni a népet először az irodalomban, hogy aztán a politikában is az legyen.

Mi az oka, hogy közvetlenül e szerepet és címkét adó mű szomszédságában olyan sajtósági ikerpár – a *Toldi estéje* jött létre? Ez mintha egészen más

égöv alatt keletkezett volna, lényegesen más természetű, célú művész alkotása: szubjektívebb, árnyaltosabb mint előde: „humorosabb”. Arany később így határozta meg ezt a lélekállapotot s költői kifejezését: „Nevetséges álarcában rejtezett sírás... A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önmaga és a világ felett”. S az „üzenet”? A haza becsületét álruhában megmentő, kivénült hőst a meg nem állítható idő meg a féktelen indulat vétlen bűne sodorja vesztébe, s az a tanítás élteti – ha élteti – tovább, amit a mesekirályból valóságos uralkodóvá lett Nagy Lajos lelkére köt: a nemzetre vigyázzon, s ne akarja lényegéből kifordítani a népet, amelyet, mint a fát, nehezebb eltörni, ha faragatlan marad.

Az ok, úgy gondolom, az, hogy Arany népiessége lényegesen eltért Petőfiétől.

Petőfinek, a forradalmárnak a múlt egyre inkább főként bíráló tárgya lett, a magyar nép szabadságáért is a világszabadság csillaga alatt fogott fegyvert: világforradalmárként. Arany számára a magyar múlt sokáig a jogfosztottak jogegyenlőségének visszaálmodott patriarchális aranykora volt; forradalmár a jogfosztottak életveszélybe került „törzsök”-ének érdekében lett: egy nemzet megújításáért harcba szálló szabadsághős. A szíve vérével s a lelkét tépő kétségek örvényében írt *Toldi estéjé*-től senki nem is volt akkor a forradalom lázában elragadtatva; Petőfi sem tett semmit azért, hogy kiadóhoz juttassa. Csak évekkel később, némileg átsi-

mítva jelent meg, a költő két pályaszakaszát elhatároló s összekötő válság idején, 1854-ben.

Aranyt magát is meglepte, hogy milyen lelkesedéssel fogadta a megváltozott kor a művet, amelyet olyan aggodalmaskodva bocsátott útjára. Nem tudta, mit kezd majd a „népiestől futó” izlés az ő költeményével, amely népies volt ugyan, de a szó nagyon megváltozott értelmében. Olyanban, amelynek sok vonása éppen az ő harmadik korszakában kezdett igazán aktuálissá válni.

A harmadikul elkezdett rész, a trilógia „dereka” – amelyet, úgy érezte: Petőfi „disputált rá” – végighúzódik a három utolsó pályaszakaszon. Az első nekifutásról nem sokat tudunk: tétova erőfeszítés lehetett arra, hogy a költő tapadjon is a rámaradt törmelék használhatatlan darabjaihoz, amelyek sehogyan sem illettek egy népi hős lovagi férfikorához, de mégis valami egészet hozzon létre. Nyilván eldobta. Mikor újra elővette a tárgyat, úgy látszott, valami lovagi kalandfüzér lesz belőle; ezért is kapta új címét; ebből hiányzott a két másik darab főhősének neve. A *Daliás idők*-hez kétszer is hozzákezdett, de mindkét kezdemény töredékben maradt. Olyan egészségi, stílustörténeti, tárgykeresési s főként műfajváltási okok következtében, amelyek miatt töredékben maradt e harmadik pályaszakasznak jóformán minden nagyobb epikai kezdeménye. A végül is csaknem titokban, igen hosszú vajúdas után teljessé alakított középső részben Arany csak azt használta föl s alakította át az előzményekből, ami beillett a végső kompozícióba: erről maga is jól

tudta, hogy leglazábban szövött műve; a maga sajátos lélektani bonyolultságával, tragikumával, történelmi díszleteivel és csataképeivel, meg főképpen rendkívüli nyelvi művességével nagyon is meggyezett utolsó korszakának oly modernül töredékes egészével.

Az elhárítva is vállalt előfutárnak, a végül is csak a mottókban jelenlévő Ilosvainak törmelékein, a főhősön s körén a *Toldi* számára nyolc páros rímű, hangsúlyos tizenkettesből kialakított strófaszerkezeten meg a nyelv erősen stilizált, Arany János-ian bonyolult követhetőségén, pontosabban „reálidealizmusán” túl alig tartja más egybe ezt a nagyon is különmemű elemekből egybeszerkesztett trilógiát. Hogy nem egyöntetű mű, Arany maga is jól tudta, s nemegyszer úgy érezte, jobb lett volna ezt is töredékként hagynia: ebben is annak a modern gyakorlatnak előfutáraként, amely, egyebek közt, szándékosan komponál torzókat. Egy versben így intette a „buksi költeményt”:

*Aludj bölcsődben, egy piszket se mondj!
Mért is jövél családod rontani?*

2

A *Toldi trilógiá*-nál még sokkal lazábban egybefűzött csoportozat Arany balladaköltészete.

Irodalmunknak olyan nemzeti intézménye ez, amelynek még monolitikus egységéről is illetlenség

vitatkozni, hát még szerves növekedéséről, műfaji egységéről. Azért is, mert igazi remekművek sorát számolhatjuk hozzá, azért is, mert nem egy szembeötlő s még több rejtett szál fűzi össze darabjait, de főként azért, mert a nemzeti érzés s valami tiszteletre méltó Arany-rajongás büszke legendát szőtt köréje. A balladák valóban életműve tengelyében állnak, a hozzáértők szerint is kivételesen szépek. Főképp mégis azért oly fontosak, mert támasztékai is a nemzeti büszkeségnek: övék még mindig a kitüntető minősítés Aranyról, „a ballada Shakespearejé”-ről – amelyet egyébként a költő maga is túlzásnak tartott volna.

Nincs szándékomban e legendát szétrombolni. A valósághoz azonban közelebb kerülünk, s így értékesebbé, mert mélyebb értelművé lesznek a versek is, ha Arany balladaszerű költeményeit a költő fejlődésében a maguk helyére tesszük.

Arany szoros összefonódásban élt és alkotott korának és körülményeinek változásaival. Balladaszerű költeményeinek tárgy- és formavilága is együtt alakult természetesen pályájával: mások a „nép költője”-nek, a „nemzet klasszikusának” s az *Őszi-kék* magányos gyöngykagylójának versei, még ha összefűzi is őket egy nagy alkotó keze járása. Az 1850–60-as években létrejött balladákban – amelyek lényegesen mások, mint az Arany második és utolsó korszakából valók – kovácsolta meg azokat az eszközöket, amelyekre legnagyobb vállalkozásának, a *Csaba királyfi*-nak megvalósításához szüksége-

ge volt. Ezekben illeszkedett a „nemzet költője”-nek föl vállalt szerepéhez, s formálta ezt a maga költői természetének megfelelően.

A divatot, amely a ballada néven ismert rendkívül sokrétű, műfajként pontosan alig meghatározott költeménycsoportot világszerte oly népszerűvé tette, s amely a 18. század derekától kezdve majd két századon át végigsöpört a fehér ember országainak, de főként Észak- és Közép-Európának irodalmain, mindenütt ugyanazok a vágyak táplálták: megszabadulni a kinőtt társadalmi, politikai, erkölcsi, világnézeti s izlésbeli kötöttségektől, s valami szélesebb körű, általánosabb érvényű, szabadabb mozgásteret teremteni. Azt, amit ma, noha rendkívül sokrétű jelenség, romantikának szokás nevezni. Új öntudatra ébredő értelmiségi rétegek külön nemzeti koncepciókat kezdtek kialakítani: új hivatás- és azonosságtudatuk erősítő forrásait kezdték keresni a sajátos, természetesen nőtt vagy természetes hitelű, a civilizáció rontásaitól mentes ősi és népi műveltség, költészet emlékeiben. Ha találtak ilyesmit, összegyűjtötték és közrebocsátották, ha csak törmelékeket találtak, kiegészítették, megcsinosították őket, ha semmit sem találtak: hamisítottak. Olyasmit, ami megfelelt a várakozásoknak; s mentől inkább ezeknek felelt meg, annál nagyobb sikere volt. Olyan nagy, hogy a divatra még akkor is hatott, amikor forrásának hamisított voltát már leleplezték. Elég itt csak a páratlan hatású osszianizmusra utalnom, vagy – hogy jóval későbbi és vidékiesebb, de hatásmechanizmusában kísérteties-

sen hasonló, hazai példát említsek – Thaly kuruc balladahamisítványaira.

Szűkebb körre, de sokkal mélyebbre ható sugárzású állócsillagként Osszián mellett föltűnt újra a „nagy inventor, a nép” másik korszakos megtestesítője, a százados, feudális-egyházias tekintéllyé nőtt Vergiliusszal szembeállított Homérosz is. A lelkes újíto szándék egyforma érdeklődéssel fordult az ősi tisztaságát s általános emberi jelentését az elnyomatás mélységében megőrzött népköltészet meg a népi egyéniségét a feledés mélyén megőrzött ősköltészet felé. Valamilyen föltételezett naiv világszemlélet, zavartalanul kifejtett vagy elevenül működő kifejezésforma annyi mindent egységesítő ábrándjaiban ugyanannak a népi ősköltőnek más-más történeti környezetben, más-más közösség kifejezőjeként egyéniesült megtestesüléseként tűnhetett föl a délszaki derű s az északi félhomály elképzelt népköltője. Ez az előfeltétele annak a ritka nagy népszerűségnek és hatásnak, amely a népek dalaiban a népek igazi hangját kereső Herder már-már mítoszteremtő erővel megfogalmazott párhuzamát Homér és Osszián közt körülvette és követte. A párhuzam mély hatása pályafordító válságának kezdeti, tehát heveny fájdalomú szakaszában érte Aranyt. Szeretett volna – természete és vágyai szerint – a vak görög népének magyar utóda lenni, de körülményei olyan magyar Ossziáná tették, aki körül – ahogy megtörtén személyes versében, az *Ősszel*-ben megírta, már nem volt nép, kit felverjen énekével.

Az *Ősszel* 1850 októberében keletkezett, s úgy gondolom, kulcsfontosságú Arany „nemzeti” balladáinak megértéséhez.

Már hangütésével jelzi: nem „népi sémák”-ban, „Fejér László-forma” népballadákban keresi itt a hiteles költői mondanivalójához illő mintaképeket, mint valaha, Petőfi oldalán, hanem olvasmányai-ban: „Mit van tennem? olvasni tán... Maradj Homér, fénydús eggeddel, Maradj te most! ... Jer Oszsián, Ködös, homályos énekeddel.” S ki tudná elemző prózában pontosabban fölidézni az olvasmányokból föltetsző s véres személyes élményekkel aktualizált költői látomásokat Aranynál? Az elutasított görög s keserves lehetetlenülésekor mégis visszaálmódott magyar ősidillt? A kék, Zeusz lakta, Homér föstötte dombot s a zöldelő nyájas szigetet, a hullám-mosott gazdag virányt, rajta a máglyák körül torozó, lantszóra lejtő, kettős poharat forgató népet, mely nem küzd elnyomás, népszolgaság ellen. S a szép nyár, a tűnt délibáb után fölrémlő, fojtogató, kétségbeejtő jelen ossziáni képét, melyen a nappal egy világos éj, s csak sír az égbolt, míg szét nem olvad; ahol a hunyó dicsőség lantosa búcsúzik a harc fiától, ki az utolsók közt esett el, remény nélkül, hiszen felhők alatt, zúgó szélben zizegő haraszt, bolyongó tűz, hullámmoraj vigasztalansága közepette énekel, míg a dalának értelmét is kétségbe vonó daliás ősök már-már tiltó intését hallgatja.

Az „utolsó magyar homérida” – ahogy egyesek Aranyt nevezték, már akkor is valójában a nagy

görög epikus természetes realizmusának tekintélyére támaszkodva őrizte s védte meg a *Toldi* homéroszi helyeit, amikor Erdélyi János magyar népköltési gyűjteményének egykor példát mutató, három kötete 1846–48-ban megjelent, s Arany is elhatározta, hogy a nép költőjeként, az alföldi népballadák mintáját követve tesz próbát a balladában. Miután a líra, „az ömlengések kora elmúlt tőlem – magyarázta Petőfinek ilyen kísérleteit –, úgy éreztem, hogy a népies balladákban mégis elememben maradnék”. 1855-ben, Gyulainak írva, így emlékezett vissza erre a vállalkozásra: „már ekkor megkísértettem a balladának ama népi, eredeti formáját (melyek közül, amint tudod, legjobban sikerült *Rákócziné*; bár az ilyeneket: *A rab gólya*, *Szőke Panni*, *Varró lányok* – szinte e nemhez lehet sorolni) – ellentétben a mi németes, mesterkéltszerű, érzelgős vagy deklamáló balladáinkkal. Petőfi e részben inkább utánam jött, mint megelőzött, legalább a *Megy a juhász* nem volt az én mintám, de az övéi lehettek az én kísérleteim.”

Ebből a visszaemlékezésből – azonkívül, hogy határozottan elhatárolta magát a Petőfi-epigonság lehetséges vádjától – hiányzott a számba jövő „ilyenek” egész sora; ezeket akkor, minden idegében az elszámoltatás gondjával, nemigen emlegethette, hiszen szabadságharcos-forradalmár költészetének lényeges darabjai voltak: olyanok, mint *A betyár* című, töredékes „népromác”, a *Rózsa Sándor* vagy – miután a *Megy a juhász*-t is balladának minősítette – a *Nyalka huszár*, s főképpen a *Mit*

csinálunk?, meg az olyan „életkép a múltból”, mint *A szegény jobbágy*. Ezeket a *Kisebb költemények*-be nem vette föl, aminthogy az *Összegyűjtött költemények* köteteiből is kihagyta még egyebek között a *Rákócziné*-t, mivel úgy vélte, s ezt az elegyes darabokhoz írt *Előszó*-ban meg is írta: „most sem »opportunistus«.” Voltak persze ide vonható „opportunistus” versek is, olyanok, amelyeket kértek tőle, vagy szívesen fogadtak a szerkesztők, amelyek tehát, ahogy már Petőfinék is megírta: „lapban is adhatók volnának”, olyanok, mint pl. *A tudós macskája*. Az effajta verseket nem nevezte senki soha balladának, mégis – humoros életképként – a rövidebb, személyes hangú epikumoknak abba a körébe tartoznak, amellyel akkor az irány „epikus”-ként kijelölt költő kísérletezett.

Érdeemes arra is figyelni, hogy később, a *Széptani jegyzetek*-ben, de még bírálataiban sem tett határozott különbséget a ballada és a románc között: „E két költeményszerűség között nehéz elválasztó falat húzni. Közös jellemük az, hogy bennök az eposzi tartalom lírai alakban jelenik meg: tehát *lantos eposzok*. Minél dalolhatóbb a románc és ballada, annál jobb az. Így nem annyira a cselekvény teszi lényegét, mint az előadás. Újabb időben azonban azon különbséget teszik köztök, hogy a balladában ugyanaz a *végzetszerűség* uralkodik, mint az eposzban; míg a románca hőse önállóan cselekszik. Amabban tehát a csodás szerepel, itt a hős jelleme. *A tündérkirály* pl. Goethétől, ballada, míg nagy részére magyar balladáinknak a románca név illet-

nék (pl. *Az ősz bajnok, Szilágyi és Hajmási, Kont stb.*)”

Ezt az iskolai használatra szánt meghatározást Arany nem csak elmosódottá tette azáltal, hogy hangsúlyozta a körülhatárolás nehézségét, hanem változékonnyá is, azáltal, hogy utalt a megjelölések tartalmának alakulására. E jelentésváltozásokban a saját, főként nagyepikai munkáival kapcsolatos vívódásai is érezhetők. Alkalomszerűen hol tágította, hol szűkítette, voltaképpen soha egyértelmű határozottsággal le nem írta, mit ért a balladán: az idézett szöveget is akkor fogalmazta meg, amikor már – szokása szerint – a kor ez egyik legdivatosabb műfajának is mind gyakorlati, mind elméleti kérdéseit „alapos stúdium tárgyává tette”, a számára legfontosabb szerzőkből, gyűjteményekből fordított s a maga legsajátabb balladaszerző gyakorlatának fontos remekműveit létrehozta. Vizsgálódásai során nemegyszer igen lényeges részletmozzanatokra hívta föl a figyelmet, a műfajnak valamiféle teljességet és véglegességet sugalló meghatározására azonban nem vállalkozott. Túlságosan jól ismerte a gyakorlat történelmileg, izlésbelileg, poétikailag meghatározott változékonyságát ahhoz, hogy ilyesmire vállalkozhatott volna.

Csupán saját idevágó műveinek számbavétele is zavarba ejthette volna. Még ha, utólag, szigorúan megszabnók is a határt, és kirekesztenénk a balladák közül minden életképet, regét, hosszabb, bár erős líraiságú epikumot, zsúfolt drámaiságú, cselekmény nélkül is örvénylően drámai vagy allego-

rikus értelmet is sugárzó helyzetképet s hasonlókat, akkor is a föltételezett műfaj igen sok, egymástól lényegesen eltérő változatát kellene számba vennünk. Micsoda különbség van például még az olyan tárgyvilágukban rokon darabok közt is, mint *A hamis tanú* s a *Vörös Rébék*, a *Both bajnok özvegye* s a *Szibinyáni Jank*, a *Hatvani*, s *Az ünnepron-tók*, a *Zách Klára*, s a *Tetemrehívás* vagy a kettős menetű, virtuózan szerkesztett *V. László* meg az ezzel egy időben kezdett, de csak a Szigeten befejezett *Tengeri-hántás* közt!

Riedl Frigyes, Arany egyik legszellemesebb kutatója, így magyarázta a balladák jelentőségét: „Remekmű akkor keletkezik, ha valamely nagy tehetség megtalálja a tehetségének leginkább megfelelő műfajt és tárgyat.” Barta János, aki elismerőleg idézi ezt a tételt, hozzáfűzi a kiegészítést: „azt a műfajt és tárgyat kell megtalálni, amely kora életviszonyaiból természetesen sarjad ki.” Ha Arany „balladaköltészetét” valamiféle teljességre és hitelességre törekedve akarjuk jellemezni, ezeket az általánosságban maradó fogalmakat kell valóságos tartalommal megtöltenünk.

Láttuk, a műfajt s a tárgyat Arany nem határozta meg pontosan. A költészettudományi vizsgálódás azóta sem jutott sokkal messzebbre nála: a népszerű hatásosságra meg a szigorú szakszerűségegre törekvő meghatározások egyaránt elévülnek, mert nagyrészt ugyanazt mondják más szavakkal. Hol van már az a valamikor igen kedvelt fölfogás, amely a „komor” balladát mint a ködös-homályos,

az embereket magányos kivetettségük szorongató érzésére eszméltető északi vidékek jellemző műfaját határolta el a „derűs” románctól, a délszaki népek napsugaras-társas, daloló kedvének szülöttétől?! A rengeteg meghatározás-kísérlet közül – leg-
alábbis annak a nagy balladaözönnek jellemzésére, amelynek sodra Aranyt is fölemelte s elragadta – még mindig leghasználhatóbbnak látszik a Gregussé: „a ballada tragédia dalban elbeszélve” – azzal a változtatással, hogy tragédia helyett drámát írunk, mert hiszen számtalan vidám, de legalábbis nem tragédiát idéző balladát ismerünk; Arany is írt ilyeneket.

Fontos kiegészítésként kell itt mindjárt számba vennünk a néprajz szakembereinek tiltakozását a népballada és a műballada közti határ elmosása ellen.

Elég itt idéznem Vargyas Lajosnak, a kérdés egyik legfölkészültebb szakértőjének néhány mondatát: igen tanulságos, „ha igazán nagy költők műveihez mérjük a balladát: olyan költőkhöz, akik maguk próbálták utánozni az újkorban felszínre került népi alkotásokat. Vegyük például Goethe *Erlkönig*-ét, Arany János *Tengeri-hántás*-át. Minden szómágia, hangulatteremtő erő, sűrítettség és sejtelmes fény-árnyék ellenére, amit a megfogalmazásba ezek tudnak adni – ami felülmúl minden népköltési teljesítményt – mindkettő maradt ennek ellenére egyedi, mondhatnánk, véletlen esetnek ... A nép ilyen költői remeklést nem tud adni verseibe, de mindig általános érvényű, mindenkit érintő

tanulást ad – mert a közösséget csak az érdekli ... A népdalszerűség mértéke: az egyéni és közösségi hozzájárulás aránya. Mennél kisebb az egyes személyek szerepe benne, mennél többen működtek közre egy alkotás kialakításában, annál inkább lesz népi stílusa... Ezért tudjuk megkülönböztetni minden korszak minden irodalmi stílusától... Ezért van a népköltészetnek félreismerhetetlen, saját stílusa... Akié a megformálás, azé a mű. A [nép] ballada a parasztság alkotása”.

Mindezt, persze, Arany is jól tudta. Műballadákat írt, s ezeknek csak egyik mintája volt a népbalлада. Még amikor, bár némi kétellyel, de mégis teljes lélekkel vállalta a „nép költője”-nek szerepét: nem a népköltészet névtelen művelőjeként, hanem eredeti költőként lépett föl, aki a nép érdekében népi tárgyokról, a népköltészettől is tanulva úgy ír a „magas” költészet eszközeivel, hogy a legegyszerűbb nép is megérthesse. S ne feledjük: az a népköltészet, amit ismert és mintául vett, már maga is irodalmiasított szöveg volt. Közvetlenül is találkozott ugyan a nép élő költészetével – följegyezték pl., hogy egyik Gesztre vivő útján egy valóságos betyár ajkáról jegyzett föl betyárballadákat – de még az is, amit nótaként ismert – ahogy ezt öregkori dalgyűjteménye bizonyítja –, inkább tartozott az irodalmilag erősen átformált „népies”, „népszerű” költészethez, mint a valóságos népihez. A népköltészeti gyűjtemények, amelyeknek sugalmazására „népköltési sémákat” akart gyűjteni, vagy amelyekből pl. a skót balladák „menetét” akarta elles-

ni: olyan nyomtatott könyvek voltak, amelyeknek szerkesztői „sajtó alá rendezték”, tehát több-kevesebb mértékben irodalmiasították, saját ízlésükhöz igazították szövegeiket.

A műballadaköltők persze sok mindent tanultak is a mintául választott, vagy ilyenné stilizált népballadától: tárgyat, formát, megjelenítő módszert stb. De műveik egészen más közönségnek készültek, s ennek körében egészen más szerepet játszottak. Főként a műveltek olvasmányai, szavalmányai, esetleg melodramatizált szövegei voltak: mindig műköltők alkotásai, akikre ez a más, nem népi közönség persze visszahatott a maga ízlésével, kívánságaival, divataival, anélkül hogy megfosztotta volna balladáikat egyéni műalkotás voltuktól.

3

Arany balladái műballadák, s csak ilyenekként járhatjuk körül őket.

Greguss említett meghatározása arra utal, hogy a ballada vegyes műfaj, a három hagyományosan irodalminak tartott műnemnek, a lírának, az elbeszélésnek és a drámának abban a határövezetében helyezhető el, amelyben ez a három erősen összeshövődik. Aszerint, hogy melyik műnem jut benne meghatározó szerephez, szokás lírai, epikus és drámai balladáról beszélni: persze mindig csak a segédföltevések érvényességével.

Aranytól kezdettől fogva vonzották az effajta keve-

rék művek. Azért is, mert olyan művészet alatti költészet világában nőtt föl, amely szerette a rögtönzést. Az alkalmiság ingere, formáló hatása ott érezhető első művén is, amellyel a nyilvánosság elé lépett, *Az elveszett alkotmány*-on. Ő maga – persze csak akkor, amikor már ráunva, de értékeit mégis becsülve útjára bocsátotta – ezt írta róla: „Csak olynemű alantjáró humoristico-satirico-allegorico-komikus valami.” De első igazán egyéni hangon megszólaló verséről, az önmagát egy Byron-részlet meglepetésszerűen sikerült fordításába rejtő *Az új görög dalnok*-ról is ezt írta: „elegico-óda, vagy micsoda”. A *Bolond Istók* második énekében olvasható nagy versautodafé földidézésének strófái – amelyekben szinte időrendi pontossággal felsorolja, mi mindent vetett vagy vethetett volna tűzbe az Istók ifjúkori verseit tartalmazó füzet lapjaitól elbúcsúztatva –, azt bizonyítják, hogy már ifjan is igyekezett végigpróbálni a hozzáférhető, utánozható és emléküket az ifjú költő ösztönébe, tudatába mégis mélyen bevéső költészet legváltozatosabb darabjait, műfajait, stílusait.

Az ő lángelméjének is jellemző vonása volt, hogy nem szerette megismételni magát; ha megoldott valamit, vagy rájött, hogy az ér, amelyre bányász-ként rálelt, hamar elhal, vagy, ha túlságosan sokat látott verseinek utánzataiból, másba kezdett. Még rokon tárgyú, rokon szándékú versei között is alig van két egyforma. Költészetében, ahogy alakul az időben, többféle poétika érvényesül; ha valami túl erősen befolyásolja, visszahúzódik, más irányba

fordul, hogy megőrizze függetlenségét: kifigurázza a mindvégig igen nagyra becsült Vörösmartyt, megpróbál elébe vágni Petőfinek, újra meg újra elhagyja Byront, akitől pedig talán a legtöbb és legfölrázóbb, tehát veszélyesebb indításokat kapta. Ő ugyan – kiváló és igen gondos önművelőként – mindig tudta, mi volna a szabály, de azt is, hogy mi az élő alkotás valósága, s különösképpen, hogy a kettő nem illeszkedik szorosán egybe, hogy egy-egy eltérés az előírástól – gyakori fordulata szerint – „nem a világ”, sőt, hogy a szabály az alkotó gyakorlatban; az igazi művész számára csak munkahipotézis: olyan korlátozottság, amelyet azért fogad el, vagy éppen azért támaszt maga köré az igazi mester, hogy túllépve rajta megmutassa, milyen erős az ő alkotó szabadsága.

Sohasem tagadta, hogy az irodalomból ismerte igazán a korában oly divatos műfajt. A nálunk német minták nyomán szinte futószalagról ömlő „ah-os, oh-os” balladaáradattól elhatárolta magát; az ilyesmiket gyártó diákjait nem győzte ironikusan vagy gorombán helyreigazítani. Mesterkéeltségüktől elválva is kereste a népi egyszerűséget, realizmust. De a népieskedő balladákat is ingerülten elvetette. Hogy a nagyoktól tanult, elismerte; a számára legfontosabbaktól, Moore-tól, Burns-tól, Goethétől, a Percy gyűjtötte, de a Herrig antológiából megismert angol balladákból s az ő nevében és szinte helyette szóló kisebbektől pl. Beranger-től, Frankltól fordított is. Biztos azonban, hogy a sokféle mozzanatból, amelyek akkor a levegőben

voltak, mindig a neki éppen szükségeset vette át, úgy, hogy teljesen áthatotta, beolvasztotta a maga ihletével. A műfaj sokrétűségét azzal is hangsúlyozta, hogy olyan verseit, amelyeket később ide soroltak, ő csak ritkán nevezte balladának; ha igen, rendszerint minősítő jelzővel: pl. víg ballada. Találkozunk ilyen megjelölésekkel is: énekes história, legenda, víg legenda, életkép a múltból, trufa, beszély; egynek éppenséggel ezt a címet adta *Népdal*, holott egyértelműen modern balladát írt s legfeljebb utal a versben egy népdalfoszlányra.

Sokat foglalkoztatta a „külső” és „belső” balladaiság kérdése. Az előbbin főként az előadás bizonyos közhelyszerű, divatos, könnyen eltanulható modorát értette: a balladai homályt, a szaggatottságot, hatásos jelenetezést, csattanóra hegyezést vagy éppen szerkezettelenséget, azt a technikát, amelynek alkalmazásakor manapság, amikor korszerű költő már legfeljebb dacból, kihívásból ír balladát, szívesen beszélnek „balladás” történetéről, színpadi vagy filmballadáról. Az utóbbin, a belsőn a költemény mélyről sugárzó hangulatát, drámai töltésű, sokrétű lélekrajzát, főként azonban a hőssel vagy inkább a történet, a dráma segítségével földézett jelentéssel, a vers értelmével való azonosulást, egyfajta „lírai hitelt” értett. Úgy tartotta, hogy „ha valamelyik faj, úgy bizonyosan a balladaféle az, amelyben szükség, hogy az alapeszme *érzéssé* olvadjon mintegy”. Ebből következik, hogy az igazi ballada kevésbé tűri a tanulságszerűen levonható tanulságokat: a látomás, a történet, a légkör maga

sugallja a példázat értelmét, amellyel kapcsolatban azt is megkérdezte Arany, hogy a drámai összeütöközés ábrázolásában „melyik részen van a szimpátia?” Eszménye a külső és belső balladaiság szerves egysége volt.

Fő törekvése ezen a téren is arra irányult, hogy elérje azt „a belső formát, amely a tárggyal csaknem azonos”.

Minthogy mindez Arany egész költészetére vonatkozik, nem szorul különösebb magyarázatra, hogy miért ágazik szét oly sűrű gyökérszettel a balladának nevezett verscsoportozat Arany egész költészetében. Érthető a törekvés arra, hogy „Arany balladaköltészete” címmel egyesítsék ezt a nagyon is sokrétű verstenyészetet, és növekszik a kísértés is, hogy egyre bővítsék a kört. Egy bátor kísérletező kétszeresükre, sőt többszörösükre növelhetné az idesorolt darabokat, amelyeket egyébként a költő maga sohasem szedett egy csokorba. Ha valaki oly lényeglátó szemmel nézi Arany költészetét, mint pl. Ady, nem indokolatlanul mondhatja, hogy a költő minden művében a legfontosabb, mert legjellegzetesebb az, amit manapság „balladá”-nak szokás nevezni. Nemcsak tárgyvilága, látás- és formálásmódja, hangulata – divatosabb szóval: hangvétele, modellszimbolikája – hanem az egész életmű töredékessége, hézagossága, egy zárt közösség világával való szoros összefonódottsága, tárgyilagosságának paradox személyessége révén is.

Költői pályájának fordulóit, ízelődését, műfajainak, stílusának, magatartás- és ábrázolásformáinak

változásait sokkal erősebben befolyásolták körülményei, mint ahogy általában vélik. Szó volt már róla, hogy akkor bontakozott ki egy-egy költői virágzása, amikor együtt lendülhetett korának mozgalmával, vagy amikor szembefordulva velük: ellenkezésével, csak titkolt megszólalásával kapcsolódott hozzájuk. Hajlama, első nagy sikere s főként az ezt fogadó tekintélyek irodalomszervező útmutatása azt a feladatot szánta neki, hogy a Petőfivel együtt fölrajzó lírikusok mellett: epikus költő legyen. Ő vállalkozott is ez újra meg újra küldetesként viselt szerepre, mert szüksége volt a sikerélmény számára meghatározó változatára: egy elevennek érzett közösség várakozására, s a mindent elöntő líra, dal-mocsárban a maga szigetére. A nagy vállalkozás kudarcával, a sugalmazó, versenyre buzdító példakép eltűntével azonban minden megváltozott körülötte és benne.

Mivel bizonyosága annak, hogy még a visszaemlékezés is milyen mély, sokrétű, bénító, de egyben fölszabadító válság képét idézte föl a költőben: olvassuk el teljes egészében azt az óriási homéroszi hasonlatot, amellyel, ahogy már utaltam rá, a szabadságharc leverése utáni lélekállapotát jellemezte: „jött az általános izgalom, jött a csüggedés kora. Mint a patak, melynek útjába sziklatömbök hengerültek, egyszerre irányát veszti: egy része tóvá téspe, más része több ágra szakadva keresi a kifolyót, de különböző szerencsével; némely ágacska vékony hegyi csurgó alakjában menekül, más vadvíz gyanánt bukkan elő, más egy darabig futva, posványná

lapul, vagy iszap és fővénytalajban vész el: úgy voltam én. Hajtott a munkaösztön, de nem találtam irányomat”. Miután megmagyarázza, miért maradtak félben az „elegyes darabok”, e fejezetbe fölvelt töredékek, apróságok, így folytatja: „A kisebb költemények ez idő tájt meglehetősen felszaporodtak: de minden kísérlet, a nagyobbakat egész kitarással révpartra vonszolni, csak fájdalmas elégedetlenségben végződött. Így lettem én, hajlalom, irányom, munkaösztönöm dacára, szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájo lelkemet. Midőn e konvulziók után nyugalمام vissza kezdte térni: a balladákhöz fordulék. Ezek elsőjét (*Rákócziné*, mely azonban most sem »opportunus«) még 48-ban írtam, csupán népdalunk nyomán indulva, előbb, mint csak egyet is láttam volna az éjszaki balladákból. A forma tetszett, nekem is, másnak is, s elcsüggedve hosszabb lélegzetű munkák befejezhetése felől, egy balladakört terveztem: *A Hunyadiak*. Három-négy ballada lett az eredmény. Nem sorjában akartam megírni, hanem majd egy, majd más kiválóbb mozzanatot ragadni meg, aztán úgy kötni össze egy egésszé. De megkelle győződnöm, hogy százával a ballada nehezen jó, s ha jönne is, egység bajosan lesz.”

Ebben a visszaemlékezésben több igen fontos idevágó mozzanatra utal Arany.

Elsőül emeljük ki a piacról szólót: „tetszett nekem is, másnak is”. A múlt század derekán elszaporodó időszaki kiadványok szerkesztői – a kalendáriumoktól a divatlapokon át a folyóiratokig –

bőven el lévén látva dallal, lírai darabokkal, főként elbeszélést, történetet kerestek, mert a kivált nők-ből verbuválódó közönség ilyesmit kedvelt. Ha az elbeszélés szép versben szólt, elég mozgalmasra sikerült, a divatos ízlésnek is megfelelt, nemcsak a képzeletet, de az érzéseket is megmozgatta, annál jobb volt; de legjobb, ha azért nem nyúlt túl hosszúra: belefért a keretekbe. A szerkesztők, miután a bölcsek is ebbe az „epikus” skatulyába helyezték, főként effélet kértek Aranytól: ilyesmit fizettek meg viszonylag legjobban. Már Szilágyi Istvánnak és Petőfinek is emlegette, hogy az efféle epico-lirico-dramatico versek világában mozog legotthonosabban; ilyeneket ajánlott föl a szerkesztőknek Nagykőrösön is, ahol, említettem, különösen megsúlyosodtak az „elélhetés gondjai”. Akkori nehéz lelkiállapotának és alkotásmódjának is igen megfelelt a műfaj. Tárgyat eleget talált hozzá; egy-egy darab ötletét megsúghatta „az ihlet perce” – amelyről egyetlen szonettjét akkor írta – kidolgozásához elég volt a rövid időre szóló erőfeszítés; s még arra is gondolhatott, hogy az egy körbe tartozókat nagyobb kompozícióba fűzheti össze.

A szabadságharc körüli időkben írt balladák „el-sőkjeként”, legsikerültebbjeként a *Rákócziné*-t jelölte meg. Egy időben – amikor üldözendő és éles, aktuálisan politikai célzata már elhomályosult – szívesen szavalták. Arany is azért becsülhette főként, mert a jól fölépített, hatásosan jelenetezett történet végére a költészet logikája szerint helyezhette

el benne az aktuális csattanót. A békeszszerzésre küldött feleség ugyanis ezt mondja férjének:

*„Jobban ismered te Bécsset nálamnál:
Hitzegővel alkuba mért állanál?
Szava játék, hite szellő, kárhozat...
Vezérelje
A nagy isten
Győzedelmes kardodat! –*

*Ez igaz hit legyen áldás utadon;
Vezéreljen a jó isten, angyalom! –
Válaszomat, érdemes cseh, vidd vissza:
Császárod ha
Ilyet akar,
Magyar nőre ne bizza.”*

*Búbánatos szőke asszony, kékszemű!
Meddig lesz még a te sorsod keserű?
– Rab vagyok még büszke Bécsnek várában:
Rab vagyok, de
Oroszlányom
harca nem lesz hiában!*

Ez a jól perdülő, de inkább a magyar nóták ritmus-játékával fölstylizált előadásmód, ez az erősen plakátszerű jelenetezés és jellemzés aligha elégítette ki azt a költőt, aki már első diadalmasan népies műve szomszédságában, a *Toldi* után írt *Murány ostromá*-ban oly nyelvet akart megkísérteni, „mely az irodalmi s népies nyelv között mintegy középet

tartson”, s aki észrevette: „sokat ártott *Murány*-nak, hogy a cselekvényt mindenütt drámaivá akarom tenni, érzelmeket, indulatokat apró részletekig festeni, ... Mindazáltal e mű jobb fogadtatást érdemelt volna, mert 1848-ban jelenvén meg, a politikai rajongás miatt teljesen ignorálták”. Megpróbált tehát most újra visszakanyarodni a nem politikai tárgyakkhoz, az irodalmi s népies közti nyelvhez, az érzelmek, indulatok reálisabb festéséhez.

Újra nőalakot választott főhősül, de most már olyat, akinek a történelmi mellett megvolt a maga lélektani hitele is: *Rozgonyiné*-t. A hangütés, ha akarom – s ő így akarta –, még egészen népies:

„*Hová, hová, édes férjem?*”

„*Megyek a csatába:*

Galambócon vár a török,

Ne várjon hiába.”

Jellemző, hogy mikor Pákh Albert, akkor a *Szép-irodalmi Lapok* szerkesztője, 1853. január 5-i levelében megköszönte a verset, igen nagy sikerének tartotta, hogy azt íróbarátainak fölolvastván, ritmusa mindenkit elragadott: „többen valóságos csárdást hallottak a hangokban”. Ez érthető; akkoriban Liszt is a verbunkos-csárdás nótákra alapozta nagy hatású magyar rapszódiait. Pedig Arany akkor – bár híven alapvető irányához – már magasabbra nézett.

Az a levél, amelyet Pákhnak 1853. február 6-án írt – miután megkapta a folyóirat első számát, s

abban elolvasta Kazinczy Gábor A.B.C.-vel szignált „Nyílt levelét” s Pákh erre adott válaszát, tele csipkelődéssel a Petőfi-epigonok „kelmei”, tehát külsőséges népiessége ellen, amiket Arany maga is „lerudalni” ajánlott, de mivel a vádak a lap vezércikként hangzottak el, most magára is vehetett – megrendítő dokumentuma annak a mind határozottabbá váló céltudatnak, hangsúlyeltolódásnak, amely akkor játszódott le pályáján: „...azon felette csodálkoznám, ha te, vállalatod megindításakor, oly embereket szedtél volna össze dolgozótársidul, kiknek modorát az irodalomra nézve kártékony hatásúnak tartod: e következetlenséget rólad fel nem tehetem. Azt ha »lámpásos fiúd« akár engem, akár mást szépen hazakísér, midőn *gyenge* költeménnyel zörgettünk ajtódon, csak helyeselni tudom: ily fickóra szükség van, de nagy. Hanem mikor azt kezdem sejteni, hogy talán nem is a rossz költemények, de általában a *népies* – modor vagy elv – ellen készült a harc és háború (pedig okom van azt sejteni), már akkor nem tudom, mit keresek lapod mellett, és pedig, mint A.B.C. helyesen mondja: »meg is invitálva«. Nem feszegetem a kérdést: költészet-e a népköltészet, vagy lehet-e azt úgy, mondva csinálni, mint a cifra szűrt: de annyit látok, hogy a Scott Walterek, Miltonok, Shakespeare-ek, Byronok mellett is jut neki egy szerény helyecske, s ha nálunk ez utóbbiak nem léteznek, bizonyosan nem a népköltészet az oka; mert hiszen volt idő, mikor nemcsak a tisztán népiest, de még az oly vad zsenit is, mint Csokonai (aki pedig nem

tartozott éppen a *tudatlanok* közé) váltig ledoron-
golták, a külföldet ugyancsak tanulmányozták,
utánozták: mégsem merném, a legnagyobb patriotizmus mellett is, azt mondani, hogy csak egy Tas-
sónk is cseperedett volna. Aztán meg furcsán va-
gyunk azzal a külföldi utánzásával! *Rozgonyiné*-t
én nem tartom valami jónak, akkor is megírtam;
nem tartom pedig azért, mert messze maradt a
kivitelben a körrajztól, miképp én azt képzeletem-
ben kicirkalmaztam: no de ti megdícsértétek, lelke-
tek rajta. Azt azonban nehezen hinnéd, hogy ez
egyszerű, népies jószág éppen a külföld tanulmá-
nyozásának eredménye, s előképe ama skót balla-
dákban van meg, amelyek ezerszerte inkább *balla-
dák*, mint azok az *ach*-os és *oh*-os históriák, amit
azokból később a németek gyártottak. Ha ez utób-
bit veszem például, a tudós A.B.C.-nek bizonyo-
san semmi panasza nincs, kivált ha megvan benne
a lovagvár, a szőke hajú, kékszemű hölgy, a holdvi-
lág stb., éppúgy, mint a Bajza korában. De én
vandáli módon jártam el az utánzásban: nemcsak
az Arthus király, Sir Patrick stb. neveket változtat-
tam meg, nemcsak a szépen sántító trocheusokat
cseréltem fel a kevésbé művészi népdal-formával,
nemcsak a *mese* helyén egészen újat költöttem: de
ezen felül a skót élet helyén magyar életet mertem
vázolni; utánozva egyedül a ballada *menetelét*, ezt
is csupán azért, mert népdalaink s egy-két igazán
a néptől eredt balladáink folyamával bámulatosan
megegyez; de persze a költeményből semmi ilyes
ki nem látszik, semmi de semmi stúdium belőle ki

nem rí, éppen oly kevéssé, mint *Toldi*-ból a *Frithjof*-rege, vagy a *Nibelungen*, vagy (ne vess, nem bánom) ... *Homér*' . – Ha az »Atridák ragyogó dagályát mosolyogva nyögném«, akkor tudós költőnek kiáltanátok, ha írnék a »hajnali kellemű fényről«, mely »hinti mosolygva sugárát, s melyre az ifjú remény rakja le fellegi várát«, nem lenne panasz »lelki szegénységem« ellen: de minthogy értem a bakancsosok indulóját: »Amit loptál, jól eldugd«, bezzeg kell hallanom ezt és amazt. Ami pedig a tudósságot illeti, a költészetben többre becsülök itt (ismétlem: a poézisben) egy tudatlan költőt, mint egy költőietlen tudóst.

Én, paraszt esztétikámmal, a szépet sem a népieshez, sem a nem-népieshez nem kötöm kizárólag. Nekem a szép szép minden alakban. Hogy inkább a népiest mívelem: oka hajlam, ismerése saját erőmnek, s talán némi principium is. Mert azt hiszem, hogy amely népnek nem volt, nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élődni, mint Róma a Hellászén: Virgilje lehet legfőlebb, de Homérja soha. Erre könnyű felelni persze, hogy ilyes népköltészetünknek már a Dentumogeriában kellett volna létezni, s Homérunknak Árpád alatt: de ha akkor nem volt, úgy bizony most nincs *mit rontson* a népköltészet. Mert vagy kifejlik belőle még ezután a nemzeti költészet, vagy nem. Ha ki, úgy kár volna elfojtani, ha nem, úgy még van időnk mások után sántítani. Denique is ezt a pert nem esztétikusok fogják eldönteni, hanem azon szület-

hető zsenik, kik még most embriók az idő titkos méhében, s fognak-e valaha születni, nekünk magyaroknak, azt az Isten tudja. Most még a Petőfi epocha tart; »aura deterior aetas« persze, de ez mindig így ment ... ; a kritika ezen nem segíthet.

Mindezekből az lóg ki, hogy nálad lévő »meztlábos« verseim kiadását halaszd el ad graecas calandas: ne bosszantsuk szegény A.B.C.-t. Ha lesz versem, mit elég dagályosnak hiszek arra, hogy kiadhasd, majd felküldöm; addig is fogadd baráti jobomat!”

Ez bizony kemény nyilatkozat, tele forró, bár féken tartott indulattal, iróniával, keserőséggel. A maga kétségeibe is belenyilallik ugyan, de nyilvánvaló, hogy kiváltója a föltételezett tájékozatlanság, rosszízű félremagyarázás, ellenséges hangulat: – hiszen Pákhnak tudnia illett volna, hogy Arany az 1850-ben keletkezett s közreadott Vojtina-levelekkel „egy a hivatlan dúdolókat elriasztó szatíra-ciklust” kezdett el.

Az indulatos kitörés alapja főként az a pontos helyzetismeret és határozott céltudat, amellyel a költő a maga irodalompolitikai helyét és szerepét a megváltozó közszellemben kijelöli.

Mintha annak a vitának rossz emlékei kavarodtak volna föl benne, amelynek hullámverését alig egy évtizeddel előbb Petőfi oldalán kiállta: „fenti” legyen-e a költészet, a kevés „kiválasztott” affektált poézisa, vagy olyan „alanti”, amelyet mindenki megért, oly egyszerű és hiteles, hogy „a nép vérré tanulhassa”. Pákh sietett is a „meztlábos” verset

nyomdába küldeni, magyarázkodó levelet fogalmazni, s benne ilyeneket írni: kifejezhetetlen, „miként érzek irántad, mit tartok azon *irány*-ről, amelyet te követsz, s mennyire méltánylom az eredményeket, melyeket csak oly studiumok, minők a tied, képesek napvilágra hozni”. S hogy azok a „külföldi utánzás”-ról szóló figyelmeztetések se maradjanak hatás nélkül, a *Szépirodalmi Lapok* 1853. márc. 13-i számában megjelent egy eredeti régi skót ballada, a *Sir Patrick Spens* fordítása Aranytól.

Erről a fordításról leolvashatók azok a vonások, amelyeket a költő mint a skótos balladák „menetét” vett pusztán előadásbeli mintául. Mai olvasó aligha érti meg, mi volt ebben a „menet”-ben olyan föl-szabadítóan példaszzerű, hiszen ízlése az Arany teremtetette balladaváltozaton nevelődött. De akkor még ennek a műfajnak főleg két – addigra már hiteltelen – szakmányváltozata volt divatban. Az olyanszerű patetikus, az időmértékes, főleg jambikus, trochaikus vagy daktilikus ritmussal is fölstylizált, hazafiasan hősiecs történetek, mint – hogy csak a legjobb példákat említsem – Vörösmarty *Búvár Kund*-ja, Garay *Kont*-ja, Czuczor *Szondi*-ja; vagy az olyan, mind tartalmukkal, mind formájukkal hangsúlyosan népies helyzetképek, drámai jelenecek, mint Petöfi *Megy a juhász*-a, ill. ennek rossz másolatai. Aranynak a skót balladákban a már említett elégiás-drámai tónus mellett főként a versépítkezés sajátos, hézagosságával is szigorú módja tetszett.

Ezek a régi balladák egyszerre látszottak archaikusan népiesnek, virtuózan naivnak, líraian tárgyilagosságnak, eszményítetten is valóságúnak. A sokféle megszólalásformával jelentkező elbeszélő módor, a monológyszerűen, párbeszédekkel megelevenítetten fölidézt kép, esemény sor egyszerre volt drámai, elbeszélő és lírai: tehát rendkívül változatos forma, tragikus mozzanataival megrendítő, részvételteljes tárgyilagosságával föloldó hatású. Az együttérző vonzalmat csak a jelenetek élelenségének, emberközelségének mértéke – s nem a költők okoskodó kommentárja – jelezte bennük. A vesztébe küldött Sir Patrickot és társait csak ábrázolja a vers, nem siratja el a ballada, s a sors, mely pusztulásuk intézője, valami elmosódottságában is kegyetlen szeszéllyel intézkedő hatalom; a király parancsa – mivel egyáltalán nem derül ki, miért kellett azt a norvég királylányt a veszedelmes téli viharok idején hazaküldeni – értelmetlenségével csak annál félelmetesebb. Kicsit kibővítve Arany meghatározását: a sejtelmesen szaggatott, álomszerűen kegyetlen belső forma csaknem azonos itt is a megrendítő sorsszerűséget hordozó tárggyal, s az eszme mintegy érzéssé olvad.

Arany a skót népballadákban olyasmit talált meg, amit keresett, s azzal akarta igazolni a találat helyességét, hogy vele kapcsolatban az ő irányának általában elfogadott tiszta forrására, a magyar népköltészetre utalt vissza. Mert hiszen aligha ismerhetett „skótos” magyar balladákat akkor, amikor a Kriza gyűjtötte székely népballadák még nem je-

lentek meg; s ha már akkor ismerte volna őket, talán nem fordult volna nem hazai minták felé; a nyilvánosság előtt nem is igen utalt ilyesmire. Azokat a skót balladákat az a másik európai áramlat emelte magasra, amely igen rokon volt, ha éppen össze nem vegyült az ossziánizmussal. Percy püspök gyűjteménye, a *Reliquies of Ancient Poetry* 1765-ben gyanús közelségbe került a Maeperson gyűjtötte-fordította-hamisította gyűjteménnyel, amely *Fragments of Ancient poetry* címmel jelent meg 1760-ban. S Arany, akinek éppen akkor föllángoló osszianizmusáról már volt szó, a balladákat abból a *The british classical Authors* című antológiából ismerte meg, amelyet L. Herrig adott ki 1852-ben, s amelynek egyik részlete csupán az *Ancient English popular Ballads*.

4

A történelem, főként a magyar történelem valósága iránti érdeklődés egyébként csak újraéledt benne: erősítette az az új barátaikörében uralkodó szellem, amely Széchenyi híres, formulává koptatott jelszavát: „Magyarország nem volt, hanem lesz”, valahogy így alakította át: „Magyarország csak úgy lesz, ha volt”; tehát, ha történelmi hagyományainak újraértékelt alapjait megkeresve próbálja kikezdeni nemzeti azonosságtudatát – s alkotmányos helyzetét – megerősíteni.

Kemény, Csengery publicisztikája erre hívta föl

a figyelmet. Irodalmunk, történelmünk emlékei felé fordult az érdeklődés. A történetírók azért is erősítették meg a nemzeti emlékezést, hogy értelmesebben lehessen a rossz múltat felejteni, s a használható jelent értékelni. 1851-ben jelent meg Toldy *Magyar nemzeti irodalomtörténet*-ének első – a Mohács előtti időkről szóló – része; 1851–52-ben Jókai *Erdély aranykora* című regénye, 1852–54-ben Szalay László *Magyarország története*-nek első négy kötete; egyelőre még Lipcsében, de aztán, hat kötetre növe, itthon is; 1852-ben indult meg Teleki József nagy munkájának kiadása a Hunyadiak koráról, 1854-ben Toldy irodalomtörténete eljutott Kisfaludy Sándorig, megjelent Ipolyi *Magyar Mithológiá*-ja; az Akadémia 1857-ben indította meg a *Monumenta Hungariae Historica* sorozatát; Jókai történelmi regényeihez Keményei csatlakoztak: a sort hosszan folytathatnók. Arany mindehhez hozzáfért, merített is belőlük; nagyon figyelt pl. az éles, alapos bírálatra, amelyben Csengery Ipolyi művét – főként nemzeti illuzionizmusa miatt – részesítette.

Balladatermésének itt tárgyalt második – nemzeti – csoportjában a történelmi tárgyúak túlsúlyban vannak. Nem lehet őket persze csak tárgyak alapján egységbe fűzni, de még a skót balladáktól ellesztett „menetük” alapján sem. Arany maga csak néhány cím után írta oda a ballada meghatározást; egyszer minősítő jelzővel használta (víg ballada); máskor rokon műfajra (legenda), ismét máskor a forrásra (népmonda után) utalt; néha jelezte, hogy

a verset hova szánta (a Hunyadi-balladakörből), vagy hova helyezte el a történelemben (énekli egy hegedős a XIV-ik században); ha szükségesnek látta, jegyzetben utalt a vers szerepére, körülményeire. A népies hangütést, tónust, ritmust vagy az ének emlékét azonban akkor is igen gyakran megtartotta, ha a vers egészében már messzire eltávolodott a népies stílusvilágtól.

Ezért is üdvözölhette az angol balladákat: ezeknek „népiessége” már csak abban a föltevésben élt, hogy a „rég” (Ancient) darabok a maguk korában még népiesek voltak. Mikor a megfelelő, „közepet tartó” hangot keresve angoltól vagy németből fordított, ilyesmit keresett. *A Dismal mocsárok tavá-*hoz csatolta Moore megjegyzését: „beszélnek”: azaz népmonda; a *Sir Patrick Spens*-hez ezt: „Skót ballada”. Vagy tévedésből választott verset, „agadai”, óshéber legendaköltészeti darabnak véelve azt, mint Frankltól *Az utolsó főpap*-ot, amelynek szerzőjét csak később ismerte föl. Ezért is kezdte ilyen esetekben a „népit” és „régit” mintegy összefoglaló „naiv” szót használni. Szilágyi Istvántól 1847-ben még azt kérdezte: „Mi volna az, ha az ember népies hőskölteményt írna?” s Petőfitől is elsőre ezt: „Mit szólna Ön hozzá, ha valaki tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposzra vetné fejét?” A nagykorúsi válságból kigázoltában azonban már „naiv eposzunkról” kezdett tanulmányt, s azt Pesten, első folyóiratában közzé is tette.

Előfordult, hogy a költeményben a történetre

esett a főhangsúly; nem egyet nevezett „regé”-nek vagy egyszerűen „elbeszélés”-nek.

A „balladás tömörítést” ilyenkor úgy érte el, hogy – mint pl. a *Török Bálint*-ban – néhány nagy drámai jelenetté formálta az eseményeket. Máskor ezeket külön fejezetekre is tagolta: pl. a „ballada”-ként meghatározott *Az egri leány*-ban, amelyben már egy szerelmi történetet meg egy zsványkalandot futtat párhuzamosan és fon egybe; vagy a „víg ballada”-ként meghatározott *Pázmán lovag*-ban. Ebben három egyformán drámai sűrűségű, de színhelyet és menetet váltó fejezetben egyetlen történet olvasható. Mindkettőben minden jelenet vagy jelenetsor más hangnemben, váltakozó ritmusú versekben van előadva – mintha csak *A betyár* című 1849-ben töredékül maradt románcfűzér fejlettebb változatai lennének. Fejlettebbek abban is, hogy *A betyár*-ban minden részlet egy, a mottóban megadott népdal ritmusa szerint megy; a két történeti balladában a nyelv is meg a ritmus is sokkal változatosabb, csiszoltabb, „mesteribb”; bár magyaros lüktetésű, de nem követ egy-egy kiválasztott népdalt.

A nyolc szótagos sor kerek, kicsit bővített vagy szűkített, igen változatos ritmizálással olvasható, fölmondható vagy énekelhető formái uralkodnak ugyan balladáiban, de szívesen váltogatja ezeket más, általában szintén magyaros, csak éppen bonyolultabb ritmusú sorokkal és az ezekből szerkesztett strófákkal. *Az egri leány*-ban található például ez a sok vitára alkalmat adó strófaszerkezet:

*Rozgonyi püspök palotája nyitva,
Négy sor ablakkal kivilágosítva:
Magyar ott a lengyelt szívesen látja,
Új ismerőse, régi jó barátja.*

Hasonló, a magyaros lejtésen belül igen erős ritmusváltással találkozhatunk a *Pázmán lovag* „ösi nyolcasai” között, a második részben:

*Visegrádon a király van heverő sorral,
Nem komoly tanácsot ül, nem hadi cselet forral,
Nincsenek is ma körötte nagyszakállú vének:
de van öröm, hejjehuja, tánc, muzsika, ének.*

A két balladát – mivel a költő mindkettőt, alcímmel is, a műfajhoz sorolta – valahogy értelmezni kellett. Greguss, „Arany balladaköltészeté”-nek megszerkesztője a „szabadabb szerkezetű”, a szabályt erősítő kivételként illesztette be őket kompozíciójába; Erdélyi János is talált *Az eгри leány*-ban „főlöslég”-et, Szász Károly románcokkal előkészítetten tragikus csattanójú balladaként magyarázta: a további magyarázatokra sok lehetőség van. Holott Arany csak azt akarta velük bizonyítani, hogy a műfaj határai igen elmosódottak, s hogy a ballada tónusának kikeveréséhez ő a népi vagy akár népies szint csak egynek használja – bár világosan fölismerhetőnek – sok más között.

Történeti tárgyvilágú balladáit is már hangsúlyozottan műballadaként írta, a maga műalkotói koncepciója szerint, egy autochton népköltészetből

kiindulva, a műköltészetben is használható, minden jó eszközt – tehát az egész világirodalomét – alkalmazó, értékesítő, magához hasonlító nemzeti költészet szolgálatában.

Említettem a „naiv eposzunk”-at, s idéztem megjegyzését a Hunyadi balladaköréről.

Ezt a várt s tervezett nemzeti – vagy az elveszett naiv – eposz helyett akarta megírni; talán arra is gondolva, hogy az akkoriban nálunk még új vizsgálódások szerint: Homérosz művei voltaképpen hősdalok füzéréként magyarázhatók. Ha minden számba jöhető verset – a töredékeket is – ide sorolunk: a hét darabból semmiféle egész nem kerekedik ki; szerkezetileg, ritmikában is mindegyik más, bár bennük is uralkodó a nemzeti tárgy és legalább a nemzeti mértékre is pergethető versidom. Ő maga csak az *V. László*-t, a *Mátyás anyjára*-t meg a *Szibinyáni Jank*-ot sorolta ide; ilyen sorrendben is keletkeztek. Mindegyiknek tárgyát történelmi forrásból merítette, s mindegyiket a mives költő kísérletezése és nagy mesterségbeli tudása jellemzi.

Az *V. László* kettős menetéhez többször is visszatér majd; ha megkérdezik mintája felől, itt is népies műköltői remeklésre mutathatott volna: Goethe *Erlkönig*-jére, amelyet valószínűleg ekkortájt *Tündérkirály* címmel fordítani is kezdett. Ezt a menetet is teljes egészében a magyar világba tette át, s hogy tudatosan használta a szerkezetet, bizonyíthatja, hogy később – egy Szász Károly verseiről szóló bírálatában – meg is világította: „Nem olcsó hatásvadászat az ilyen, mikor ti. az egymás

mellett történő s mintegy versenyfutó eseményekről lerántjuk a leplet, hogy a néző tisztán lássa, s remény s kétely közt hánykódják, melyik lesz a győztes.”

A *Mátyás anyja*-nak meg a *Szibinyáni Jank*-nak egyszerű történetét izgatottan s nem egészen elbeszélő módon, erős drámaisággal adja elő: mindenképpen virtuóz technikával, a drámaiságon nem a „konfliktusosság”-ot, a bűn és elégtétel hangsúlyait, hanem a jelenetezés tárgyilagos mozgalmasságát értve. A műköltő mester kezére vall a rajz kiszámított, hangsúlyozott szerkezete, a kifejezés hajlatos élénksége és ritka tömörsége, kihagyásossága ellenére is könnyen követhető világossága.

A még idesorolható négy darab sokkal bágyadtabb. A *Both bajnok özvegye* érzelmes életkép, a *Kapisztrán* a lazább, merész rímeivel – (Nándor – Kapisztráno, szárnyon – bolthajtások stb.) – anyagabb előadásmódra tett, töredékben maradt kísérlet, a *Hunyadi csillaga* – amely „Előhang akart lenni a Hunyadi ballada-körhöz” – meglepően gyenge vers; érezhető rajta, hogy a költő ihlete kimerült; ahogy maga írta „meg kelle győződnöm, hogy százával a ballada nehezen jó, s ha ihlet jőne is, egység bajosan lesz”.

Különben is: eposzt akart írni; legalábbis ezt bizonyítja egyebek közt az a kísérlet – a „Mátyás diadalünnepe” –, amelyet „leginkább a stanzák alakja végett” vett föl az *Elegyes darabok* közé.

Ebben is arra tett kísérletet, hogy ezt a rimes-mértékes, szépen zengő strófát megmagyarosítsa.

A puszta rémei című töredék, amely ugyanebben az évkörben keletkezett, azt bizonyítja, hogy megpróbálta – az eredeti strófaképletet másolva, de a jambikus sorok helyére magyaros tizenketteseket állítva – az eposznak ezt a modern, egyebek közt Tasso és Byron használta előadásmódját is meghonosítani. Az ő Mátyás-stanzái a Toldi-strófát akarták továbbfejleszteni:

*„A király ünnepét fogom énekelni,
Mikor összegyültek a dal fejedelmi
Fényes Visegrádra, Mátyás udvarában,
Díjért, dicsőségért nagy versenyre kelni.
Oh lantom! ha értél valamit korábban,
Ha egy szikra lélek volt az asszú fában:
Most, igazán most kell magadér' kitenned,
Mert nem szabad nevét hiába fölvenned!”*

Bizonyos epikai funkció betöltésére volt hivatott két idevonható költeménye: a *Zách Klára* meg a *Keveháza*. Mindkettő egy-egy nagyszabásúra tervezett elbeszélés egy-egy döntő, drámai fordulóján tűnt föl először, szinte az eposzi végzet megnyilatkozásaként: időjátékaival megvilágítva mintegy a történet legfőbb fordulójának előzményeit.

Amikor a *Daliás idők*-ben elakadt, egy ihletett pillanatban megtalálta a továbbsegítő eszmét: a „pór-suhanc” helyére az Anjouk királyi nemzetiségének végzete került, mely szerint – főként a Zách Felicián esete miatt – e házra „enyészet van

kimondva". A második kidolgozásban már érvényesült is az új koncepció; s a harmadik ének derekán a lelkiismeretét kegyes adományokkal, bűnbánattal csitítgató anyakirályné – Károly felesége, Lajos anyja, akihez Toldi édesanyja azért indult, hogy fiának kegyelmet könyörögjön – „éji rejtekébe” vonulva, az egykori hegedősök énekét véli halani – erre utal a *Zách Klára* címéhez fűzött műfaji-kortörténeti kiegészítés – Zách Felicián lányáról, akit a királyné öccse letepert, akiért apja véres bosszút akart állni, s akinek egész családját kiirtották a királyné levágott négy ujjáért.

Ez idő tájt akadt el a *Csaba királyfi* tervezgetésében is. Az első változat hatodik énekében, Etele király temetése után megindul a fátum népeket elpusztító garatja, amely a hun uralkodó halála után egész birodalmát is magába nyeli. Ekkor lép színre az addig inkább csak ármánykodó urak köréből „csatamondó Habor”, a táltos, akinek „szózatot ajkához isten lelke szálla”, s elénekli múltakat idéző, holtakat varázsló, sorsot sirató „Éneké”-t. Ennek az előzményeket, a „fátumos vétket” fölidéző betétnek szerepe igen rokon a *Zách Klára* balladájával.

Balladaként kiemelhető részleteket ezután többször is sző epikus műveibe. E két balladaszerű költeményre itt főként azért kell figyelniük, mert modern, formabontó tónusukkal és szerepükkel Arany legdemiurgikusabb ihletőjének, Byronnak e korban újra megnőtt befolyására hívják föl a figyelmet.

Különös, de nagyon jellemző Aranyra, hogy az a „szőke hajú, kék szemű hölgy s a holdvilág” motívumai – amelyeket oly ironikusan háritott el magától a Pákhnak írt, előbb idézett levélben, nála is föltűnnek – persze nem az „ach-os, oh-os” változatban, de mégis. 1850-ben váratlanságával egyformán tiltakozva is a világ földrengésszerű változása ellen, de megmutatva azt is, hogy tud ő olyasmit írni – s jobban! –, mint amit a „Bajza-korabeliek” igazi, politikátlan és fennkölt értéként mutatnak elébe – megírja a *Katalin*-t. Erre a „különös” költeményre itt azért kell utalni, mert a költő ebben kovácsolta ki példaszerűen balladának tartott verseinek teljes eszköztárát.

A történetet abból a forrásból merítette, mint Vörösmartyék, Bajzáék. A hűbéri társadalom embertelenségét leleplező elbeszélés: romantikus rémtörténet a javából. Benne van már a bűn-bűnhődés mechanizmusnak az a változata, amely a bűnhődést – megőrülés formájában – a lélekbé helyezi át: ez sem Arany agyából előzmény nélkül kipattant lelemény. De itt van Arany később is alig fölülmúlt ereje: a romantikus jellemek egyénítése, a légkör varázslatos, valóság és látomás közt lebegő fölidézése, itt van az a hézagosság, amely az egész kikerekítését az együtt-teremtő olvasóra bizza, s főként: itt van már teljes gazdagságában a képeket lélekkel, jelentéssel megtöltő, elképesztő könnyedséggel és plaszticitással tömör nyelv: „Arcán a szétrezzent ideg / Futtába mind kővé jeged”,

„Megdöbben a csendes magány, / Visszhangja felriad s elámul”, s „Egy szál ideg: a félelem, / Hogy van még félteni-valója” – hogy csak néhány példát idézzek.

5

Barta János, hogy „akkor” – az 1950-es évek elején – mentse Arany művét, így fogalmazott: „Arany balladáiban a realizmusnak magasabb fokára jutott el, mint előző alkotásaiban”; főként azért, mert megnyílt előtte „a konfliktusok ábrázolásának lehetősége. A konfliktusokat – az igazikat legalább – nem a költő... hanem az élet teremti, de a költő nagyságát bizonyítja az, ha meglátja ezeket... és szembenéz velük”, s főként: „Azok az emberek, akik a balladákban feltűnnek, földiebbek, nyersebbek, mint Arany egyéb elbeszélő műveiben.” Mindez csak általában van így. Pontosabban fogalmaz Sőtér István: Arany „túl akart jutni a valóságábrázolás egy igénytelenebb fokán”. De hát „földiebben, nyersebben”, mint a *Bolond Istók* félbemaradt első énekénél, nem fogalmazott soha; azért is hagyta abba, mert maga is megrémült a keserűség, az életfájdalom abban feltörő örvényétől s a harmóniára vágyó olvasók elkedvetlenedésétől. A *Katalin*-t is – ahogy a művet némi értetlen csodálkozással fogadó Erdélyi Jánosnak írta: „Byron beszélyei után képeztem, az egészet inkább formagyakorlat végett”, s fő hibájának azt tartotta, hogy „byroni-

assá akarván tenni, nagyon elhalmoztam képekkel”.

Ezek a képek valóban úgy törnek föl ezen az Arany-kutatásban érdektelennek, vagy az összképbe nem illőnek látszó területen, mint a sokáig lefojtott gejzír: a hirtelen megnyitott forrás bőségén érzett öröm fénylik rajtuk. A balladákban már gyérebber jönnek: pontosabban meg van határozva funkciójuk.

A képeket Arany költői gyakorlatában is az teszi értelmessé, erőssé, áttetszővé, lapidárisná vagy látomásossá, amit hordoznak. A *Toldi* látszatra pontosan természethű képei is stilizáltak, de milyen másként, mint a *Katalin*-éi (és a társtörédékekéi). Ott naiv, népmesei-idilli ábrázolásmód volt a cél; itt az álomszerű, kivételes fényben-félhomályban fürdő képek valamilyen sejtelmes, önmaguk megtapasztalható létén túli látomássá formálják át a valóságot. Bennük már nemcsak a költő mindennapi tapasztalata, hanem a személyiségének mély, titokzatos rétegeiből feltörő érzés- és látomásvilága is kifejezést keres. A képek nem vesztik el valóság-illúziójukat – ellenkezően! De létüknél fontosabb lesz jelentésük: azt kell mások számára is átélhetővé tenniök, ami a történet szereplőinek, sőt, ami ezek mögött: a sorsa démonaival birkózó költőnek lelkében lefolyik.

Az *Elegyes darabok*-hoz írt *Előszó*-ban még egy fontos mozzanatot észre kell vennünk. Arany a balladák keletkezését összefüggésbe hozza azzal a körülménnyel, hogy „subjectiv költő” lett. Az ed-

dig elmondottakból legalábbis megsejthető, milyen mély, majdan a „modern” verseket tápláló kedélyrétegek szubjektív erői kerestek fogódzót, fékező formát, példát arra, hogy méltó vagy legalább elfogadható, a költő természetének, irányának és szerepének megfelelő formában találjanak költői kifejezést.

Hogy nem utolsósorban innen ered Arany balladáiban az őket annyira egyénivé bélyegző légkör, bizonyítsa itt csupán egyetlen példa. Az 1852-ben keletkezett legmélyebb sebzettségéről szóló válságversek, a *Vágtat a ló*, a *Mint egy alélt vándor*, a *Visszatekintés*, a *Pusztai fűz*, a *Hiú sóvárgás* között olvasható *Az elhagyott lak*. A balladák közül, értetően, mindenki elhagyta, mert hiszen a költő sem jelezte, amikor kiadta, sehol, hogy balladafélének készült: csak az a kéziraton olvasható hatodik strófa bizonyítja ezt, amelyet aztán elhagyott. Érdemes ezt a töredékből kerek verssé formált szöveget egészében idézni:

*Áll a kis lak pusztán, ridegen,
Gyom veri fel nyájas udvarát;
Kapujánál jó megy idegen
S „ki van itthon, hej no?” bekiált.*

*Ki van itthon? kérdi kétszer is,
De szavára senki nem felel:
Üres a ház, meg a félszer is,
Hogy lakosa élne, semmi jel.*

*Vidor ösveny, a kis kapuig,
Jámbor utast várni nem szalad,
Nem fut ki elébe, – megbuvik
Elvadultan a vad fű alatt. –*

*Nyöszörög a kútgém betegen,
Omladozó-félben a gödör;
Fujdogál a felszél hidegen:
Harangoz a szélben a vödör,*

*S az üres ház néha úgy hereg!
Néha nagyot sóhajt ablaka:
Kerüli azt nappal a gyerek,
Kerüli a tolvaj éjszaka. –*

*(De ha titkos, néma éjjelen
Fölveszi a hold bús fátyolát,
Összefonott kézzel megjelen,
Fölmerül a kútból egy család.)*

Ha tetszik: egy magyar tárgyú, ritmusú parnaszien vers ez, személyes lírával tele. Hogy milyen mértékig személyes indíttatású, mutatja egy Tompának 1852 októberében írt levél, amelyben szó esik Aranyék nyári látogatásáról Szalontán. „Az addig kopár udvar, amit nem tartottam képesnek egy árva fűszál megtermésére, övig érő dudva vegetációval üdvözölt.” De még jobban igazolja ezt a személyes indíttatást, hogy a vers kéziratának hátlapjára írta le Arany a *Lejtőn* című vers – talán

legszubjektívabb kép-lírai költeménye – elsőül feljegyzett néhány sorát.

Hogy a költő aztán ezt az egész sejtelmesen villó-
zó fényekkel és rejtett személyes lírával átítatott
látás- és ábrázolásmódot – amely ebben a tárgyban
látszatra népies, de az előadásban teljességgel mű-
költői – tudatosan is alkalmazta; érzékeltesse itt, a
történeti tárgyú balladakörben, a *Bor vitéz*.

*Ködbe vész a nap sugára,
Vak homály ül bércen-völgyön.
Bor vitéz kap jó lovára:
Isten hozzád, édes hölgyem!*

*Vak homály ül bércen-völgyön,
Hús szél zörrent puszta fákat.
Isten hozzád édes hölgyem!
Bor vitéz már messze vágat.*

A szakirodalom a halálon túli szerelemről, a halott vőlegényről szóló népballadák s a belőlük táplálkozó műballadák gazdag tenyészetét kutatta föl a *Kádár Katá*-tól Bürger oly nagy hatású *Lenorá*-jáig s tovább. Ha Arany balladájának előképét keressük, Chamissóra kell utalnunk, nála is a *Malajische Volkslieder* című versfüzérre, amelyben Arany a virtuóz, egyáltalán nem népi, „pantumus” strófaszerkezetet, de a vers ritmikai menetét is megtalálta. Ez a rémballada a „skótok”-hoz verstörténeti vonatkozásban, a „népies ballada” szerepében igen rokon, virtuóz költemény. Kiválóan mutatja, mi-

lyen mesteri módon tudta Arany a népi illúzióját keltő mives balladát is a rutin mintájává emelni-üresíteni.

Hogy a balladaköltészetnek világirodalmi divatjához kapcsolódva, abban is meg akarja találni a maga egyéni hangját, nem is titkolta. Utalt is ennek egyik jelentős fogására, amit Goethe „misteriöse *Behandlung*”-nak nevezett; lefordította a nagy weimari igen nehéz példaművét, a *Balladát az elűzött és visszatért gróf-ról*, amelyben olyan fontos, összetett szerepet kapott a refrén; s a fordítást a német eredetivel együtt ki is adatta Csengeryvel a *Budapesti Szemle* 1858. évfolyamában *Ballada Goethe után* címmel. Csengery ezt a jegyzetet fűzte a szövegekhez: „Szembeállítám az eredetit a fordítással, hadd lássa az olvasó, minő sikerrel küzd meg a magyar nyelv a némettel, a magyar költő Németország legnagyobb költője nyelvével.”

Hogy a népi motívumokból nemzeti, sőt világirodalmi érvényű műballadákat akar és tud fölépíteni, az eddigieknél is jobban bizonyítják egyértelműen népi tárgyú mesterballadái.

Már az 1852-ben közzétett *A hamis tanú* – amelyet megjelenésekor „népmondá”-nak nevezett, s amelynek közvetlen forrását Riedl az *Új Magyar Múzeum*-nak, Toldy tudós folyóiratának egyik közleményében, „tehát egyáltalán nem népi forrásban” találta meg – elképzelhetetlen a „Moore után” képzett ballada, *A Dismal mocsárok tava* nélkül: ott az indián vadász látja „lidérc-fénynél, borongós éjfélen” a vízbe veszett „sajkás legényt s

a hű leányt jelen". Itt: „Az időtől fogva, mikor a hold felkel, / S a vizet behinti ezüst pikkelyekkel, / Gyakran látni Márkust – ég felé az újja / Mélységből kibukni s elmerülni újra.” Csak éppen hogy itt is minden a magyar világból van merítve: a furfangos-bűnös hamis eskü, az öregségtől vagy tán a lelki vádtól reszkető tanú, a cselben részes, dinomdánomozó ladányiak, a díszes temetés rajza; népi babona a sírjából kivetődő halott s az oldó-kötő szellemek beavatkozása a halászok szerencséjébe. Ez a rajz valóban sokkal realistább a Moore-énál, s áthatja már a bűn és bűnhődés Aranyra annyira jellemző erkölcsi-lelkiismereti jellege, s körülveszi az a bizonyos sejtelmes drámai atmoszféra.

Ez a valóságos magyar világ díszletei közt lejátszódó lélektani dráma lesz uralkodóvá Arany egyik legnépszerűbb, a maga módján valóban mesteri, de aprólékosságával már kissé sablonszerű, éppen ezért könnyen utánozható, elemezhető, épületes tananyagként felhasználható balladájában, az *Ágnes asszony*-ban. Vizsgálták is személyes és népi élményforrásait; már a költő életében magyarázták-elemeztek. Itt legfontosabbnak látszik arra a kis vitára utalni, mely Erdélyi Jánossal folyt; ez úgy látta, hogy az 5., 6., 7. strófa megakasztja a vers haladását; Arany fontosnak tartotta, hogy ezek „a megörülés processzusát festik”. Igen meggyőzően mutatja e vers, hogyan alakul át a költő kezén az életkép balladává azáltal, hogy töményen ábrázolt s drámaian fölidézett belső történéssel telődik.

Az *Ágnes asszony* motívumkörét lazább, ritmikailag sokkal játékosabb, több szílat futtató, drámailag jelenetezett, s a kísértet cselekvő beavatkozását is megvillantó balladát szőtt az *Árva fiú*-ban: – ebből is kihallhatták volna a barátok egy-egy ritmusváltó, szóismétlő népdal „csárdás-ritmusát”, s megtalálhatták a megtébolyodás büntetésztereotípiáját. Ezért is hat manapság kissé mesterkéltnak.

Hogy a népi tárgykörben is tud víg legendát írni (*A hegedű*), meg vidám anekdotákat humoros és csattanós képsorban életteli példázatként fölidézni, megmutatta olyan vígballadaszerű kisebb epikumokban, mint *A fülemile* meg *A bajusz*; s hogy a történelmi hősök alakja körül kialakult legendáknak is tud balladásan realista-kisérteties köntöst adni: a *Szent László*-val bizonyította: a sírjából kikelt lovagkirály láttára ércparipája leveti lovasát, hogy a föltámadott rajta ülve siethessen a tatárral vívó magyarok segítségére; hogy mi történt, „egy elaggott, sírbahajlott” tatártól tudja meg a nép, meg a templom „nem szavajátszó” őrétől, aki jelenti, hogy három napig hiába kereste sírjában a nagy halottat s „Negyednapra átizzadva / Találtott boldog teste”.

Arany nem éneklésre, de olvasásra, elmondásra szánt verset írt, költeményeinek mégis egyik legelbűvölőbb sajátossága az erős zeneiség.

Maga írta: „Kevésszámú lírai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, amelyeknek dallamát hordtam már, mielőtt kifejlett esz-

mém lett volna, úgy hogy a dallamból fejlett mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogalmazásakor is, az első, még homályos eszme felködlésénél már ott volt a ritmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely nem tudom, micsoda szimpátiánál fogva, a szülemlendő eszméhez társult-illett, és semmi más.” Lehetett ez akár nem magyar s nem népi dallam is, mint *Az egri leány* esetében a harmadik strófa ritmusát sugó dallam: „Rozgonyi püspök palotája nyitva”, a lengyel énekével: „Búsul a lengyel hona állapotján”.

A balladák döntő többségében persze még az ilyen minták is egyértelműen magyarosra sikerültek, ahogy már említettem, különösen az „ősi nyolcas”-ban és társaiban érvényesülőké. Valamilyen alapidallamnak mennyi változatát figyelheti meg a vajtabb fülű olvasó ezekben a nyolcasokban, hatosokban és a hozzájuk rokonuló sorokban; „Hova, hova édes férjem?” „Megyek a csatába” – „Vára öblös teremében / Jár alá s fel bajnok Pázmán” – „Ritka vendég Rácországban / Zsigmond a király, a császár.” „Ilyet nem adhat semmi más, / Csak a boldog tapasztalás” – „Mért vijjog a saskeselyű? / Mért szállong a turul s ölyű, / Hadintéző, baljós madár / Széles Dunának partinál”.

Különösen csalafinta példa az utolsó kettő: az egyik a *Katalin*-ból, a másik a *Keveházá*-ból. Ezeket Erdélyi János teljes jóhiszeműséggel ősi nyolcasnak olvasta, s nem mindenütt találván bennük szabályos sormetszetet, se chorijambusokat, úgy nyilatkozott: „unalmat vásárlunk a bajon”. A má-

sodikban a kitűnő versértő Képes Géza egyenesen a *Kalevalá*-nak – az ősi nyolcassal nagyon is rokon – ritmusát vélte megújulni. Arany kicsit ingerülten reagált Erdélyi megjegyzésére: „Legtöbb sor tisztán és világosan kiadja a jambust.” E kettős lejtésű ritmika előnyeivel kezdetben inkább csak ösztönösen élt: „No, az meglehet – írta Erdélyinek – hogy én igen rossz jambusokat írok, de azt hiszem, mégis nem nehéz kimutatni, hogy fele költeményeimnek, vagy több is annál, jambusi, illetőleg trocheusi lejtéssel bír ... E tévedést tapasztalám Kegyed részéről a *Katalin* és *Keveháza* körül.”

S mennyi gond volt a rímeléssel, amelyben Arany is azt tűzte maga elé, hogy megszabadul az óvilági négyes ragrímek lomposan esetlen egyhangúságától, s e kísérletezésben maga is eljutott néha az asszonánc olyan merész formáig, amelyektől, kortársai verseiben, akik sokszor hanyagságból, sokszor csak azért is süketen, hamisan rímelték, haragosan elriadt. Ezért is írta, mintegy a maga ösztönös gyakorlatát tudatosítandó, a *Valami az asszonánccról*, meg *A magyar nemzeti versidomról* című dolgozatait éppen ebben az időben. „Ha már azon avatottak, kik a honi költészet *nemzetivé* emelését tűzték nemes feladatokul, a rag ismétléséből származó – bár *látszatra* jó hangzású – rímek vagy inkább *nem rímek* kiküszöbölése után, azáltal kívántak a rímsegény nyelven s magokon segíteni, hogy asszonánccokat vettek fel: igen helyesen cselekedtek – írta, s aztán – Elmondom pár szóval az asszonánc főszabályait, nem amint azokat talán

más nemzetek poétikája meghatározza, hanem amint én, nyelvünk természetéből s a nép költészetéből magamnak elvontam.”

Ugyanígy keresi az ősi magyar ritmuselvet is: lenni kell valaminek a mai rím- és mértéken kívül, mi azon formákat az egykorúak előtt kelendővé tette: egy *népileg nemzeti* ritmus lüktetése az, ama ritmusé, mely népzene- és dalainkban nagyrészt ma is érezhető; ama ritmusé, melyet költészetünk érdekében nem ignorálni, de nyomozni, nem mellőzni, de tovább fejteni tartozunk. S figyelmeztet a helyzet fonákságára: „hosszú megszokás idegen sémákhoz idomítá költői nyelvünket; aki tehát emeltebb hangon akart költeni, a nyelvvel együtt ama formáktól sem szabadulhatott, amelyek közt a nyelv kifejtett, s így a magyar ritmus nem látszott összeférni magasb szárnyalású költeménnyel.”

6

Mintha a maga, talán nem is egészen tudatos kényszeréről írta volna ezt.

Ilyesmire lelhetünk abban az öt versben is, amelyekre azért utalok itt, mert balladáinak, ha úgy tetszik: balladaköltészetének szélső határait jelölik. Csak kettő valósít meg egyértelműen magyaros ritmust: *A vén gulyás*, meg *A vén gulyás temetése*; a másik három, a kísérteties *Hatvani*, aztán a költő személyes, irtózást keltő vagy vállalt sorsélményét drámaian ábrázolt jelképbe rejtő *Az örök zsidó*,

meg *Az utolsó főpap*, „a magasb szárnyalású költemények” már-már ösztönösen sugallt formájában, jambusban szól s egészen másként, egyértelműen nem népies módra stilizált nyelven.

A két magyaros ritmusban – ősi nyolcasban meg tizenkettesben – és erőteljesen népies nyelven föl-idézett életkép sugallója valóságos személy volt. A költő ismerte a töretlen frissességét, csodálatos derűjét matuzsálemi korában is megőrzött, százévesnek tudott gulyást, akinek mulatozását és temetését mint valamilyen ősmagyar magatartást és közösségi szertartást szépítette emlékeihez és vágyaihoz. Így énekelgetni, magát ünnepelni csak a „faragatlan” népi őserő tudhat, s így temetni az a nép, amely kimutatni is már-már pogány módra képes csak nagyrabecsülését. A koporsót vivő, bakacsinba vont szekeret negyvennyolc ökör húzta, előtte a gulya, utána a tenger nép s emögött a szilaj ménes vonult. Ezt a „faragatlanságot” ajánlhatta Nagy Lajos, a lovag király figyelmébe halálos ágyán az a Toldi, akiben Arany a történelmi időben változó nép bárdolatlanul is nemes reprezentatív hősét idézte a maga vérét idegen vérrel, szokással, eszmével vegyülve meghígitó nemzet elé.

A vén gulyásról szóló két románcos – önállóan cselekvő hősű – vers *A tetétleni halmon* közvetlen közelében keletkezett, s ez a pusztai látomásidézés tudvalevően igen fontos állomását jelzi a hun eposz megtervezéséhez vezető útnak. Talán a versek jelentésének e ki nem mondott többlete miatt is hagyta el a költő e darabok kinyomtatásakor a kéz-

iraton még ott olvasható műfaji megjelölést: „genre”. A nagykőrösiek Arany-szobrán főhangsúlyt is kapott a vén gulyás meg a temetése.

A *Hatvani* az Arany-balladák másik forrásvidéke, az anekdota felé mutat. A debreceni kollégium híres természettudós tanárát már életében ilyen boszorkányos hiedelmek vették körül. Nem egy elemük rokonságban van a nemzetközi Faustmondák mozzanataival: ezért is nevezhette Jókai „magyar Faust”-nak az elmaradt debreceni környezetében az ördöggel cimboráló varázslóként föltűnő, hiszen fizikai kísérletekkel is tanító professzort. Az anekdoták szívósan terjedtek, s a nép közé is leszálltak: néhány éve még Petőfi és Arany emlékezetébe is belekeverte törmelékeiket a szalontai néphagyomány. Aranyt nyilván annak a hangulatnak földidézése is érdekelte ebben a versben, amelynek műfajára némi tétovázás után utalt csak általánosságban, így: „Népmonda után.” Ez a valóságot babonás-kísérteties fényekkel átjáró látomásvilág erősödik majd föl utolsó balladáiban. Debrecen világához főként ifjúkori emlékei kötődtek: ebben a versben is csak ilyenekre támaszkodott.

Sokkal erősebb személyes mondanivaló kifejezője két zsidó tárgyú balladája.

Ezeknek gyökere is visszanyúlik ifjúkorába: a kálvinista magyarság papjai nemegyszer rokonították a két átokverte, Isten áldotta nép sorsát. Ebbe a mitikus térbe emelkedik Arany különösen egyéni izgalmú, lázasan lüktető ritmusú verse. Ez

a valóság elemeit egy másik, sorsterhes, a személyes meghajszoltság élményeinek kifejezésére ren-dezi át: *Az örök zsidó*. Az Ahasvérus-monda sok költő képzeletét megragadta. Különösen a 19. szá-zadban. Csaknem mindegyik valamilyen szemé-lyes fogantatású eszme – az örök boldogtalanság, üldözöttség, az általános emberi zaklatottság, kuta-tó vágy stb. – hordozójává tette a soha megpihenni nem képes, átok sújtotta zsidót. Arany versét – amelyben az Ahasvérus-monda a Prometheusé-val társul – egyesek a drámai életképek közé sorol-ják, korszellem és lélekábrázolásának valóságghűsé-gét csodálják. Ilyenként is csodálni való lenne. De vitathatatlan, hogy a költő ezt a verset erősen sze-mélyes, lírai révületben, a maga sorsának gyötrel-mes látomásaként hozta létre.

Ezt bizonyítják keletkezésének körülményei. Az újélet-kezdés, a Pestre költözés izgalmai az 1859–60-as évek minden megnyilatkozását forró remegéssel telítik. A vers egyes szám első személy-ben szól, ha tetszik: drámai önkívületű monológ, de olyan valóságos, megrendült, sorsidéző, tömör megnyilatkozás, olyan expresszionista erejű kép-és ritmusformáló líraiság hatja át, hogy el kell fo-gadnunk: önmagáról szól, mint annyiszor máskor – képekben tárgyiasítva érzéseit; de csak igen rit-kán forrósitva ily izzóra álarcát. Nagy válságversei közt is kiemelkedő érdekű; vannak, akik első „mo-derne” műveként értékelik. Saját első folyóirata, a *Szépirodalmi Figyelő* első évfolyamának negyedik számában, 1860. november 28-án jelent meg; évti-

zedes érzéseket fogalmazott meg akkor, szinte a pillanat hevével, s végül az ilyenkor feltörő személyességgel s valami értelmén túli reménnyel:

*Szegény zsidó... Szegény szívem:
Elébb-utóbb majd megpihen.
Az irgalom nagy és örök,
Magszán s átkom nem mennydörög
Tovább, tovább!*

Az utolsó főpap-ról már szó volt. Alakjával egy a kor ősi egzotikumra vágyódó divatját szolgáló antológiában Jolowitz *Poliglote der orientalischen Poesie*-jében (1853) találkozott, onnan fordította le, néhány évvel első skót balladafordításának megjelenése után, 1858-ban, mint „aggadai (héber) költemény”-t; akkor még ezt is inkább ősinék érzett mivolta miatt. Csak később jött rá, hogy az aggadainak vélt tárgyat Frankl, osztrák költő formálta balladásra hangolt modernséggel újjá. Frankl könyvéről rokonszenvező, fontos ismertetést is írt, s abban közölte az osztrák költő egy, a maga lelkiállapotát pontosan tükröző *A génius bilincsen* című versének virtuózan hevenyészett fordítását is. A ballada kissé a maga stílusához igazított újraköltését, jelezve, hogy „Frankl után” készült, fölvette *Összes Költeményei*-nek első kötetébe: akkor már – néhány más fordítással együtt – saját nem közölhető vagy meg sem írt versei képvi-letében. Azt akarta így az értőknek hírül adni,

hogy visszaadja „a nemzet költője”-nek ráosztott, de hitelét vesztett szerepét.

Az e korszakában írt balladákban, a „nemzeti-ek”-ben, láttuk, kialakította a ballada nemzetközileg divatos műfajának példás hazai változatát. Csaknem kizárólag magyar tárgyról írt, főként a „népileg nemzeti ritmus lüktetését” követve, s úgy, hogy öntudatosan alkotó műköltőként ahhoz a nemzethez szóljon, amelynek érzületével, emlékezetével és céltudatával azonosnak vélte a sajátját, vagy melynek tájékozatlan tagjait a maga eszményeire akarta nevelni. Életének, költészetének és korának logikája sugalmazta, hogy legszemélyesebb üzenetű és legjelentékenyebb „nemzeti” balladáit mégis – minthogy „aki emeltebb hangon akart költeni, a nyelvvel együtt ama formáktól sem szabadulhatott, melyek közt a nyelv kifejtett, s így a magyar ritmus nem látszott összeférni magasb szárnyalású költeménnyel” – ún. „nyugati”, mértékes rímes formában írta, s a legkiválóbbikban emellett még idegen tárgyat is választott.

Az említett zsidó balladákat nem egészen ide sorolva: a *Szondi két apródjára*-ról meg *A walesi bárdok*-ról van szó.

Érdemes itt a népballadáról írt egyik kis jellemzésére utalni: „Természete a balladának (s annál inkább, mennél népiesb), hogy nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelmvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki, minél erősebben. Magokból a tényekből, a járulékaikból, mint idő, hely, környezet, csupán

annyit vesz fel, amennyi múlhatatlanul szükséges, csupán annyit a testből, amennyi a lélek feltüntetésére okvetlenül megkívántatik... e szükségletre nézve nagy a különbség oly ballada közt, mely eredetileg csak egy falu határára szólt, s olyan között, mely szélesebb, mégpedig már olvasó körre számít. A falu apraja, nagyja ismeri az eseményt, melynek alkalmából egy új ballada terem; neki nem kell történet, csak egy-egy emlékeztető szó, hogy kövesse az érzelmek fordulatait.” Mindkét szóban forgó versről pedig már megjelenésük pillanatában érvényesnek érezhette a költő azt, amit oly egyértelműen meg is fogalmazott – Tompáról szólva: „a gondolat azonnal allegorikai kifejezést nyer... hajlam ez... egyszersmind a viszonyok parancsolta *kényszerűség*. Amaz *érzelmet*, mely álarc alatt kénytelen bujkálni, de melyet a négy folyó s hármashalom vidékén minden ember a legsűrűbb fátyol alól is megismer, senki sem képes oly finom mézen elénk állítani, mint Tompa.” Vagy mint Arany, folytathatnók.

A *Szondi két apródja* azonnal elérte az utalásokból is jól értő olvasóközönséget. A *Pesti Napló*, a Deák-párt főorgánuma 1856. jún. 29-én tárcarovata főhelyén, vezérversként közölte, Arany nevét koszorúba foglalva, ezzel szentesítvén rangját. Más kiadványok is átvették, s mivel a kisebb költemények kötetéből már kimaradt, külön is méltatni, majd értelmezni kezdték. Figyelemre méltó, hogy a költő először a már bevált magyaros formában akarta földolgozni: „Szondi” majd „A két apród”

címmel: „Beborult a csillagos ég fölöttünk, / Uramisten! védj a hazát helyettünk...”, illetőleg: „Szondi vitéz harcolt lelkesen, / Drégel alatt nyugszik csöndesen, / Sírja felett kopján gyászlobogó, koszorú, / Kópja tövén két szép ifjú...”. Ezek egyszerű, de igen drámai menetű elbeszélő balladának készülődtek. Aztán a költő teljes egyértelműséggel művelt olvasóközönségére figyelve – s talán kicsit Czuczor dübörgő daktilikus-patetikus balladájával tisztelettel versengve is – daktilikus menetűre fordította a ritmust, virtuóz módra kettős, sőt hármas sugallatúra bonyolította a szerkezetet, megfűszerezte a nyelvet idegen és archaikus szavakkal (Rusztem, bülbül, sörbet, álgyú stb.), ellátta néhány merész fordulattal (diadallal várta be végét): röviden: nem az egyszerű népnek, hanem a művelt nemzetnek szánta a verset. Azé is lett.

Bonyolultabb *A walesi bárdok* esete. 1857 júniusáról szokás keltezni, bár Arany maga soha nem írt hozzá dátumot. Az ugyancsak nemzeti legendává kerekedett történet szerint, az akkor már a nemzet koszorúsának elismert költőt fölkérték, hogy sok pénzért írja meg a Magyarországra látogató uralkodópárt üdvözlő ódát: ő elutasította a fölkérést, és megírta *A walesi bárdok*-at. A valóság kissé más: nehezebb lelki válságokkal terhes.

Arany – ahogy erről Tompának beszámolt – betegségére hivatkozva hátrította el magától a megbízatást, amit aztán – ahogy Arany erre is utal egy levelében – más (Lisznyai) vállalt el; s a vers, ha már nem Arany nevével, legalább aranyszínű

nyomdafestékkal csillogva, névtelenül, mintegy az ország személytelen lelkesedését kifejezve jelent meg a hivatalos lapban.

De Arany akkor csak hozzáfogott a maga ellenverséhez.

Voinovich szerint „Arany László tette ki először az évszámot a *Kisebb költemények* 1894. kiadásában s e jegyzetet: 1863-ban a *Koszorú*-ban jelent meg először, de 1857-ben keletkezett, mikor egy ünnepélyes alkalommal Aranyt, Tompát, más költőket is fényes díj ígéréssel hiába igyekeztek üdvözlő óda írására megnyerni”. Voinovich tovább folytatja a történetet. Eszerint: a tárgyat Tóth Ede is földolgozta; ennek bírálatában Szász Károly 1861-ben megemlítette, hogy van ennél jobb változat is; Pesten jártában pedig megkérdezte a költőt, látta-e Tóth versét, s erre az előhúzta fiókjából a ballada kész szövegét. Úgy gondolja: „1861-ben az országgyűlés erőszakos feloszlatása miatt felújult keserű haragja... Tóth Ede költeménye, Szász emlékeztetése felélesztették benne a tárgyat: ekkor írhatta meg a befejezést... A balladát mások is ismerték: Tomori Anasztáz többeknek mutatta kéziratban.”

A vers fönmaradt – bizonyosan első – kézirata e történet beszédes bizonyítéka. Az első oldal pontos tisztázat – nyilván 1857-ből. – A cím alatt ott olvasható már az álcázó „Óangol ballada”. Az első – ott egészen elszigetelt – javítás lehet a letisztázás közben fölmerült jobb strófakèzdés is. Az írás vonalvezetése a második lap közepén, a 69. sornál

kezd megváltozni; az oldal alsó negyedén olvasható szöveg: a tovább alakuló vers javításokkal megtűzdelte fogalmazványa. Itt kezdhette a költő a folytatást. A 3–4. lapon látható befejezésen megsűrűsödnek a lényegbevágó, talán még az ihlet mozgása közben végrehajtott igazítások; a toll vezetése egyre keményebb, szenvedélyesebb, a sorok mind meredekebben törnek fölfelé; a 3. lap alján található vezérszó, a „Mint zúg” a túloldalon nem tér vissza, helyette sokkal drámaibb fordulattal indul a folytatás: „Ha! ha! mi zúg”; ez marad a végleges forma. Közzé valóban csak 1863-ban tette versét a költő, a *Koszorú*-ban „ó-angol balladá”-nak álcázva itt is még; a kötet tartalomjegyzékében azonban jelezte, hogy ő a szerző. Fölvette az *Összes Költemények* 1867-es kiadásának első kötetébe is: a keletkezésük időrendjében fősorakoztatott versek közül kiemelve, dátumtalanul. A kéziratot Dóczy Lajos kérhette el tőle; aki egész kötetnyi versét fordította németre, köztük ezt is. Így került az Akadémia kéziratárába, s nem égett el, annyi más kézirattal együtt, a Voinovich-villában, Budapest 1945-ös ostroma idején.

Itt lép be a vers történetébe az annyi mély titokkal teljes *Kapcsos Könyv*. Ezt az akkor divatos, emléksor-bejegyzésekre szánt kötetet 1856 végén kapta Gyulaitól. A *Kisebb költemények* kötet megjelenése után létrejött költeményeket kezdte belemásolni; a *Szondi két apródj*-t is. Lehet, hogy *A walesi bárdok*-at azért nem másolta be, mert amikor ezt befejezte, már másféle versek kerültek

a könyvbe. A *Kapcsos Könyv* alaposabb vizsgálata közben jöttem azonban rá, hogy azon az ünnepségen, amelyből, az ódát elutasítva, kivonta magát, mégis részt kellett vennie.

A *Kapcsos Könyv* 7. lapjának első oldalán a *H. K. emlékkönyvébe* írt verssel együtt olvasható a *Köszöntő* című vers. Az emlékkönyvbe írt szöveget nyilván azért is jegyezte be a könyvbe Arany, mert alkalmi értékénél többre tartotta; az is. Később – talán akkor, amikor a 67-es kiadást készítette elő – ceruzával föloldotta a betűjeleket: a vers Hollósy Kornéliának, a kor külföldön is ünnepezt énekesnőjének szolt, akit Ráday Gedeon, a Nemzeti Színháznak akkor újra intendánsa, éppen a királyi pár látogatására rendelt és el is készült opera, az *Erzsébet* főszerepének eléneklésére kért föl; – az emlékkönyv-vers alatt ott a dátum: (Máj. 1857). A vers forrón aktuális; a költő arra kéri az Olaszországból hazalátogató hölgyet, aki a hajdan dicső, ma rab olasz nemzetet énekkel vigasztalja: „Oh, hát dalolj nekünk!...” A *Köszöntő* szövegét olyan magyarázó jegyzetek veszik körül, amelyek az operával való szoros összefüggésre mutatnak. A cím alatt (*Toast*) s (*Egy operaszöveghez, mely II. Endre korában játszik*). Magyarázatként, a címmel egy vonalban (*Erzsébet operához*); a vers végén, a dátum (*Márcz. 1857*), előtte: (*Gróf Ráday színiigazgató kívánságára*), s a vers jobb oldalán, mintegy az egészet körülvevő zárósövény részét, ezt a ceruzasort olvashatjuk: *Gyűjteménybe nem való*.

Ez a lap annak a rettenetes vívódásnak emléke,

amelybe a költőt az a nevezetes ünneplés sodorta. A nemzeti politikát képviselő egyik csoport tudott Erzsébet királyné növekvő ellenérzéséről Stefánia főhercegnő kamarillájával szemben. Meg akarta tehát nyerni a romantikus hajlamú és szépségű királynét a magyar ügynek. Ezért is íratta Ráday a Szt. Erzsébetről szóló operát Czanyuga Józseffel, a Nemzeti s egyben Operaház szövegigazítójával, szerzetetett hozzá zenét Erkel Ferencsel meg a Doppler fivérékkel, s adatta elő különös pompával. Ehhez az operához kellett – talán az intendáns és a művésznő külön baráti kérésére és a nemzeti ügy érdekében – Aranynak az effajta operákban akkor divatos betétet írnia. A *Vasárnapi Újság* 1857. máj. 10-i beszámolója ki is emelte Arany dalbetétjének nagy hatását. Az opera eredeti partitúrájából azonban, amely megvan Operaházunk kottatárában, hiányzik a *Köszöntő*, és hiányzik a Pesten, Herz Jánosnál megjelent szövegkönyvből is. Mindez megmagyarázza a költő tusakodását: fölvegye-e a verset 1867-ben kiadott gyűjteményes kötetébe. Végül is úgy döntött: fölveszi; a címet *Köszöntődal*-ra módosította, s – elhagyva minden más magyarázatot – alcímként csupán ennyit írt: „II. Endre korában.” A verset azonban a kötetben olyan környezetbe állította, amely a hozzáértő olvasó számára sejtetővé tette a háttérrel: utána helyezte el a Hollósynak írt emlékverset s az ugyancsak Hollósynak írt dal-szöveget, *A bujdosó*-t, amelynél keserűbbet a hazafias nemben aligha írt Arany; végül pedig, nem

sokkal utána, az egész kötetet lezáró *A walesi bárdok*-at.

Mindezt azért kell így följegyezni, hogy sejtésük legalább: mily mély, változatos kedélyrétegekből táplálkozik ez a vers. Arany a maga egyéni és nemzeti műballadájának minden összetevőjét fölhasználta benne: a népiből nemzetivé emelkedő stílust, a virtuóz drámai-epikai-lírai szerkesztésmódot, a skótos, ossziános színezetet, a bűnbűnhődésnek a lélekbe áthelyezett mechanizmusát, a „vértavas” máglyát s az örülést, a villámszerűen föl villanó látványban is realiztikus díszletezést, a nyelv és ritmus mindenütt világos artiztikumát, a zenei, rímelési gazdagság mértéktartó lüktetését – a magyarosan is mondható jambust –: mindazt, amit ha szételemzünk, a költemény varázslatát öljük meg. Erre az egészre illik az, amit Arany a Vojtina-levelekben még csak a ritmusról írt: „oly láthatatlan valami, / Mit inkább érezni, mint hallani, / Mit észrevenni (mint a jó egészség / Szelíd hatású titkos működését) / Könnyebb, mi-
kor *nincs*”...

A falusiból nemzetivé tágított közönség számára változott a vers mondandója is. Ez a nem magyar tárgyával is legnemzetibbé vált ballada 1857-ben még a vérbe fojtott szabadságharc utáni némaságot ellenőrizni kívánó Ferenc József ellen fordult; 1861-ben a „remények éveire” zsarnoki pontot tett császár ellen; 1867-ben – amikor a költő megkezdte a némasággal tüntetést, s összegyűjtött költemé-

nyei első, lírai kötetének végére tette, dátumtalanul
– elnémulásának jele is lett: a véres kezű zsarnokkal
mégiscsak együtt lakomázó urak – a magyar „welsz
ebek” ellen is szólt.

„Majd ezentúl prózát írok”

1

1857. jan. 26-án ezt írta Tompának: „Verset nem írtam ősz óta, legalább semmi egészet; majd ezentúl prózát írok. Képtelen az, mi rossz az én prózám, régóta nem gyakorolván azt. Csengery Szemlé-jébe, ha telik, küldök valami prózát, az Új M. Múzeumba is szándékozom. Nyelvészeti s aestheticolitteraturai dolgokat morzsolgatok. Így, barátom, kinek *lova* nincs, járjon *gyalog*. De a munka bármily lassan halad, enyhít, s nekem ez kell.” E nyilatkozatra utaltam már, főként azért idézem újra, mert egész prózáirói magatartását jellemzi. A prózát általában csak mindennapi használatra, jegyzetként, levélben meg hivatalból, tisztviselőként gyakorolta: teljes művészi becsvággyal szinte soha. Szép prózai dolgozatait, bár nemegyszer kezdett novellát, s néhányat be is fejezett, meg idevágó fordításait, sajnos, nem vette igazán komolyan, s abbahagyta. Ha íróként, bírálóként, tudósként írt prózát, akkor is – legalább így mondta – inkább csak jobb híján, szükségből élt vele; legfőljebb másodrangú, szolgálattelvő használati eszközként. Nem is győzött kifogni a mentegetőzésből s az olyan ironikus jelzőkből, mint „rossz”, „csikorgó”, „nehézkés” stb., ha ilyesmiről ejtett szót.

Pedig prózai munkái, ha nem oly varázslatosak

is, mint a kötött formájúak, mindvégig figyelemre méltók; semmivel sem rosszabbak a kor átlagánál; legjobb helyeiken kiemelkednek abból. Nemcsak az „énektanár” gyakorlatában érlelődtek, hanem fontosak egész műve megértéséhez, s azokról a rétegekről adnak hírt, amelyek költői alkotásmódját is erősen befolyásolták. Tele vannak költészetnek, ars poeticájának, erkölcsiségének motívumival. Prózai írásai is bizonyítják, hogy a megkülönböztetések, amelyek éles határt vonnak lírai és epikai művei közt, legföljebb a megvalósult művekre nézve érvényesek – módjával, mert léte, élete, kedélyvilága, ihletforrásai mélyén egyetlen világban gyökereznek. Ezért is érdemelnek nagy figyelmet.

Prózai írásainak legnagyobb része hivatali irat: ügyintézés, jegyzőkönyv, jelentés, hivatalos levél stb. Ez a réteg végigkíséri egész pályáját s, érthetően, ott hagyja nyomát igényesebb munkáin is. De hivatali iratainak még szemelvényes közzétételére sem gondolt soha; pedig a kritikai kiadásban – bár sok minden elkallódott, s még többnek csak regestaszerű fölsorolására jutott hely – két testes kötetet megtöltenek a válogatott darabok.

Azt bizonyítják, hogy hivatalnokként is mindig világos, ép magyarságú, közérthető fogalmazásra törekedett, s hogy néha, különösen, ha őt személyesen is érintő ügyről volt szó, ez észrevehető a szöveg – s az íráskép – fékezett izgalmán is.

Főképpen azokra a félig hivatalos, félig magánjellelű leveleire gondolok itt, amelyekben az őt kínosan érintő kitüntetések, esetleg pénzjutalma-

zások ellen tiltakozott. Teljes feldúltságának megrendítő bizonyítéka például annak a levélnek újrameg újrakezdett, javított, nagyon is zilált fogalmazványa, amelyet Wenkheim Béla miniszternek írt 1867. jún. 15-én a Szt. István-rend elhárítása ügyében. S jellemző hivatalnoki pedantériájára, hogy az idevágó iratokat később, már fegyelmezett, higgadt folyamatosságú betűvetéssel kommentálva „rendjelem története” fölírással csomagba fűzte.

Iratait egyébként mindig a nyugodt vonalvezetés, az olvashatóság, a „gyöngybetűs”, takaros külalak jellemezte. Impurumot – lévén rendkívüli gyakorlata – csak kivételes esetekben készített az ilyesmikhez. Általában ragaszkodott bizonyos tipográfiai szokásaihoz: a fogalmazványok első sorát pl. rendszerint fönt, a lapszélen kezdte, a hivatalos szöveget aztán a félbehajtott ív fél oldalára fogalmazta, helyet hagyván az esetleges javításokra, kiegészítésekre. Ez áthatott költői gyakorlatára is. Voinovich följegyezte, hogy az *Őszikék* első fogalmazványait is – amelyek, sajnos elégték – nagyrészt ilyen félbehajtott ívekre írta. E formai állandóságban is rajta van azonban minden írásán pillanatnyi kedélyállapotának bélyege.

Főként persze levelein – bár az írásképp összehatása mindvégig egységes marad – az iskolázottabb szem észreveszi az árnyalatnyi, sokszor azonban igen lényeges rezdületeket. Érdemes ilyen tekintetben szemügyre venni például a szerkesztőség elvállalásával kapcsolatos öt levelének kéziratát. A Csengerynek szóló 1860. aug. 10-ről keltezett

levél, amelyben végre döntéséről adott számot, s feltörvén levelét, hozzáfűzött kiegészítésként röviden ismertette is a tervezett lap fő céljait: csupa bizakodás, tág lélegzetvétel s mértéktartó bátorság; a Gyulainak, nyilván közvetlenül ezután írt levél már csupa izgalom, intézkedő erély; hasonló, bár kissé megtorpanva, kurtára sikerült a Jókainak szóló fölszólítás a közreműködésre; a Szász Károlyhoz meg Léway Józsefhez mintegy két héttel később intézett írások viszont tele vannak már aggodalommal, növekvő bizonytalansággal, kéréssel, aprólékos figyelemmel: mindegyik természetesen az írás-képen is tükrözteti a lélekállapot változásait.

Levelei nemcsak életének, körülményeinek, de alkotásmódjának is igen fontos dokumentumai. Bizonyosságai annak, hogy műveiben mintegy élete folytatódott.

Levélírásához is kialakított bizonyos szokásokat: ezeket gondosan jellemezte levelezésének kitűnő ismerője s kiadásuk gondozója, Sáfrán Györgyi. Legfontosabb ezek közül, hogy a szívéhez közel állóknak, családtagjainak, barátainak – de lényeges vitapartnereinek is – szeretett hosszabb, a részletekre, kedélyállapotára, körülményeire, de ha kellett, főként indulatos logikával kifejtett érveire is kiterjedő leveleket írni. 1856-ban, elmagányosodásának mélypontján írta Tompának: „Másszor, ha én levelet írtam, rendesen kevés volt a papír és a tárgyat magát sokszor át kellett vinnem a következő lapra, mely már nem existált... Mert a Szilágyi Sándor féle nyúlfarknyi leveleket nem szenvedhe-

tem. Ő például e levelet így írta volna meg: »Barátom! Ide zárom nőm levelét. Hát Lévy nálad volt? Programot küldtem – ha nincs, fogsz kapni. Pesten voltam. Tisza meghalt. Szalontán haraguszna, hogy le nem mentem. Öllek, üdvözlöm a komám-asszonyt! barátod A. János«. Így aztán meg lehet írni mindennap 10–12 levelet, holott én többnyire adós maradok minden levélre, hacsak nem tőled jó. Mert így gondolkozom. Kis levél, nagy levél: egyformán 3–6–9 kr. Kétnyolcad vagy negyedrészt levélnél kevesebbre írni nem illik: hacsak egy lapját írom tele, mennyi papír vész kárba! Aztán én magam nagyon szeretem olvasni a leveleket, ha semmi sincs is bennük. Retirádon legjobb ízűen olvasom az oly darab papírokat, melyeknek se eleje se vége, sőt a sorokat is csak félig lehet olvasni. Íme, olyan ez az én levelem: olvasd egészséggel! Megmondtam, hogy koperta gyanánt vedd – ha többet vártál, magadra vess.»

Másik lényeges vonása leveleinek, hogy bennük, a maga sajátos, önironikus humorát és komoly személyességét megőrizvén bár, mindig alkalmazkodik valamelyest a szeretett vagy becsült levelezőtárs stílusához. Egészen más – hogy csak a legkiütőbb példákat említsem – a Szilágyi Istvánnak, Petőfinak, Tompának, Csengerynek írt levelek hangneme; a családiaké is; de ez utóbbiakból csak keveset ismerünk, nagy részük, sajnos elégett.

Érdeemes megfigyelni, hogyan marad a pályára indító s aztán messzire került, mentorból barátává vált Szilágyinak írt levelek stílusa mindvégig kicsit

távolságtartó, tárgyilagos – hiszen csak 1850-től tegeződtek –, hogyan sodorja magával Petőfi majd komázó, majd hevesen vezéri modora azonnal őt is, hogyan maradnak meg, bukkannak föl ezek a mozzanatok a Tompának írt levelekben, hogyan vegyülnek el a folyton panaszkodó hanvai pap panaszsaival vagy az ezekre visszahangzó tréfás-sztoikus vigasztalásokkal; hogyan válnak fékezett indulatú értekezéssé az Erdélyi Jánosnak írt levelek s hogyan illeszkednek a higgadt nyugalomú Csengerynek szólók e mindig fegyelmezett, de mindig férfiasan nyíltszívű és szerető barát nyugodt udvariasságához. Hogy elárvult férfikorának hozzá igen közel álló barátjához írta talán legszemélyesebb hangú leveleit, még látni fogjuk.

Gyengéden bensőséges tónusúak azok a töredékek, amelyek a családi levelezésből megmaradtak; például az a rövidségében is oly tartalmas levélke, amelyet nem sokkal halála előtt írt a Margitszigetről unokájának Szalontára, ilyen mondatokkal: „Fiatal személy ne utazzék, mint egy koffer, hanem lásson meg mindent, ami előtte új és szokatlan”, vagy: „Szeretném, kedves Piroskám, ha Szalontán léted alatt láttál volna valakit a testvérem szegény ivadéka közül, s ha különösen Jámbor Sándorékkal váltottál volna egy szíves, nyájas szót, hogy ismernék öreg bátyjokat a harmadik generációban is, és jót mondanának felőled.”

Érdemes arra is figyelni, milyen kiérlelt, pontos, de valamilyen belső hévtől fűtött leveleket írt irodalmi terveiről, eredményeiről, szándékairól. Föl-

készülésének, színre lépésének, legmélyebb írói vágyai kifejezésének legföljebb a Petőfinek szólók közt lehetne a történelmi pillanat hevével hitelesebben fölparázsló dokumentumát találni a Szilágyi Istvánnak 1847 nagypéntekén, ápr. 2-án írt levelénél. Tömör, életteli, lényegretörő, a külső tekintetekre is figyelő első önéletrajzát Gyulai Pálnak írta meg egy terjedelmes, de egyetlen fölösleges szó nélkül, egyetlen lendületben kiömlő levélben 1855. jún. 7-én. – Gyulai egyébként, éppúgy, mint Szász Károly, kicsit kedvelt famulusként s megbecsült munkatársként kezeltetett a levelekben; Gyulai csak passzív öregkorában sajátította ki végleg a Zászló-költőt!

Ki tudna rövidebben s tanulságosabb eleve séggel beszámolni egy tanár magyartanítási gyakorlata ról, mint ő a Lévyaynak írt, már idézett levélben? Rendkívül fékezett, de parázsló indulatú, igazi, szakmailag is elsőrangú „antikritika” az a levél, amelyben 1856. szept. 4-én megköszönte és helyreigazította Erdélyi János bírálatát a *Kisebb Költemények-ről*; ebben ott van a „népi” s „nemzeti” közötti vívódásainak, a nemzeti versidomról, a rímelésről folyó vizsgálódásainak lényege, de az egész költői fogalmazás és kifejezőmódról vallott felfogásának kitűnően megfogalmazott veleje – és ott van könnyen sebezhetőségének és mindig visszatérő reakcióinak kifejezése is: „Óhajtom, hogy ne szóljon rólam senki – hagyjanak engem pihenni.” Irodalomtörténeti jelentőségét alig valaki jelölte ki oly pontosan, mint ő maga a Csengerynek 1856.

jún. 23-án írt levelében. Külön lélektani tanulmányt érdemelne a tapintat, a lélektani érzék, ahogy már Petőfi–Tomba vetélkedése esetében, de később is, szerkesztősége idején vagy Madách művének fölkarolása, átfésülése, megvédése közben eljárt.

Hogy azért ő maga is érdekesnek, megőrzésre érdemesnek tartotta levelezésének lényeges darabjait, tanúsítja, hogy a hozzá érkezetteket megőrizte, a másnak írottakban nemegyszer tréfásan, de komolyan is említést tett az utókorról. Mikor Tompa – aki örökké bánta, hogy egy dührohamában eltépte Petőfi leveleit – visszakérte Aranytól a sajátjait, mert „hálóköntösben” mutatják, ezt válaszolta: „Sajnálom, ha már meg kellene válnom ezektől. Aztán meg, emberi valóság szerint, itt talán nem fognának bokáig gázolni az ily lomban. Isten megtartja tán az én jó fiamat, ki sokkal komolyabb és szolidabb ember, hogysen ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint.” (Aminthogy valóban Arany László adta is közre az első kétkötetes, válogatott gyűjteményt e levelezésből.) Szívesen olvagatta őket, nem egyhez – főként a Petőfiéhez – később jegyzeteket is írt.

2

De érdemes az ő leveleit azért is figyelemmel olvasni, mert bennük megtalálhatjuk egy ki nem bontakozott széprózaíró igen fontos képességeit s esz-

közeit. Nemegyszer, s joggal, meg is kérdezték: miért írt oly kevés szépprózát Arany, miért nem írta meg kora nagy regényét?

Egyszerű válasz erre a kérdésre is akad: amiért nem tudta végigvinni nagy epikai vállalkozásait; erő s idő híján. Regényíró nemigen lehetett az ő korában valaki a hivatali munka hagyta pár szabad órában; különösen nem Arany kivételes hivatalnok pontosságával és írói műgondjával. Föllépése idején talán ilyesmire is készült: „Egy falusi beszélyem némi tetszéssel fogadtatott az *Életképekben*”, emlékezett vissza, némi büszkeséggel abban a nevezetes önéletrajzi levélben. Az *Egy egyszerű beszélyke* mellett említhette volna még a *Herminá-t* is. Ha a kor (1846) divatos novelláival vetjük össze, nincs miért szégyellni őket. De a költő más irányban akart előre lépni: harmadik idevágó írása, a *Szerelem és egyéb* már ki is figurázta a kor szépprózájának „hajmeresztő” fogásait. E novellák mellett már a *Toldi-n* dolgozott. Ennek sikere csak megerősítette alapvető szándékát, hogy nem lesz szépprózáíró.

Vitatkozni ma már nem érdemes azon, mekkora kárral járt mind Arany, mind irodalmunk fejlődésére, hogy eredeti szépprózai művet nem fejezett be többet, hogy nem vett részt a 19. század igazi nagy műfajának, a regénynek kialakításában. Későbbi, a szerkesztői munka kényszerében létrejött fordításai és eredeti töredékei, a főadat nagyságát, az európai prózaírodalom eredményeit és a magyar

kezdemények esélyeit pontosan fölmérő ítélete, de a leveleiben, „mellékes” írásaiban ott csírázó lehetőségek is azt bizonyítják: komoly szerepe lehetett volna ezen a területen is.

Tudta, merre vezet a század nagy műfajának útja. „A prózai elbeszélés elhányta cafrangjait. Hajborzasztó kalandok, csuda meglepetések, vagy theóriák személyesítései helyett a legjobb úton látszik lenni a lelkiállapotok, az élet, különösen a magyar élet cselekvény általi festéséhez. Nem tagadhatni, sok még itt a sekélyes, a félszeg felfogásban is a kellő mélység, a kivitelben a biztos kéz hiánya: de maga az irány az, amelytől beszélyirodalmunk jóra való kifejtését várjuk” – írta 1863-ban, a maga, figyelemre nagyon is méltó beszélytöredékeivel egy időben! – a *Koszorú*-t bevezető *Irodalmi hitvallásunk*-ban.

A kortárs magyar regény hiányosságait és erényeit világosan látta. Gyulai méltán nevezte Arany recenzióját Vas Gereben *A pörös atyafiak* című munkájáról, a kor „legjobb regénybírálatá”-nak; s bár megvoltak fönntartásai Jókai ezeregyéjszakai mesélőkedvével kapcsolatosan, mégis – dogmátlan nyíltsággal s a közönségre is figyelve – sokkal világosabban látta e különös hazai klasszikus szerepét és helyét, mint türelmetlen bírálói. Amikor pedig maga volt kénytelen a *Koszorú* részére elbeszéléseket fordítani, biztos kézzel választotta ki egy német antológiából Gogol remekét, *A köpenyeg*-et, a modern regény nagyrealizmusának úttörő, mintaadó művét.

De, akármennyire föl tudta is mérni a regény jelentőségét, a maga alkotó világában nem látta helyét. Társadalmilag, költőként lenről s némileg későn érkező önművelőként igyekezett magát oly klasszikus mintákhoz tartani, amelyeket századok ítélete emelt magasra, s a regénynek ilyen modern mintáit egyelőre alig ismerte. A kötött forma, erről meg volt győződve, ihletőbb s fegyelmezőbb erejű a prózánál: inkább dacol az idővel. Selfmademanként sohase tudta kora társadalmát azzal a fölény-nyel nézni s ábrázolni, mint Eötvös vagy Kemény, a társaságban forgó „bárók”. Ha pedig versben nyúlt ilyen tárgyhoz, abból csakugyan olyan láva-ömlés támadt, amelynek teljes felelősségét, annyi kudarca után, alig merte vállalni. Ezek csak azért nem váltottak ki különösebb izgalmakat, mert alig vették észre őket, s aki észrevette is, óvta a költőt a kor tekintélyes bírálói részéről oly hevesen elutasított „naturalizmus”-tól.

Jó megfigyelő volt, de – született és ránevelődött magánosként – még korának magyar társadalmát is csak kevéssé ismerte; a múltból természetesen csak azt, amiről olvasott; neki pedig még a költészetben is olyan anyag kellett, amit tapasztalatból vagy még inkább: megemésztett olvasmányaiból jól ismert; ilyesmi hiányában maradt egy időre félbe a *Toldi* középső része is.

A regény pedig a forrongó új társadalom kiforratlan műfaja volt, tele merész vállalkozással vagy olcsó bűvészmutatvánnyal, a bizonytalan kísérle-

tek kockázatával; maga volt a mulandóság, a politikai-társadalmi-üzleti alku vagy veszély vadona. Semmiképpen sem érezte magát alkalmasnak arra, hogy a hazában regényíróként létrehozzon olyan általános jelképpé vált alakokat, „mint egy Don Quijote, egy Gil Blas vagy akár Tom Jones”. Pedig ilyen, bár szűkebb körben, de mégis élő „teremtett alak” létrehozóját tisztelte – láttuk – a jó öreg Gvadányiban. Ilyest akart teremteni a maga hősei közt Toldiban; ilyenhez kereste a népi, nemzeti hagyománynak akár csak törmelékeivel, de mégis hitelesített anyagot az igazi nemzeti hőssé álmodható, földidézhető, formálható Csaba királyfihoz.

A nemzeti eposznak – később részletesen szó lesz róla – egészen sajátos nagy szerepet szánt. Erre a vállalkozásra formálta meg eszközeit a *Katalin*-ban, a balladákban, de erre kezdett fölkészülni első, magát már a nemzet éneklőjévé, vagy legalább énektanárává képező komoly, értekező prózáiróként is.

3

Említettem, hogy műbíráló írásainak módszerét már a tanári gyakorlatban kezdte kikovácsolni: nem restelt gyenge munkákat is gondosan megvizsgálni, hiányosságaikra, lehetőségeikre egyaránt rámutatva, elemző figyelemmel magyarázni inkább őket, mint egy-egy szellemes fordulattal félrepöckölni. Országos szinten is próbálkozott ilyesmivel

a forradalom idején, s egy ideig készült is a szerkesztői munkára; aztán a rokon diákvállalkozások vezetése volt az a terület, ahol „gyakorolta magát”. Szilágyi Sándornak azt írta 1850-ben, hogy szívesen lenne állandó munkatársa oly lapnak, mely kellő bírálatban részesítené az irodalmunkban hangozó sok „lerudalni való” fűzfazsenit; neki küldte el „Vojtina leveleit”, satirikus költészetbíráló verseinek első két darabját; Szilágyi lapjában, a *Pesti Röpirvek*-ben jelent meg a *Valami az asszonánacról* első részlete is. Szilágyi lapjait azonban sorra betiltották: hiányzott tehát az állandóbb inger az ilyen tárgyú írások megfogalmazására. Ilyen ingerre, kényszerre pedig általában szüksége volt.

Már legelső, nyilvánosságnak szánt prózáirása, a *Népnevelési ügyben* – amelyet 1842-ben álnévvel jegyzett hozzászólásként küldött be a konzervatív *Jelenkor* melléklapjának, a korán elfelejtett *Társalkodó*-nak – személyes indíttatású: az alighogy megválasztott másodjegyző a maga hivatalának elvi kérdéseit vizsgálja, s a gyakran korrupt helyi hatalmasságok hatásköréből a centralisták eszméi szerint szeretné kiszabadítani a haladó világban akkor még nagyon is tájékozatlan nép nevelőit, a jegyzőket. Nehézkes, bár a szerző oroszlánkörmeit megmegvillantó írás.

Szinte a *Toldi*-éhoz hasonló csodálatos előrelépés innen a *Nép barátja* számára 1848–49-ben írt népies politikai cikkek sora.

Érthető, hogy legerőteljesebben a lap előadás-módját bírálta: „nem kell a népet oly ostobának

tartani, mint a *Nép Barátja* felteszi róla. A nép fontosabb dolgot is megért, csak nyelvén adják elő, anélkül, hogy egy szóért lapokra terjedő magyarázatot kívánna. Egyszerűen, néhány szóban megmondani neki valamit: ez a dolog veleje. Tapasztalásból tudom, hogy sok földművelő polgártárs megacsonyítva érzi magát lapunknak veszettül megalázó modora által.” S tanácsként: a szerkesztő „ne úgy álljon a nép előtt, mint valami praeceptor... hanem tetesse, mintha nem is tudná, hogy a nép számára írt, mintha ő egész világ számára írna, csak hogy nem tud oly cifrán beszélni, hogy a nép meg ne értse”. Azok a „politikai cikkek” valóban mintaszerűek a komolyan, egyenrangúnak vett nép oktató tájékoztatásában.

De már akkor sem ezt tartotta fő feladatának: ő maga semmit, fia is csak néhányat vett föl, mutatóba, ezekből a „népies” írásokból *Összegyűjtött Munkái* közé.

4

Megmaradt azonban mindvégig követett szokása, hogy igen ügyelt azokra, akiknek írt. A forradalom után, a művelt nemzeti közönségre – tehát az értelmiség, főként a szakma embereire figyelt. A költészet elvi kérdéseire is személyes érdeklődésű és hitelű indíttatásból szólt azonban hozzá.

Jellemző, hogy elsőül gyakorlati gondjairól is versben kezdett írni: a *Vojtina levelek*-ben, de az olyanokban is, amelyek ezeket körülvesszik: mint az

Eh, a Téli vers, az Év kezdetén, vagy követik, mint A gyermek és szivárvány, a Poétai recept, az Arkádia féle, a De gustibus, a Sárkány, Az ihlet perce, a Népmvelés, az Írjak? Ne írjak?, a Dal és öt forint, Az új magyar költő, s a Vojtina ars poétikája, amellyel visszakanyarodott – de mennyivel magasabb fokon! – kedves szarkazmussal s némi öniróniával is fölidézett egykori hőiséhez.

E törmelék-versekre azért kell itt utalni, hogy megvilágosodjék: a nemzet klasszikusának szerepét megformáló nagykörösi évtizedében verseiből sem hiányzott a szakmai érdeklődés. Sőt, igen lényeges dokumentumai ezek ars poeticája kialakulásának. A verseket az ilyen tárgyú vagy nyilallású levelek bőséges sora egészíti ki; meg főleg az idevágó néhány fontos tanulmány. Amit ezekben pedzett, azt akarta, pedagógus természetének s a nevelő-tanácsadó bírálat szellemének megfelelően módszeresebben is kifejtteni később, szerkesztőként.

Kezdte azzal, ami az időmértékes verselés viszsza-szaszorulása s a romantikus meg népies verselés térhódítása idején az 1820-as évektől az akkori modernség egyik legnehezebb kérdésévé lett: a rímeléssel.

Az ilyesfajta nehézségekkel foglalkozókat már az új költészet kibontakozása, tehát a század eleje óta érdekelte a magyaros verselés szakmai része is. Csokonai, mindkét Kisfaludy, Batsányi – Faludira, Amadéra, de a külföldi modernekre is hivatkozva – szerettek volna teljesen elszakadni pl. a lomha, unalmas négyes, szót vagy ragot ismétlő rímeléstől.

Erdélyi, a népdalgyűjtő nem elsőként hívta föl rá a figyelmet, hogy a népköltészet ebben is lehet példa: „Rím dolgában nyelvünk szegénynek mondható... legtöbbnyire csak azonos rímeink vannak... a népköltészet, ha... rímet nem kap, azzá fogad affélét, s megelégszik hangrímekkel (asszonánc) is.”

Arany maga is a népdalban használatos asszonánkra és rímre mutat, amikor a versíró gyakorlat fölfrissítésének módját keresi: „a nép, jóllehet (egy idő óta legalább) mindeniket használja, nem tudott nekik nevet adni. De, ha már azon avatottak, kik a honi költészet *nemzetivé* emelését tűzték nemes feladatukul... azért kívántak a rímsegény nyelven s magokon segíteni, hogy asszonáncokat vettek fel: igen helyesen cselekedtek... a magasabb költészetnek, ha nemzeti akar lenni, a népből kell kifejlődni: a nép pedig... az asszonáncot szintoly régen használja, mint a rímet. Csak ne feledjük, hogy a magasb költészet, a művelt író azt, mit a néptől szabálytalan... alakban vesz át, szabályozni, tisztogatni köteles.” Erre a szabályozó munkára kíván olyan útmutatást adni, melyet „nyelvünk természetiből s a nép költészetéből” vont el. A *Valami az asszonáncról* című dolgozatban nem annyira a szabályok fontosak – hiszen ő maga sem követte mindig őket – hanem az, hogy a „nép költője” kimondja: a „nemzeti” költő, a „művelt író”: „magasb” költészetet köteles művelni, erre az olvasóközönséget is figyelmezteti. Fontos lépés ez Arany öntudatos fejlődése során!

De nem volt szerencséje neki sem, a szakmának sem; ez a kezdemény sem folytatódott. *A rímezett versalakokról* tervezett dolgozat az első jegyzetekkel félben maradt. Mindkét szövegben figyelemre méltó azonban, hogy Arany mind a rímet, mind az asszonáncot a ritmusok, sorok, strófák összefüggésében vizsgálja, s az idegen és hazai ritmust megkülönbözteti: „Idegennek látszik mindazon versalak, ami népi dalainkban s énekünkben meghonosítva nincsen... Az ily alakú vers rendszerint *jambusokban* szokik vagy *trochaeusban* leng, néha dactylusok, felütéssel, mely felütés már magában is idegen.” Nem ismerte ugyan még föl, hogy a jambus és trocheus esetében az idegen és a magyaros ritmus nem is olyan nagyon idegen egymástól, mert először rá kellett jönnie, hogy egyfajta népi-nemzeti rímelés szabályait nem vonhatja el pusztán a nyelv természetéből: a vers fő hordozójáig, a ritmusig kell eljutnia.

Szükségszerűen szembe kellett néznie ily című dolgozatában a „nemzeti versidom” kérdéseivel. Erre adott – ahogy előbb említettem – ingert és alkalmat a tanári kötelesség. A helyzetnek megfelelően: vizsgálatai eredményének megfogalmazása közben az iskolai gyakorlatból indult ki: „A tudós tanár, ki a klasszikai és talán európai irodalom színvonalán áll, örvendezve fogja irodalomtörténeti előadásakor az egy Erdősit a 16. századból felmutatni, mint első alkalmazóját a római mért soroknak: de hogyan gerjeszt érdeket a Tinódi-féle formák iránt, ha csak azon derülség által nem, mit

a *vala* és *vala* rím örök ismétlődése előidéz?” kérdezi, s így felel bizakodva: „lenni kell valaminek a mai rím és mértéken kívül, mi azon formákat az egykorúak előtt kelendővé tette: egy *népíleg nemzeti rhythmus* lüktetése az, ama rhythmusé, mely népzénénk s dalainkban ma is érezhető; ama rhythmusé, melyet, költészetünk érdekében, nem ignorálni, de nyomozni, nem mellőzni, de tovább fejteni tartozunk.”

Hogy a próza és vers közti különbséget éreztessé, Chladni híres kísérletét ismerteti.

Ennek folyamán „az üveglapon a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhintett fövény, s a hangrezdülés minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze... A rhythmus tehát nem egyes tagok, sorok mérték-szerű lebegése... nem is a rím, mérték összessége... a rhythmus az, mi a versidom lényegét teszi, mi a kötött beszédet a folyótól már elemeiben elválasztja... minek veleszületett érzése nélkül lehet valaki igen jó prosaicus, de verselő nem”.

Ennek a ritmusnak lüktetését – a nemzeti versidom természetét vizsgálva – népdalaink dallamai-ból eredezteti; a régi magyar költészetben is megtalálja ezek mintáit; itt-ott utal is rájuk, ha kell, idéz is belőlük: „e részben nem osztám a különben mélyen tisztelt Toldy úr véleményét, ki bennök olasz és francia mintákat keres”. Idéz is belőlük; bár csak módjával keresné azon régi formákat, melyek népzénénkben többé nem visszhangzanak. De ezeket itt mellőzi, „csupán *tényekre*, az élő népdal-

lamra akarván építeni”. Úttörő, bár magát szándékosan s célszerűen korlátozó kutató ebben is meg abban is, hogy – a szokástól eltérően – „előbb szolt a sorokról s ezek felosztásáról, mint a sajtóképi (prosodiai) mértékről”.

„De – folytatja – nekem a magyar rhythmus *belső* tulajdonainak vizsgálatán kellett kezdenem; föl kelle mutatnom, hogy a kötött beszéd már elemeiben a prózának ellentéte; figyelmeztetnem a gondolat részarányos feltagolására, mely egyszerűsmind a mondatban hangsúlyos csoportokat képez; úgy térnem aztán ama *belső* felosztásnak *külsőkép-pen* megfelelő átszegdelésére... Egyébiránt” – s ez már a gyakorló költő fontos kijelentése! – „nem félek kimondani, hogy a csak imént tárgyalt ütemezésére a soroknak jóval többet tartok, mint arra, hogy minden ütem szigorú, határozott, merev mértékkel bírjon s éppen nem óhajtom, hogy a magyar dal oly állandó, megkövült formába szoríttassék, mint a Sappho vagy Alcaeus után nevezett mérték”.

Ez főként a sorok beosztására, az „imént tárgyalt ütemezésre”, a „rhythmus” egészére vonatkozik, amelynek „fő jellemét a változatosság teszi”. Az ütemek mérésében Arany is a hagyományos vers-tanok mintáit követi, a zenei kifejezést kottaképpel jelöli, s a latin nevek helyett néhány igen szellemes magyart használ: „lengedi”: dactylus, „lengede-ző”: chorijambus, „ugrató”: creticus vagy amphi-maker stb. Az ütemek összerakásában azonban már ismét a szabad változatosságot kívánja érvényesíte-

ni: „az ütemek célszerű vegyítése, metszettel párosulva, oly rhythmust ad, mely hangzatosságában fölért bármely idegen formával s azon felül sajátunk, édes miénk”.

Eredeti, jellemző vonásokat talál a strófaszervezetekben is. „Ha... azon költeményekre fordítunk figyelmet, melyek vagy egyenesen a néptől, vagy oly korban származtak, midőn még az idegen formák utánzása a nemzeti idomokat háttérbe nem szorította, úgy találjuk, hogy a magyar ritmus itt is hű marad magához... a versszak soraiban egyegy többnyire önálló gondolatot csoportosít, s nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba.”

A tanodai körök figyelmén túl „az egész irodalombarát közösség” figyelmét arra akarta főként fölhívni ebben a dolgozatban is, hogy van a magyarságnak saját nemzeti versidoma: „régibb verses maradványaink idomához... ily nyomozás adja a kellő kulcsot... s költészetünk legújabb irányát csak ily tanulmányok után méltányolhatjuk eléggé”.

Ezzel a dolgozatával végzetes szerencséje volt. Toldy azonnal észrevette; elkérte, s még 1856-ban közölte az *Új Magyar Múzeum*-ban. Miután fájdalmasan érezhető hiányt pótolta, miután valóban kivételes érzékenységgel, úttörőként végezte el nemzeti versidomunk vizsgálatának alapvetését, s miután tekintélye óriásira növekedett, a dolgozatot – amely nem kívánt több lenni, s nem is volt több vázlatnál – a barátok után a szakma első pápája,

Négyesy már így ítélte meg: „a magyar versnek olyan eredeti conceptióját adta, minő sehol, egy nemzetnél sem szolgál a verstan alap gondolatául s mely egy önálló ritmikai álláspont becsével bír”. Horváth János is, aki egybegyűjtötte a költő másutt található idevágó gondolatait is, úgy tudta: „Elméletben, gyakorlatban egyaránt a tetőpontra áll.” Effajta túlbecsülés miatt akadályozta a dolgot a további vizsgálódásokat; részben vita nélkül általánosító elismerést, részben értelmetlen lázadást váltott ki.

Igazi jelentőségét a költő sajátos helyzetéből érthetjük meg.

Egy igen fontos mozzanatra maga is utal: „Még nincs messze a kor, midőn legjobb költőink tiszta jambusai vagy trochaeusai német zenére daloltattak... Lyránk a magyar zenétől teljesen megvalva... hosszú megszokás idegen schemákhoz idomítá költői nyelvünket; aki tehát emeltebb hangon akart költeni, a nyelvvel együtt ama formáktól sem szabadulhatott... a magyar rhythmus nem látszott összeférni magasb szárnyalású költeménnyel.” Hogy „nincs messze az idő, amikor a nemzeti rhythmus magasabb nyelvű költészettel is megfér”, saját verseivel – nem utoljára a balladákkal – akarta bizonyítani; ezeknek – láttuk – nemcsak tárgya, hanem formája is túlnyomóan nemzeti. De nemcsak a lírai és balladai nemben kereste a nemzeti versidom használható modern formáját, hanem a nagyepikaiban is; dolgozatában erről is szót ejtett. „Hogy a római hatos a nemzet *nagy tömegé-*

nél sohasem leend népszerű, azt, úgy hiszem, mutogatni nem kell. A Zrinyi-négyes túlélte magát, a kettős alexandrin nagyon is egyszerű idom. Az idegen epikai formák... alkalmazása nemcsak azért bajos, mert nyelvünk rímsegény, hanem és főleg azért, mert a magyar nemzeti rhythmus nem hajlandó a keresztrímekekhez.”

Ismétlem: ebben is egyelőre inkább kísérletezett. Miután *A puszta rémei* című elbeszélő költeményét, amelyben megpróbálta magyaros tizenkettesekből fölépíteni az olasz stanzát, éppúgy töredékben hagyta, mint a byroni stanzákat briliánsan követő *Bolond Istók*-ot, megpróbálkozott egy a Toldi-strófát bonyolultabbá fejlesztő epikai strófaszerkezettel is, de az így kezdett *Mátyás diadalünnepé*-t is abbahagyta. Ahogy, sajnos, soha nem lett a ritmuskutatás teljes művű szakembere sem; mert hiszen a nemzeti versidomról írt dolgozatával főként a maga költői gyakorlatában fölmerült kérdéseket akarta tisztázni. Később alig néhány töredékes gondolattal egészítette ki.

S még egy, a kor meghatározta mozzanatra kell itt utalnom. Akkor kezdte a népdal zenei, orális, énekelt mintáiból elvonni a nemzeti versidomot, amikor az írott, tehát szemmel befogadott, s legföljebb a belső hallás, ha nem csupán a ritmikai szabályok kezdték vezetni a költőket, és a vers – ahogy József Attila szokta mondani – akkor lett kész, amikor kinyomtatták. Itt-ott maga Arany is utalt erre: „Lyránk a magyar zenétől teljesen megvalva: voltak szépen *szavalható* dalaink, de ha me-

lódiával akartuk őket párosítani, a dallam nem lön magyar. E szakadást lyrai költészetünk s zenénk rhythmusa közt elenyésztetni, a kettőt ismét természetes összhangzatba hozni, feladata az ifjabb költői nemzedéknek”, írta s alig várta, hogy Tinódi dallamait végre hozzáférhetővé tegyék, mert még a régi epikai formákhoz is kereste az énekelőzményeket.

Említettem már, hogy nem egy versének keletkezése közben előbb támadt ihletében valamilyen dallam: s csak később az ennek nyomán megzendülő szöveg.

De Erdélyi János már 1847-ben figyelmeztetett rá, hogy „más a tudósok nyelve, más a népé, s így amazok betű után mérik a rímet, ez pedig hallása szerint”. Meg is róttá Tompát, hogy ezt nem tudja: a nép „nem ismeri a nyelvet írásból, hanem csak hallomás után, mi írónak már nem szabad”. Arany elvben ugyan Tompa pártján volt: nem egy rímpárja akkor igazi, ha ejtés szerint kapcsolódik. „Mert szemnek írunk, a fül második / Érzés, gyakran hibáz, hamarkodik”, fricskált tréfás gúnnyal az első Vojtina-levéiben, de a Széchenyi-ódát vagy a *Buda halálá-t* már ő sem a fülnek – tehát csak a kiejtésre ügyelve – fogalmazta meg, bár a magyar ejtés sajátos lüktetését nem nyomta el soha. Azért is hallani sokszor tiszta jambusnak vagy trocheusnak szánt verseiben a magyar nyolcas, sőt a *Kalevala* lüktetését.

A személyes alkotói gondnak meg a külső indítatásnak hasonló együtthatása jellemzi prózai töre-

dékeit is. Ezekhez ugyancsak Nagykőrösön s ugyancsak a nemzeti költészet egy még megoldandó feladatának szolgálatában kezdett.

Az igazi nemzeti eposz megalkotására irányuló mindkét nagy vállalkozása: a Toldi-trilógia középső része meg a magyarság eredetének legendás történetét földidéző eposz: – abbamaradt. Hogy miért? Ennek magyarázatához nyújt lényeges fogódzókat két könyvismertetésnek indult dolgozata: Dózsa Dániel *Zandirhám* című székely hőskölteményéről, meg a *Kraludvorszki kézirat*-ról, egy 13. századi cseh eposz-maradványról, amely, mint egyike a kelet-európai osszianizmus hamisítványainak, a század elején világhírű lett, s amelynek magyar fordítását 1856-ban tette közzé Riedl Szende *A király-udvari kézirat, költemények a cseh hőskorból* címmel.

Bizonyos, hogy az utóbbit Csengery Antalnak szánta, aki a maga tapintatos szeretetével igyekezett Arany munkakedvét úgy is erősíteni, hogy a számára alakítgatott országos szerepben mentől többször s mentől méltóbban léptesse föl. Költőként is bemutatta az 1857-ben újraindított *Buda-pesti Szemlé*-ben; éppen 1858-ban úgy, hogy két nyelvű formában közölte Goethe *Balladáját az elüzött és visszatért gróf*-ról a „magyarok Goethe-jé”-nek fordításával. De ismerte és igen fontosnak tartotta Arany nagyepikai terveit is: a *Keveházától* el volt ragadtatva, nyilván ő hívta föl a költő figyelmét Thierry Amadé Attila életrajzának a *Revue de deux Mondes*-ban éppen megjelent fejezetei-

re; lehet, hogy a francia könyvet is – amely megvolt Arany könyvtárában, s amelyre hivatkozik – tőle kapta.

Az 1857. ápr. 16-án kelt bejegyzés szerint a cseh hősregéket tartalmazó könyv is Csengery ajándéka volt. Valószínűnek látszik, hogy a székely Dózsa Dániel – aki „Erdély Deákja”-nak, Mikó Imrének körében a Csengeryéhez hasonló szerepet játszott – Csengeryhez juttathatta el saját kiadásában megjelentetett művét; s így kerülhetett ez Aranyhoz. A *Budapesti Szemle* szerkesztője prózai dolgozatot kért; ahelyett küldte Arany a Goethe-fordítást, s mivel Csengery csak nem hagyott föl a kérleléssel, hozzákezdhetett esetleg mindkét dolgozathoz. Csengeryt főként a „naiv költészetéről írt értekezés” érdekelte. Arany azonban egyelőre semmit se küldött; a magyarázatot Gyulainak írta meg 1858 decemberében: „Nekem pedig kéziratom nincs a *Szemlé*-be. Oly nagy respektussal vagyok iránta, hogy csupa respektusból mit sem tudok csinálni.”

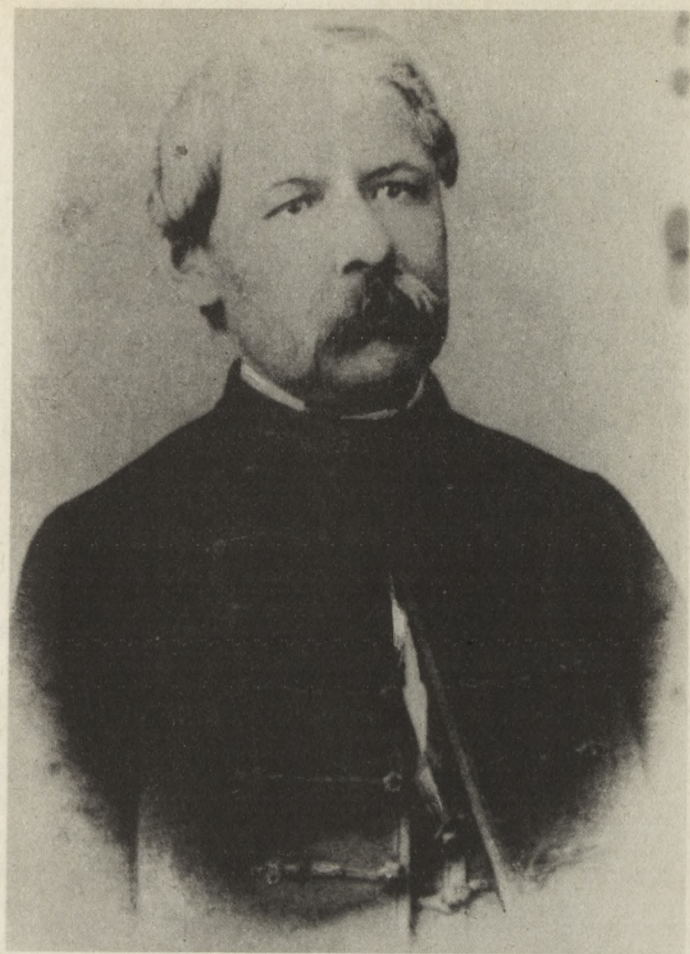
Mégis mindkét dolgozattal kísérletezett. A megbírálandó könyvek ürügyén a maga égető gondoljairól szólt ezekben; s „a *Szemle* iránti respektust” az is magyarázhatja, hogy Csengery éppen abban s olyasmikért bírálta meg Ipolyi Arnoldnak a magyar mitológiáról szóló könyvét, amikről Arany is írni kezdett. Így maradt az első könyvismertetés olyan töredék, amely csak a hátrahagyott iratok közt jelent meg. A másik, a naiv eposzunkról „kerített nagy fenék” önálló tanulmányá lett, és az újszülött szerkesztő a *Szépirodalmi Figyelő*-ben

meg is jelentette. Mindkettő olyan dolgozat, amelyre a szakirodalom a költő dolgozatai közül talán legtöbbször hivatkozik. Főként azért, mert bennük Arany igen lényeges dolgokat mond el annak a nemzeti eposznak terveiről, amelynek kidolgozását már egy Petőfinek írt fontos levelében fölvetette, amelyet Szilágyi Istvánnak is említett ugyanakkor, és amelyet éppen az ötvenes évek derekán vett újra elő.

De úgy érezhette, máris magára maradt ezzel az életre szóló vállalkozással. A „Zandirhám”-bírálat kezdetén szinte személyes sérelemként panaszolja föl az effajta kezdemények iránti közönyt: „A szerző, talán évek óta, lelkesül valamely magasztos célért... hurcolja ezt, talán évekig... a kivitel ismét éveibe, nappali s éjjeli gondjaiba kerülhet: s midőn a mű kész... mi jutalom vár rá? Egy kis langymeleg ajánlás, bosszantóbb az indokolt gáncsoknál.” Ezért is véli úgy, hogy „midőn az alkotó költészet fáradalmas előkészületei, hosszú tanulmány kétes sikerért, komoly törekvés messze célra, mindenkit visszariasztanak... egy ily költeménynek már létrejötte is elösmerést, méltánylást érdemel”.

Ezzel, persze, ha túl komolyan veszi, önmagával került ellentétbe Arany, hiszen nemegyszer kifejtette már, hogy első renden nem a szándék, hanem a mű számít; s talán azért is hagyta abba az elemzést, amikor a „Zandirhám” részleteihez jutott. Ezek bizony aligha elégitették ki szakmai igényességét; ha az egészben többet látott is „azon idomtalan idomítás”-nál, melyet méltán kifogásolt írott

Ez a fölvétel a Magyar Tudományos Akadémia palotájának felavatására 1865-ben készült albumból való. Schrecker Ignác fölvétele.

epikánk régi darabjaiban, a részletekben észre kellett vennie az előadás laposságát, közhelyszerű izetlenségét, a tudákoskodó naivságot, „hiányát ama gyakorlott ízlésnek, mely a szépet minden alakban élvezhetővé teszi” – ahogy kora átlagköltészetét ekkor jellemezte.

Ez nem felelt volna meg Csengery szerkesztői gyakorlatának. A *Budapesti Szemle* a nemzeti művelődéspolitikai általános nagy kérdéseivel kívánt foglalkozni; Aranyt – ismétlem – főként a szépirodalom, ezen belül is első renden a költészet kérdései izgatták. Kora költészetének általános helyzetében kereste tehát az elbeszélő költészet elszegényedésének okait, de megelevenedésének lehetőségeit is.

Hallotta, hogy „az eposz kora lejárt... Helyét a regény foglalta el, s ami költészet ezen kívül iparvilágunkban élvezhető fennmarad, az csak a drámában és lyrában nyilatkozhatik”. Hogy nálunk főként a lírában, annak is „naturalista” ágában, azt a „természet vadvirágaként” értékelt Petőfi nagy hatásában, a költők műveletlenségében, a közéletnek az elzúgott vihar nyomán kialakult „nomád” állapotában látta. „Egy napról más napra élünk; elfogadjuk, de elégejük is a perc benyomásait.” A szépprózáról, főként a regényről később, szerkesztőként s az európai nagy – főként orosz és angol – regények tanulmányozása után, jobb lett a véleménye; azt azonban sohasem hitte el, hogy helyettesítheti a nemzeti epikát. A regény fő feladatát az egyéni lét viszonyainak ábrázolásában látta, az eposzt a nemzeti lét nagy példázatainak,

ha tetszik, mai szóval „sorskérdéseinek”, „mítoszának” fölidézésében.

Az elbeszélő költészet megújulásának lehetőségét külföldi példákkal igazolta: „tegyük fel, hogy a sajátlag vett eposz, vagy inkább a classicai epopoeia korunkban többé nem lehetséges: vajjon a több-kevesebb romantikai vegyülettel modernizált eposz: egy Frithjof-rege, egy Childe Harold, egy Onegin szinte lehetetlen-e?” Hivatkozhatott volna akkor már saját kísérleteire is; közülük a *Katalin*-nak szép sikere is volt. De ilyesféle kezdeményei ugyanúgy töredékben maradtak, mint a *Bolond Istók* is. Hogy miért, arra a *Naiv eposzunk* s az ennek ihletkörében fogant dolgozatok világíthatnak rá.

A nemzeti érzület megélénkülése világszerte fölfedezte, rekonstruálta, kiegészítette vagy hamisította az egy-egy nép ősi világát idéző eposzokat vagy legalább hősdalfüzéreket.

Arany, miután egyre elborultabban látta, hogy a magyar múltból ilyesmit sem a népköltészet, sem az írott költészet nem őrzött meg, először e jelenség okát kereste, és ezt túl korán jelentkező nemzeti erényünkben, a *józsátságban* vélte megtalálni. „Az értelemnek ez idő előtti fölülkerekedése a képzelmén okozta szerintem, hogy *írott* költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől, lenézte, megtagadta ezt, s míg ezáltal az utóbbinak lassú hervadását, majdnem végenyészetét idézte elő, önmagát is megfosztotta az egyedül biztos alaptól, melyen a *nemzeti* költészet csarnoka emelkedhetik.”

Meggyőződéssel gondolta, „hogy *volt* nálunk naiv eposz s hogy az, mint általában a népköltemény, *költői* formában nyilatkozott”. A vágy megtalálja a maga bizonyítékát: Bonfini idevágó helyét, amely szerint Mátyás asztalánál jeles tettekről magyarul énekeltek, s a magyar nyelven szerzett ének parasztnak és polgárnak, közép- és alrendűnek egyformán érthető volt, úgy értelmezte, hogy Mátyás a *népi* éneket hallgatta, király létére is megértette, „mivel akkor még a *nép* és *nemzet* elnevezés egy jelentéssel bírt... a nemzet színe, java, bár külsőleg míveltebb, csinosabb, daliásabb – szellemileg épp oly naiv állapotban élt, mint a köznép”.

Ezt a naiv vágyálmot a történelmileg alaposan iskolázott Csengery aligha vállalta volna szerkesztőként, s Arany maga is csak egyéni programnyilatkozata kiegészítéseként közölte – a *Régi dán balladák*-ról szóló ismertetéssel együtt – a *Szépirodalmi Figyelő* első számaiban.

Egyszerre utalt ezzel romantikus irodalomszemléletének hazai meg európai forrásvidékére: az osztrianizmusra, az óballadákra, Herderre és Kölcseyre.

A *Naiv eposzunk*-ról szóló tanulmány Arany egyik legszemélyesebben átfűlt, legpoétikusabban megfogalmazott esszéje. Ezt még a magyar ősköltészetéről létrejött egész irodalom legkritikusabb elhárítója, Király György is elismerte, bár úgy ítélte meg, hogy „Arany János Anonymus lélekteleladataiba a maga hatalmas szerkesztő fantáziájá-

val egy magyar honfoglalási eposznak körvonalait akarta beelészni”.

Ehhez a gondolatkörhöz tartozik Arany másik, nagyra méretezett, a költőt főként költői műhelyében foglalkoztató tanulmánytöredéke is, a *Zrínyi és Tasso*.

Az a példásan szakszerű elemző vizsgálódás is, amelynek töredékes emléke, szorosán egybeesik Arany fölkészülésével a tervezett honfoglalási eposzra. Ebben is csak a maga kivételes vizsgálódó szenvedélyére, páratlan emlékezetére és önművelő jártasságára támaszkodott: módszerét nem másól vette át, hanem a maga vizsgálódásai közben, nem elméleti meggondolásoktól vezetve, de magát az elemzett anyagot vállalva alakította ki. Megint csak elsőként.

Hogy a *Zrínyi és Tasso* a maga nemében úttörő jelentőségű tanulmány, amelynek „töredékes voltát mélyen fájlaljuk... mert... impozáns tudományos készülségről tanúskodik – melyet úgynevezett »szakférfiaknál« egy-kettő kivételével, bizony nemigen találhatunk”: ezt az a Heinrich Gusztáv jelentette ki, akit általában az összehasonlító irodalomtörténeti módszer meghonosítójának tartanak. Hogy „elméletben többszörösen megelőzte Taine-t, először módszerben, alkalmazva a milieu és race elméletet írói arcképeiben és a *Zrínyi és Tasso*-ban, aztán az eszményítés elméletében, megírva a Vojtinát hat évvel a Taine híres előadásai előtt”: ezeket Babits hangsúlyozta erőteljesen. Arra is rájött a kutatás, hogy Arany főként a maga költői eljárás-

módját készült igazolni, amikor azt mutatta meg, hogy minden nagy költő valamilyen századokon át fölgyűlt „eposzi közvagyonból” merített, s eredetisége ezek alkalmazásában mutatkozik meg.

Zrinyivel és művével egyébként egész fölnőtt életében foglalkozott. Levelezése tele van idevágó mozzanatokkal: már Szilágyi Istvánnal róla cserélt eszmét; az biztatta rá, hogy dolgozza át a Zrinyi-ászt a Nibelung ének modorában. Arany hozzá is kezdett, persze jóval később, már Nagykőrösön a *Szigeti veszedelem* olyszerű, „bársonyos kézzel” történő átsimításához, mint amilyenell *Az ember tragédiája*-t bekapcsolta az élő irodalom vérkeringésébe. Aztán átlátta, hogy ez fölösleges, mert hiszen megbizonyosodott benne, hogy akit kezdetben pusztá másolóként kevésre értékelt, nemcsak korának, de az egész régi magyar költészetnek legjelentősebb és kiválóan egyéni alkotója. Úgy hiteles és jelentős, ahogy van. A nagy elődök, főként Tasso és Vergilius műveiben föltűnő előzményeket már régebben följegyezte; a könyvtárában meglévő eredeti művek példányait – Vojanovich tanúbizonyosága szerint – sűrű széljegyzetekkel látta el. Amikor rájött, hogy a maga nagy vállalkozását sem végezheti el a világirodalom nagyepikájának ismerete nélkül, az említettek és Homérosz mellé Ariosto, Dante, a Nibelung-ének, a Sah Name, a világirodalom klasszikus eposzai és az egykorú kísérletek java is odakerült.

Ahhoz azonban, hogy nekifogjon a tanulmány-
nak, ismét külső indíttatásra volt szüksége.

Az Akadémia az abszolutizmus idején csak 1858. dec. 15-ére hívhatta össze első nagygyűlését. Ekkor választották meg a költőt egy ülésben levelező, majd rendes tagnak. Csak hosszú töprengés után fogadta el a tagságot, hogy a visszautasítás demonstrációként ne hasson. Nehéz kedélyállapotára, megkövültségére hivatkozva halasztást kért a székfoglalóra, azzal a hátsó gondolattal is, hogy majd kifogy az időből, s székfoglaló híján úgyszólván kimarad. De aztán mégis hozzákezdett egy Katona *Bánk bán*-járól szóló elemzéshez. Miután, szokása szerint, túlbecsülte a feladat nagyságát, s önbizalmatlan önérzete is arra sarkallta, hogy megmutassa: tudósok közt is megállja a helyét: félelmetes akribiával vágott neki a munkának. Méltó elemzését, értékelését akarta adni annak a drámának, amelyet ifjan is „elébe tett” *Stibor*-nak (Kisfaludy K. népszerű drámájának) „miért itthon ki is nevetetett”. A drámát igen nagyra becsülte, azt írta róla, hogy „shakespeareies” és bámulta Katonát, „hogy tudta a nagy szenvedélyeknek olyan megragadó kifejezéseit olyan gondos beosztással elrendezni, hogy tudott annyi számítással – költeni”, ahogy fia följegyezte.

Munka közben értesült róla, hogy Szász Károly is a *Bánk bán*-ról készül székfoglalót írni. Jellemző Aranyinak Szász értesítésére adott válasza (1859. márc. 21.): „már napokat dolgoztam rajta – pedig képzelheted, mi énnálam: napokat dolgozni. E dolgozatok, ha félbeszakadnak, egészen hiába történtek, mert, úgyszólván, csak a gépi része ez a

dolognak: ötször-hatszori át- meg átolvasás, a kornak történelmi kutatása, extractusa cselekvényeknek, jellemek összeállítása külön-külön a darab szerint stb., szóval oly dolgok, melyeknek rajtam kívül más nem veheti hasznát... Tégy, amint jónak látod, de megvárom barátságodtól, hogy tudasd velem eltökéléseidet, nehogy még tovább is hasztalan fáradjak”. Szász visszalépett. De nem Gyulai, akiről Arany csak sejtette, hogy szintén belevágott a tárgyba. Félretette tehát ezt a munkáját is. A töredéket csak a *Prózai Dolgozatok*-ban engedte közzétenni 1879-ben; a drámához írt aprólékos jegyzeteket pedig csak fia adta ki 1898-ban.

A *Zrinyi és Tasso* is nehezen készült, bár voltak hozzá előmunkálatai, s jobban beleillett a maga „nemzeti hőskölteményt” építgető terveibe. Egyik tanítványa, Vermes Imre feljegyezte, hogy az 1855–56-os években az iskolában sokat foglalkoztak Zrinyivel, „majd az eposzi mese, majd a szerkezet, majd az epizódok szempontjából”. 1856 nyara után már nem hagyta abba az epikusokkal való foglalkozást. A székfoglaló megírását 1859 nyarára tervezte. A munka, leveleinek tanúbizonyossága szerint, gyötrődve folyt, s csak a székfoglaló előtti napokban hozott annyi eredményt, amennyivel már föl mert utazni Pestre. „Egy szó mint száz – írta Tompának 1859. nov. 2-án –: bejelentém olvasási szándékomat s október 31-én délután ötkor kiültem a szégyenpadra, vagy másfél óráig olvastam...”

Csengery lelkesülten számol be az eseményről:

„A legnagyobb tanulmány, melyet magyar író-
ról írtak mindeddig.” A siker és az ugyanakkor
lejátszódott Kazinczy-ünnepségek lelkesítő hatása
növelte Arany munkakedvét. Minden mást félre-
tett. „Vesztett nagy moles készül válni belőle”: ezt
bizonyára nemcsak sógorának írta, de Csengery-
nek is megmondta, mert az lekötötte az egész mun-
kát a *Budapesti Szemle* számára, s megbeszélte
Ráth Mórral – aki Arany kiadója lett –, hogy a kész
mű könyv alakban is megjelenik majd: a szakkörö-
ket erősen érdekelte a vállalkozás.

A mi pályaképünk vonatkozásában kulcsfontos-
ságú az az óriásira terjedt, mert hosszas töprengés
nyugtalanságában fogant mondat, amelyben Arany,
a nagy epikusok eredetiségéről szólván, a maga
eredetiségének forrásvidékeiről, s egyáltalán: lehe-
tőségéről szól.

Miután a legnagyobb elmék példáján kétségbe
vonja, „hogy a tehetség: emberi viszonyokat ta-
pasztalás segítségével nélkül, mintegy eleve (a priori),
tetszés szerint kombinálni bárkinek is nagymérték-
ben adatott volna”, az epikus költő helyzetét külö-
nösen nehéznek tartja: „a költemény természete
oly világba helyezi a szerzőt, hova minél keveseb-
bet tanácsos fölvennie azon mellékesből, mely az
életben tarka változattal röpked szeme előtt, oly
korba, midőn az egyéni sem volt még naiv egyfor-
maságból teljesen kibontakozva, oly kénytelenség-
be, hogy a színt, külsőt, a történetes járulékot is
tapasztalatán kívül eső forrásokból merítse: nem
fogjuk csodálni, ha szemeit azon kész alapra füg-

geszti, melyet a hagyomány az utódok számára fölkinált; ha szívesen fogadja, művébe illeszti, vagy kellő módosítással reprodukálja, mit az elődök szép iránti ösztöne, szóbeszéd vagy írás útján nemzetiségről nemzetségre szállított; ez által egyszersmind biztosítván magát a veszély ellen, nehogy minden áron újat keresve, szörnyeknek adjon lételt, mi gyakorta megesik a romanticismus képzeletcsigázóin”.

Miután így a maga nagy terve felé vezető út végső akadályát – azt ti., hogy a nagy előzményekből meritvén, utánzóvá, netán plagizátorrá váljék – a legfőbb tekintélyek nyilvánossága előtt elhárította, s miután bizonyosságot tett róla, hogy nem méltatlan az akadémiai rangra – lohadni kezdett munkakedve; a szerződést nem kötötte meg a könyvre s – töredékben hagyta ezt a művét is.

Elvégre: nem tudós akart lenni; s „énektanár” is csak azért, hogy hanghoz segítse az elrekedt költőt. A „pestezhetném” egyre több idejét vette igénybe; teljes figyelmet kívánt az új életforma megalapozása, a költözés, a hivatal elfoglalása s a folyóirat megindítása.

5

Utaltam már rá, hogy a költő Pestre költözése milyen nehéz lelki válságok közt zajlott le.

Szó volt róla, hogy a válságnak hányféle megélhetési aggodalom, iskolai szerkezetváltozás, társadalmi sérelem, fullasztó kedélyállapot, kínzó, bénító betegség lehetett az előzménye: a döntő okot –

leveleinek, cselekvőképessége megélnkülésének, az egész dráma lefolyásának ismeretében – mégis abban kell látnunk, hogy elérkezett arra a pontra, ahol úgy érezte: ha már elfogadta a „nemzet első költőjének” szerepét, s ha már fölkészült rá, hogy az inkább ráosztott, mint kivívott tekintélyt a maga kiérlelt irányának elismertetésére föl is használja, nem szabad tovább Nagykőrösön darvadoznia, hanem ki kell lépnie az irodalmi élet nyílt színterére. Kötelességének érezte tehát – ahogy leköszönő levelében írta, „ama bizalmat –, mely ez esetben mintegy országszerte felém fordul, és csekély tehetségemet a hazai szépirodalom szolgálatára nagyobb hatáskörrel igényli – vissza nem utasítani”.

A Pestre költözéssel új fejezet kezdődik a prózairó Arany fejlődésében is; pontosabban: a prózaíró műveiben is lejátszódik az az átfejlődés, amely a látszatra eseménytelen fölszín mélyén több mint egy évtizede készülődött.

Az ötvenes évek második felében erősen csökken Arany verseinek száma, s megnövekszik a prózai dolgozatok terjedelme és jelentősége. A Nagykőrösön létrejött idevágó írásokban Arany, bár megmegtorpanó, rejtegetett, de kitartó céltudattal, valóban „a hazai szépirodalom szolgálatában nagyobb hatáskörre” készült föl. Nem valamilyen „pótcselekvés” tanúja lehet tehát a figyelmesebb vizsgálódó, hanem éppen annak a külső ösztönzésnek töredékességét, tétován, lassan megnövekedő biztatását figyelheti meg, amelyre e sokszor megcsalódott, sebzékeny és egyre erősödő önbizalom-

hiányban szenvedő léleknek szüksége volt, hogy előrelépjén.

A Nagykőrösön készült prózai dolgozatok – látuk – kivétel nélkül külső indíttatásra, szükségből, ha nem egyenesen megrendelésre készültek, s voltaképpen valamennyi töredék maradt. Még a lekerítettek is. A *Valami az asszonáncról* már címében is jelzi, hogy az önállóan is megjelent dolgozat inkább csak fölkészülés valami nagyobb szabású vállalkozásra; s hogy a költő folytatására is készült, bizonyítja *A rímezett versalakokról* fönmaradt néhány jegyzet. *A magyar nemzeti versidomról*: az iskolai értesítőbe írt föladatmú, szintén csak egyik fejezete lehetett volna egy soha el nem készült magyar verstannak. A félbenhagyott *Bánk bán tanulmányok*: akadémiai székfoglalónak tervezett dolgozat; ugyanilyen az ugyancsak félbenhagyott *Zrinyi és Tasso* is: – mindkettő a maga nemében úttörő kezdemény, de be nem fejezett „óriás fenék”. Persze mindegyikben ott működik a nagy költői vállalkozásaira fölkészülő géniusz kíváncsiságának, önigazolásának, „folytonos stúdiumainak” feszítő ereje is. A „megrendelés” és az útkeresés indítékai együtt hozták létre a *Naiv eposzunkról* szóló dolgozatot meg a *Zandirhám-bírálatot*: ez is mindkettő töredék maradt, bár sokkal kidolgozottabb, mint a valószínűleg ugyancsak Nagykőrösön, nyilván a Kisfaludy Társaságban elhangzandó két megkezdett tanulmány, a *Népiességünk a költészetben*, meg *A magyar népdal az irodalomban* – amelyekre még vissza kell térnem, s amelyek töre-

dék voltának csak egyik oka lehet a szerkesztői munka rengeteg nagysága.

Arany értekező prózájának igazi kivirágzása a szerkesztés éveiben folyt le. Nemcsak terjedelmében, de színességében, műfaji s tárgyi sokrétűségében is. Ezért is kell prózai munkáinak ezt a részét létrejöttének körülményeivel, belső összefüggéseivel együtt, szinte mint egy kialakulásának folyamatában is követhető életbeli műalkotást megvizsgálnunk s bemutatnunk.

A szerkesztő

1

Arany fővárosba költözéséről, baráti körben, 1860 előtt már régebben szó lehetett: a pesti református gimnázium szívesen látta volna; de ő, ha már indult, nem tanárnak indult a fővárosba. A lapszerkesztés tervét maga vetette föl levélben először, akkor már igazán bizalmas és befolyásos barátja, Csengery előtt, 1860. január 4-én: „Szándékom vala ezt még ott fenn-létemben közölni veled, de bíz én – elrösteltem (...) Emlegették mások, magam is gondolkodtam – szerkesztőségről. Ne neves ki (...) Egy tisztán szépirodalmi, kellő kritikával szerkesztett lap által még talán az irodalomnak is lehetne használnom. Magam kérnék engedélyt, a kormány előtt nem vagyok igen notatus, ezt tapasztaltam tanárságom alatt (...) Akkor vagy kiadót keresnék, vagy – mint b. Kemény gondolja – pesti barátim és jóakaróim, kiknek egybeköttetései vannak, összecsinálnának bizonyos számú részvényt, a vállalat első éveinek biztosítására.”

Csengery azonnal és teljes egyetértéssel válaszol. De Aranynak egyszerre olyan sok nehézség jut az eszébe, amennyinek elhárítására nem vállalkozhatik: „el kell ismernem, hogy kételyeid és szertelen lelkiismeretességed nem szerkesztőnek való” – írja Csengery 1860. február 27-én. Aranyt közben már

fölkérték a Széchenyi-óda megírására: azzal kapcsolatban is főleg a nehézségekről ír Csengerynek; de végül igent mond. A pesti barát most azt kérdezi, volna-e kedve az újjászervezendő Kisfaludy Társaság igazgatóságát vállalni. Arany boldogan aggódik; el tudná-e látni a hivatalt? De mégis menne: „talán a pengetett lap ügyével köthetném össze”. Csengery nem válaszol azonnal, s a kételyeiben fuldokló költő, majdnem három hónapos némaság után, július 9-én egy kétségbeesetten bízakodó levélben határozottan megismétli elejtődöttnek vélt javaslatát: fölmenne Pestre megbeszélni a lap ügyét, hogy kezdhessen valamit: „ha nem oly nagyot, szépet, ami egykor lelkemnek álma volt, hasznosat legalább”. A Kisfaludy Társaság ügyében sem utasítana vissza „önkéntes bizalmat, kivált, ha másik céloommal összekapcsolhatnám s a Társaság égisze védné kezdeményemet”. Minderől „ne tudjon senki”, kéri, mert „nem akarnék a régibb tagok sérelmére lenni”. Lehet, hogy hallott valamit Erdélyi János esetleges jelöléséről is.

A Csengeryvel ezután folyó gyors levélváltás kész helyzetről tanúskodik; pesti látogatásáról hazatérve 1860. augusztus 10-én Arany már küldi is a folyamodvány vázlatát; a feltört pecsétű levélhez utólag a lap programtervezetét is csatolja; s azonnal mennek a munkatársakat toborzó baráti levelek. Ezek s a rájuk következő pesti fél évtized félelmetes méretű és gazdag hozadéka azt bizonyítják, hogy Arany szerencsésen átesett életének egyik igen mély válságán: a sínról, amely, tudta, pusztu-

lásba vezette volna, áttért egy másikra, amelyen úgy gondolta, végre helyes irányba terelődött az élete. A Pestre költözött család minden tagja így érezte ezt. 1860. nov. 17-én Juliska ezt írta édes nénjének, Rozvány Erzsébetnek: „Apámnak is itt van leginkább helye, sok jó barátai és ösmerősei közt, lelkének való foglalkozásban.” Ugyanezt jelentette barátainak felesége és ő maga is. S ezt bizonyítja főként az a roppant munka, amit derűsen, jó kedvvel, jóformán panasz nélkül elvégzett.

A Kisfaludy Társaságban főként tisztviselői: szervező, rendező, szerkesztői, jegyzői, pénztárosi munkát végzett: legalább olyan időigényeset, mint amilyen a kőrösi tanárság volt.

Ez is, meg az akadémiai tagsággal együtt járó is: lényegében alig nevezhető költői tevékenységnek; boldog munkájának inkább csak keretet, háttérrel, pódiumot adott; indítást legföljebb egy-egy elismerés, jutalom vagy megrendelés erejéig. Nem lehetett persze elvégezni olyan személyes erények nélkül, mint a pontosság, elkötelezettség, kezdeményező erő, türelem, erély és tapintat. A színhely, a munkakör, a sok új benyomás s a rokon érzésű emberek, no meg persze a tiszteletadás, a megbecsülés, amely személyét és munkásságát körülvette, növelte is önbizalmát, életörömét, hiszen azzal is foglalkozhatott, ami érdekelte, aminek értelmét látta; különösen, amíg úgy érezhette: nem középiskolás fokon lehet szervezője, bírálója, tanítója a lassan újra ocsúdó magyar szellemi életnek.

Az új helyzet nehézségei is megmutatkoztak ha-

marosan. A Pestre készülődés és az első pesti évek, „a remények éve”, az abszolutizmus enyhülése rendkívüli élnkülést tett lehetővé, tehát keltett életre a nemzeti művelődés minden területén. Ha csak futólag tekintjük is át azoknak az éveknek országos bibliográfiáját, főként a hírlapokét, folyóiratokét, meg kell bizonyosodnunk róla, hogy a forradalom után visszafojtott erőket csak elnyomni lehetett, nem elpusztítani. De persze, ebben a hirtelen zsendülésben kevés volt a terv és célszerűség, rengeteg a dudva, s egyre nagyobb szerephez jutott a politika, főként a személyes érdeket szolgáló törekedés. A lapengedélyeket könnyebben osztották, megnövekedett a konkurencia.

Aranyt ez egyelőre nem aggasztotta; hiszen a „nemzet koszorúsaként” hívták barátai, s fogadták ünnepelve a hírlapok.

Joggal gondolhatta, hogy személye s az ügy öszszetoboroz a Társaságnak annyi tagot, a lapnak annyi előfizetőt, amennyit az újjászervezés dolga meg a kiadó föltételül szabott: „Ha az első év végével nem haladna 750-et az előfizetők száma, Heckenast lemondhat a kiadásról” – írta a költő 1861. augusztus 25-én Tompának. Az engedélyt 1860. szeptember 10-én kapta kézhez; a *Szépirodalmi Figyelő* november 7-én indult meg. Akkorra már némi tapasztalatot gyűjthetett mind az igazgatást, mind a szerkesztést, mind a jövedelmet illetően, s megbizonyosodhatott róla, hogy „az élélhetés gondjai” nem lettek igazán könnyebbek Pesten sem, mint voltak Nagykörsön.

Pestre kerülésének idejét Monarchia-szerte a mindenütt fölparázsló nemzeti izgalom jellemezte. Ő maga egy kétkedve reménykedő verssel üdvözölte 1861-et: „Ne csalj, ne csalj, midőn remélni kezdünk, / Még egy csalódás: annyi mint – halál.” Az 1860-ban megjelent, bizakodást keltő „Októberi diplomá”-tól nehéz, reményekkel és csalódásokkal, aláaknázott sikerekkel, az udvar kapkodásaival s a közvélemény vad hullámverésével, Teleki öngyilkosságával, összehívott és szétzavart országgyűlésel, a világpolitika szédítő fordulóival veszélyeztetett út vezetett a Deák színlelt rendületlenségére alapozott kiegyezésig. A közélet örvénylése Arany életén is át-átcsapott. 1861-ben újra képviselővé akarták választani, de ő egyre jobban elijedt a gyakorlati politikától, melynek zajlása életének legnagyobb vállalkozását is mindújra kétségessé tette, végül zátonyra futtatta.

Az újjáalakult Kisfaludy Társaság alapszabályait német nyelven kellett fölterjeszteni, tagja csak „osztrák állampolgár” lehetett; ülésein olyan „országfejedelmi biztos” volt jelen, akinek joga volt mindenbe beleszólni, s a társaság működését fölfüggeszteni. A *Szépirodalmi Figyelő* ugyanilyen cenzúra alatt állt. A közönség, amelynek érdeklődését a parancsuralom idején, más tér híján, még csak megmozdították a hazafias ellenállás indulatai, most teljesen a politika felé fordult. Kazinczy Gábor, a régiek közül egy különc, de jóhiszemű és igaz író így szólt erről 1864-ben: „Gyermekkoromban még nem olvasó házaknál is *esemény* volt egy-

egy poétai mű: (...) kérdem, ki érdeklődik most?” Eötvös, a Társaság elnöke már évekkel előbb: „nagy kötelességeink háttérbe szorítják a tisztán művészi és irodalmi érdekeket”.

Arany pedig éppen ezeket az érdekeket akarta szolgálni: „Az isten akárhová tette volna *most* ezt a constitutiót”, volt kénytelen már 60 végén, az induláskor kifakadni. A lap előfizetőinek száma hamarosan a megkívánt 750 alá esett, s a Társaság fizető tagsága sem igen emelkedett 800 fölé. A „publikum-csődítőbb” *Koszorú* előfizetőit sikerül az induláskor, 1863-ban minden mozgósítóerő latba vetésével 1545-re föltornászni; de ez a szám is igen hamar harmadára csökkent. Igaz, hogy Arany is csak vonakodva engedett a közönség igényeinek: ez pletykát és politikát kívánt.

A közönség érdektelenségénél, illetve igénytelenségénél sokkal keményebb tapasztalat volt a munkatársak hiánya, más irányú elfoglaltsága, munkára fogásuk nehézsége. Bizonyos, hogy lehetett némi igazsága a türelmét veszített szerkesztőnek, midőn már-már a kárörvendő vetélytársak összeesküvéséről panaszkodott, akik a vidéki munkatársat szívesen látják, de a Pestre költöző mintalapszerkesztőt, a „koncon-osztoszkodót” már boldogan nyomnák víz alá.

„Nagy baj nekem az írók nem léte. Nagy baj, hogy a létező erőket sem lehet koncentrálni egy laphoz”, írta, már 62 tavaszán, Tompának; de ugyanerről panaszkodott a Kisfaludy Társasággal kapcsolatosan is: az ülésekre nem tud előadót sze-

rezni, és sokszor ott is neki kell beugrania azzal, amiye éppen akad; komoly munkára még az oly – egyébként díjazott és kitüntető föladatra – vállalkozásra sem kap alkalmas munkatársat, mint a teljes magyar Shakespeare, amelynek ügye, sok vergődés után, Tomori Anasztáz jóvoltából végre a Kisfaludy Társaság – tehát az igazgató – gondozásába került.

Érdemes ennek a gondnak, amelyről Arany nemcsak túlzón panaszos természete miatt, hanem igazi okkal ejt mindújra szót, társadalmi előfeltételeit is megvizsgálni.

Az 1851-ben keletkezett két Ráchel-vers panaszának vége felé ezek a sorok olvashatók: „Íme, a szép tavasz kiesett az évből,/Egy nemzedék holt ki az emberiségből.” A vers végét valami észentüli remény szavaival oldja föl a költő: „És kitől rettesz, nem féli fegyvered ő,/Az *Ige* az *eszme*”: a valóságban azonban meg kell tapasztalnia, hogy az a nemzedék valóban kiholt, ha nem az emberiségből is, a hazai értelmiségből mindenképpen. Senki sem ábrázolta még teljes mélységében és tágasságában azt a tényt, de nincs már valamirevaló történész, aki el ne ismerné, hogy a reformkorral induló, a forradalommal tetőző, a szabadságharc leverésével megtört roppant fejlődés kezdeményező, szervező, vivő ereje az a réteg volt, amelyet Magyarországon – teljességében köznemességnek már, polgárságnak még nem minősíthetvén –, a saját szavával is, értelmiségnek nevezhetünk. S ezt a réteget, amely a harcokban is sok áldozatot ho-

zott, sikerült a rémuralomnak s a Bachról, Schmerlingről nevezett korszakok birodalmi vezetésének megharmadolnia: megölnie, megőrjítenie, hazai vagy külföldi bujdosásba üznie, a valóságos hazai életből nagyrészt kikapcsolnia.

A magyar művelődés, mint valaha, Bessenyei korában, újra szigetműveltség lett, új Kazinczyja voltaképpen nem is támadt. A főváros, ahova a *Toldi* költője mint egy pezsgő magyar központba járt föl, Haynau fenyegetően korholó feddése s a megváltozott erőviszonyok következtében visszánémetesedett. A *Vojtina Ars Poeticájá*-nak „szindús üde karton”-ján, a Duna-part tündérieren realista tájképén a tabáni templomnak „majdnem égető” fémgombja még, ahogy jegyzetében közölte, 1849-ben villanhatott a költő szemébe: – a Gellért „gondját, az új koronát”, a Citadellát, a katonai jelenlét hangsúlyozására, később rakták föl, s bizonyos, hogy a poétai elábrándozásból egy heinei fordulat tal fölriasztó zárósor: „Az utcán por, bűz, német szó, piszok” már a Pestre költözött költő benyomását – és fájaldalmát – rögzítette.

2

Jóformán mindent újra kellett kezdeni.

Érthető, hogy az ugyancsak vidékre szorult Arany már az 50-es évek elején megint csak valami társaság, központ szervezését tartotta volna szükségesnek, s a Kazinczy-ünnepek idején egy Ka-

zinczy-társaság létrehozásának is örült volna. Szalontáról s a Pesthez közelebbi Nagykőrösről – ahol egy időre különben is egy kis egyetértő vidéki Akadémia verődött össze – alig látta át a félelmetes hiányt. De Pesten éreznie kellett. A Kisfaludy Társaság első összejövetelén, 1860. május 24-én tíz régi tag jelent meg, pedig, aki tehetett, odament; a nyári újjászervezéskor csaknem kétszerannyi új tagot kellett választani, hogy teljes legyen a létszám. Petőfi tizedmagával indult meg a pályán: azok egyharmada elpusztult a harcok, a megtorlások idején, egyharmada külföldi vagy hazai emigrációba szorult, a maradék harmad nagyobbik része a fölragyogó lángelme modorát követve petőfieskedett a legendás példakép jellemzilárdsága nélkül. Ez a kép nagyjából érvényes volt az egész haladó értelmiségre.

Arany mindent elkövetett, hogy maga, a Társaság és lapjai köré gyűjtse a „két haza” mozgósítható embereit; Gyulai 1862-ig Kolozsvárt szervezett, s Arany a *Koszorú* megindításakor „Erdély Széchenyijé”-től, Mikó Imrétől kért s közölt, elég kihívóan, az első szám elején ajánló sorokat. Megnyerte az agg Fáy Andrást, ki itthon volt, az idegenből már soha vissza nem térő Jósika Miklóst kereste, s amennyire tanári türelme engedte, bevonta az újabb generációk lassan s tétován jelentkező fiataljait: két lapjában valóban ott szerepelt – az olyan kivetettek, mint Kuthy, Lisznyai vagy olyan végképp elvadultak kivételével, mint Vajda János – a kortárs irodalom minden valamirevaló neve. De

ahhoz, hogy az egykori nagy álmainál sokkal szerényebbre szabott programját megvalósítsa, ez az inkább csak ígéretekkel, esetleg hevenyészett s a tervbe alig beilleszthető munkákkal együttműködő sokaság is igen kevés és fölkészületlen volt.

1860. február 7-i jégtörő levelében még némi kétségeskedéssel írta Csengerynek: „Lehet, hogy nevem... az első évben összehozna annyi előfizetőt, amennyi szükséges volna a lapnak... de hát azután?”; a júl. 9-én kelt kétségbeesett sikoly végén, a Kisfaludy Társaság igazgatását is számba véve, mégis így fohászkodik: „a fönt érintett »bázis« mellett, alább rendelt hely sem volna ellenemre. Kivált ha másik céloommal összekapcsolhatnám, s a Társaság égisze védné kezdeményemet”. Csengery – aki érett férfikorában az a biztató, erősítő, helyszerző és célmeghatározó férfibarát lett számára, aki Petőfi volt a pályára lépő, harmincévesen kezdő írónak – valóban az újraeszmélő, szervezkedő hazai szellemi-politikai élet örvényének forgójához közelítette – hogy megúszója vagy elmerülőjeként-e, most ne érintsük.

A Kisfaludy Társaság s az Akadémia hátvédje nélkül a Három pipa utcai szerkesztőség sokkal hamarabb eltűnt volna, ha egyáltalán létrejön.

Arany – említettem már – azon a kis területen, amely a mai Felszabadulás tere s a belé torkolló Károlyi, Váci, Kossuth és Petőfi utca körzetében elfért, megtalálhatott személyesen is mindenkit, aki segítségére lehetett Deák politikuskörétől, Kemény publicistakörén, az Akadémia tudósain át a

Társaság szépíróiig. Ezekre támaszkodott is; folyóiratai a Társaságok félhivatalosai is voltak. Tagsági, igazgatói és szerkesztői munkásságát igen nehéz – és fölösleges – volna elhatárolni. A vele foglalkozók pedig, sajnos, hosszú időn át ezt tették: ezért is jellemezték a szerkesztő munkásságát egyfajta kenyérkereső igavonásnak. A szerkesztés miatt nem jutott eszerint igazi feladatához, a versíráshoz, vagy költői ereje elapadása következtében pótcselekvésnént végezte. Némi, szórványos előzmény után magam is határozottan utaltam e fölfogás téves voltára, alaposan Németh G. Béla foglalkozott a kérdéssel a valóságnak megfelelő szemlélettel, s a területet igen gondos filológiai aprómunkával is földerítve, főként a kritikai kiadás XI. és XII. kötetében.

Most már világosan kirajzolódik: a hivatali munkát a család megélhetését biztosító „bázis”-nak tekintette, a szerkesztést szívügyének, hivatásnak, s eredményét, amelyről tudta, hogy a kor elérhető legjobb szintjén mozgott: egyfajta alkotásnak, amelyre érdemes óriási munkát, esetleg ráfizetést is kockáztatnia.

Ha alaposabban megnézzük a *Szépirodalmi Figyelő* meg a *Koszorú* évfolyamait, látjuk, hogy azokat nemcsak azért írta tele, mert nem volt elég munkatársa, hanem azért is, hogy végre megírhasssa legalább megírható részét annak, amire évtizedeken át készült, s ami kimondásra várva megérett benne. Egy sereg olyan terhet vett magára, ami nélkül bizonyosan nagyobb közönségsikere lett

volna, s amiket nyugodtan el is hagyhatott, vagy – ahogy azt később már egyre gyakrabban meg is tette – másokra bízhatott volna. De meg volt győződve róla, hogy csak így tudja kellőképpen kifejezni azt a „némi princípiumot”, amellyel „irányát” megértethette, elfogadtathatta, értékeltethette s a nemzeti műveltségben betöltendő szerepét érvényesíthette.

Minthogy ennek az egész roppant munkának célját, irányát, szerkezetét, leveleiben, idevágó korábbi verseiben, tanulmánytöredékeiben megmeggondított vázlatát ebben fejtette ki, idézni kell a *Szépirodalmi Figyelő*-höz írt *Előrajz*-ot.

„Midőn ez új folyóirat a magyar szépirodalom többi képviselői között megjelen: oly tért szándékozik elfoglalni, mely nálunk ez idő szerént betöltve nincs.

Tekintve az élénk mozgalmat, mely költészetünk mindkét – folyó és kötött – alakú terményei körül mutatkozik: nem lehet nem örvendeznünk e jelenségen. A lapirodalom terjedése kedvező mértékét nyújtja egyfelől az olvasó közönség gyarapodásának, bizonyítván, hogy mindegyre növekszik azok száma, kik a szellemi táplálkozás szükségét érzik; másfelől új meg új írói nevek feltűnése arról tanúskodik, hogy szépre, jóra törekvő ifjaink – talán egyéb munkakör hiányában is – növekvő buzgalommal sereglenek a hazai költészet zászlói alá. De a figyelmes szemlélő azt is veheti észre, sőt nem ritkán a közönségből is hallatszik panasz, hogy e szétáradó terjeszkedés nem áll a mélységgel

kellő arányban. Rendült vízszínhez látszik hasonlítani, melynek gyűrűi minél nagyobb kört fognak be, annál sekélyebb hullámot vetnek.

A létező folyóiratok között egyet sem tudunk, mely feladatául tűzte volna szépirodalmi törekvéseinket folytonos figyelemmel kíséрни. Könyv könyv után jelenik meg, nevek tűnnek föl és el, anélkül hogy valaki fáradságot venne amazok becsét, ezek értékét csak egy szóval is méltánylani; kivéve néhol egy banális ajánlatot, mely mi különbséget sem tesz a műremek s a hívatlan együgyűség első gagyogása közt. Ez nem maradhat így: művelt irodalomban nem szabad így lennie. Józan, méltányos, körülményeinket ildomosan számbavevő bírálat szüksége elutasíthatatlan. Írók és közönség érdeke egyaránt kívánja ezt. Az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a lelketlen kontárságnak visszariasztás kell. S a közönség méltán megvárja az irodalomtól, hogy ez maga tájékoztassa őt világra bocsátott szüleményei iránt.

E kiáltó szükség az, melyen a *Szépirodalmi Figyelő* erejéhez képest segíteni *elszánta magát*. Gondjai nagy részét áldozza a megjelenő művek ismertetésére. Ez két külön rovatban történik. Előbb minden művet, nyomban a megjelenés után, rövid jellemzéssel mutat be a közönségnek: azután az egy vagy más tekintetben figyelmet gerjesztőkről tüzetesebb bírálatot ad. Egy külön rovatban a külföldi szépirodalom jelesebb tüneményeit fogja bemutatni, kísérve saját vagy a külföldi tekintélyesb műbírák észrevételeivel.

De ez nem meríti ki programját. A műérzék fölgerjesztése, ápolása, kifejtése lévén a cél, hová a lap irányoz, *elméleti* tájékozásoknak is helyt ad az esztétika körében. Mindaz, mi a széptan, szépműtan, műtörténet országába esik, tárgy lehet fejtegetéseinek. Ezáltal főleg a készülő s kezdő írókra szándéka hatni, hogy elvégre kihataljunk az öntudat nélküli naturalizmusból.

Óhajtja ezen kívül hazánk tehetségesb íróit egy díszes koszorúba gyűjteni. Költői műveket (verselt és folyó beszédben), mint más szépirodalmi lapok, rendesen közöl. Sőt e részben, amennyire lehet és tere engedi, a szokottnál nagyobb változatosságra törekszik. Semmi ága a költői produkciónak nincsen kizárva, föltévéen, hogy megfelel a művészet igényeinek s hogy a darab nemigen hosszú. Komoly és víg, pátosz és humor egyaránt édesgyermek a műzsának; s mi a komolyságot lapunk irányában nem a közlendő művek unalmas egyhangúságába helyezzük.

És itt szabad legyen íróársaimat – azokat is, kikhez magán soraim el nem jutottak – csatlakozásra szólítanom fel. Az ő becses közreműködésök tehet engem képessé, hogy szándékomat valósítsam. Óhajtásom ez, hogy a lap irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát. Nem a lap anyagi – hanem az irodalom szellemi javáért óhajtom ezt. Ha ők engem oly művekkel támogatnak, melyeket példányul lehessen mintegy a serdülő nemzedék elé tartani: elérve lesz célom, mely az irodalomé egyszersmind. S a szellemi versenyből

ifjabb pályatársaim, a jövő reményei nincsenek kizárva. Nem a régít az új ellenében, hanem az örök szépet az idő gyarláságai ellenében akarjuk képviselni.

Még egyet. Lapunk szépirodalmi, de nem divatlap. Képeket s egyéb műmellékleteket nem ígérhetünk, legalább egyelőre. Nem mintha kifogásunk volna a képek ellen; sőt elismerjük, hogy a széperzet kifejlesztésére üdvös szolgálatot tesznek, kivált oly országban, mint a mienk, hol oly gyéren találkozni a képzőművészetek eredeti alkotásaival. De mi lapunk tartalmára óhajtjuk irányozni a figyelmet. Nem hisszük, mit a magyar közönségről itt-ott hallani, hogy ez csupán műmellékletekért pártfogolja lapjainkat.

Álljon itt végül a rövid *előrajz*, miképp azt eleve néhány sorban összeállítottuk:

Célja a lapnak a magyar szépirodalom (műpróza és költészet) esztétikai fejlődését előmozdítani. Eszközli e célt

I. *Elméletileg*: széptani értekezések, hosszabb, rövidebb tájékoztatások, fejtegetések által.

II. *Gyakorlatilag*: 1. Szépirodalmi (prózai és verses) dolgozatok közlése által. 2. Szépirodalmi, úgy hazai, mint külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetése által. 3. Bármely irodalmi jelenség méltatása által, amennyiben az esztézis körébe esik. 4. Azáltal, hogy a hazai irodalmi, főleg szépirodalmi intézetek – mint a Kisfaludy Társaság – működését folytonos figyelemmel kísérendi; valamint a költészettel rokon területekre is alkal-

milag kiterjeszkedik. 5. Céljaira, ha mikor szükségesnek látja, a képző és hangzó művészetek segélyét is igénybe veszi. 6. Rövid napi híreket közöl a bel- és külföldi társas élet, de leginkább az irodalom és művészet köréből.”

Első olvasásra úgy látszik, mintha Arany egy, az ügyiratok személytelen többes számában, szigorú puritanizmussal fogalmazott hivatalos aktát terjesztett volna elő.

A piac megélenkült, olvashatjuk, élénk mozgalom érezhető költészetünk „terményei körül”, s miután sem a szakma, sem a közönség nem kap elégséges tájékoztatást, a folyóirat „elszánta magát” a megjelenő művek ismertetésére: először nyomban a megjelenés után mindről hírt ad, aztán visszatér a fontosabbak tüzetesebb bírálatára. Könyvszemle készül tehát? A figyelmesebb olvasó megsejti, hogy többről van szó: a közönség nemcsak tájékozatlan, de fölkészületlen is, a „termelés” árja nő, de amint szétterül, kiütközik gyengesége, sekélyessége. Szükséges tehát „az érdemnek koszorú, a tehetségnek buzdítás, a kontárságnak visszariasztás”. Ez pedig az irodalom olyan belügye, amelynek rendbetételét a vásárlók joggal a szakemberektől várják el. A rendbetételt csak olyan szakemberek végezhetik el, akik bizonyították, hogy értenek a mesterséghez: a szerkesztő tehát „hazánk tehetségesb íróit egy díszes koszorúba” kívánja gyűjteni, óhajtja, hogy lapja „irányadóvá s mintegy irodalmi központtá nője ki magát”.

Ez nyersebben fogalmazva, Arany óhajának be-

jelentése arra, hogy az írók megújult köztársaságának vezetője legyen: egyfajta új „triasz” egy személyben, nem önös, anyagi, hatalmi célokból, hanem „az irodalom szellemi javáért”.

Érthető, hogy amikor Csengery 1860. február elején Heckenast ajánlatával együtt küldi szíves köszönetét a folyóirat-szerkesztés elvállalásáért, Arany fő aggodalma az, hogy a kiadó beleszólási jogot kér. „Olyan lap, melyben novellát irkálnak, verset dudálnak, mindent dicsérnek, nagyot ígérnek, képeskednek, legyeskednek, magyarizálnak, bált kritizálnak stb., olyan lap úgyis elég van – talán sok is” – írja, szűkölését tréfásan megrímezett prózába fojtva. Az *Előrajz* hangsúlyozottan el is határolja magát a divatlapoktól: „mi lapunk tartalmára akarjuk irányítani a figyelmet!”

3

De láttuk, nem talált vállalkozásához elég valóban hasznos munkatársat sem a Kisfaludy Társaságban („furcsa kompánia ez a K. T.; öt-hat új emberen kívül a többi nem dolgozik, nem olvas”), sem szerkesztőként.

Verset, szépprózát még csak-csak összeválogattott; a célját főképpen szolgáló területeken vagy olyan, másutt is elfoglalt barátokra talált, mint Lévay József, Szilágyi Sándor volt, vagy sérülékeny emberekre, mint Tompa, Szemere Miklós, akiket különös, erélyes gyengédséggel kellett baráti

levelekben békítgetnie. A bőbeszédű Brassai polihisztor, de „nem igen tud nem lenni goromba”, a „fiatal” Gyulai kiváló stilizta, de makacs és oly heves vitatkozó, „hogy a nagyon kényes vagy vitás kérdéseket nyitva hagyni” kívánó szerkesztőt „elvtelenséggel” vádolja meg (igaz, hogy akad olyan író is, aki párbajra akarja kihívni). Jó, hogy voltak olyan megbízható s nyugodt munkatársak is, mint Szász Károly, aki „akármiről ír néhány óra alatt cikket”, vagy Salamon Ferenc vagy Bérczy Károly, Szabó Károly, mind jó, írásra kész szakember. Egy év tapasztalata: „a kapacitások közül a többség válaszra sem méltatott”, „a szépirodalmi írók tompa hallgatással, vagy némelyik tán kárörömmel, várták: no lássuk... milyen lesz a *mintalap?*” stb. Rájött: „az esztétikában, kritikában kontárkodtunk, kedv, elegendő idő nélkül a megfontolásra, amint a napi szükség parancsolta, folytonos aggodás... közepett”. Így kellett magyarázkodnia Gyulainak: „Hogy bíráljam én azt kíméletlen keménységgel, kitől a jövő számra cikket, verset, novellát várok? Én elvileg nem vagyok ellene a keményhangú kritikának, de lapomban kivihetetlen. Azért elvül kelle tüznöm; az igazságról, meggyőződésről nem távozva, oly szelíden szólni, ahogy csak lehet.” (1861. aug. 28.)

Ezzel a nehézségektől csak annál szívósabb, találékonyabb és céltudatosabb szelídséggel sikerült lapjait négy és fél éven át fenntartania, s a lehetőséghez képest a maga képére formálnia – kivált kezdetben. Ezt úgy érte el, hogy mindkét lapjának

egészét átszötte a szellemi jelenlétét, egyetértését vagy ellenkezését, örömét vagy kétségeit, a nemzeti művelődés ügyében adott tájékoztatásait jelző, kísérő megjegyzéseivel, glosszáival, üzeneteivel s hasonlókcal – amellet, hogy írt tanulmányt, s dolgozott át tekintélyes külföldi lapokból oly cikket, amelyek az ő irányának erősítésére, a külföld rokon jelenségeinek ismertetésére szolgáltak.

„Hittem, hogy lesz annyi szabad lélegzetem, miszerint csak jó kedvemben dolgozom, belső hivatás folytán, lapomba”, írta már 1861. aug. 20-án panaszkodva-mentegetőző levelében Gyulainak; s egy fél évvel később Tompának így folytatta: „Tavaly örökké abba dolgoztam (ily sűrű betűkkel mint ez a levél, van vagy száz ív kéziratom, amit mind a *Figyelő* ett meg)”; s ha mindazt, amit két lapjába írt, egybe vesszük, kitesz még vagy háromennyit.

A kritikai kiadás két vaskos kötetét töltik meg a tanulmányok, vitacikkek, bírálatok, glosszák, szerkesztői üzenetek, megjegyzések, felhívások, s anynyi másféle, meghatározhatatlan műfajú, alkalmi vagy általánosabb érvényű írás; pedig csak egy részüket tette fölismerhetővé név- vagy álnévjegyeivel. Mikor már Pesten élt, bevonta ebbe a munkába – némi fizetésért – Gyulait és elég korán már fiát, Lászlót is, de mindenféle „vegyes” hírek, a hírekkel, cikkekkel kapcsolatos megjegyzéseknek ő volt a sugalmazója és korrektora: legalább szellemujjának nyomait viselik tehát.

Műfajilag sem mindig határolhatók el.

Előfordult, hogy a szerkesztő megjegyzései szinte terjedelmükben is elérték a kiegészített-helyreigazított cikket; de bizonyos, hogy mindig lényeges, a lapok szellemének egységét biztosító mozzanatokat foglaltak írásba, nemegyszer szellemes, baráttian vitázó színezettel és epigrammai tömörséggel; s mindig személyes, hitelesítő jelenléttel.

Néhány példa a megpendített közgondra: „Kedvelt költőnk, Sárossy Gyula, hazaszabadulván, Miskolcon piheni ki a bellebbezés sanyarúságait. Költészetének a csehországi szirtek közt nőtt egy rózsáját szívesen vennők”; „Ily kiváló művészi erő megmentése valóságos nemzeti nyereségnek lenne tekinthető, s pedig ha a gyámolítás elmarad, Izsó, a kellő anyagi eszközök hiányában kénytelen lesz vésőjét a szögletbe dobni”; „Hír szerint a Nemzeti Színházban nemsokára (csakhogy ez a mi árva intézetünknel igen nyúlós határidő) egy történeti dráma kerülne padra: *Csák* Szathmáry Károlytól. »Fölkele Csák...« mondja Vörösmarty. No majd meglátjuk: *fölkel-e* Csák?”

Egy üstökössel kapcsolatban: „...pályakörét a bécsi urak nem tudják: jelentését tán még előbb megfejti a gellérthegyi *csillagda*. »Ez nagy országokra kár nélkül nem fordul« – mondja Zrínyi is: szerencse, hogy honunk nem *nagy* ország: van még nagyobb is”. „Simonyi fényképíró nemcsak érdekes, hanem maradandó becsű arcképgyűjteményt szándékozik kiadni... Csak siessen, mielőtt az örökre nevezetes országgyűlés tagjait, mint a Szibilla falevéltre írott jóslatát, szétszórná a vihar...”

„Hír szerint a fővárosi iparossegédek önképző társulat felállításán dolgoznak... Mi elismeréssel tehetjük ehhez, hogy a Kisfaludy Társaság pártolói közt is aránylag jó rész ez osztályhoz tartozik.”
„A nemzet cifra koldusa, a múzeum, ismét jajgat alamizsnáért...”; Londonban Petőfi-nyakkendőket hoznak divatba: „Szegény Petőfi soha életében nem viselt nyakkendőt, sőt a hadügyminiszterrel is éppen e miatt gyűlt meg a baja, s imé most Londonban nyakkendőjét bámulják”, „...igen kívánatos volna ismernünk a határos népek szokásait... szívesen nyitjuk meg lapunkat... hasonló közlemények számára.”

– Ilyen és hasonló megjegyzések serege bizonyítja, hogy Arany valóban figyelemmel kísérte, kommentálta és megítélte kora magyar és európai szellemi és társas életének igen széles területét.

Hogy kedvét is lelte e széljegyzetekben, üzenetekben, ismertetésekben, bizonyítsa ismét csak néhány példa. „Nő-e vagy né?” – címmel – mivel „oly helyzetben volt, hogy néhány száz címszalagnak valót másoljon a nyomda számára” – szellemes párbeszédbe foglalta véleményét az akkor sokat vitatott kérdésről; „Divattudósítást” kezdett a nyelv divatjairól; paródiát írt „A jövő stílusáról”, frappáns eszmetöredékeket – egyszerre mély és érthető, sőt játékos nyelven – a szép, az utánczás, a fordítás kérdéseiről.

A sokszor már-már keserű szerkesztő néha így üzen: „*G. K. úrnak Sz. fehérvár.* Ön sok verset ír, mondja. Majd ha *kevesebbet* ír, azokból küldjön”;

– „Az epigrammák. Él-etlenek és élet-lenek”; – „Tündér múltja. Nincs jövője”; – „Ábrándok stb. Hagyjuk őket. A nyelv oly fuvola, melyen Polonius sem tud játszani, ha nem gyakorolta”. – „Abony. Cikkeit vettük, jóízűen ettük: köszönet érettük.” Hogy írás közben ujjgyakorlatokat is szokott végezni, bizonyítják külföldi költőkről szóló ismertetései: ezekben nemegyszer találunk látszatra prózában fordított szövegrészleteket, amelyeket későbbi figyelmes olvasók hevenyészett, sokszor briliáns versfordításokként ismertek föl: pl. a Hebbel (*Anya és gyermeke*), a Wittgenstein (*Hadschi Jurt*), a Frankl (*Hősök és dalok könyve*) ismertetésben.

A Széchenyi ódát akkor írta, amikor lélekben már a nagy „beleszólásra” készülődött, s a várt kibontakozás reményében igyekezett áttekinteni a magyar szellemi világ helyzetét. Amikor az óda, a nemzeti megrendülés festése után, a hős érdemeinek fölidézésére fordul, a 9. strófát így kezdi:

*Bizton, ezer bajunk közt, megtalálta
Azt, ami fő, s mindent befoglaló:
»Elvész az én népem, elvész – kiálta –
Mivelhogy tudomány nélkül való.«*

A „tudomány”-on nem szakbarbárságot értett természetesen Arany sem, barátai, pártfogói sem, hanem kiművelt emberfőt, értelmes tájékozódást, megalapozott, aránytudó ismeretet, felelős közérkölcsiséget. Ép, fogékony érdeklődést minden jó,

hasznos újdonság iránt, bíráló erélyt a rossz hagyomány ellenében, tájékozottságot itthoni ügyeinkben s a világ erőinek játékában: az emberiség értékrendjében megálló nemzeti karaktert. Ennek megformálása, tudatosítása érdekében igen nagy szerepet szánt Arany is a szépirodalomnak; itt újra hangsúlyozni kell: ő maga mindig főleg költőnek, szépírónak tartotta magát, olyan kertésznek, aki az anyag és a szellem egységének ápolására, a legmagasabbra, mert leghatékonyabbra tartott bölcséletnek: a költészetnek egy sajátos emberi művelődésben történő kivirágztatására törekedett. Szépirodalmi volt az intézet, amelyet igazgatott, a *Figyelő*, melyet szerkesztett, az irány, amelynek kifejlesztésén teljes hittel és erővel dolgozott. Hazai célok szolgálatát vállalta tehát, de mivel tudta, hogy a hazai dolgai elválaszthatatlanok a nagyvilágéitól, szükségesnek tartotta a „szépirodalmi, úgy a hazai mint a külföldi termékek egyszerű vagy bírálatos ismertetését”.

Maga följegyezte, hogy napi munkája után Keménynél keres és talál „recreatiot”, a *Pesti Napló* szerkesztőségében.

Ott órákat töltött azzal, hogy átnézte a legfontosabb sajtót, a jeles külföldi folyóiratokat is: az *Allgemeine Zeitung*-ot, az *Europá-t*, a *Stimme der Zeit*-et; a *Revue des Deux Mondes*-ot s esetleg néhány társát, főként azonban az angol *Athenaeum*-ot, az *Academy-t*, az *Edinburgh* meg a *Westminster Review-t*. A legfontosabbakat később az Akadémián is olvasta: sajnos az ottani könyvtár raktáraiból

senki se hozatta elő azokat a régi köteteket, amelyeknek lapszélein pedig nagyon is érdemes volna követni jegyzéseit.

Még a hazai dolgok változásairól is – mint figyelmes, szorgalmas olvasó – főként a lapokból értesült vidéki otthonaiban; Pesten is, bár a szellemi élet központjában, sok mindent merített ezekből; főként mindazt, ami a külföld eseményeire vonatkozott. Az akkori „művelt világ” említett s valóban legfontosabb lapjainak tájékoztatására támaszkodott a szerkesztő is: azokból vett át, ha kellett, saját, ha lehetett egy-egy munkatársa átdolgozásában, fordításában közleményeket.

Ki vehetné rossz néven tőle, hogy éberén figyelt rá, mit tudnak ott a mi műveltségünkről, irodalmunkról? Legtöbb vitája a németekkel, legkevesebb az angolokkal (meg az olaszokkal) volt; a franciákkal is akadt megvitatnivalója.

A németek helytelen vagy politikai tekinteteket követő félretájékoztatásait gyakran szedte, főként glosszáiban, tühegyre; a kedvező jelenségek tudomásul vétele sem akadályozta nemegyszer megsemmisítő ítéleteinek kimondásában; pl. Wittgenstein *Hadschi-Źurt*-ja esetében – amelyből pedig rejtetten-játékosan hosszú passzusok fordítását is belerejtette a bírálat prózájába – leírja, hogy a szerzőben „a költő helyett csak a szemes turistát vagy adatbúvárt fogjuk találni: az alapszerkezet hibáit a részletekben semmi költői diszitmény s föl-föllebbenő hangulat jóvá nem teheti”. Hebbel polgári kiséposzát, az *Anyá és gyermeké*-t rokonszenvennel

fogadja ugyan a mindent elárasztó líraözönben, de hamarosan úgy ítéli meg, hogy „ezt egy középszerű regényíró jobban csinálná, mint az epicus”, mert ha a költő azt akarja megmutatni, hogy szárnyalni is tud, „ama ködös régiókba téved, hol összefoly előttünk minden tárgy, elmosódnak a körvonalak, s a szintelen felhők kárpitja mögött szent borzadállyal sejtjük az űrnek végtelenségét”.

Igen jellemző arra a tétovaságra, amelyet Arany-nál is okozhat a szív vonzódása s a bíráló-értékelő ítélőerő keménysége a *Hősök és dalok könyve* bírálata. Egyszer már fölült *Az utolsó főpap* jó szándékú hamisítvány voltának, mikor egy keleti antológiában agadai költeménynek nézte. Fejcsóválva vallja be, hogy akkor is túl modernnek találta a verset, de szépnek mégis. Aztán ízekre szed néhány kispikumot; eredmény: „mi sem mutatja, hogy az író megragadta volna tárgyának költői oldalát.” De azért mégis keres néhány kedvére inkább való darabot: „Légy meghatva erős hittől akármiben s tudd azt költőileg kifejezni: veled érzünk mi is bizannyal, noha véleményben külön járunk.” A Troján királyról szóló ballada hangulata úgy megragadja, hogy ugyancsak prózába burkolt versfordításba improvizálja. Aztán *A géniusz bilincsben* című, őt személyesen is mélyen érintő vers fordításával – „Csupán törődött visszfénye valójuk / Szent tűzhelyének az mit adni bírtak” – zárja a bírálatot s ezzel: „nekünk élvezetet nyújtja, s ennyiben megérdemlé, hogy ismertessük”.

A század igazán jelentős német költőivel kicsit

úgy járt, mint a franciákkal: maga a német irodalomismeret is csak később fedezte föl Keller, Meyer, Kleist, Storm igazi értékét; Goethe óriási tekintélye – meg persze az egykorú német hivatalosság előtt a két nagy weimári, de különösen Goethe példája árnyékba szorított mindenki mást – hogy vehette volna észre Arany, akkor még egyikük pályaegzését sem ismerhetve, hogy a szomszéd Bécsben egy hozzá oly rokon alkatú és sorsú nagy költő él, mint Grillparzer! Ne feledjük, Csengery, e kör legfőbb szellemi sugalmazója azt írta s mély meggyőződéssel, Aranyról: „az ő nekünk, mint a németeknek Goethe”. Persze az a Goethe, akinek a világ tágasságával és ellentmondásaival kitűnő művét a német századközép már a „művelt polgár” határai közé szorította-nyeste vissza; s akihez valójában csak annyi kötődött Arany törekvéseiből, hogy ez is a 19. század réalidealizmusát erősíteni hivatott klasszikus renaissance költészettan eszméit akarta magyar klasszicitássá formálni. A német hatással inkább csak áttételesen vitatkozott, főként – az egyébként igen nagyrabecsült – Erdélyi Jánossal, akinek hegelianizmusa idegen volt Aranytól, de akinek feledésbe merült költészetét, mint a saját irányát előkészítő, figyelemre méltó teljesítményt nagyra értékelte.

Nyilvánvaló, hogy az az ellentmondások ki-egyenlítésére törekvő írócsoport, amelyből Arany munkatársai kikerültek, nem rajongott sem a francia romantikáért, különösen annak hatásvadászó szerzőiért, sem a radikálisan társadalombíráló rea-

lizmusért, különösen annak „naturalista” változataért. Nagyobb hatással a „súlyegyenre” törekvő *Revue des Deux Mondes* volt rájuk; főként a kitűnő stiliszta, de eléggé akadémikus Gustave Planche a vele rokon szellemű Gyulaira. Aranyt ott egyszer nagyon megbántották: Saint René Tailandier elkésett műnek nevezte a *Toldi*-t; ezért nem akart még a *Kozmopolita költészet* létrejöttékor sem „két világ csodája” lenni. De most kezébe került egy könyv: *La moisson, Poesies par Achille Millien* címmel; ehhez az a Thalés Bernard írt *Előszó*-t, akit a pesti irodalmi körökben mint „irodalmunk jóakaró ismertetőjét” tiszteltek; de akire Arany a *Szépirodalmi Figyelő* I. évf. 6. sz.-ban rábizonyította, hogy a *Mélodies Pastorales* című kiadványának 3. folytatásában Petőfi verseit írta át úgy, hogy „az eszmék találkozása meglepő, egész a plágiumig”.

Az *Előszó*-ban azonban ilyesmik olvashatók: „Jelen kötet a legteljesebben igazolja azon elméletet, mely a mai költészetnek a népköltészet alapjára helyezését sürgeti.” Az ifjú francia költő „a népköltészetet a bretagnei, a magyar, az észti dalokon tanulmányozza”. „Ha e kísérlet nem utópia, egy nevezetes feladat lenne megoldva, amennyiben lehetségesnek gondolnánk oly költészetet, mely egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemeknek.”

Arany a *Szépirodalmi Szemle* II. évf. 27. számában – legalább azonos terjedelmű hozzászólással kiegészítve – közli az *Előszó* fordítását. Azt írja: „Ránk, magyarokra nézve nemcsak hízelgő, de ör-

vendetes is, hogy a világhírű francia költészet... a *mi dalainkra* hivatkozik, utánunk indul s ezáltal nemcsak igazolja, hanem világjelentőségre emeli a költészetünkben létező forradalmat.”

Stratégiai fogásnak látszik, hogy az *Előszó*-ban említett három népdalcsoportból Arany kiemelten szedeti a magyart, s hogy a szerzőről most azt közli: „az új irány apostola, kit leginkább a *mi Petőfink* ragyogó fénye térített meg” – de az is, hogy azt veti ellene az elismerőnek: „a költészet regenerációja csak ott és annyiban sikerül, hol és mennyiben a népies alap egyszersmind nemzeti is”. A célt tekintve is túllép az *Előszó* íróján: „Nem olyasmit kell létrehozni, ami *egyaránt tessék a sokaságnak és a művelt szellemeknek*” – ez már nálunk is a létező irodalmi forradalom fejlődésében meghaladott álláspontra –: „A néptől tanulni s ily módon a költészetet fölfrissíteni, nemzeti alapra helyezni: ebben áll a feladat.”

„Egyébiránt ami a szóban forgó verseket s általában Millien úr költészetét nézi: az távolról sem hasonlítható a Petőfiéhez”: ez a mondat végképp eldönti, hogy a francia könyv csak alkalom a szerkesztőnek arra, hogy a maga legnagyobb vállalkozásának alapelveit az akkori Magyarországon világirodalminak érzett érvényességgel s végső lényegére érlelt tömörséggel kifejtse. Az akkor világ-raszóló tekintélyű Revue aranytartalékával is meg akarta erősíteni azt a véleményét, hogy az egykor világelső francia költészet valóban az övével rokon jellemű megújulásra szorul. Ezt azzal is bizonyítja,

hogy a *Szépirodalmi Figyelő* I. 50. számától kezdve öt folytatásban közli legterjedelmesebb s – talán legbriliánsabb – esszéfordítását, amelynek „nyolc sűrűn írott árkus oldalát” Voinovich még látta: A. de Pontmartin ismertetését a francia költészet-ről 1861-ben.

A cím alatt a szerkesztőnek ez a megjegyzése olvasható: „Armand de Pontmartin következő, nemigen örvendetes jellemzését adja általában a mai költészetnek, különösen a franciának.” Teljes félreértés lenne tehát föltételezni, hogy Arany saját véleményét akarta más, nála kint nyilván tekintélyesebb irodalmárszájba adni. A cikkeket nem is írta alá, a szerkesztő semlegességébe burkolódzott. Igen lényeges kérdésekben más volt a fölfogása, vagy – mint Leconte de Lisle, és Baudelaire esetében, akinek irányát Pontmartin a francia közfelfogással együtt igen elítélte – nem is lehetett még határozott véleménye.

Részletesebben kellett itt ezzel a szerkesztői manőverrel foglalkozni, mert igen jellemzi Arany játszmájának nehézségeit és okosságát. Nem a francia irodalomról volt itt főként szó, hanem Arany legfontosabb hazai irodalom- és művelődéspolitikai gondjairól. Azt akarta, európai háttérrel, s így a hazai konzervatív köröknek is kellő tekintéllyel szólva hangsúlyozni, hogy költészetünkben „forradalom” játszódott le, s az hasznos volt, eredményei megőrzendők; a züllött népieskedőknek pedig azt, hogy a megújulás útja Európában sem az, amelyen ők járnak. Saját koncepcióját a világ-

irodalomban való elhelyezkedésünkről alig is érintette ilyen sarkítottan elszemélytelenülő személyességgel. Az egykorú világirodalommal való kapcsolatok többi fő kérdésének kifejtését, a bennük való állásfoglalást inkább munkatársaira bízta.

4

A tájékozódás-tájékoztatás sokrétűségében is érvényesült persze a szerkesztő s a munkatársi gárda fő iránya: egyfajta, az erős mozgásban, átalakulásban lévő életet – pontosabban polgárosodó társadalmat – bírálva is művészileg eszményítő „real-idealizmus”.

A gárda elfogulatlanabb tagjai tudták, hogy az új korszak igazán reprezentatív műfaja az elbeszélés, a regény; hogy Arany maga nem akart velük ebben teljesen egyetérteni: ezt az a – majd még alaposabban körüljárandó – vágykép és erős hit okozta, hogy a sajátos magyar fejlődés, az irodalmi forradalom végbementé s a körülmények kényszere egyformán valamilyen százados jelentőségű nemzeti költészet, különösképpen: nemzeti epika kiteljesedését kívánja és segíti. Egyébként talán ő maga is nagyobb részt vállalt volna az egykorú angol és orosz regényben oly nagyra becsült, akkor igen modern regényírás meghonosításában.

Szerkesztői munkásságának egyik fő eredményét abban jelölte meg, hogy oly elbeszélésekhez szoktatta a közönséget, „hol nem az utolsó lap feszítő

érdeke, hanem a jellemzés és előadás folyama tekintetett főnek; s gyakran adott fordítmányokat a külföld irodalmainak ilynemű termékeiből. A nagyra becsült külföldi regényirodalom ismertetését, pártolását, a hazai lehetőségekkel való szembeállítását nagyrészt átengedte munkatársainak, bár láttuk, főként néhány fontos fordítással, részt is vett benne; de magának inkább a költészet, főként a népit gyűjtő s arra építő költészet területét tartotta meg. Idevágó könyv- és tanulmányismertetései mind saját „főirányá”-nak külföldön is föltűnő jelenségeit emelik ki, erős személyes érdekelttséggel, mindvégig tudós lelkiismeretességgel (az említettekén kívül főként: a *Régi dán balladák*, *Nyugot-felföldi népmondák*). A szerkesztés folyamán, a főhangsúlyok eltolódásával azonban lassan elfogynak, átalakulnak az effajta szövetséges ismertetések.

Átalakultak bírálatai is.

Érdemes figyelni rá, hogy ezekben is alig ismételte meg magát. Említettem, hogy a nagykőrösi iskolai gyakorlatban készült föl rájuk: egy részük ezért is némileg műhelybírálat jellegű. Ha úgy érezte tisztének, egy-egy jelentéktelen költő kötetének is igen részletes elemzést szánt; legalábbis a szerzőre, de még inkább az általános költői gyakorlatra tekintve, amelyet úgy ítél meg, hogy „évek óta senki nem ellenőrzi amaz »istenföldjét«, melynek költészet a neve!” Ezen a téren „pár év alatt, merő *usus* által, némi költői hírnévre lehetett vergődni”. Ezen kívánt változtatni.

A bírálatok két szélső válfaj között helyezkednek el.

Az egyiket, pl. a *Szász Gerő költeményei*-ről írottat, gondosan jellemzi is: „az *ítész* (megenged t. munkatársunk Brassai, *rostás*nak a kritikust csak nem nevezhetjük), amennyire tere engedi, ne irtózzék nagyon a részletezéstől: ha fő eszméi, elvonásai dugult fülekbe ütköznek is, a gyakorlati, részbeli tanulság itt-ott megragad s ez mindig valami, kivált nálunk”. Legszívesebben a jó cigányzenész vagy a festőmester módján járna el: megmutatná, hogyan kell az *eltanulhatót* jól *csinálni*. Ha a szerző nem is, a többi tanuló elsajátíthatna így egyet-mást a költészet *szakmai* kérdéseiből. Főként három mozzanatcsoportra irányul közben figyelme:

1. A kifejezés pontosságára, ritmikai tisztaságára, a nyelv világos erőteljességére s ízlésességére, emelkedettségében is természetes voltára. 2. Az „*idom*”-nak, a költemény belső egységének, szoros és logikus szerkezetének épségére. 3. Az írásműben megnyilatkozó ízlésfajtára, irányra, stílusra s ennek az irodalmi fejlődésben játszott-játszandó szerepére. Mindhárom területen általában a jó tanár nevelő előzékenységével szól, határozottságában is nemegyszer gyengéd tapintattal, s dicséretet is osztva, ahol jó szívvel teheti.

A másik szélső formát a *Bulcsu Károly költeményei*-ről írt bírálat képviseli. Ebben is van elemző, szakmai eligazítás elég, van mértékkel adagolt dicséret is: „a versekben annyi szép egyes rész van,

hogy fájlalnunk kell, miért nem tud azokból összhangzó egészet alkotni. Túlfeszültség-lohadás: e kettő váltakozik folyvást műveiben, mint a gőzkatlannál. Ha nem akarna *igen* költői lenni, bizonytalanságban volna.” Az egyébként teljesen jelentéktelen szerző kötete azonban főként arra szolgál alkalomul, hogy a szerkesztő a maga irodalompolitikai elveit fogalmazza meg, mindig fegyelmezetten s körültekintően, de nemegyszer forró szenvedélyvel. A részletekben a túldíszítettség, a zavaros kifejezés, a szép banalitás, az üres pátosz és a fölületi romantika ellen szól; általánosságban a *Figyelő*-jét ekkoriban ért támadásokat hátrítja el, a költészet fő elveire s aktuális feladataira egyaránt figyelve, sohasem feleselő, személyes polémiával, hanem inkább irodalompolitikai hitvallásának elegáns és érett nyugodt erélyével.

E persze inkább modorukban mint alapfölfogásokban más-más darabok közt is a változatok gazdag sora rendezhető el.

Vannak tömör-éles elutasításai a petőfieskedő nyegleségnek (*Tulipiros bokréta* s hasonló). Lényegesebbek gondos, egy-egy nem-lirai, de igen fontosnak tartott műfaj elemzései egy-egy figyelemre méltó mű kapcsán. Ilyen *A pörös atyafiak*-ról írt bírálat; ebben Vas Gereben anekdotikus-idillikusra, oktatóan vidékiesre szűkített népiességet kifogásolja szelíden. *A szegény gazdagok*-ról írt beszámoló rokon, de sokkal magasabbra hágó elemzése Jókai azóta is igen népszerű művének, s azt bizonyítja, hogy a költő, minden fönntartásával

együtt is nemcsak munkatársként, de a hazai élet jelenségeinek mesteri ábrázolójaként s főleg a népnyelv eleven értékeit is föl-fölhasználó előadás-módja miatt becsüli Jókait; a *Trencsényi Csák* ismeretetésével arról akart bizonyosságot tenni, hogy ért ő a dráma kérdéseire is.

Az említett két szélső forma közt középtájt helyezhetők el a csendet tapintatosan megtörni vagy a sértődéseket, háborgásokat elsimítani igyekvő ugyancsak elemző, de azért igen gyengéden mégis bíráló darabok. Ilyen a *Költemények Szász Károlytól*, a megsértettnek vélt jó barátot és hű munkatársat egyszerre védő és bíráló, óvatoskodó s ezért kissé terjengős-magyarázkodó írás; a *Tompa Mihály költeményeiről* szóló igen baráti, inkább tájékoztató mint bíráló ismertetés; ilyenek a *Fejes István meg Malvina-Tarnóczy M. Gr. Niczky Istvánné – költeményeiről* szóló szerkesztői eligazító, útmutató nyilatkozatok, amelyekben a szerkesztő köztisztviselőként álló személyiségek művei kapcsán olyan kérdésekről szólhatott, mint a jó múltat megőrizve meghaladás, az illúziótlan hazafiság, a műpártolás és műkedvelés vagy a nőirodalom.

A fölismerő, javító, pártoló, a ritka értéket okosan megvédő igazgató legnagyobb s maradandóbb cselekedete nyilván Madách művének, *Az ember tragédiájá*-nak napfényre segítése.

Az ügy annyira ismert, hogy elég lesz a legfőbb, s Arany pályaképében igazán fontos mozzanatokát földidézni. A sztrigovai magányában mind fullasztóbb némaságba szorult, ismeretlen író, barátai

unszolására, meg bírálói illetékességét mindenképpen elismerve, 1861 dereka táján elküldi Aranynek drámái költeményét. Ez először megriad Madách nem éppen az övére hasonlító gyöngybetűkkel s nem éppen hibátlanul rótt kéziratától, aztán, engedve a rábeszélésnek, mégis belemélyed, s hamarosan ott a fölfedezés jelzése egy Tompának 1861. aug. 25-én írt keserédes levélben: „valahára fődöztem fel egy *igazi* talentumot... Faust-féle drámái kompozíció, de teljesen maga lábán jár... Első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól. De talán ezen még segíthetni”. Szept. 12-én pedig Madáchnak megy a levél: „*Az ember tragédiája* úgy koncepcióban, mint kompozícióban igen jeles mű”, az ajánlkozás a némileg nehézkes nyelv „– semmi esetre sem lényeges –” átsimítására s a műnek a Kisfaludy Társaság útján eszközlendő kiadására. Madách ujjongva kéri is az átsimítást; Arany okt. 27-én kelt levele már „Édes barátom!”-mal indul a „Tisztelt Hazafi” helyett, s tele van okos tanáccsal: ha semmit sem módosítanak is „a munka megjelenésére ez nem akadály; csupán *éretted* ajánlottam változtatást”. A nekibuzdulva küldött *Csák végnappjai*-val még várjanak; előnyösebb először a Tragédiát sikerre vinni; ennek bemutatása már be van jelentve a Társaságnál; s jó lenne, ha az ismeretlen szerző – akár álneven – dolgozótársa is lenne a *Figyelő*-nek. A november 5-ről kelt levél a bemutatott drámarészletek nagy sikeréről számol be; a kiadás előkészületeiről s ar-

ról, hogy a költő-szerkesztő mindent megtesz a jó megértés érdekében, mert azt is „lehetőleg eltávolítani akarja, hogy a nemokos kapcáskodják bele”.

Az ilyen „kapcáskodások”-ról nem írt, pedig híre kelt, hogy a fölfedezett nem tud helyesen írni, hogy a mű tendenciája pesszimista, ha épp nem negatív. Arany mindkét ügyben jól védekezett. A *Figyelő* egy glosszája figyelmeztet rá, hogy a *kézirat* rossz ortográfiája mit sem von le egy *mű* értékéből, s „ami a színpadon megállhatást illeti, az a kérdés, Dante *Isteni komédiája*, mint bohózat, nem bukna-e meg a budai népszínházban?” A szerzőt a Kisfaludy Társaságban rendes tagként üdvözlő beszédében pedig így ismertette Arany a Tragédia egészét meghatározó mesét: „Lucifer az embert teljesen meg akarja rontani; az első embert kétségbeesésig űzve, benne megsemmisítve összes nemét; ez neki a sötét képek által már-már sikerül is, midőn a szeretet szava és Isten keze visszarántja az örvény széléről.” Ez ugyan nem győzte meg teljesen a magyarázókat – főként a hegelianusokat –, de az első ellenséges vihart elcsitította: a könyv megjelent. Arany a fogadtatásról is gondoskodott. 1862. január 13-án Szász Károlyt kérte, hogy írjon a kinyomtatott darabról a *Figyelő*-be; márc. 6-án pedig már így hátrította el Madách hállalkodását: „Én szívesen tettem – te szívesen vetted: ne szóljunk többet felőle.”

A közeg, amelyben a Madách-ügy lejátszódott, főként a Kisfaludy Társaságé volt.

Szorosan összefüggött Arany ottani szerkesztői-kiadói tevékenységével: örült, hogy sikerült méltó magyar kötetet szereznie a Társaság egyik sorozatába. Sokszor kénytelen volt ilyen okból is fordítatni vagy fordítani; ami nem is vált olyan nagyon ketté, hiszen a fordításokat is mindegyre át kellett fésülnie, nemegyszer több munkával, mintha maga készített volna magyarításokat. Ezen a területen igazgatóként is oly munkát végzett, amelynek eredményei túléltek a mindennapokat. Említettem: az illetményeken kívül három kiadványsorozat gondja szállt rá: a teljes magyar Shakespeare-é, Molière-é, meg a *Népköltési gyűjtemény-é*.

Mindkét klasszikus teljes magyar változatának ügyét szívósan szorgalmazta; igazán szívügye azonban a magyar Shakespeare volt. Erre még Szilágyi István biztatta, Egressy és Petőfi szervezte bele; a vakmerően dilettáns Lemouton Emília azonban, aki Pesten, közel a forrásokhoz kapta el az ígéretes falatokat, akkor ügyesen és könnyelműen elébe vágott. Petőfi halála s Vörösmarty megrokkánása után körösi tanártársa, Tomory Anasztáz támogatta a vállalkozást, amely végül is a Társaságé – tehát az igazgatóé – lett. Hogy az újra föl-föltámadó vitákat eleve kizárja, szerkesztői-zottságot szervezett; ez megszabta a fordítás irányelveit, legalább olyan modernül, mint annak idején

Batsányi; csak éppen Arany nem foglalta össze egy a Batsányiéhoz hasonló terjedelmű s élességű tanulmányban idevágó fontos megjegyzéseit. Az első útmutatások egyaránt vonatkoztak a fordítók megkeresésére, az alapszöveg kijelölésére, a fordítások elbírálásának elvi és gyakorlati kérdéseire. A lényeg: a Társaság pályáztasson is, megbízást is adjon; a meglévő fordítások értékeit – különösen a színpadon már beváltakat – hasznosíttassa, a tiszteletdíjakat méltányosan szabja meg, a fordítókét s az ellenőrzőkét egyaránt.

Elviékben nem látszott célszerűnek aprólékoskodni.

„Elég volna – írta – annyit mondani, hogy az átvevők alak- és anyag- vagy tartalomhű fordításra *törekedjenek*; jambust jambussal, lírai alakot lírai-val adjanak vissza, de úgy, hogy az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavalati) gördülékenységét apró formai bibelésnek sehol föl ne áldozzák... nem követelné a Társaság, hogy a magán és párbeszéd vége, hol Shakespeare-nél a jambus rímekbe csap át – okvetlenül rímekben adassék; nem, hogy a fordító mindig és mindenütt sort sorral adjon vissza; nem, hogy a lantos idomú részeket épp azon idomban, ugyanannyi szótag és rímmel fordítsa.”

A fordítás bírhat annyi „benső jelességgel”, hogy ezért az alakban némi elnézésre számolhat, hogy a szoros formai alkalmazkodás a szellemet meg ne nyomorítsa, hogy szolgálja a színpadot is, mely nagy hiányosságokat szenved jó tolmácsolásokban. Nem kell erőltetni a szigorú metrumot és

az irodalmi nyelvet: „A drámai nyelv az élet nyelve; a színpadon élő embereket akarunk látni”, akik „a szenvedélyes, mozgalmas élet” nyelvén szólnak. Shakespeare ún. „durvaságait” nem szabad elhagyni; legföljebb – a lényeg csorbítatlanságával – némi szelidítést vagy kipontozást lehet alkalmazni. A magyarosságot sem szabad túlzásba vinni; a nyelv „ne póri magyar – de utolsó ízig velős magyar” legyen; amire van rövidebb vagy hasonló rövidségű s erejű magyar velős frázis: ott az idegent kerülni kell.

Arany a maga – részletekben be is mutatott – fordításaival ez elvek követésére adott példát; a bíráló aprómunkában pedig azzal, hogy a rábízott fordításokat ez elvek szerint simította át – nem olyan „bársonyos” kézzel, mint a Tragédiát; többet is, köztük Ács Zsigmondét, Szász Károlyét rengeteg javító javaslattal kísért.

A saját, kényszerűségből, kísérletképpen vagy éppen kedvtelésből készített „hétköznapi” fordításokban sokkal több szabadságot engedett persze meg magának: ezeknek nagy részét azonban nem szignálta (mint a Gogol- vagy Sollohub-fordításokat – amelyek önálló könyvben való közzététele ellen tiltakozott is Gyulainál – az ismertetési szövegébe prózaszöveggént beiktatottakat stb.), vagy – mint Arisztophanész esetében – másra bízta közlésüket, és hangsúlyozta, hogy kedvére is, de a modern színpad mozgalmasabb világa kedvéért is változtatott a formán.

Esszéprózát is főként szükségből írt át, vagy

azért fordított, mert „sajnálattal kelle tapasztalunk, hogy az ismertetés ez ágára nézve nálunk kevés még az önálló írói működés; vagy a dologban jártasok igyekezete az előadás *formáján* szenved hajótörést”, pedig „méltán óhajtanunk kell, hogy az előadás művészete, tudományos érdekű tárgyakban haladást tegyen, mert csak így lehetséges, hogy a nagyobb közönség, kellemes formák örve alatt, eljusson ama sokoldalú szétpillantáshoz, melyet általános műveltség neve alá foglalnak össze”.

Van egy olyan – s lényegében teljesen helytálló – vélemény, hogy lapjait Arany, ha nem szigorúan a „szakmának” is, de mindenképpen az értelmiség leginkább művelt, vagy művelődni kívánó java rétegének szánta: ezért is nevezte a *Figyelő*-t néha „szaklap”-nak, s ezért célzott rá, hogy ha készül még valamire a *Koszorú* bukása után, valami ilyenmire.

Fontos és szívéhez érezhetően legközelebb álló tanulmányainak nagy része ezen a publicisztika és szaktudomány közötti területen helyezkedik el.

Azt a bírálatot pl., amelyet *Eredeti népmesék* címmel Merényi László 1861-ben megjelent két-kötetes gyűjteményéről írt, mind az irodalomtörténet, mind a néprajzosok tudós írásként is komolyan számon tartják. „Magát a dolgot” nézte ugyan, de előítélet nélkül, kitűnő ítélőerővel, tehát igen sokszor – önkéntelenül, de szorgos olvasóként nyilván tájékozódva is – a néprajzi kutatás, gyűjtés, közlés, rendszerezés legkorszerűbb elveit alkalmazta vagy előlegezte. Eredményeit máig komo-

lyan veszi a néprajzkutatás. Irodalomtörténeti tekintetben is azért lényeges munkássága, mert magasan az átlagnépiesség gyakorlata fölé emelkedve mutatta meg, mire használhatja a jó töveken kibontakozó nemzeti költészet a népi forrásokat.

Érdemes külön is megfigyelni, mily nagy mértékben támaszkodik Arany történeti ismereteire bírázataiban.

A Bulcsu, Fejes, de akár Tompa vagy Szász Károly költeményeiről szóló bírálatok nemcsak az elemző, javító műhelymódszer alkalmazásának példás darabjai, de a műveket s a szerzőket koruk vagy az irodalomtörténet általánosabb összefüggéseiben fölmutató eljárásnak is. Jellemző, hogy a „jelen történetírásának” igen érdekes kezdeményeit, legalábbis föltűntüket figyelhetjük meg elvi, programadó cikkeiben is.

Elsőül az *Irányok*-ban; – ez a szerkesztőség első évének tapasztalatait messzire vissza- és előretekintve összegezõ, tömör, fékezett szenvedélyű, a kor irodalmi eszmélkedéséből magasan kiemelkedő „helyzetjelentés”, amely nyilván elvi keménysége miatt nem tetszhetett sokaknak – köztük a szerkesztõ barátainak –, csak egymástól egyre távolabb esõ részletekben jelent meg (az utolsó, a III. csak az 1879-es *Prózai dolgozatok*-ban), holott teljesen egy lélegzetben, egy indulat diktálta s belátás fegyelmezte formában jött létre.

Másodikul az *Irodalmi hitvallásunk*-ban. Ezt a *Koszorú* irányszabó írásának szánhatta, s főként azért közölte folytatásokban, hogy versenyre ne

lássék kelni Mikó Imre vezető cikkével, de megint nyilván azért is, hogy – újra csak személytelenségbe burkolódzva – élet vegye nagyon is keményen megfogalmazott néhány mondatának s az igen magasra s tágasra méretezett igénybejelentésnek, amelyet nem egy nyílt vagy rejtőzködő bírálója így is rossz néven vett; a szerkesztő bizonyosan ezért is hagyta, sajnos, ezt is töredékben. Írásainak ez a csoportja nélkülözhetetlen forrása a kor fő mozgalmára figyelő történetíróinak, de dokumentuma Arany pályamódosulásának is.

Azt is megírták már gyakran, hogy irodalomtörténeti arcképeit az alkalom, a szükség szülte.

A *Koszorú*-hoz, barátai tanácsára, képeket is adott. Ilyesmi, akkoriban, elengedhetetlen melléklete volt a „divatlapok”-nak. A népszerűbb, „közönségcsődítőbb” módon szerkesztett irodalmi lapok is tekintettel voltak nőolvasóikra: nemegyszer valódi divattudósításokat s a ruházkodást bemutató képeket, szabásmintákat is adtak a társasági élet mindenkor kelendő pletykái mellé.

De volt az effajta mellékleteknek nemesebb hagyománya is: az almanachok. Ezekben – az oly nagy érdemű *Auróra*-ban is – számtalan illusztráció jelent meg; nem egyet rajzolt, metszetett rézbe közülük Kisfaludy Károly. Ennek a „képeskedés”-nek igen figyelemreméltó ízlésfejlesztő, értékpropagáló szerep is jutott; különösen oly korszakokban, amikor a magyar érzületet a magyaros ruházkodás is erősítette, terjesztette, divatosította. Arany, ha már a képek mellett döntött, ezt a hagyó-

mányt akarta folytatni: irodalmunk értékeire úgy is föl hívni a figyelmet, hogy tetszetős (s bekeretezve a falra is akasztható) magyar íróarcképeket készítettett, s hozzájuk, a lap szövegrészében olvasható, érdekes, de nem lelkesen közhelyszerű vagy anekdotikusan mindennapi ismertető-értéklő méltatásokat. Ezeket általában munkatársaival íratta meg (Kazinczyról Imre Sándorral, Mikesről Szilágyi Sándorral, Zrínyiről Salamon Ferencsel, Koháryról Greguss Ágosttal pl.).

Ő maga ötöt írt: Gyöngyösi Istvánról, Orczy Lőrincről, Gvadányi Józsefről, Szabó Dávidról és Ráday Gedeonról. Arról, hogy melyik nagyobb vagy kisebb értékű, fölösleges vitatkozni: bizonyos, hogy előadásmódban, módszerben, bensőségben vagy hűvösségben, még terjedelmükben is különböznek egymástól.

A Gyöngyösi-portré – tekintve, hogy Arany ebben egy kicsit a maga legnépszerűbb, a nyelv és formakezelésben legművészibb és sokoldalúbb előfutáráról szól – a problémákban leggazdagabb; ebben villant föl a szerző legtöbbet alapos filológus-fölkészültségéből is.

Orczy azon az oly jellegzetesen hazai határterületen tűnik szemébe, amelyen az elmagyartalanítás, -odás először jelenik meg az Arany koráig ható súlyossággal. Az Orczy-kertben „a kis kopasz embernek, kurta dolmánykában”, a költő Orczynak (az Orczy-kertet ajándékozó József apjának) szelleme lengi körül, de főként azért tiszteli, mert arra tett méltó erőfeszítést, „hogy felébreszthetné nem-

zetünket az írásra”, s mert írása, ha nem világrengető is, „lényegében annyira magyar, hogy egyik idegen utánzásának sem mondhatni”, mert bár eszményíteni csak s nem jobbítani kívánja a vidéki életet, „conservatív, de ez egyszersmind forrása satírai erejének, mellyel a műveltség erkölcsrontó hatása ellen föllép”.

Az a „föntet” a „lenttel” újra valamilyen ép egységben összefogni kívánó szerep jut tehát némileg neki is, ami Ráday Gedeonnak (akinek utódjához a családban hagyományos Gedeon név negyedik viselőjéhez baráti szálak fűzték a költőt, egyébként aligha vonhatta volna ez bele az *Erzsébet*-opera körüli vállalkozásba). „A magyar főnemesség a 16. század óta, díszes helyet foglal el költői irodalmunkban... Therezia és József korszaka észrevehető fordulást idéz elő. A főúri nevek... mind gyérebbé válnak, végre el is némulnak... a szépirodalom zászlóját a középnemesség, a papi rend, a plebeius tömeg veszi át s maga a költészet jelleme is e szerint változik.” Ne valami osztálytudatos praemarxizmus megnyilatkozását keressük e mondatokban – bár a társadalmi rétegeződés szerepét Aranyig senki komolyan nem mérlegelte irodalmunk történetében! – hanem annak a herderiánus vágyképnek föltetését, amelyben „a törzstől soha el nem szakadva növvő költészet mindjárt eleinte a néptől fejlődik”. Mert az egész arckép legmélyebb indítóokát abban a törekvésben kell látnunk, hogy visszanyerjük a nemzeti költészet és nyelv ügyének

az elidegenedett, vagy *idegenszerű magyar nyelven* beszélő arisztokráciát.

Aki valamelyes érzékkel olvassa ezeket az írói arcképeket, rájön, hogy legnagyobb érdeklődéssel, gyengédséggel és figyelemmel a Baróti Szabóról meg a Gvadányiról szólókat írta. A derék exjezsuitában, Vergilius fordítójában s a deákos iskola úttörőjében nem a nagyon közepes költőt, hanem a bátor kísérletezőt tartotta nagyra: azt a versszerzőt, akit nem kötöttek sem a hagyományos négysarkú, hangsúlyos költeményekben, sem az idegen minták nyomán kialakult „amadés, faludias” dalszerzésben lábra kapott és elhasználódott versnyelvsablonok. Csak épp magyar nyelvérzékére meg a latinokon iskolázott ritmusösztönére hallgatva, „mondhatni, reformátori buzgalommal” szállt szembe a századok óta megszokottal. „Nem javalom, de bámulom merészségét”, szakad föl önkéntelen a fegyelemre szoktatott költőből a visszafojtott vágy. Maga Baróti sem merte „úgy folytatni végig, mint kezdte”, sóhajt, s aztán meg „inkább szeretem Dávidot nyers újításaival, nyelve merész hibái és szépségei közepett, ... mint józan correctiói után”. A „nyirettyüt rántó” Szabó egyébként igen termékenyen befolyásolta, ihlette is Aranyt a maga akkortájt lejátszódó költői nyelvújításában.

Aminthogy az ifjúkora óta szeretett (és Petőfivel együtt tisztelt) Gvadányit is azért becsülte nagyra, mert neki egykor sikerült az, amire akkoriban ő maga is minden erejével törekedett: „a képzelet világából oly alakot idézni elő, mely a nép minden

osztályában ismerőssé válva, mintegy az élők, a járókelők közé vegyül, idő folytán a nemzeti monda hagyományos alakjaihoz csatlakozik, s az együgyűbbek előtt mint valóságos élő személynek marad fenn emlékezete”. Mert hiszen egyébként igen gyenge költőnek ítélte: „Ama terpedtség, mely a múlt század vége felé prózán, versen uralkodik... magyarságát inkább negatív mint pozitív érdemnek tünteti fel.”

Bizonyos, hogy ezekre az írói arcképekre is érvényes, ami műveire általában: mindegyik más indítatású, csiszolatú: az irodalomtörténeti vizsgálódásnak egy-egy új lehetőségét villantja föl. Egyformán jellemzi őket az alapos fölkészülés, a kortársak közt ritka gazdagságú tárgyismeret, biztos ítélőerő. Ezt „irodalomtörténet-írásunk atyja”, Toldy is nyilván tudta s e tudásának nemcsak azzal adta tanújelét, hogy Arany egy-egy fontos tanulmányát közölte folyóiratában, de azzal is, hogy Gyöngyösi-tanulmányát a magáé helyett új Gyöngyösi-kiadása élére illesztette.

Örök kár, hogy Arany kezdeményei itt is abba maradtak, s hogy irodalmunk történetéről kialakított – s Toldy német mintákat követő szerkesztésmódját meghaladó – koncepcióját nem fejtette ki. Akadémikus is – ahogy mondta – kedve ellenére lett; a néprajz, az irodalom s a történet kutatója is csak alkalmyszerűen. De nem győzte ezeket a területeket is tüzetes stúdium tárgyává tenni. „A magyar költészet, azóta, hogy írott emlékei vannak, le a múlt század közepéig egy szakadatlan folyamot

képez”: kezdte Szabó Dávidról szóló tanulmányát. E „szakadatlan folyam” leírásával azonban adós maradt; majd csak leghívebb tanítványa, Horváth János fogja e munkát csaknem egy század múltán elvégezni.

6

De Aranyt nem is ez a tudósi gond égette: azzal a megalapozó küzdelemmel volt főként elfoglalva, amelyet szokás manapság – s nem indokolatlanul – „kétfrontos”-nak nevezni. Már az ötvenes évek elején szeretett volna dorongot fogni azok ellen, akik a Petőfi nevéhez fűződő, de tőle magától is vállalt „létező irodalmi forradalom” hagyatékát és céljait szórták sárba. Ezek a „nyeglék” Petőfinek a népek szabadságát a világszabadság eszményének magasába emelő forradalmár voltát „dalidós”, zül-
lött betyárkodásba és nagyidai álmodozásba futó szólam-negyvenyolcas zugpolitizálássá, természetes személyességét és tág költői realizmusát műveltségellenes, „ildomtalan” közvetlenséggé, cigányos „naturalizmussá” züllesztették. A másik fronton a kelmei népieskedéssel együtt az igazi népi irányt is lekicsinylők ellen fordult, akik az almanach-líra, „Bajzáék” hagyományait igyekeztek fölújítani, azt a selyp műveltségfitogtatást, amelyet nem tettek igazán európaivá az ottani divatok Pestre vetődött törmelékei, azt a „polgároso-
dást”, amelyről már az ötvenes évek közepe táján úgy érezte Arany, hogy „csapásul fordul reánk”;

azt a „kozmpolizmust”, amely ellen oly igaztalanul játszotta ki egy akkor már megmerevülő akadé-
mizmus az *Őszikék* nagyon is modern költőjét.

A szerkesztősködés Arany legnagyobb kísérlete volt arra, hogy kitörjön a nagykörösi, rég kinőtt-
megunt munkakörből, a testi-lelki egészségét veszélyeztető körülmények közül.

Németh G. Béla a költő egyéniségének egyik meghatározó összetevőjére mutatott rá, amikor „mandátumos”, tehát hivatást, megbízatást vállaló embernek nevezte. Szerkesztőként is ilyen megbízásnak akart eleget tenni: régen megfogant, sokáig rejtőzködve, de szívósan ápolt hivatástudatának. Ez a kísérlet azért is látszott ígéretesnek, mert a nemzet akkor vezetéshez jutó legjobbjai nyújtották feléje azt a méltó szerepet, amelynek betöltésére kétkedő értelemmel, de tévedhetetlennek érzett ösztönnel készült. Azt, hogy a maga területén, a szépirodalomén, beleszóljon a letörten bénult vagy rossz irányokba térült közéleti mozgalmakba. A vállalkozásba – láttuk – boldogan, fölszabadultan fogott. Kivételes munkabírással, céltudattal, áldozatkészséggel, minőségérzékkel és tapintattal áldozta rá éveken át java alkotóerejét.

Egy fél év tapasztalata megmutatta vállalkozásának szinte reménytelen nehézségeit. Rá kellett jönnie – mint egy századdal később nagy rokon utódjának, Kodálynak –, hogy annak a jó ügynek, amelynek mandátumát magára vette, a közönnél nagyobb ellensége a konokul vagy ügyesen őrzött rossz minőség áradása a közönségben, a jobb érték-

rendnek még kezdeményezését is gátló ügyes, buzgó vagy még inkább üzleties törtetők dudvatenyészete, amely fojtogatja, és a középszernél is ürebb, cigányos rögtönzéseinek csábításával megronthatja a kevés választottat.

Arany akkor is némileg becsapta magát és magyarázóit, amikor hangváltozását így jellemezte 1861-ben: „Mint hangjavesztett operadalár, Lettem éneklőből énektanár.” Mert, ha az összes körülményeket figyelembe vesszük, világos lesz, hogy alkalmas munkatársi és társadalmi bázist akart nevelni magasra szabott eszményeinek, irodalompolitikai céljainak. Az a „kétfrontos” harc, amelyről, segédföltevésként, szóltam, voltaképpen egyfrontos volt: a jó minőségért a változatos jelmezekbe bújt „frivolság”, a „hétköznapi, úton-útfélen kapható gondolat vagy petyhüdt, elkopott, mondvacsinált érzelem” s a forma ellen, „mely külső és belső plasztikára és erélyességre nagyon hasonlít a konyhában használt arra a vizes rongydarabra, amely oda lapul, ahova vágják”.

Ha valaki figyelmesen olvassa el a *Szépirodalmi Figyelő*-höz írt *Előrajz*-ot, abban némi hivatalnoki körülményességgel megfogalmazva, de világosan kifejezve találja Arany irodalompolitikai nevelőszándékának céltudatát. Aki pedig a pálya összefüggésében nézi ezt a nyilatkozatot, úgy érzi: a tragédia hőse gyanútlan jó szándékkal ki is mondja végzetes hybrisének útjelölő szavait. A dráma első szakaszát az a fékezetten kemény, panaszosan támadó, elfojtódva megtört sikoltás zárja le, amely-

nek befejezetlen szakaszait *Irányok* címmel foglalta egybe, már az elzúgott vihar után, a költő fia. Ez – ismétlem – Arany igen tömören és élesen fogalmazott, de félbeszakadt helyzetjelentése a tragikus birkózás első menetéről. Azoknak felháborodott tiltakozása miatt állt el tudniillik a két első részlet közzététele után a folytatástól, akikre leginkább számított.

Miután fájdalmas belátással elcsitította a vihart, amelyben majdnem elvesztette legjobb barátját, Tompát is, új útra lépett.

Ha csalódnia kellett a szakmában, a közönséghez fordult: „közönségcsődítőbb” jelmezben hálásan megköszönte, hogy oly magasra emelkedett az előfizetők száma: mintha megpróbálná, hogy ne lemondással válaszoljon a bukásra, mint a forradalmi képviselőválasztás idején, hanem úgy, mint Petőfi, aki választási bukásakor az igazságára, érdekére ébresztendő néphez föllebezett a megtévesztett helyett. De a *Koszorú*-t szerényen beharangozó *Irodalmi hitvallásunk*-ban megint olyan helyzetképet adott, s olyan feladatokat jelölt ki, amelyek egyre jobban elszigetelték a sértett szakma körében, ahol „az írók egyforma közönnyel csatlakoznak mindenhová”, holott ő a legjobbak elvi hitvallásban egyesülő csoportját szerette volna maga körül látni. Miután nem kiszolgálni, de nevelni akarta a közönséget, hamarosan ez is cserbenhagyta, főként az újra megélénkülő politikai viták ígészetében.

A nagy drámának ez persze csak egyik útja volt;

s ez a mellékdráma ekkor sem megrendítő csattanóval, hanem látszatra csupán csöndes magánkudarccal fejeződött be. Később, már a nagy tragédia őrlő kövei közé szorulva, a költő maga is bosszús legyintéssel emlékezett rá vissza: „Kritikai lapszerkesztésem alatt alkalmam volt meggyőződni, hogy praeceptorom nem kell senkinek – jó, hát nem kell!”

Igazságtalanság volna azonban e nagy vállalkozást csak a bukásnak érzett személyes élmény alapján megítélni.

A folyóiratoknak – azon túl, hogy a kor legjobb költői minőségének szolgáló erőfeszítés dokumentumai lettek – volt azért eleven hasznuk is elég. A szerkesztő maga is tudta, hogy az elmocsarasodó közszellem sekélyiből olyan szigetet emelt föl, amelyhez a jobbak igazodhattak, hogy a közizlés növekvő zavarában olyan elvekre, mintákra s jó eredményekre hívta föl a figyelmet, amelyeket azután már az írói gyakorlat és bírálat nem kerülhetett meg.

Legfontosabb eredményeit a *Koszorú* utolsó számában *A kegyes olvasóhoz* intézett öntudatos és pontos üzenetben így vette számba: 1. Az írói tehetségeket sikerült egy koszorúba gyűjtenie. 2. Kellő hangsúlyt vetett „az esztétikai, irodalomtörténeti, társadalmi s az általános műveltség körében forgó dolgozatokra”, arra törekedvén, hogy az előadás oly művészetét táplálja föl, amely a nagyobb közönséghez is képes eljuttatni azt az ismeretet, „melyet általános műveltség neve alá foglalnak

össze". 3. Szépirodalomból is igyekezett a legjobbat adni: fontos eredményeket ért el a beszélyirodalom területén, olyan realista szellemi műveket sugalmazván s portálván, amelyekben „a jellemzés s az előadás folyama tekintetett főnek”. 4. Komolyan hozzájárult a magyar s a szomszéd népek népköltészetének ismertetéséhez. 5. „Nem utolsó szolgálatnak tekinti, amit *nyelvünk* ügyében folyvást teszen vala.” „A *Koszorú*-ban ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül.”

Elvi szilárdságú álláspontokat jelölt meg tehát és képviselt az elvtelen tumultusban. Szigorúságukban is nyílt, magasságukban is elérhető elveit később nem volt nehéz akadémiusan, iskolásan me-rev értékrenddé egyszerűsíteni. Ez meg is történt, úgy, hogy hivatkozási alappá főként az ő műveit tették meg. Ő, természete s helyzete bilincseiben, akkor csak úgy tiltakozgatott, hogy utolsó virágkorában a maga biztos ösztönét követve, titkolt remekműveivel kibújt a kalodából.

Szerkesztőként, láttuk, főként a maga tágas, minden kortársánál előítéletmentesebb eszményeihez igazodott. Ezért is érezhette szerkesztősége megszűntét bukásnak. De akkorra már végleg lezárta e korszakot, amelyben annyi mindene – ahogy életéről is mondta – „töredék lett”, vagy életében még csak napfényre sem jutott. A nem folytatott költői művek, a „kerített nagy fenék” tanulmányok, az *Irányok*, az *Irodalmi hitvallásunk*, s voltaképpen az egész lapszerkesztés.

A „kétfrontos” harc úttörő és példás kezdemé-

nyei is töredékben maradtak. De, ha összefüggéseikben, céljaikban és szolgálatukban nézzük őket, mégis részei Arany legnagyobb vállalkozásának: a vágyait, munkakedvét, képzeletét és alkotóerejét mindig megújító szándékának, hogy létrehozza azt az igazi nemzeti irodalmat, amelyben méltán s megérdemelten fogadhatja el a reá ruházott rangot, „a nemzet költője”-ét.

Tompának 1862. június 20-án írt fontos levelében van egy torokszorító passzus: „Mindazáltal – e függő lét dacára, melynek ha holnapja igen, de már egy hónapja sincs biztosítva, korántsem aggódom itt oly sokat, mint Kőrösön aggódtam. Pedig nyavalyámból nem épültem – csak megszoktam. Sőt annyira vagyok, hogy *vers*-írásba fogtam – nem a lap számára, hanem *nagy* munkába. Tavasz óta már több van 400 versszaknál, körülbelül mint az egyik *Toldi*. S bár lassan haladok benne, de azért megy »nulla dies sine linea«, sine 4–5 strófa. Már a nagyján átestem, idestova be lesz fejezve ez az *egy fogás* (mert *trilógia*: három önálló, de *összetartozó* egész)... *Nem Toldi*, annyit megsúgok, azzal nincs most kedvem *gyesznaukodni*, kijöttem a paraszt beszéd sorjából. Ha a *Figyelő* addig élne, míg ama munkával készen lések, akkor nem bánám, ha meghalna is. *Nem élt volna hiába!*”

A *Csaba királyfi*-ről, életműve álmodott megkoronázásáról van itt szó.

De ahhoz, hogy méltó helyén láthassuk ez ugyancsak töredékben maradt trilógia elképzelését és megvalósult „első fogását”, meg kell kísérel-

nünk áttekinteni a „nemzeti költő” s a „nemzeti költészet” ama koncepciójának kialakulását, amely Arany férfikorának legnagyobbra szabott vállalkozásában kezdett az 1850–60-as években testet öltetni. Azért is „jött ki a paraszt beszéd sorjából”, mert az a nyelv, stílus, alkotásmód, amit ő valaha maga is talán „paraszt beszéd”-nek tartott, aligha lett volna elégséges egy a nemzet egészének szánt költészet hordozójául. Nyilvánvaló, hogy ez nem népies, ha tetszik, „parasztos” múltjának megtagadását jelentette, hanem továbbfejlődést. Aminthogy azt a megjegyzést, hogy a *Figyelő* nem élt volna hiába, ha addig élne, amíg a nagy mű elkészül, sem vonatkoztathatjuk az „elélhetés” gondjaira; hiszen abból a lapból inkább megélhetési gondja, munkálkodási túlterheltsége származott. Nyilvánvaló, hogy másra gondolt, hiszen tisztában volt vele, hogy szerkesztői munkálkodása, ha valami szíve s kedve szerint valót szolgált: annak a talapzatnak kimunkálását, amelyen a nagy mű majd méltó helyet találhasson a nemzeti művelődésben.

A nemzet költője

1

Arany nemzeti érzése idegeibe ivódott örökség és fájdalmas tapasztalatokkal érlelődött sugalmazó erő volt. Súlyos kétségek szabdalták, gondos vizsgálódások színezték, de lényegében mindvégig töretlen maradt.

Hogy miről álmodott, mire törekedett, arra legfőbb elejtett megjegyzéseiből, váratlan vállalkozásaiból s egy-egy kesernyés életmérlegéből lehet következtetni.

Bizonyos, hogy valamilyen nemzeti jelentőségű alkotó pályán akart kiemelkedni szűkes szalontai körülményeiből. Kudarcai nem törték meg: elfojtva csak növekedett benne az alkotóerő sűrűsége, mint Berzsenyi-hasonlatával: „a puskaapor és harag”. Bizonyos, hogy volt valamilyen el-elhomályosuló, de mindig újra fölragyogó küldetéstudata, élettervező ösztöne, különben nem kísérte volna a „bevégtetlen munka” szorongása, s nem nevezte volna pályáját, mint művét is töredéknek. Az is bizonyos, hogy amikor végleg döntenie kellett, a költészet, pontosabban: a nemzeti költészet útját választotta. A Szalontára került Szilágyi Istvánnak nem sokat kellett erőlködni, hogy „a közönséges emberré” kényszerült fiatal férfit fölverje dermedtségéből. Hogy néhány évtized múltán övé lesz a

nemzet koszorús költőjének rangja – nem is álmodhatta, de ahhoz, hogy tollával – „lantjával” – teremtsen meg a létének méltó értelmet adó szerepet, akkor is ragaszkodott, amikor ennek jelmezét végül már égő, s égető „Dejanira-palást”-nak nevezte.

Életének és műveinek kutatói újra és újra találkoznak személyiségének azzal a meghatározó vonásával, amelyet jobb jellemzés híján: ösztönös-ből erkölcsivé nőtt hűségnek lehet nevezni. Természete robbanékonyra, tapasztalatai, körülményei óvatossá tették. A kipróbált dolgokat egyre nagyobbra becsülte; hivatalnoki munkája pontosságra, a szabályok tiszteletére nevelte. Érzékenysége azt a hajlamát fejlesztette szokássá, hogy ha másként nem lehet, hát csak magának, ha kell, titkoltan „kidalolva”: költészetbe foglalja szorongásait, megrendüléseit, fontos mondanivalóit. Akkor nyugodott meg rendszerint, ha álmait és válságait, sikereit és kudarcait költőként foglalhatta művekbe.

Ez segítette át válságain, tette lehetővé, hogy túllépjen munkája mulandóságának érzésén. A pillanat törekeny ajándékait ez valami állandóság megnyugtató ígéretével hatotta át. Az ösztön, a kedély mélyén makacsul őrző-érlelő emlékezete egy másik, a tér és idő rideg rendjénél szabadabb világ megerősítő törvényű egységében segítette újraéledni s fűzte személyes értelmű kapcsolatrendszerbe elvillanó vagy makacsul visszatérő benyomásait: így biztosította a „túlérzékeny fájvirág” biztonságérzetét, vagy sarkallta új s mindig mel-

több, az öröknek vélt eszményt elérni megkísértő vállalkozásokra. Lehetett ezt a jellemformát „finizizmusnak”, határtiszteletnek, paraszti konzervativizmusnak, a kimondott szó szentségéhez ragaszkodó erkölcsiségnek, állhatatos hűségnek, a kipróbált formákat őrző befeléfordulásnak, óvatoskodó merészségnek vagy bármi hasonlóknak nevezni; a megjelölés csak a jelenség értékelését, nem lényegét változtathatta meg.

Eltéphetetlen szálak fűzték szülőföldjéhez, s a változó környezetek sebzései, szorongattatásai elől menekülve: a honvágy a tündérfjúság Édenkertjévé szépítette is azt; de amikor módja lett volna rá, hogy oda akár az „áldott szegénységbe”, akár a tisztos polgári „független nyugalomba” visszatérjen, kitért vagy másként döntött. Ragaszkodott szokásaihoz – öltözködéséhez, étkezési formáihoz, napirendjéhez, kertészkedéséhez, sétáihoz, időöltő játékaikhoz, írásmódjához stb. – mert ezek a rendezettség, a kötelességteljesítés, a tiszta munka érzésével nyugtathatták meg. Ösztöneiben őrizte a vallás, a szigorú erkölcsi rend, a család, az író függetlenségét biztosító hivatal támasztékait. De nemegyszer csak a legkeményebb fegyelem tartotta vissza attól, hogy – mint az a „vén gebének” kikiáltott s már csak a „bőre ára”-ért becsült nemes mén – ahogy *Vágtat a ló...* című versében ábrázolta magát 1856-ban – kitörve a hámból, le ne hanyjon magáról minden terhet és féket.

Külön elmélyedő tanulmányt igényelne annak megvizsgálása, mennyire személyes indíttatásúak a

balladákban, elbeszélő költeményekben szereplő hősök indulatkitörései, amelyekkel halomra döntik életük eredményeit, terveiket, jövőjüket. Hányszor ábrázolta hőseiben is azt a magatartást, amelyet *A nagyidai cigányok*-at magyarázva, akkori állapotának földidézésére a jégveréshez zokogva társuló szőlősgazda szavaival így jellemzett: „No hát, no!” – így kiált – „én uram isten! / Csak rajta! Hadd lám, mire megyünk ketten!”

Alkalmazkodó is inkább körültekintő türelemmel vállalt szolidaritásból volt, és nem szélre forgó illeszkedésből. Akkor se változtatott életvitelének puritán egyszerűségén, amikor már meg is kívánták volna tőle, hogy többet forgolódjék a „társaság”-ban, s adjon viselkedésének, rangjához mértén, több fényt. Megelégedett a szegénységtől való függetlenséggel. De téved, aki „bölcs nyugalmá”-ról beszél.

A szívósság, amellyel elért eredményeit őrizte, s az ösztön, hogy túllépjen rajtuk, alkotásmódját is jellemezte. Arra kitértem már, hogy nem szerette megismételni magát, de alapvető törekvéseihez, stílusának jellegéhez, költészetének fő tárgyaihoz szívósan ragaszkodott – hogy csak az „útfélen szakított virág” egyre elmélyültebb személyességgel átítatódó képét említsem. Nagy tárgyai végigkísérték egész költőútját; – hogy ismét csak egyre, a rossz körülmények közt elkallódó nagy tehetség ugyancsak erősen személyes fogantatású élménykörére utaljak – nem hagyták nyugodni. Egyeseket – mint a Toldi trilógiát – végül is befejezett; máso-

kat – mint annyi nagy kezdeményét – vissza-visszasóhajtvá rájuk, félbehagyott. Azt, amit egyszer már leírt, elgondolt, szinte az adott szó szent-ségéhez hasonlóan őrizte. Az ilyesmi sokszor úgy hatott rá, mint fojtogató nyűg, amelytől meg kell szabadulnia: gondoljunk csak Byronhoz való viszonyára. Máskor – például Petőfi esetében – a változásban is megőrzött azonosságának tudatát segítette megőrizni. Nemegyszer azonban, mint a gyöngykagylót a behullt porszem, egy korábbi gondolat új remekművek alkotására izgatta. Mivel Toldiról leírta egyszer, hogy asszonnyal nem lépett soha házasságra, mikor a hőst, a „szerelem convulsióiban” is meg kellett mutatnia, kitervelte s hosszú évek vajúdásával megírta a *Toldi szerelme* csodálatos lélektani remeklését, pedig sokkal egyszerűbb fogással megváltoztathatta vagy kihagyhatta volna azt a sort a *Toldi*-ból. „Egy megjelent könyv már irodalmi tény, min helyes ok nélkül nem kell változtatni” – írta 1856-ban Tompának.

Minderre azért kell legalább vázlatosan szót keríteni, hogy világos legyen, milyen mély személyes hitele van azoknak a szerepeknek, pontosabban: szerepváltozatoknak, amelyeket szorongó lelkességgel elfogadott, vagy szívós, tervszerű munkával küzdött ki, s töltött meg – a közszellem várakozásával állandóan vitázva – egyéni tartalommal.

Bizonyos, hogy nemegyszer boldog volt, ha sikerült felszárnyalnia az áhított magasságba, ha érezhette, mert éreznie kellett a tiszteletet és megbe-

csülést, amely az ő kedve szerint nyilvánult meg irányában. Az átlagosnál mégis súlyosabban megszenvedte kudarcait; vagy még inkább azokat a sérüléseket, szorongásokat, amelyeket akkor élt át, amikor a közszerepléssel mindig együtt járó megaluvásokat el kellett vállalnia. Emiatt is vonult egyre inkább vissza. Emlékezzünk itt arra az elhárító határozottságra s gyötrött tétovaságra, amellyel a császárlátogatás alkalmával elutasította a sok pénzzel csalogató ódairást, de baráti kötelességből, a nyomokat el is mosva, meg is őrizve, mégis részt vett az ünneplésben. Fölidézhetjük azt a rejtett kálváriát is, amit a Szent István-rend elfogadása közben járt meg.

Ezért emlékeztet pályája olyan drámára, amelyben a hős nem elbukik, hanem fölmorzsolódik.

Ismétlem: szelidsége mélyén nemegyszer szenvedélyes harag gerjedt föl, de a maga életében elfojtott indulatait is inkább alakjaiban ábrázolta. Elég példaképpen csak Toldi dühkitöréseit s elbűdosását, dorbézolásokban föloldódó keserűségét, halálmegvető vakmerőségét s gyermeki megjuhászodásait, elnémulásba hanyatló túláradásait említenem. Szó volt már róla, hogy ha nagyon haragudott, nagyon hallgatott. Ez a dacba némuló megbántottság növekszik általános érvényűvé 1867 után. *A walesi bárdok* hősiessége abban jut kifejezésre, hogy nem énekelnek: ez a hallgatás lesz, a dicsőítés megtagadásán túlmutató, nemzeti jelentőségű tetté. Nem kitérés tehát, hanem hátat fordí-

tás: nem old meg semmit, de az egyetértők nevében is legalább némasággal tüntet.

Az igazi drámai hősök útját rendesen valamilyen megszállottság jellemzi: igazságuk hite, érvényesülésük szenvedélye, hivatásuk tudata.

Arany azért is volt drámai hős, mert látszatra mindennapi megszokásainak mélyén is ott hatott az a hivatáseszmény, amely a lélek nehézkedésének, a személyes becsvágynak már-már metafizikus távlatot adott: az az elvilágiasodott vallásos élmény, amely a kivételes egyéniség munkáját szolgálattá, áldozatát mártíriummá emelte. A szülői szeretet gyengéd érzelmességébe és a valláserkölcsi oktatás szép szólamaiba burkolva, a kifejezésben még némi naivsággal, a vallomás őszinteségében azonban már nem tétovázva fogalmazta meg 1850-ben *Fiamnak* című versében a tényt, hogy a már nem *ép* vallásos hit helyére, vagy erősödő társaként a „szegény költő” élő értékrendjében a „jobb haza” s az „erény diadala” lépett. A vallásos élmény effajta elvilágiasodását a korszak szelleme is sugallta: az Arany számára fontos nagy magyarok, Berzsenyi, Széchenyi, Kölcsey, Vörösmarty erre tanították, Petőfi cselekedeteivel is példát adott rá, hogy a költészetében megfogalmazott eszményekért az életet is áldozatul lehet vetni.

Arany értékrendjében mindvégig a legmagasabb helyet foglalták el az erkölcsi parancsok. Figyelemre méltó, hogy milyen heves pátozzsal s személyes megrendültséggel fogalmazta meg az irodalom erkölcsiségéről vallott felfogását az 1863-ban, a *Ko-*

szorú programjaként közölni kezdett *Irodalmi hitvallásunk*-ban.

„Bármily tiszteletre méltó egyéneket számlálunk is az írói karban: nem palástolhatni, hogy általában véve, néhány év óta lazul az irodalmi *morál*... úgy látszik, mintha nem minden íróban volna elég mély az *irodalmi méltóság és önhivatásának* érzete. Mint-ha némelyik könnyelmű játékot űzne a legszentebbel, és *hit és meggyőződés* nélkül az iránt, amivel foglalkozik, másodrendű érdekek szolgájává tené... E *morális* érzetet íróinkban ébreszteni, ez egyik fő feladat, melyet a *Koszorú* maga elé tűzött. Ebben vegyünk példát, először is, ama férfiktól, kik a század első felében, úgy szólva minden szellemi és anyagi buzdítás nélkül, egyedül önlelkük erejére támaszkodva, ha nem is minden tekintetben aranykorát, de valóban nagy fényű időszakát teremtették meg irodalmunknak... Bizonytalán méltó a munkás a maga bérére: ez a bér legyen *erkölcsi*, amely nagyobb s általánosb elismerésben, legyen *anyagi*, mely egy kis hasznocskában nyilatkozik... De baj volna, ha íróink az elismerést, szemfényvesztő eszközök által, a jó ízlés rovására s mintegy fogadott tapsoncok segítségével magokat hírbe lár-mázva keresnék; vagy ha szellemi alkotásaiknál nem annyira művek ideálját tartanák szem előtt, mint azon pár forintnyi díjat, melynek kiteremtése napi kötelessége a taligás lóvá aljasított Pegazusnak... az irodalmi méltóság, a hivatás érzete s írói *morál*... kifoly a művészi előállításra is... inkább szeretjük nem dicsekvő szókból érteni meg (az író)

hivatását, de kiérezni a makacs szívósságból, mellyel művészetén csügg, a lelkiismeretes gondból, mellyel tárgyait kezeli; a végrendeletből, mely inkább elégettetné az *Aeneis*-t, hogy sem csorbáival együtt adja át az utókornak... Hivatás érzelme írja Munkács sötét kazamatáiban rozsdával és vérrel jegyzeteit; hivatás érzelme sugall ódát óda után a falusi egyszerű nemesnek, ki évek hosszat rejtegeti szellemi kincsét, még sem szállja csüggedés; az áll őrt a szökevény fiúval egy soproni faköpenyeg unalmai közt.”

A személyiségét és művét meghatározó, költői működését, de egész pályáját egységbe fogó alapélmény, a „mandátum”, amelyet ifjúkorában gyanútlan lelkesedéssel, bár késlekedve, de mégis elfogadott, s amelyet aztán kivételes erkölcsi s alkotói magasságúvá művelt: a haza, aztán a nemzet szolgálata volt.

Ez hallatlan teljesítményekre sarkallta-segítette, ha maga körül érezhette a hivatást adó közösség egyetértését, de „Nessus-inggé” vált rajta, mikor azt kellett látnia, hogy tévedett, mert erő és körülmény nem tette lehetővé, hogy azt és úgy alkossa meg, amit s ahogyan ő látta mind a küldőt, mind a küldetést. E szavak és tartalmuk azóta vérben és szennyben egyaránt meghurcoltattak, részben visszájukra fordultak. Tehát nagyon is elhasználódtak, kiürültek.

Aranynak azonban, mint kortársai legjavának szent volt a haza és nemzet.

Temérdek színváltozásában is valóságos, az élet-

nek és fáradozásnak értelmet adó eszmény. A „pát-
ria” századokon át élő, de halott latin voltával el-
merevedett, kiélt és kinőtt szavát új magyar szóval
helyettesítette az a romantikus láz, mely átformálta
a megújulásra vagy újjászületésre készülődő töme-
geket: a hazá-val. A jót s rosszat, nagyszerűt és
aljasat egyaránt rejtegető jövő kapujában, akkor,
amikor a francia forradalom kiforgatta az évszáza-
dos hűbéri rendet sarkaiból, és eszméi világszerte
hódítani kezdtek, a „náció” is „nemzetté” lett.
„Hazafiság a nemzetiségnek”: a múlt század első
felében fölépülő magyar színházak homlokzatán ez
a felírás figyelmeztette a belépőket: a derék, de
előregedett patriotizmus helyére az új, lobogó he-
vű nacionalizmus lépett.

Már a *Toldi* diadala után, a felkavaruló vihar
Szalontáig elhatoló örvényében, írói tervek boldog
rajzásában, 1847. szeptember 6-án ezt írta Szilágyi
Istvánnak: „Szeretem a nemzeti költészetet, a né-
piesség köntösében még most, később majd pusz-
tán.” Akkor, Petőfi mellett, az emelkedő forradal-
mi mozgalom sodrában, e forradalom legfőbb er-
kölcsei igazolását a jogfosztott nép fölemelése jelen-
tette számára is. Később, a levert forradalom és
szabadságharc után, amikor minden erőt a nemzet
védelmére, a független önállósodás visszavívására
kellett egyesíteni, nyilvánvaló, hogy erre a föladat-
ra tért vissza Aranynek is fő érdeklődése. Vissza-
tért, mondom, mert hiszen egész pályáját a nemzet
szolgálatának kötelességtudása tartotta egybe. De
pályája végighúzódik a 19. századnak jóformán

egészén. A nemzet, azon belül is a magyar nemzet fogalma pedig ebben az időben igen lényeges változásokon ment át, s ezek a változások ott hagyták nyomukat az ő szemléletén is.

Miért válik el, lesz egymás kiegészítője vagy ellentmondó fele a haza és nemzet, a hazafiság s a nemzetiség fogalma a század folyamán?

Azért, mert a haza hagyományos vagy eszményi képzetkörében szerencsés esetben egybehangzó három vezető fogalom, a terület (államhatár), a népesség (társadalom) s a hatalom (állam, alkotmány) harmóniája itt, az egyenetlenül fejlődött Közép-Európában, vagy létre sem tud jönni, vagy újra meg újra megbomlik.

A terület kérdésköre változott nálunk legkevesebbet: az Erdéllyel történt egyesülés a történelmi Magyarország határain belüli korrekció volt, s ezt, józan belátásból, az abszolutizmus sem változtatta meg, csak némileg átrendezte.

A hatalom, az alkotmány alapképlete is állandó marad: Magyarországnak a *pragmatica sanctio*val elvileg elfogadott virtuális önállósága a Habsburgbirodalom külön alkotmánnyal rendelkező részeként csak a forradalom leverését követő másfél évtizednyi időre ad helyet a nyílt abszolutizmusnak, ahogy az ország is csak a trónfosztás utáni történelmi pillanatra szakad ki elvileg a Birodalom egységéből. Még az országos reform radikális vezetőinek nagy része is ezen az egységen belül keresi a társadalmi fölemelkedés, az osztályos vagy nemzetiségi érdekérvényesítés útját. Az a körülmény

tehát, hogy az országot egy határain kívül székelő hatalom irányítja, s a hazai érdekeket csak a vele folyó alkuk kereteiben lehet érvényesíteni, az egész század folyamán változatlan marad.

Hogy másként kelnek föl, egyezkednek s kötnek alkut az ország lakosságának uralkodó, uralomra vagy önállóságra törő osztályai, rétegei, népcsoportjai, az persze nemcsak a birodalmi és a hazai politika viszonyaitól, hanem a világerők játékatól is függ: a hazai erők csak akkor tudják mozgásterületet megnövelni, amikor a Monarchia nemzetközi tekintélye csökken vagy meginog.

Hogy a „pátia” szembekerül a „hazá”-val, annak a soknemzetiségű, kintről kormányzott s a feudális alkotmányhoz egyszerre ragaszkodni s belőle kilábolni kényszerülő reformkori Magyarországon sok oka és következménye van. A fejlődés folyamán kiderül, hogy a soknépű Hungáriában a magyarság csak a legnagyobb kisebbség, hogy a társadalmi igazságtevést s a gazdasági fejlődést akadályozó ősi alkotmány egyszersmind a függetlenségi törekvések „a magyar elem elsőbbségének” legfőbb érve. Az országon belüli igazgatást, érintkezést, politizálást, úgy-ahogy biztosító latin nyelvet nem lehet ugyan az egész társadalom modern művelését szolgáló tömegnyelvvé, anyanyelvvé tenni, de a magyart is csak erőszakkal. A német hivatalos nyelv erőltetésénél országszerte tehát alig kisebb ellenkezést vált ki a magyar nyelv elfogadtatása.

A közvéleményben ezért rendkívüli mértékű zavar alakul ki. Az egymásnak ellentmondó, de egy-

mással birkózókként összefonódó vélekedéseket, indulatokat, hagyományörző s haladáskívánó szenvedélyeket itt talán elég lesz olyan jelszavakba foglalnom, melyek az országos vitákban általános vagy sajátos érdekeket kifejezve megfogalmazódtak, vagy a kor ismeretében megfogalmazhatók.

Az ősi, rendi alkotmány a magyarság vára – hangzik az egyik jelszó, s a másik így felel: Hungaria alkotmánya csak rendi megkülönböztetést ismer, de nem nemzetit; Magyarország nem volt, hanem lesz, így az egyik, s a másik: Magyarország azáltal lesz, hogy volt; csak a Birodalom szélárnyékában megújult, fölkészült magyarság vívhatja ki függetlenségét, s állhat meg önállóan: ez az egyik lehetőség, s csak független, önálló nemzet világában lehet jól végrehajtani a szükséges reformokat: ez a másik. Kurucok és labancok évszázados kényszerbirkózása alakította ki azokat a – jobb szó híján – „sorsszerű” ellentmondásokat, amelyek a 19. század európai váltoásaiban oly sajátos színvetet kaptak Magyarországon, melyek szembeállították a „magyar nemzet” híveit a „natio hungarica” őrzőivel, s persze sok mással is.

2

„A XIX. századon átívelő magyar életpályák majd mind háromosztatúak”, kezdi Deák Ferenc három politikai korszakáról írt kitűnő tanulmányát Szabad György, s mindjárt megadja e „trimorfizmus”

magyarozatát: „Azzá tette őket a Magyarország polgárosodásáért folytatott küzdelem előkészítésének, megvívásának és félmegoldásba torkolló kifejletének egymásra következő három szakasza.”

Úgy gondolom, hogy azok a mondatok, amelyekkel a tanulmány szerzője Deák szerepváltozásainak szakaszait jellemzi, némi általánosítással valóban a hazai fejlődés egészére is alkalmazhatók. Bizonyos, hogy a század e hármasként tagolódásának köztörténeti fő fordulópontjait 1848–49-ben s 1867-ban kell megjelölni.

„1848 tavaszán a polgári alkotmányos önkormányzattal bíró Magyarország új társadalmi és politikai berendezkedésének alapjait Deák – a »joggyarapító« – tevékeny közreműködésével rakták le”: Szabad e mondata a reformkor minden haladó szellemű törekvésének akkor elérhető legfőbb eredményét jellemzi. Közismert tény, hogy a felvilágosult, az egész nemzet polgárosodását szorgalmazó s a nemzet törzsét alkotó rendi elemeket is magával ragadó liberális értelmiség hamarosan nyíltan is szembekerült a természetes fejlődést zavaró, föltartóztató három főerővel: 1. a rendi kiváltságokat az „ősi alkotmány” törvényeivel védő hazai maradisággal; 2. a külön nép voltuk jogán maguknak is önállóságot követelő nemzetiségekkel s; 3. főként a nemzeti függetlenségi mozgalmak előretörését, sőt: rossz például szolgáló nagy sikerét nem tűrhető, államcsínyre is kész s az egyensúlyt kívánó világhatalmakat maga mögött tudó birodalmi politikával. Ez utóbbi a kivívott eredmé-

nyekkel szembeforduló belső és külső erők segítségével el is taposta a magyar forradalmat és szabadságharcot.

Az abszolutizmus – amellet, hogy a vívmányaik védelmében fegyvert is fogó rétegeket megharmadolta – a szükséges reformok egy részét – egyebek közt a jobbágyfelszabadítást – a maga szája íze szerint s főként a nyugtalan „magyar elem” rovására végrehajtotta, erőszakkal, mindenfajta nemzeti alkotmányosság látszatát is elhárítva vagy a szükséghez képest itt-ott megcsillogtatva, biztosította a birodalom vélt érdekeit. Így a fönmaradás érdekegységében szükségképpen egyesítette a nemzeti erőket s ezek legfőbb, mert a lehetőségekkel tántoríthatatlanul számoló képviselőjévé emelte Deákot, a „jogvédőt”. Szabad zárótétele éppen ezért ebben az esetben is általánosabb érvényű: „Deák irányadása az új önkényuralomnak alávetett ország számára: második felirati javaslata nemes pátoztól áthatott végszavában fejeződött ki s egyben azokra is korlátozódott: »Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött... mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.«”

A belső s külső erők játéka mindkét fél alkukészését erősen befolyásolta. A nemzeti ellenállás erőinek megcsappanása, Széchenyi, Teleki öngyilkos-

sága, nem egy kimagasló másodvonalbeli szellemi vezető – köztük Madách – halála, kidőlése s az a körülmény, hogy a gazdasági válsággal küzdő s igen súlyos katonai vereséget szenvedő Monarchia, mint az európai egyensúly egyik biztosítója mégis fontos szerepet kapott a világpolitikában, arra készítette a „jogokért jogokat áldozó” Deákot, hogy az alku magyar föltételeinek megszabásában megcserélje az elsőbbséget, s az 1848-as alkotmány megőrzésének helyére „a birodalom szilárd fennállása”-t tegye, azzal, hogy ennek biztosítására az 1848-as alkotmány „múlhatatlanul megkívánt” megkisebbitése is lehető legyen.

A birodalmi hatalom ezt már elfogadta tárgyalási alapnak, s a nem hosszan tartó, de kemény alku nyomán létrejött 1867-ben a kiegyezés, amelynek Deák maga is inkább csak bábája, mint megalkotója lett. A kiegyezés utáni évtizedben pedig hamarosan látnia kellett, hogyan válik újra egyre kérdésesebbé még a szentesített megállapodások érvénye is: pártja foglyaként, súlyos betegen, reménytelenül szállt sírjába. „A joggyarapítóként és jogvédőként legnagyobbjaink közé emelkedett Deák jogokat áldozó politikájához fűzött legfőbb reményei illúzióknak bizonyultak” – zárja tanulmányát Szabad György. S ez nemcsak a reménytelenül bekerített vezérre vonatkozik.

Vonatkozik, persze, személyre szabottan, Aranyra is. A költőt az a nagy nemzeti reformmozgalom emelte ki az ismeretlenségből, amelynek Deák az ő színre lépésekor már egyik vezére volt.

Mindkettőt ez a mozgalom nevelte, kivételes önművelésre serkentve s a maga szolgálatára rendelve; mindkettő a nemzet igaz ügyének szolgálatában égett el, töredék életművet hagyván maga mögött; mindkettőt főként a szolgálat vállalása jellemezte: a nemzeti közösség java rétegének kívánságát akarták teljesíteni, nem a karrier fényes magasságaira vágytak mindenáron fölhágni. Mindkettő a békés, erőszak nélküli változtatás embere volt, még akkor is, amikor sorsfordító vállalkozások részeseiként – sugallóiként – forradalmi jelentőségű célok elérésén munkálkodtak. Aki szereti a történelem fordulóit sorsszerűnek nevezni, bizvást ilyennek nevezheti, hogy a politikai vezér és a költő útja életük igen fontos szakaszaiban találkozik, sőt összefonódik. Deák hívja Pestre, fogadja barátságába a költőt, támogatja törekvéseit; a költő mondataiban nemegyszer csillannak meg Deák gondolatainak visszfényei. S szinte törvényszerű találkozás: a *Húsvéti cikk* évében, 1865-ben hagyja abba Arany a szerkesztést, s lesz az újjászervezett Akadémia elnémult főttkára.

Jellemző, hogy Arany, aki a szívós parázslásból hevesen lobogó, elfojtott s rövid időre szóló végső föllángolás után kihunyó romantikus-liberális reformkor legpéldaszerűbb s legmélyebb költője volt, hogyan viszonyult e korszak karizmatikus nemzeti nagyságaihoz.

Széchenyit mindvégig nagyra becsülte, műveiből, közéleti szerepléséből ismerte s neki szentelte vitathatatlanul legnagyobb szabású ódáját. Kos-

suthtal, a szónok-agitátorral egyszer találkozott – akkor, amikor a dühösen kiábrándult Petőfivel is utoljára –, kormányát követte Debrecenbe, s a maga eszközeivel szolgálta is, de elszakadt tőle, s költőként a nemzeti illúziók csődjét tragikomikusan ábrázoló *A nagyidai cigányok*-ban önpusztító keserűséggel torzképezte le. Dermesztő belső számkivetettségében Deák emberei nyúltak utána, s – bár Teleki híveként s ennek öngyilkossága után csak kényszerű alkalmazkodással – hozzá csatlakozott, öregkorában baráti köréhez tartozott. Legmélyebb nemzeti ódájában a *Magányban* címűben 1861-ben emelte először nemzeti szerepének magasságába – „Vár tétován a nép, remegve bölcse” – s egészen személyes költőarcképet kezdett róla 1877 után, amikor már mindketten törődötten szenvedtek az „impertinens dicsőségben”, de a magánhasználatra írt verset töredéknek hagyta. A negyedik „szövetnek”-szellem, Petőfi: egész életét s költészetét végigkísérte. 1879. január 23-i dátummal írta be a *Kapcsos Könyv*-be utolsó végigvitt versei közül talán a legmegrendítőbbet, a *Harminc év múlva* címűt s benne ezt, a Széchenyi-óda alap gondolatát végső bensőséggel barátjára is alkalmazó strófát:

*„De így is, az évek haladó terhével,
Mely minket elaggít, te gyarapulsz névvel,
Amít adtál, abból semmi sincs elveszve:
Fíról-fíra szállsz te, mint egy közös eszme”.*

Azt gondolom, hívebben jellemezzük Arany nemzetfelfogásának mibenlétét, azonosságát megőrző árnyalódását, ha inkább e karizmatikus nemzeti nagyságok vonzás- és hatáskörében mint a korban ható politikai irányzatok elvontabb fogalmisággal körülírható hálózatában helyezzük el. „Haza”, „nép”, „nemzet”, ahogy ő értette, inkább élményeiből, érzésvilágából született, s csak később, a szükséghez képest keresett fogalmi kifejezést. A személyes kötődés, az erkölcsi sugalom erősebben meghatározza nemzeti eszmevilágát, mint valamilyen társadalomtudományi tan, pláne politikai taktika.

Mindvégig szabadelvű volt; 1845. aug. 1-én ezt írta Szilágyi Istvánnak: „Én magam most is szabadelvű vagyok, de fájdalmasan hat rám érezni, hogy nincs *e megyében* elvrokonom. Meglehet, nekem különös fogalmaim vannak a szabadelvűségről.” Az ő liberalizmusa is azokból a forrásokból táplálkozott, amelyeket a francia forradalom nyitott meg. Ez a szabadelvűség ugyan, angol és német szűrőkön áthatolva s hazai korlátokba ütközve, idővel elveszítette forradalmi hevességét, de mindvégig megőrizte demokratizmusát. Magyarországon még a birodalmi hatalommal s a rendi korlátokkal is meg kellett ütköznie: így vált részben az angol mintánál konzervatívabbá, részben, a francia ősforrásokra visszahajolva vagy az olasz mozgalmakhoz kapcsolódva, újra forradalmivá.

Arany liberális nemzetélményét meghatározta az az életrajzi körülmény, hogy a színmagyar, ne-

mesi jogaiért perlő, gyakorlatilag azonban taksás-jobbágy hajdúvilágban nőtt föl: olyan egymást marva is zárt társadalomban, amely büszke volt rá, hogy eredetét a honfoglalásig visszavezető ősi magyarsága jogán övé az elsőbbség a településen is, meg a hazában is. Ettől az alapvető meggyőződésétől a költő akkor sem tért el, amikor nehéz és fölemelő tapasztalatok egyaránt arra készítették, hogy a kérdést sokkal árnyaltabban szemlélje. Lényegében egyetértett azzal a fölfogással, amelyet Madách, már az abszolutizmus idején *A civilizátor* című darabjában mutatott föl a költői ábrázolás tömörítő, megjelenítő erejével. A tanyát a civilizáció jegyében előzőnlő svábbogarak ellen a magyar köznemes gazda őrzi meg: nem első az egyenlők között, de feje a többféle nemzetiségből – köztük a magyarból is! – összekerült családnak.

Arany, bár hivatalai után szülővárosában „nemzetes úr”-nak szólították, az országos politikában voltaképpen 1860-ig nem vehetett részt, mert ott „nemtelen”-nek, Kőrösön hozzá még „jöttment”-nek is számított.

Az ellentmondást költői módon oldotta föl, amikor azt ábrázolta, hogy a paraszti életbe viaszozított, megcsalt kisebbik fiúnak nemcsak „sok máj”, de a jogaiba való visszahelyezés is adatott vala a *Toldi*-ban. Hogy a valóságos nemzetről is így gondolkodott, bizonyítsa itt csak Petőfinek írt néhány sora: „bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők

igénytelen gubája alatt rejlik” – írta már 1847. február 28-án, s aztán május 27-én „ez a számtalan nagy szám, mondom, magáénak / szívveréből szakadtoknak vall”. Emögött az a meggyőződése élt, amelyet a népnek írt egyik politikai cikkében, a *Nép barátja*-ban ki is fejtett: régen az Árpádok s Mátyás király korában az egész magyarság nemes volt. Az egykor egységesnek vélt magyarság szolgaságba taszított részét, a jogtalan népet kívánta volna tehát a nemzeti reprezentációnak abba a szerepébe visszaemelni, amelyet később s még az ő férfikorában is a megromlott, elidegenedett nemeség játszott.

Ez bizony a nemzetnek nagyon is költői elképzelése volt, de megfelelt Arany érzésvilágának és gondolkodásmódjának.

Kezdetől fogva idegenkedett a gyakorlati politika „szárazságától”; *Az elveszett alkotmány* írójaként is kívülre húzódva, gúnyolódva, fölháborodva nézte a közélet tumultusát, s azok a vezérelvek, amelyekkel a „kicsinyeket és együgyűeket” ellátta volna, tisztán eszményiek voltak. Költőként lépett ki a nyilvánosság elé; Petőfit nem utolsósorban azért is szerette oly nagyon, mert költőként nyújtotta feléje jobbját, és erősítette meg hivatástudatában. Itt újra emlékeztetnem kell rá, hogy *szépiróként* vállalt szerepet a *Nép barátja* szerkesztésében, a Kisfaludy Társaságban, s még az Akadémián is a „*széptudományi osztály*” tagja lett. A gyakorlati politikával is úgy járt, mint a színészettel: az 1848-as választáson beugrott, hogy képviselőnek jelöl-

tesse magát; kudarcai után pedig mindvégig csak erősen érdekelt nézője, de nem résztvevője maradt a politikának éppúgy, mint a színjátszásnak.

A valóságos élet megismétlődő sérülései elől először a „közönséges ember” sorsát vállaló közéleti érdektelenségbe, a példás fegyelemmel végzett hivatali munka védfala mögött meghúzódó magánélet egyszerű világába vonult vissza. Ekkor már lázadás nélkül vállalta a munkára termett-nevelődött ember mindennapi kötelességteljesítését. Ezt a szorgalom-erkölcsöt konokul őrizte akkor is, amikor ki kellett lépnie a közszereplésbe, de egyre tágasabb, határozottabb tartalommal építette e fölé költészetének mennyországát és poklát. Ennek meghatározója tehát nem a valóság volt, de annak égi mása. A költészet adott neki hivatáseszmenyt, a mindennapok hiányosságán, a „valóság skeletonjának” el-elrémitő látványán túlsegítő erőt. Ennek világában, ha ismerte is határait, törvényeit, mégis ő volt az úr, legalábbis nemes, fölemelő, megváltó álmainak, teremtő képzeletének gazdája.

A „szent hazáról” s az igazi nemzetről kialakult képe – bár a vezérelvekben egyetértettek, s Arany sok mindenben követte is Petőfit – kezdettől fogva eltért a heves ifjú lángész fölfogásától. Reformkorkunknak – szó volt már róla – meghatározó vonása volt, hogy benne egyszerre s szétválaszthatatlanul összefonódva folyt a küzdelem a társadalmi változtatásért meg a nemzeti függetlenségért. A hagyományra épülő s a radikális reformeszmék erőjátékában Petőfi a gyökeres változtatást, Arany az ősi

elemek megőrzését is kívánta; pontosabban: egy valamikor valóságosnak hitt patriarchális – divatosabb megjelöléssel: paternalisztikus – nemzeti egység visszaállítását; mindkettő voltaképpen a maga utópiáját. Érthető, hogy Petőfi növekvő lázában minden rabszolgánép szolidáris forradalmának látomásáig lépett előre, Arany pedig, főképpen a levert forradalom után, magáramaradása idején, a pusztuló nép Ossziánja, aztán pedig az ősi forrásaira visszahajló, vagy azokat megkereső, esetleg újratemtő nemzet költője akart lenni.

3

Amíg hitt benne, hogy ilyen nemzet volt és lehet, minden erejével ezt kívánta szolgálni.

Az ijedelmet, hogy Herder történetbölcseleti jóslata halálra ítélte a magyarságot; a reformkor kezdetén kialakult válságpánik növelhette nagyra: Herder ugyanis csupán a testvértelen *nyelv* kihalásának lehetőségét mérlegelte. Akik a kérdést mélyebben átgondolták, főként s legnagyobb hatással Kölcsey, abban látták a nemzethalál fenyegetésének okát, hogy a magyar művelődés, a „nemzeti szellem és jellem” nem fejlődhetett szerves természetességgel, az európaivá lett magyarság lángját idegen oltárokon idegen szellem lobogtatta föl: az ősi értékek tehát elkallódtak vagy elsüllyedtek. Arany ezeket az értékeket is kutatta a népköltészet világában: patriarchális-utópisztikus történelem-

szemlélete nemcsak készítette rá, hogy a valaha egységes magyar „törzsök” emlékeit keresse a nemzeti hagyományokban, de azt is sugallta, hogy ezek megtalálhatók vagy újraéleszthetők, ha kell: megteremthetők. Ez különböztette meg az ő népiességét Petőfiétől s főként a petőfieskedőktől. Ilyenfajta népi gyökerű fejlődés mintáit vélte megtalálni a görög, az angol s részben a német költészet történetében.

Ezekről a kérdésekről sokszor, változó összefüggésekben szót ejtett, legtömörebben talán Ráday Gedeonról szóló tanulmánya elején.

„Kétségkívül nagyobb nyereség lett volna költészetünkre, ha nem mintegy felülről lefelé, törül szakadva, vagyis inkább a törzstől soha el nem szakadva (olyanforma eszmét akarok kifejezni, amit a német »urwüchsig«-nek mond), tehát mindjárt eleinte a néptől fejlődik. De a fejlődés e neme az újabb korban, midőn nép néppel érintkezik, igen ritka s majdnem példátlan; oly körülmények kellene hozzá, mint hajdan a görög nemzeté, mely előbb, mint a környező népekkel érintkezett volna, előbb, ami fő, hogysem kész mintákat látott volna maga körül, megveté hitregéjét, költészete alapját, s már ama szürkületben, mely a mondai és történelmi kor közt borong, egy Iliásszá képezhette a vándorlantosok énekeit. Semmi sincs ehhez hasonló az újabb korban, hanem ha Angliát említjük, mely elzárt szigeti helyzeténél fogva némileg szintén önálló, alulról fölfelé irányzott fejlődést mutat, vagy legalább a kívülről vett hatás összeolvad az

életteljes belső mozgalommal, oly üdvös harmóniában, hogy megmaradnak a valódi nemzeti költészet föltételei. A többi minden európai nemzetnél megszakad e magából fejlődés fonala: még ahol oly nagyszerűen indult is, mint a Nibelungok és Cid honában. Később, a klasszikai műveltség befolyása alatt támad aztán közöttük Dante, Corneille, de a görög Homérosszal párvonalba csupán egy lángész tehető, az angol Shakespeare. Nálunk is úgy hozta a sors, hogy megszakadjon eme belső fejlődés, hogy innen-onnan ellesett példákon tanulhassunk verset írni; s ha már az utánzások iskoláját kellett megfutnunk: jól történt, hogy a zászló többnyire oly férfiak kezében vala, kik osztályuk műveltségénél fogva szélesebb látókörrrel bírtak, mint a korlátolt tömeg.”

Ez a részlet abban az írói arcképben olvasható, amelyben nemcsak a szervesen nőtt nemzeti költészet történelmi lehetőségeiről kialakított véleményét fogalmazta meg a költő-szerkesztő, de újra megerősítette ezen belül a nép költészetének kezdetben is elképzelt szerepét, úgy, ahogy az akkorra már a kor vezető irodalmi embereinek értékrendjében megjelent: mint egyik forrása, lehetséges példája a műveltek nemzeti költészetének. Addigra jobban kikristályosodtak a nemzeti költészet újratemtéséről vallott felfogásának lényeges mozzanatai is. A hatvanas években átalakult a „nép”-ről vallott felfogása s ezzel megváltozott még 1848-ban vallott „régí kedvenc eszméje: költői hatást gyakorolni a népre”. Higgadtabb, pontosabb lett

világirodalmi tájékozódásának értékrendje is. Eszménye már nem kizárólagosan a görögség s annak is számára legfontosabb költője, Homérosz volt; előbbre nyomult az angol költészet is, s annak az ő számára – mint írta – egyetlen, Homérosszal egyenrangú lángelméje, Shakespeare.

Érdemes ekkori fölfogását szembeesíteni a színre lépés, a Petőfivel való találkozás idején megfogalmazottal. Az árnyalatnyi eltérés lényeges!

A higgadt Szilágyinak ezt írta: „Azt akarom mondani, hogy a népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közt, s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldi*-t írtam, s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet!” A „Macbeth diadálnap”-ját ráviharzó Petőfinek: „Önnek elveit a nép és költészete felől forró kebellem osztom... Nemzeti költészetet csak azontúl remélek, ha előbb népi költészet virágzott.” S második levelében, a maga eposzirói szerepén tépelődve: „Eposzt ez utóbbi vér (ti. az idegenből jött szolgák, akik úrrá lettek) nem érdemel. Az elsőnek (ti. annak a régi »durva, nyakas, megigázhatatlan«, de szolgává kényszerített népnek) akkor Homér kellett volna – most Ossian, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök erényeire visszaemlékeztetné...”

Az idézett helyen Osszián még nem több megvillanó szereplehetőségnél. Ha szíve mélyén magára gondolt is a népet sirató költőt idézve: nem utánozni akarta volna, hanem inkább a maga jóra

intő költészetének nagy hatású hasonmásául választani. Egész költészetének mélyén ott áramlik a minden dolgok hiábavalóságának fölérősödő, de mindig visszafojtott érzése. Ez talál kifejezést, a nemzeti s egyéni lét veszélyeztetettségének megnövekedése idején az Osszián-példa hitelesítő erejével. Ekkor tán népe Ossziánjának érezte magát. De Kaledónia népénekese éppúgy főként eszméltető s hitelesítő sugalommal szolgált, mint Hellászé: nem a költő pályáját fordította meg, csak műveinek színezetét befolyásolta.

Az ossziáni hangszínezet néhány eleme fölsejlik már a *Toldi estéjé*-ben, teljes erővel azonban az összeomlás utáni magánosság idején tűnik fel; az *Ősszel*-ben Arany – az egykori homerida – egyértelműen magára is veszi ezt az Osszián-szerepet. Hogy nemzeti balladái tónusának kialakításában igen fontos helyet kapott az ó skót minta, láttuk már. Hogy lírájára is hatást tett, jelezhetik a Bulcsu Károly költeményeiről írt s a *Szépirodalmi Figyelő* első évfolyamában, 1860-ban megjelentetett bírálatának következő mondatai: „Isten óvjon, hogy ez átkos időszak (az abszolutizmus) szószólója legyek: de az tény, elvitatni nem lehet, hogy a költészet sohasem hatott nálunk kevesebb hűhóval és így annyira saját nemes eszközeivel, mint ép e szomorú napok kezdetén. Elég volna csak néhány költeményre hivatkozni, mely mint titkos-fájdalom sajgott keresztül az ország egyik szélétől a másikig; noha a hatás eszközei nem valának a költészet határain kívülről szedve.”

Németh G. Béla kimutatta, hogy Arany itt főként a maga akkori verseire gondolt: „valamennyi szóbajöhető költőé közül egyedül az ő, Arany akkori költészete, nagy lírai fellendülése adott egyrészt akkora *mennyiséget*, amelyen már számba lehetett venni egy irányzat ismérveit, jellegzetességeit, s adott másrészt olyan szintet, amely kezeskedett ez irányzat, az ismérvek, jellegzetességek példaként állítható értékéről”. Arany a „babiloni vizek” elégiájának nevezi, s bizonytal ott van e költészet sugalmazói közt a Biblia is; de ez nagyon is lehetővé teszi az Osszián-szerep megerősödését, főként, ha tudjuk, hogy Arany, a maga, a forradalmat túlélőként is kibontakoztatott, nemzeti költészetének megkoronázásául, azt a bizonyos ősi, hősi, nemzeti epikát szánta.

Ragaszkodása a szerves fejlődés már jellemzett gondolatához, egyre jobban elhatárolta a magyar s a világirodalom egykorú – és sokban elvtelen – mozgásától. Úgy tapadt ez alapeszméhez, mint valamelyik beidegzett szokásához, adott szava szentségéhez, olyan gondolatához, melyet egyszer már kötelező erővel kifejtett, s melynek igaz voltához egyaránt keresett érveket a maga erkölcsi értékvilágában s a világirodalomban.

A maga világában: mintha ő is Deák rendíthetetleniségének azt az alapját fogadta volna el, amellyel ez híres felirati beszédét indokolta: „Tisztelem én a közvélemény hatalmát... tudom azt is, hogy izgatót időben gyakran fölötte nehéz elhatározni, mi a valóságos közvélemény, mert minden ember haj-

landó közvéleménynek tekinteni azt, amit óhajt... De van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem... önlelkiismeretem.”

Igazi nemzetnek azt tartotta Arany is, amelynek eszménye az ő lelkében élt, amelynek jegyében költőként is lelkesült, letört, bírált s reménykedett. A görög példa lassan a mítosz messzeségébe vagy a klasszika-filológia illúzióromboló pozitivista aprómunkájába veszett. Az angol azonban jó tanulságokkal szolgálhatott, mert hiszen aktuális volt többféleképpen is.

A Ráday-arckép idézett részletében Homér mellé, láttuk, Osszián helyére már Shakespeare lépett – aki egyébként szintén igen mély hatással volt Aranyra. De ha a bíráló vizsgálat akkorra már kétségbe vonta is Osszián hitelességét, nem vonhatta kétségbe – legalábbis Arany számára nem – szerepének jelentőségét. Idézett nyilatkozata egész szerkesztői szemléletét kifejezte: az angol irodalom fejlődését munkatársai is, amennyire kivehető, a népi-nemzeti alapból szervesen kinőttnek tartották. A *Régi dán balladák*-ról szóló ismertetésben azonban még ilyen mondatok voltak olvashatók az angol *Athenaeum*-ból átvett részletekben: „míg nálunk – írta az angol szerző – Dryden, Pope, Dorset megelégedtek a tömjénnel: az együgyű és hiszékeny Vedel pap, a távoli Uranibergben, oly valamit hozott létre, mi végeredményben egy nemzeti irodalom megalapítása volt. Ez fejt meg, hihetően, a titkot, hogy Dánia maga teremte magának klasszi-

kai irodalmat, és hogy merőben kikerülte a balul értett görög és római mythológia árját, oly nemzeti irodalmat hozván létre, melyet nem igen ért, s igaztalanul becsül le Európa déliebb része”. Az Osszián-láz utáni kiábrándulásban osztozó, jól tájékozódott angol bíráló a dán példára nyilván azért gondolt vágyakozva, mert szakmai tájékozottsága mélyén még mindig ott hatott az egy töről sarjadt s szervesen nőtt nemzeti irodalom romantikus utópiája.

Arany előtt is ez lebegett. A dán Vedel pap balladáinak angliai párját láthatta tehát valamikor az „ancient”, a régi skót balladákban meg Osszián hősdalaiban, s úgy vélhette, hogy ha azok egy fontos történelmi szakaszban az angol közvélemény vágyaiban élő történelmi folytonosság hiányzó láncszemei voltak, egy olyan hazai költészet erősítő mintái is lehetnek, amely nyíltan, hiteles alkotásokkal vállalhatja a megkeresett gyökereiből táplálkozó nemzeti költészet megteremtésének hivatását. Ennek főműveként próbálja meg tehát a törmelkeiben föllelhető, kikövetkeztethető s a nép emlékezetével hitelesített naiv nemzeti epika újratertetését. Egy valóságos, a tizenkilencedik század derekán élő és alkotó magyar nemzeti költő hiteles művét, aki úgy nőhet ki a népét elsirató magyar Osszián szerepéből, hogy megkeresi a magyar nemzeti költészet összefüggő hagyományának jó örökségét is: a biztatót, erősítőt.

„A magyar költészet – kezdte Szabó Dávidról írt írói arcképét – azóta, hogy írott emlékei vannak, le

a múlt század közepéig, egy szakadatlan folyamat képez.” Ezt a folyamatot régóta kémlelgette, s hogy alaposan megismerte, számára fontos értékeit „vérré tanulta”, ismétlem: a nagykőrösi évek ajándéka, s hogy élt is velük, első fővárosi éveinek bizonyágtétele. Ezért is szokás őt a magyar költészet történetében az első nagy összegezőnek nevezni. S ha összegezésen nem a gyűjtögetett elemek összeenyvezését, hanem egybeszövődését értjük, ez igaz is. Valóban a magyar költészet múltjából meg tudott mérni, meg mert tanulni mindent, amit elérhetett, s képes volt fölhasználni azért, hogy „tökélyesbítve” a szerves fejlődés részévé tegye.

A történelmi elemeket a népiek mellé emelni, sőt velük egybeszövődve értékesíteni: kezdettől fogva lényeges törekvése volt mind költői gyakorlatának, mind eszmélkedésének. A *Toldi* népies elemeivel egyenrangúak a történelmié, s hogy első kiemelt „irányának”, a népiességnek történeti fejlődésmentét is megrajzolja, arra többször is tett kísérletet. Az 1860-as évek elején keletkezett *A magyar népdal az irodalomban* című tanulmánytöredékében – Kölcseyhez, Erdélyi Jánoshoz kapcsolódva, de saját tapasztalataival is megerősödve – ezeket írta: „a tanultak költészete eleinte ... kevésbé volt még *tanult* arra, hogy *öntudattal* a néppoézist vegye alapul... Ez *öntudatlan népiesség* lengi által régibb írott költészetünket, anélkül, hogy ... a néppoézi *lényegének s belső formáinak* valami hatását vennők észre az írástudók szerzeményein... Petőfivel egy új törekvés indul meg: a magyar nemzeti dalt a

népdal alapján fejteni tovább, felhasználni a csírárt, melyből a nemzeti műpoézis legtermészetesebben hajthatja virágait.” Voltak, akik a népiesség válságának emlékét látták e fontos – és keletkezése idején sajnos közzé sem tett – töredékben, holott csak azt bizonyítja, hogy Arany a népiességet történeti kibontakozásában kívánta beszervíteni nemzeti koncepciójába.

De a klasszikusokhoz való kapcsolódását is. Erdélyi János azt tanította a népköltészetéről, hogy abban az általános emberi mondanivaló a klasszikusokhoz mérhető érvényességgel fejeződik ki. Arany hajlott rá, hogy megfordítsa a hangsúlyoknak ezt a rendjét: a nép világában megőrzött költői anyagot a klasszikusok alkotó elveit alkalmazva kell tökéletesíteni. Történelmi örökség és népi teremtőerő akkor lesz a nemzeti költészet sajátos értéke, ha a klasszikus művekben megtestesülő belső formához, minőséghez emeltetik, ahogy a világirodalom általános emberi értékvilágának is azzal ad nemzeti jelleget, hogy szervesen belenövekszik, megőrizve a maga természetét.

Mindez azonban csak az egyénileg létrehozott művekben valósulhat meg. Ez Arany meggyőződése, s ezért ragaszkodik kezdettől fogva az „individualizálás elvéhez, minek az ember csak a nevét tanulja meg az esztétikából, a többit maga csinálja”, ahogy Szilágyinak írta 1847 végén. Akkor még úgy tartotta: „az esztétikát csak érezni tudom valamely műben, kifejezni nem”. Később sok mindent ki tudott már fejezni, de talán soha nem hitt igazán

abban, hogy teljesen hasznosíthatja a magas, elvont esztétikai elmélet tanításait a maga gyakorlataiban. Abban a már idézett levélben, amelyet 1853 februárjában írt Pákh Albertnek, s amelyben „paraszt-esztétiká”-nak nevezte a magáét, az olvasható: „Nekem a szép szép minden alakban”. De hogy mi a szép, csak mellékesen, inkább gyakorlati, oktatói használatra fogalmazta meg. Jobban szeretett művekről, irányokról, fejlődésmenetekről beszélni; a szépről tehát mintegy a valóságban ható, megnyilatkozó fejlődményről szólt, amely éppolyan sokféle alakban valósul meg, mint a természet. Az igaz, jó, szép harmóniás egységet mércéül állító, a *Revue des deux Mondes* képviselte irányban uralkodó tan idegen volt Aranytól; főképpen úgy, ahogy Gustave Planche megfogalmazta, ahogy a kor „művelt polgárságá”-nak műértésében, s az egyetemi esztétikában akadémizmusá üresedett.

Költői világszemléletének alapgondolatát – amelyre egyébként árnyalatnyi változtatásokkal számtalanszor visszatért, hiszen az egész korszak egyik lényeges dilemmájával foglalkozott – úgy gondolom, abban a kivételesen tömör töredékben fogalmazta meg szerkesztősége idején, amelyet csak fia adott közre a *Töredékes gondolatok* III. részében.

„Minden igaz költészet *ideál*. Az, ami *reálnak* mondatik, kívül esik a költészet határán. Különbőség csak az, hogy amit ideálnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani, általánosságban maradni, ezért egy-

hangú és szükkörű lesz; vagy csak olyat és annyit vesz föl az idő- s esetszerüből, melyet és mennyit évezredek szentesítette hagyományai engednek: innen egyoldalú. Ellenben azon költészet, mely reál vegyületűnek mondatik, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst (speciale), például nemzeti, népi, sőt egyénit is, de nem mint *lényeg*et, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem mint formát, melyben nyilatkozik. Ezáltal köre kitágul, hangja ezerféle változatot nyer, s megszabadul az egyoldalúságtól. De ha lényegét nem az *idea* teszi, ha a *res* külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé!”

Igazi nemzeti költészetet nem tudott tehát elképzelni eszmei tisztultság, „ildom” nélkül (Széchenyi kedvenc szava). Bár mindennél többre tartotta a természetességet, kedvét lelte Arisztophanész pajzánágaiban, s megvédte Shakespeare „durvaságait”, azt, amit kora illetlenségnek tartott: kipontozta. Hogy egy nagy költő rangjának kijelölését optimizmusa vagy pesszimizmusa, szabadszájúsága vagy választékossága befolyásolhassa, erélyesen elhárította, de – mintha csak saját riadalmaikat érezné újra – így figyelmeztette Tompát néhány túl sötétnek talált verse miatt: „ez a pár szakasz oly mélység fölött lebeg, hol féltjük az embert. Állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé, s óvakodjék ott járni”. Az úgynevezett „üres szóművészetet” sem kedvelte, de valóságos áldásnak vélte volna egy oly „virtuóz verselő” jelenlétét a kor „lágyan kötött”, pongyola szövegekkel jeleskedő

költőcskéi között, „ki megmutatná, mire képes a magyar nyelv, mennyi erő, hajlékonyság, zöngem van abban ... mi, habár minden mélyebb költőiség nélkül, egyidőre nagyon népszerűvé válna”.

„Paraszt esztétikájá”-ban renaissance-elemek vegyültek herderiánusan romantikusokkal valamilyen általános érvényű formavilág szüntelen vonzásában. Hogy a nemzet költője kellő hitellel és erkölcsi tekintéllyel léphessen fel, a közösség eszményein nevelődött, felelősségtudó, tehát végül is reményt, állhatatosságot sugalló „önlelkiismeretere” kell hallgatnia. Hogy kellő eréllyel és szépséggel szólhasson, a szakma mesterének kell lennie. Akkor jó hazafi, ha költőként az: s az öröknek tudott mintákra figyel akkor is, amikor a jelenről vagy a jelenhez beszél, és nem divatok, politikák múló, tűnékeny érdekeire.

Ez költői hitvallásának lényege.

Ha törekvéseinek világirodalmi rokonát keressük, leginkább arra az alkotói világra gondolhatunk, amelyet Csengery idézett föl, amikor így jellemezte Aranyt: az ő nekünk, ami Goethe a németeknek. Ezt a gondolatot igyekezett elmélyíteni főként Horváth János. A germanisztika ezt a költői-szellemi kultúrát „német klasszika”-nak nevezte el, Horváth János, Aranynak irodalmunk történetének szemléletében is leghívebb utóda, „magyar nemzeti klasszicizmus”-nak. A hazai változat lényeges jellemzőjeként számításba kell azonban vennünk azt az idegen hatalmat, amely ennek sza-

bad kibontakozását igen erősen befolyásolta, és a megvalósítására törekvő költő felelősségtudatát is meghatározta. Arany egy levert forradalmat és szabadságharcot túlélt, reménytelennek látszó helyzetekben is helytálló elit tagja lett. Írói tevékenységének meghatározó eleme volt ugyan a művészet önállóságáért folytatott küzdelem, de a „rossz”, a „romlás” nem válhatott abban esztétikai kategóriává.

4

Arany költészetének is legfontosabb eszköze volt a nyelv.

„Rossz kézműves az, aki szerszámaival összevész...” idézte 1861-ben a „formabontó” és a „virtuóz” hírét egyaránt kiérdemlő Byront. De nyelven nem a nyelvelemek szótárral egybegyűjthető, értelmezhető, a nyelvtudomány módszereivel megvizsgálható, változásaiban, rokoni kapcsolataiban, nyelvtanában leírható együttesét értette. A nyelv – úgy tartotta – egy-egy, sokszor erősen tagolt, de nagyjában és egészében mégis összetartozó emberközösség élő alkotása, érintkezésének eszköze, térben és időben változva megnyilvánuló sajátosságának őrzője, életének tükröztetője, a közösségben és egyénben, közbeszédben és műalkotásban mindegyre újjászülető folytonosságának hordozója. A nép szellemi azonosságát megőrző, bár árnyalataiban folyton változtató közege tehát. Fejlettségén egy nemzet közműveltségének fejlett-

ségét lehet megmérni. Ezért a nemzet költőjének tehát nemcsak kiművelendő eszköze, hanem sugallója s törvényszabója is a nyelv.

Ne feledjük, hogy az a mozgalom, amelybe Arany már kész férfiként s fölkészülő íróként belépett, s amely, nehéz fordulatok után, irodalmunk legfőbb polcára emelte: fontos – időnként legfontosabb! – küzdelmeit a magyar nyelv jegyében vívta.

A maga módján, s persze az idő és körülmény módosításaival Arany is vallotta, hogy nyelvében él a nemzet. Élete folyamán azonban ezen a nyelven legalább három erőteljes nyelvújítási hullám söpört végig, s ezek nem hagyták érintetlenül az ő alkotói gyakorlatát sem. „Az, ki e csillagot ide teszi, oly korban és körülmények közt nőtt fel, hogy két magyar nyelvet kellett tanulnia, előbb a régit, aztán az újat”, írta a *Szépirodalmi Figyelő* egy Brassai terjedelmes tanulmányához fűzött jegyzetében. Pontosabban fogalmazott volna, ha azt írja: két irodalmi nyelvet kellett a biztos érzéssel használt anyanyelvre ráépítenie. Legalább akkor ennyit; mert egész pályáját tekintve: többet is. Nyelvérzékét épnek és biztosnak érezhette, hiszen tiszta, szép és ízes magyarsággal beszélő közösségben született, nevelkedett, tanult és tanított; de – a nyelvről, írásról elmélkedve is már – arra intett, hogy „óvatosak legyünk a nyelvérzékre hivatkozásban”. Tudta, hogy „vannak a szintaxisban a tájak szerint némi árnyalatok, melyeket nem szabad kifelejtenuk a számításból, midőn a nép nyelvére

hivatkozunk”; mert hiszen „egy-két vidék tájszólá-
mának ismerete megcsalhatja” az író.

A szókincs gazdagságánál fontosabbnak gondol-
ta a szófűzést, hajlítást, szókötést: ennek kiművelő
megőrzését tartotta minden nyelvapoló törekvés
legfőbb feladatának. „Régebben, ha valami ide-
genszerűt latinból, franciából, németből átvettek,
noha az ily kölcsönzés által a nyelv szűz eredetisége
mindinkább lehimlett, az az egy vigasztalás meg-
volt mégis, hogy a puhán kötött, széles szájú, ter-
jengős stílus helyett csinosabb, tömörebb, rövi-
debb kezdé lánbra kapni: a *szép selypítő*, mint Ka-
zinczy szokta kifejezni magát. Hiba volt minden-
esetre alsóbb fokú nyereségyért, minő a nyelv rö-
vidsége, csínja, hangzatossága, magasb fokú sa-
játosságot, a szókötést, a nyelv életműszerét támadni
meg: annál inkább, mert meg sem vala kísértve, ha
vajon rövidség, csín, hangzatosság nem éppen úgy
eszközölhető-e magának a nyelvnek határai közt.”

A jelleme szerint szervesen fejlődött nemzeti
műveltség hordozójától, a kiművelt nyelvtől is a
szerves gazdagodást kívánta volna meg, s a nemzet
költőjeként, a maga alkotó gyakorlatában egyre
inkább ezt óhajtotta megvalósítani.

Minden műve sajátos stilizáltsággal jelenik meg,
de alapszövege azonos marad. Az értő olvasó egy-
egy feledésbe ment szövegére is ráismer, bár az
egész életmű stilizáltsága rendkívül sokrétű.
A költő, amennyire őrzője, legalább annyira forra-
dalmára is volt a nyelvnek; haláláig kísérletezett
vele, új és új föladatakra mozgósította régi elemeit,

s szerzett hozzájuk újakat. Egész életművét áthatja az az óhaj, amelyet a Shakespeare-fordítások gazdajaként a dráma nyelvéről fogalmazott meg: „legyen az élet nyelve”.

Persze a sokszínű, ellentmondással, változással teljes életé, ahogy ez a művészetnek a valóság jelentését, megformált tükörképét földéző közegében megjeleníthető. Arany merészsége a nyelvhasználatban nemegyszer hajmeresztő; ha előzményei felől nézzük, valóban legalább olyan forradalmi, mint Petőfié; csak sokkal halkabb, kiterjedtebb, sokrétűbb, mert hiszen életműve is az. A maga helyét abban a levélben jelezte legtömörebben, amelyet Madáchnak írt 1861. november 5-én. „Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint *oly nagy* költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában idegen kultúrát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörölhetetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot üszsz a nyelvvel, mint azt a nyelv *most már* tűrhetné.”

Mindez ellenkező előjellel vonatkozik rá. A magyar nyelvszellem már kitörölhetetlenül beette magát nyelvérzékébe mikor idegen hatások érték: azért tanult, olvasztott be idegen nyelveket és stílusokat, hogy a maga természete szerint gazdagodjék, s azért szeretett és mert vakmerően kísérletezni, játékot üzni a nyelvvel, mert ismerte korlátait: nyelvhasználata legfőbb határát, a közérthetőséget,

a közmegállapodást, amelyben kedvére kalandozhat, de szabályaiból s szövevényeiből ki nem törhet. A szokástól igen gyakran eltért, de úgy, hogy a köznyelv lehetőségein – legalábbis a nyilvánosságának szánt műveiben – nem lépett túl. Az érthetetlen szépségnél, a meghökkentő különcségnél, bár értett ehhez is, többre tartotta a köznyelvi tisztaságot, legnehezebb műveiben is a követhetőséget. Ennek érdekében még attól sem riadt vissza, hogy szóértelmező lábjegyzetekkel kíséresse költeményeit.

5

A szabadságharc leverése utáni évtized derekán lejátszódó pályafordulását – láttuk – a nemzeti költészet fejlődésében magának megálmodott, kivívott és vállalt szerep átalakulása jellemzi.

Megmutatkozik ez alkotói válságában, pontosabban: írói tevékenysége átrendeződésében. Költőként csaknem elnémul, kutató, bíráló, tudós prózairóként szólal meg újra; azért, hogy kikovácsolhassa az átformálódott szerepnek megfelelő kifejezés elveit, gyakorlatát. A pályáiv dereka tájára, az 1860-as évek fordulójára megérlelődnek a költő szívós erőfeszítésének megszilárduló eredményei. Sok mindent át kellett ehhez formálnia abból, amit Petőfi oldalán, a forradalom emelkedő áráján, a nép költőjeként vállalt, megvalósított.

A nemzet költőjeként, a szabadságharcra következő, megtorlásokat túlélő s az új erőviszonyokkal

számolni kénytelen nemzetpolitikus csoport tagjaként sok mindent meg kellett haladnia.

Az átalakulásnak fontos jegyei olvashatók le azokról a töredékekről, amelyeket ugyanabba az álruhába öltözve ugyanazon főcél szolgálatában kezdett és hagyott abba 1850-ben, illetve 1861-ben. Már a címek is utalnak a változásra az állandóságban: *Vojtina levelei öccséhez*: egykor és *Vojtina ars poétikája*: most. Az első, a levelek, a *Pesti Röpirvek*-ben jelent meg; ugyanakkor, mikor a *Valami az asszonánkról* című tanulmány első része. Tanulmány és vers kiegészíti egymást, mert hiszen a tanító rész a versben is a költői gyakorlat elemi kérdéséről, az asszonánkról szól. Az egész ironikusan kemény vers pedig a szerkesztőnek, Szilágyi Sándornak 1850-ben írt levél értelmében: bottal üt szét a „sok lerudalmi való állat” közt, amely „a bogáncs-kórót rágja a Parnasszus körül”. A másodikat, az ars poeticát, a *Szépirodalmi Figyelő*-ben tette közzé 1861-ben, mert – írta később – „zaklatt az ösztön e modorban valamit írni; de már nem ostorozva, inkább tanítólag”!

A „levelek”-ben az a partszélre sodródott költő szól, aki úgy látja, hogy amit legjobb költőtársaival kivívtak, a katasztrófa nyomán támadt űrt betöltő műkedvelők és felelőtlenek kezén veszendőbe megy: az irodalmi élet visszásságait ostorozza tehát, ha kell, csipkelődve, ha kell, doronggal. Az „ars poétiká”-ban a vezér szerepét átvenni készülő szerkesztő nemcsak új szerepét, az „énektanárságot” jelenti be kellő öniróniával, de hozzálát, hogy

kifejtse főelveit. Ott tehát kifigurázza azt, amit rossznak, itt megvillantja azt, amit jónak tart.

Tanít persze ott is és elhatárolja magát itt is.

A két töredék szöveggörnyezete igen rokon: mindkettő egy-egy jellegzetes élmény- és gondolatkör tengelyversévé növekedhetett volna, de ami ott még inkább sejtelemszerű kavargás volt, itt már határozott formát ölt. A versforma alapjában véve azonos: a Shakespeare-drámák ötös-hatodfeles jambusa, csak éppen megrímezve. De milyen elkomolyodása, lehiggadása a csapongó, fesztelen, az élet mindennapi csevegését versbe foglaló előadás-módnak! Egyforma elutasítása mindkét szélsőségnek.

Először a népieskedőknek:

*Előre lantok...! vagy, mi a guta:
Lant nem igen van... tollsíp és duda,
Előre tőkszár, csimpolya, doromb,
Madárkelepce és repedt kolomp!
Fel hagymabördő, fűzfasíp, bürök,
Lyukas kulcs, mely süvit, kanásztülök,
Cirok-hegedű és hasadt fazék;
Hadd zengjen a föld és zengjen az ég!
Mert a hazának éppen ily zene
Most éltető fenntartó eleme!*

De elutasítása a kényeskedőknek is, az affektált versmondásokat enjambement-okba futtatóknak, a „numerus”-talanoknak.

„Midőn te így írsz: »A leányka hön
Fohászkodék és sírva a mezőn
Bolyonga; fürti közt lebegve méla
Szellő susog és zengő Philoméla
Éneke szól; sűt bűbajos világa
A holdnak. Ime jő azonba drága
Kedvese, akit oly régen ohajtva
Várt; felsikolt és csókba forr az ajka –
S a többi, – ez neked jó, meghiszem,
De, mintha sással metszenéd fülem!”

Az első Vojtina-töredék körül ott vannak még olyan tiszta rajzú, klasszikussá érlelt, népies, sőt paraszttárgyú darabjai, mint például *A családi kör*, s közvetlenül a szomszédságában Osszián- szerepének megrendítő jellemzése: az *Ősszel*. De mindkét témakörben elmélyül a válság, s létrejön valamilyen tisztán kivehető átalakulás.

Érdemes lesz majd pontosan végigkísérni például az utat, amelyen a „nép” eszmei képe elválik a „parasztnép” konkrétabb, politikaibb valóságától.

Burns az első levélben még dicső költő lett, komolyan vett „paraszt létére”; a Pákhnak írt, előbb idézett levélben a költő már ironikusan használt „paraszt-esztétikája” azt diktálja, hogy a szép szép minden alakban, s költői gyakorlata azt kívánja bizonyítani, hogy a csárdásra emlékeztető *Rozgonyiné*-t éppenséggel a műveltek körében fölbukkant skót balladák menete szerint lehetett megreformálni. A *Vojtina ars poetikájá*-nak költője „a hont ordítva szeretők” közül abba a fájdalmas

korba sóhajt vissza, amikor még volt „honfi”, aki együtt érezve megértette panaszát; a nép már nem forrás, igazoló alap, a paraszt neve elő sem fordul. Ahogyan az „*Ártatlan dac* című – később enyhülten megmagyarázott – panaszversben sem, amelyet magánhasználatra ugyan, de elküldött lányának, s bejegyzett a *Kapcsos Könyv*-be; pedig a Gyulaitól származó anekdota szerint az Arany házaspár úgy érezte, azért nem kapta meg a palotában a főtitkári lakást, mert mégiscsak „Parasztnak” minősítették.

Lehet persze, hogy akkor főként a magát joggal a nemzeti lélek legnagyobb élő éneklőjének tudó költő sértődött meg, s nem a nemessége-vesztett taksás jobbágyfi. De érdemes megfigyelni, hogy nem a nép közé vágyik vissza a „nem szalonba született” nagyember, hanem a magányos szegénységet, de a szellemi szabadságot is romantikusan jelképező „egyszerű kunyhóba”, sőt egy azonos tőről fakadt szösszenetben: „kunyhóba és vadonba”.

Amikor a költészet alapkérdéseiről kezd tehát verset írni, először is elhatárolja magát a divatos költők, a petőfieskedők meg a bajzaskodók modorától:

*Én is szerettem: (oh, ez édes emlék
Szívemre most is oly enyhítve ömlék!)
De halkán, zaj ne'kül... mint a virág
Egymásra hajlik és hangot nem ad*

*Midőn felpattan illatos pora
S előnti a kék boldog mámora.
Egy mukkomat se hallád, vaksi hold!...*

*Volt a hazának egy-két énekem.
Bágyadt, igaz, s »örömtől idegen«:
De honfi keble érzé a panaszt,
A csendben, éjben jól kivette azt;
S a fájdalomban, mely elfojtva sírt,
Ön-fájdalmát lelé, s hozzá az írt!*

S aztán, új szakaszban, az „énektanár” tanításai következnek a költői hazugságról, látszat és valóság viszonyáról, az igazról, a póre tartalom s az üres forma veszélyeiről, a bölcselmi eszme s a konkrét tapasztalat összefonódásáról a költészetben, mely – amint ezt a budai Duna-partnak egy heinei fordulattal silány hétköznapiságában leleplezett ragyogó impresszionista „kartonja” bizonyítja – bár szép tükörkép ugyan, de a valóságé. Az is örök kár, hogy ez a páratlanul virtuóz hitelességgel megfogalmazott költemény töredék maradt, s remek könnyedséggel előadott súlyos mondanivalói szétaprózódtak a szerkesztő ugyancsak töredékes prózai írásaiban.

Nemcsak a „népköltő” hangja hiányzik ebből a szigorúan szakmai tankölteményből, de a „magyar Ossziáné” is.

A nemzet költőjének a remények éveiben más feladata lett. Nem bőbeszédű s voltaképpen „örömtől idegen”, vagy legalábbis komor költészet

az, amit e korszak tágabb értelemben vett lírai termékeként számon tarthatunk. Reprezentatív része néhány a nemzet közvéleményéhez forduló, emelkedett hangú, megrendítő tárgyú óda, jelképi értelemmel vagy személyes érzésviharral teli költemény. A *Széchenyi emlékezete*, a *Rendületlenül*, a *Kies ősz*, az *1861*, a *Magányban*, *Az örök zsidó*, a *Néma bú* s az ekkor új értelemmel befejezett és közzétett *A walesi bárdok* volt, s néhány körülöttük elhelyezkedő kisebb-nagyobb vers.

Érdemes tudni, hogy e korszak legnagyobb méretű, legkidolgozottabb s legnagyobb hatású ódáját megrendelésre, pontosabban: az Akadémia fölkérésére, de egyfajta nemzeti óhajnak is megfelelően írta.

Aggodalmaskodott, hogy a hosszú hallgatásban elrekedt hangján, betegesen, a Pestre költözés, tehát hivatal- és környezetváltás nyugtalanságában tud-e olyasmit létrehozni, amit a közvélemény, de ő maga is, elvár a legnagyobb magyarnak éppen a „remények éve” tavaszán bekövetkezett öngyilkossága alkalmából. Próbált kitérni, de végül is igent kellett mondania; azért is – amit Toldynak 1860. május 20-án, később megbánva, de mégis megírt – mert „reputációm, akadémiai létem függ tőle”; főképpen azonban azért, mert éreznie kellett, hogy a nagy vállalkozás, a szerkesztőség és az irodalmi beleszólás jogát nem adják ingyen: meg kell mutatnia, hogy méltó a szerepre, amelyre kiválasztották, s amelyet elfogadott. Időt is teremtett a fölkészü-

lésre: több hónapját, az egész nyári vakációt rászánta.

Az óda, amelyet újra csak – mint pók a fonalat – önmagából s a nemzeti közérzést megrendítve föl-emelő esemény valóságából merített, lassan készült; Voinovich látta még a költő zsebkönyvét, s kiírta belőle a tervezgető költő jegyzeteit. Azt bizonyítják, hogy a vázat hamarosan eltervezte. Nemigen lehetett ez több egy gyászbeszéd vázlatánál. Valamilyest támaszkodhatott arra a köszöntő- s reményt keltő versre, amelyet nem sokkal előbb Reményi Edének, a világjáró hegedűsnek írt – ezt is a baráti tisztelet s a helyi hazafias lelkesedés nyomására. A versmérték és strófaszerkesztés ebben igen rokon a Széchenyi-ódáéval. A szerkezet, amelynek az igazi ihlet sugalmát kellett akkor helyettesítenie: közhelyszerű. A hont dicsővé tenni véreét ajánló ifjúnak távoznia kellett az itthon tompán enyésző nép köréből, de a honfibu, mely az itthon maradtakat elzsibbasztá, benne munkás fájdalom lett, s művészetével ébresztette a közönybe fúló szíveket. Most, midőn újra föltetszik a remény: vigye meg a hírt, hogy a hon élni fog, mert a magyar sokkal önérzőbb, hogyses újra öngyilkosságra fajulna.

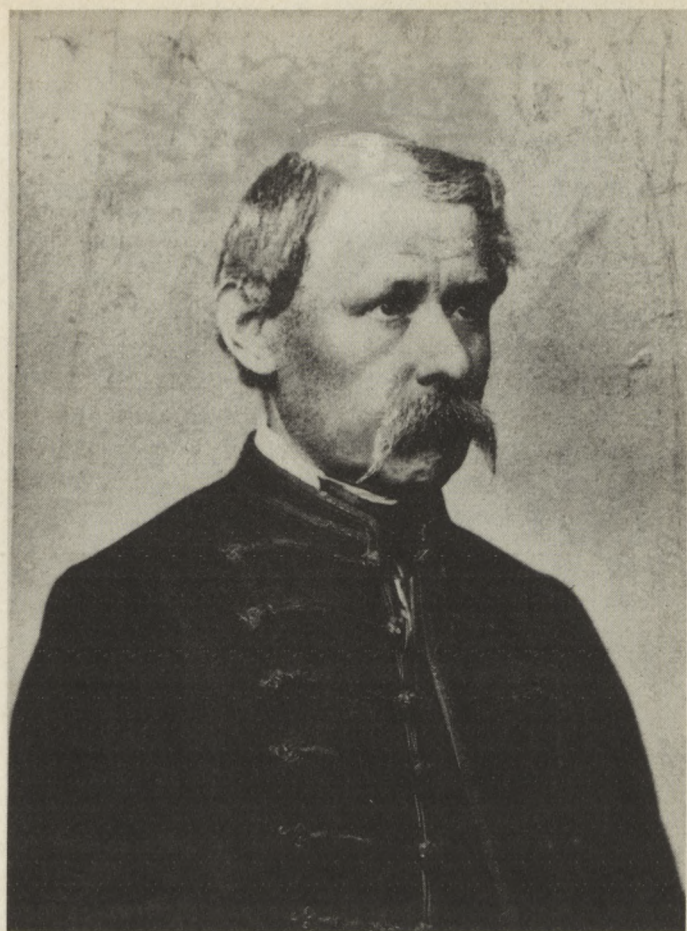
Ezt a verset Arany – joggal – rossznak tartotta, s csak nagy rábeszélésre engedte, jóval később s szinte eldugva, közzétenni. A nagy alkalom s az országos nyilvánosság ennél sokkal többet kívánt: „a dolog nyilvánossá van téve, az egész ország várja” – írta Toldynak, s „irjak egy Széchenyiről,

amilyet *róla*, amilyet *tőlem* várnak". Az óda nyilván e roppant nyomás hatására is: remekbe készült. A költőnek oly sikert hozott, mint egykor a *Toldi*. Az ünnepélyre, amelyen fölolvasta, az emlékünnep képével illusztrálva, ki is nyomtatták, s a közönség fölállva, hosszan s lelkesen ünnepelte a költőt, aki oy nagyszerűen megfelelt az alkalomnak.

Hogy méltó legyen ahhoz, amit barátai tőle, s amit ő magától várt, Arany minden hazafiúi-erkölcsi tartalékát s használható költői eszközét mozgósította. A Széchenyi-óda talán legtudatosabban megkomponált verse. Az „épített” szó félrevezető lehetne, mert bár a nagy lélegzetű költemény elég világosan s szép arányossággal három főrésze – a halálhír keltette országos gyász leírására, Széchenyi jelentőségének, vállalkozásának s műveinek méltatására, s példája jelentőségének fölmutatására – tagolódik, a főmotívumok, mint egy gazdagon szótt zeneműben, folytonosan átszövik egymást.

Most is jóformán minden előzmény nélkül kellett művét létrehoznia. „A »majore canamus« sohasem ment nekem – írta Csengerynek – a frázis csináláshoz sem értek, hogy népszerű sallangokkal fődözhetném az igazi belbecs hiányát.” A magyar elődök – Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty műveiből – alig vonhatott le más tanulságot, mint azt, hogy ne írjon antikos formában, amelyet nagyobb közönség aligha tudott már akkor is helyesen ritmizálni: ezért választotta nyilván, ahogy ezt, látuk, meg is írta nemzeti versirodalmunkról elmélkedve, az általában ünnepélyesebbnek tartott, de a

Arnylanis

Az Összes Művek 1867-ben készült album alakú egykötetes díszkiadása számára Ráth Mór Simonyi fényképésszel három fölvételt készíttetett. Ezt a legtetszetősebbet Voinovichék később a Streliczki-fotoműteremben kisimíttatták.

magyar füleknek akkorra már megszokott jambust: a feszesre fogott és komoly, választékos, ölelkező rímekkel egybekapcsolt hatodfeles és ötös sorfaj-tát.

Azt is megtanulhatta elődeitől, hogy az óda nemhogy kerüli, de egyenesen kedveli a nagy, mindenkinek érthető közhelyeket; a költő kiválósága ezek egyéni, korszerű fölragyogtatásában, az előadás nemességében, választékosságában, veretességében, forróságában nyilatkozhat meg. Nem szólalhatott meg tehát az életnek azon a fesztelenül természetessé lazított nyelvén, amelyet pl. a Vojtina-versekben használt. A tárgy, amiről szolt: kivételes, megrendítő és magasztos volt: a róla szóló verstől is ily stilizációt kívánt. Nem azt az érthetetlen, csak a megszokott rítusban megsejtett szépséget, ami a szentmise, hanem legalább azt a hétköznapi-ságon túlemelkedő ünnepélyességet, ami a protestáns istentisztelet sajátja. Arany tehát bőven, bátran és hatásosan merít a főként egyházi s a klasszikus világi régiség magasztos légkörű képvilágából: a református Biblia, az antikvitás, a hősi európai és hazai múlt nevükön nevezett (az Ur, Klio, Kasszandra, Antóniusz, Macbeth-jóslat, Duna, Tisza, Corvin agg vára stb.) jelképei tűnnek föl vagy olyan hősök, akik híres tetteikkel beszélnek, s nevüket ma már csak jegyzet világíthatja meg.

*Írd azt, ki a pusztán népét vezérli;
Ki kürtöl, és lerogy a régi fal;
Tarquin előtt ki arcát megcseréli;
Fülöpöt ostoroz lángajkival;
Ki győzni Athént csellel is szorítja,
Kit bős csoport elitél, mert igaz;
Ki Róma buktán keblét felhasítja –
Elég ... a példa fáj: Széchenyi az!*

Hozzájárul ehhez a tudósan költői emelkedettséghez a kiváló hős nagy tetteinek, alkotásainak fölidézése s egy sereg jól megválasztott, de a vers szövetébe belefert idézet Széchenyi műveiből. Ezek is csak a beavatottabb kortársak számára lehettek világosak: a többség ámulhatott a költő óriási tudós tájékozottságán, amely dicsőségére válhatott volna egy komoly történetíró jó hírének is. Sajátságos, a kor teljes magyar mezőnyében egyedülálló s Európa-szerte is csak itt-ott s egész más jelleggel felbukkanó esszéversről van tehát szó. Szerzője jeles a tapintatban, amellyel a Széchenyi tragédiájával kapcsolatosan felkavaruló igen kényes kérdéseket elhárítja, vagy csak igen áttételesen jelzi. Nem szól például az öngyilkosság okairól, Kossuth csak Széchenyi egy ildomosan alkalmazott hasonlatával van jelen: „mi napba néző szárnyas Ikarok”; a végzetes tettnek megadja a maga mély közösségi jelentőségét, így mutatván meg mind a példás tettek, mind a méltó gyász kivételes erkölcsiségét.

Ezt a verset, amelynek szóanyaga a magyar iro-

dalmi nyelv teljességéből van válogatva, világnyi távolság választja el a népies tónusúaktól.

A költő az egyetértő s a nemzet akkor sorsdöntő kérdéseiben alaposan tájékozott, kiművelt, felelős elitnek írta; már teljes nemzeti érvénnyel szólt. Eszébe se juthatott, hogy ezt bármiféle nép „vérré tanulhatja”. A követhetőségre ügyelt ugyan, de teljes szuverenitással kezelte a szófűzés, a versmondatformálás eszközeit. Ha az óda merész inverzióit s ilyen fordulatait olvassuk: „Mert élni hogyha nem fájúlva tengés, / Olcsó időnek hasztalan soka”, vagy „Oh, nemzetem, *ha* fognád elfeledni”: megértjük, miért kedvelte éppen akkortájt Baróti Szabót merész kísérletezésében. De mindez csak a sokféleséggel gazdagodó egység, a valóság elemeit átható eszme, a vers minden részletét a maga helyén fölfokozottan érvényre juttató szerkezet együttthatásában lesz igazi, szervesen nőtt s tudatosan megformált költeménnyé. Ismétlem: a nemzet első költőjének mestermunkája.

Miért nem volt vele elégedett mégse? 1860. szeptember 29-én, tehát még az október 13-án lefolyt ünnepség előtt, ezt írta Tompának a kész versről: „Alkalmi poéma lett biz az, és nagyon meglátszik rajta a morális kényszerítés, melynek nyomása alatt világra jött. Hanem, legalább meg tettem, amit rám parancsoltak.” Talán azt érezte, amit még a második Vojtina-levéiben egy évtizede úgy jellemzett: „Ha *írod* a verset, nem *öntöd* azt, Össze nem áll, hiába fúrsz, faragsz”. Talán valóban a „morális kényszerítést” okolhatjuk mi is azért,

hogy a versnek nincs elég erős „lirai hitele” – amit pedig költője a maga helyén éppoly fontosnak tartott, mint az „epikai hitelt”?

Széchenyit valóban nagyra értékelte, de csak távolról tisztelt s akkor éppen aktualizált érdekű nagy magyarként. Említettem már, hogy a megélénkült politikai vitákban Teleki László pártján állt; róla nem rendeltek ugyan tőle ódát, de haláláról, a rá annyira jellemző áttételes módon, mégis megemlékezett: sokkal nagyobb lírai hitellel, mint Széchenyiről. 1856. márciusra dátumozva a *Kapcsos Könyv*-be is bemásolta *Néma bú* című régibb versét. Epigrammatikus s mélységesen közérzületi kis remeklései közé tartozik:

*Halnak, halnak,
Egyre halnak,
Színe, lángja a magyarnak.
Itt is egy név
Ott is egy név,
Hányat elvisz mindenegy év.*

*S aki még él
Minden névnél
Összerezzen, búsan, árván:
Mint a néma
Lomblevél, ha
Egy-egy társa hull le sárgán”.*

Voltak, akik e verset Vörösmarty halálával hozták kapcsolatba; valószínűbbnek látszik – hiszen Vörösmarty 1855. novemberben halt meg –, hogy akkor sóhajtott föl így, amikor rádöbbsent, hogyan tűnnek el mellőle sorban nagy kortársai. Teleki halálakor az átsimított verset közölte a *Szépirodalmi Figyelő* 1861. május 16-i füzetében, s ezt az aktuális címet adta neki: „Régi keserv, új gyász”, a számban pedig gyászkerettel ezt a jelentést nyomtatta ki: „Teleki László meghalt. Teleki László nem hal meg soha.”

Vörösmarty emléke előtt már előbb tisztelgett: *Rendületlenül* című ódáját ugyancsak a *Figyelő*-ben, de már az 1860. dec. 26-i számban tette közzé. Ez a vers nemcsak a *Szózat*-hoz kapcsolódik – megismételve annak a nemzetet intő-óvó exhortációját, bár a remények föltámadásának idején természetesen a nemzethalál látomásának fölidézése nélkül – hanem a Széchenyi-ódához is, amivel azért is lehetett elégedetlen, mert abból is, ugyancsak az alkalom erkölcsi kényszerében, sok minden kimaradt.

Főként a veszélytudat aktuális okainak felsorolása.

Ezt az intő ódát senki sem rendelte, legfőljebb „a nemzet költőjének” felelősségtudata sugallta. Versformája igen rokon a Széchenyi-ódáéval, csak még keményebbre van kalapálva, és minden strófa egy-egy gondolati elem variációjával még csattanósabb refrénnel kihegyezve. Ez is a megrendültségben egyesült közösség képével indul:

*Hallottad a szót: »rendületlenül –
Midőn fölzengi myriad ajak
S a millió szív egy dalon hevül,
Egy láng viharban összecsapzanak? ...
Oh, értsd is a szót és könnyelmű szájon
Merő szokássá szent imád ne váljon!*

A „Rendületlenül” szó említése itt egyértelmű, ahogyan egyértelmű a második személyű megszólítás is: a „Hallottad a szót” a kérdést „millió szív”-hez intézi, aki szól, a költő. A közmegszokás ürességétől, a „hiú dagály”-tól, „olcsó malaszt”-tól óv, aztán az „Úr templomából” üzné ki azokat, akiknek a hazaszeretet szent imája „női bájon” hevülő „kulcsillogássá” válik, vagy éppen „nyerészkedésé”, mint a „tőzsér, alkusz, galambkufár” száján. A vers derekán változik a mondanivaló: az ötödik strófa kulcsfordulata többes szám első személyben szól: „Gyarló erényünk öntagadni kész” s a költő a „kishitűség”-től óv, itt már magát is besorolva a vétekre hajlamosak közé.

A következő strófában egyre erősödik benyomásunk, hogy a költő már csak a hozzá hasonló nagyon keveseket szólítja meg: „És – kebleden bevérző honfiseb – / Bújsz a tömegben átkos egymagad.” Az utolsó strófa – különösen, ha a körülötte keletkezett versekkel, levéltöredékekkel együtt értelmezzük – nyilvánvalóvá teszi, hogy a költő főként önmagára fordítva, vagy a maga helyzetézésébe belefoglalt, a nemzet sorsáról eszmélkedő közösség

nevében használja az egyszerre önmegszólító és az általános alanyi érvényű második személyt.

*Hallottad a szót: »rendületlenül«?
Ábránd, hiúság, múló kegy, javak, –
Lenn a sikamló tér, nyomás felül,
Vész és gyalázat el ne rántsanak.
Oh értsd meg a szót: árban és apályon
– Szirt a habok közt – hűséged megálljon!*

A *Rendületlenül*-t nem kellett dátumoznia; aki olvasta, értette nagyon is aktuális, az év általános kétség-remény hangulatához kapcsolódó mondanivalóját. Az óda közvetlen szomszédságában föl-tűnő *Kies ősz* címe alá azonban oda is jegyezte a költő, közvetlenül a cím alá – ami külön hangsúlyt jelentett – az okt. 20-át, a nemzeti reményeket megingató „Októberi diploma” dátumát. A vers egyébként szép példája a kor jelképes értelemmel átszőtt költészetének. Nem allegória: aki nem érti a vers rejtett utalásait, finom színharmóniájú kora-őszi hangulatidézésnek is veheti; tiszta rajzú képek sorának, amelyekkel a költő leleplezi a fölfényesedő természetet:

*Ősz ez! Ősz ez!... mindhiába
Tűz virágot gyér hajába,
Színli csalfán a tavaszt.*

A tavaszt váró reménykedőt azonban politikai reményeinek csalfaságára figyelmezteti a költő:

Óh, ne bizzunk e varázusra:
Kész anyag gyűl hervadásra,
Az enyészet gazdagul;
Fű-fa zöldje azér' hajt csak,
Hogy, mit sirva megsóhajtsak,
Több legyen majd, ha lehull.

S hogy nem csupán a valóságot vagy inkább annak szép látszatát földidéző tájleírásról van szó, amelynek mélabúját még a költő ilyesfajta hangulatverseire oly jellemző trochaikus – és a magyaros hangoztatást is elviselő – ritmus csak megerősíti, bizonyítja a csillagokkal különválasztott zárótétel éles hangütése: „Mit remegsz?” s tételesen is megfogalmazott vigasztalása: „Természetben nincs halál”, mert *Termő elve* ép marad és „Ád az Isten új nyarat”. Érdemes egyébként itt is figyelni a többes szám s az egyes szám első személy meg az általános alanyként, de önmegszólításként is érthető egyes szám második személynek a *Rendületlenül*-ben már említett összevegyülésére.

A szerep kötelezett: a nemzet költőjének példájával is erősítenie illett a közvéleményt. Hogy reményeit mélyen aláaknázza a kétség, bizonyítja egyebek között az a kemény fölajdulás, amelynek keletkezése évszámát adta címül: *1861*. Nem bocsátotta közre, csak a hagyatékából került elő: lehetne akár egy strófa a Széchenyi-ódából; pontosan annak ritmusát követi, s a szirt képe biztosan a *Rendületlenül*-ből kerül át ide.

*Megüdvözöllek régi bűm dalával,
Remények éve! áldom jöttödet.
Oh tégy irgalmat e szegény hazával!
Ha bűnhödénk, elég a bűnhödet,
S elég viselni – ha mint Jób – keresztünk,
Szirt is leroskad, nemhogy férfi váll.
Ne csalj, ne csalj, midőn remélni kezdtünk,
Még egy csalódás annyi mint halál.*

De a lírai hitel töretlen sugárzása érezhető egy közrebecsített versében is. Egyformán átjárja itt a lassú percegéssel lüktető óra tapintható valóságát, az Idő emberfeletti hatalmát, meg a továbbharsogó végzet tengelyének kozmikus látomását, a költő személyének meg a vértanú imába kezdő nemzetnek hézagtalan egybeforrása. Ez teszi oly kivételesen forróvá, ez évek lírai versei közül a költői teljesség, nagyarányúság és méltóságos megrendültség tekintetében egyaránt kiemelkedő alkotássá a *Magányban* című ódát.

A kezdő kép egyértelműen a „nemzet költőjét” jelöli ki a vers hőiséül: ő hallja a Sors tengelyét tovább harsogni, miközben még föltartóztatni igyekeznék a döntést, „míg vetetlen / A szörnyű csont, ha rajta mindenünk”, ő kéri számon az áldortzatok értelmét, mikor már „a mártir-tetem / Magát kiforrja csendes földi rögben” s ő fordítja emelt hangon bizalomra a csüggedést: a kezdőkép személyes kétkedése egy mély, drámai fordulat után vált át – minden kishitűséget egy „vértanú

imával” elhárítva – a zárókép megszenvedetten patetikus közösségbiztatójába.

*Az óra lüktet lassu percegéssel,
Kimérve a megmérhetlen időt;
Ébren a honfi-gond virrasztva mécsel,
Homlokra összébb gyűjti a redőt,
Vajúdni meddig tart még e világnak?
Sors! óraműved oly irtóztató:
Hallom kerekid, amint egybevágna,
De nincs azokhoz számlap, mutató.*

-----

*És vissza nem foly az időnek árja,
Előre duzzad feltarthatlanúl;
Csak szélein marad veszteg hinárja,
s partján a holt-víz hátra kanyarúl.
Bizvást! ... mi benn vagyunk a fősodorban;
Veszhet közülünk még talán nem egy:
De szállva, im, elsők között a sorban,
Vásznunk dagad, hajónk előre megy!*

Ehhez a mélységből már-már transzcendens erők hánytorgatásában a magasba lendülő ódához találhatunk előzményeket magának Aranyinak költészetében is eleget.

Elsőül a Széchenyi-ódát, amelynek mind ritmikájában, strófaformálásában, mind „belső idomában” párja. Aztán a Dante-ódát, főképpen az emberfeletti „nem ismert világnak”, a mindenség sej-

telmes nagyságának s az emberi lét parányiségének átélése révén. S még korábról: a szabadságharc hanyatlásakor keletkezett, epikus bőségű, szinte bőbeszédű *Álom-való*-t, meg a sokkal tömörebb *Válság idején*-t. Az első vers szélesen festett s igen változó álmoképei közt föltűnik a kínos-zavaros éji csöndet mérő „kis óra”, mely „élénk pit-pat”-ozást folytat; s a költő, akinek „reménysége a kétségbeesés”, ilyen éssen túli egzaltációval biztatja magát: „Hol ily tűz az ifjú, s hol ily ifjú a vén, / Nem lehet a nemzet, nem élve-halott.” A másodikban ilyen sorok bizonyítják néhány alapmotívum szívós visszatértét Arany egész pályáján: „Mint áradt folyóvíz rohan az idő -én/Hallom-e zúgását vagy csak hallni vélem?”

Ezek kiragadott példák; annak megvilágítására, hogy a költő szerette, ha egy-egy motívuma más és más kapcsolatban több értelművé lesz – „a művészetben többféle hatást eredményezni, minden időben a *mesternek* volt ismertető-jele” írta a *Zrinyi és Tasso*-ban.

Részben ezért is meríthetett ihletet a hatvanas évek elején az alkukészség és rendületlenség éveiben már erősen átárnyalódott célzatú *A walesi bárdok* befejezéséhez s indíttatást a kész ballada közzétételéhez. Ne feledjük – ismétlem –, hogy a versnek csak alapötlete s első fele származik 1857-ből. Amikor 1863 végén közölte a *Koszorú*-ban, már nemcsak a szabadságharc vérbe fojtása szerepelt a császár bűnlajstromán, hanem a megbékélés reményének elfojtása is. A harmadik bárd éneke ekkor

keletkezett, s abban sejtetően Petőfire esik utalás: „Elhullt csatában a derék”, és végleges érvénnyel kimondatik: „Átok fejedre minden dal, / Melyet zeng walesi bárd.”

S a pálya fejlődésrajzában mindenképpen ide tartozik a nemzet költőjének legsajátosabb költeménye, amely éppen különössége folytán sorolható e verscsoport legszemélyesebb s ezért is legmegrendítőbb remeklései közé: *Az örök zsidó*.

A balladák közt azért került szóba, mert többször odasorolták, úgy jellemezvén, mint balladás hangú drámai monológot; egy mitikus archetipus izgatott hangú megidézését, amelyben a költő a végső lényegére meztelenített hőst nemcsak az elkinzott monológ kozmikus távlataival tette nagyarányúvá, hanem azzal is, hogy benn két mitikus személyiséget olvasztott össze: Ahasvérust és Tantaloszt – tehát nemcsak hogy nem népi, de még csak nem is magyar alakot: így lépven ki balladáit megszokott köréből az emberiség világába.

Mindez igaz, de lényeges kiigazítást kíván. Barta János nemrég egy kitűnő tanulmányában meggyőzően bebizonyította, hogy *Az örök zsidó* Aranynak talán legmélyebb önvallomása. „Miért ne volna elképzelhető, hogy Arany a tehetség zsarnoki uralmát, a kielégületlen törekvést a művészetben, a beteljesületlen életszomj sóvárgásával egybeolvasztva, a hajszoltság és az áldozat élményévé fokozva – egyszer olyan mélyen, kitisztultan élje át, hogy érzékeltetésére egy nagyarányú mitikus alakot kelljen választania? ... ráébred arra a lehetőség-

re, hogy az álca alatt maga szólaljon meg, titkolt mondanivalók, egy lappangó élménytömb találja meg a maga optimális koncentrációját: a mitikus szimbólum így válik Arany, a művész önszemléletének és életérzésének páratlan művészi, dokumentum érvényű kifejezőjévé.”

Minden alkotás, amelynek környezetét ismerjük, csak kapcsolatainak hatásterében válik igazán világossá. *Az örök zsidó* a nagy hazafias versek csoportjában tűnik föl, csak első látszatra idegen meateorként. A kapcsolatait kereső kutató azt is gondolhatná, hogy – magán érezvén a cenzúra szemét, ami miatt *A walesi bárdok*-at is csak óangol balladának álcázva tette közzé – az üldözött, soha békét nem lelő magyarság jelképét vélte megtalálni, s akarta fölmutatni. Barta fölfejtette a vers szétágazó gyökérzetét a költő egész költészetében, s így mutathatta meg teljesen személyes voltát.

A két magyarázat, úgy gondolom, kiegészítheti egymást. Láttuk, milyen mély, boldog és válságos kapcsolat fűzi össze az előbb szemügyre vett elhatározásokban a nemzet költőjének szerepét magára vállalt poétát lelkesültsége, felelősségtudata és kétérségei tárgyával: a nemzettel. Mint már nemegyszer: egy tőle látszatra idegen alakban tárgyasította a maga líráját. *Az örök zsidó* a roppant szerepével vívódó költő megrendítő válságverse: egyfajta költői kommentárja a helyzetnek. Nem az egyetlen, csak a legmélyebb s olyan magas művészi megformáltságú, hogy a költő úgy érezhette: a nyilvánosság előtt is vállalhatja.

Ezeknek a feladatszerűen vállalt vagy a maga szerepét, válságát magas és hiteles pátozzsal megfogalmazó verseknek jobb megértéséhez szükséges, hogy legalább villanásnyira odafigyeljünk arra a nyilvánosság elől eltakart verstenyészetre is, amelyet az Arany-magyarázat jóformán teljesen feltáratlanul hagyott: arra a mélyrétegre, amelyről legfeljebb a hozzá közel állóknak adott néha-néha, esetlegesen hírt a költő: elfojtódó panaszversekben, fölszisszenésekben, humorosra lágyított kitörésekben, „mondacs”-okban, „szösszenet”-ekben, elharapottan is harapós széljegyzetekben s olyan levelekben, amelyekben helyet találtak ezek a hevenyészetten is briliáns, éppen eltitkoltságuk által páratlanul őszinte, jeltelen versek.

S ide kell sorolnunk azokat a rögtönzéseket is, amelyekben jókedve talált kifejezést, s amelyekben továbbjászotta, a maga fölényes biztozzalgal használt eszközei közé emelte környezetének játékait, azért is, mert kedve telt bennük, azért is, mert ihletének dermedtsége idején ujjgyakorlatul használta őket. Költészetének erről a névtelen mélyrétegeről nemcsak azért tudunk kevesebbet a kelleténél, mert a kutatás elhitte a költőnek, hogy amiben kifejeződtek, csak lényegtelen melléktermék, hanem azért is, mert ezekből a darabokból igen sok elveszett, maga a költő keveset őrzött meg, a megmaradtak a kegyelet, a gyűjtőszennvedély, a véletlen ajándékai. Itt azért kell rájuk utalni, mert ebben a

korszakban válik észrevehetővé megsűrűsödésük, s éppen a tárgyalt nagy versek környezetében, vonzáskörében tűnik fel néhány jellegzetes darabjuk. Itt csak eggyel foglalkozhatom most.

Alig másfél évtizede került elő véletlenül a színész kortárs Szerdahelyi hagyatékából egy szépen, nyilván baráti ajándékként letisztázott különös vers: *A négy jövevény*.

*Négy jövevény teremtés megtalála engemet,
Azoknak lépését követtem; – nem követhettem;
Atyám, anyám parancsolt: tovább nem mehettem:
Veszedelem érte-é, vagy nem érhetette-é? gondolkoztam
rajtok...*

*Azóta nem találkoztam egyikkel sem –
Találkoztam az egyikkel – Egy szépíró teremtéssel.
Több teremtés! több lakótárgyai a Heliconnak
Bús küszöbén sirató barátainnak!*

*Én is sirtam, zokogtam, óhajtoztam
Mikor kőfalaidhoz legyen csendesség és jó békesség.
Búsak voltak az éjszakák – Búsak voltak a párkák!
Majd ha kivirított szárazágon nyögdecslő galamb
jajjai között –*

*És akkor ezt mondja:
Utas megállj! ne menj tovább! ...*

A vershez, amelynek címe alatt ez olvasható:
„Csukat Nagy András debreceni poétától”, a kö-
vetkező ajánlás csatlakozik:

*„Szerdahelyinek emlékül
ama nagy költőnek egy méltatlan tanítványa
N.Kőrös jan. 12. 1860. Arany J.”*

Aki kellő figyelemmel olvassa ezt a látszatra ab-
szurd, érthetetlen szöveget, észre fogja venni, hogy
ez is a költő válságverse; csak éppen hogy itt nem
az örök zsidó a drámai monológ elmondója, hanem
egy ismeretlen debreceni poéta tanítványa, aki
nem a világirodalom, hanem a debreceni kántor-
poézis motívumkincsére támaszkodik, s ezért mo-
nológja még rejtélyesebb. Prózai nyelven talán így
közelíthetnénk meg: A költő útjának veszedelmes
fordulópontjához érkezett. Visszatekint a sorsát
meghatározó legfontosabb mozzanatokra. Szülei
papnak szánták, ő szobrász, zenész, színész vagy
költő szeretett volna lenni: a négy „jövevény” – a
négy múzsa, „lakótárgyai a Heliconnak”, tehát ki-
esnek a megszokott keretből – nem követhetők:
azazhogy egy mégis: a „szépíró teremtés”: a költő
ezt követné, de útjában áll a zsoltár szavaival meg-
szólaló közönséges, megszabott élet. Minden bús
tehát: az éjszakák, a párkák; a népszerű diákdallal
jajongó költő is. S most, hogy talán mégis elindul-
hatna a vágyott úton, óvó, tiltó szót hall a költő: ne
menjen tovább.

A verset nyilván a színész kedvéért is stilizálta

ilyenre; ez ismerhette a rejtett utalások értelmét, s kedvét is lelhetette az efféle nyelvi mozaikjátékban. A kézirat a hagyaték hasonló nyelvi játék szövegei közt maradt fenn; Arany maga is hajlott – mint említettem – az ilyen „formalista” debreceni meszterkedések felé, ilyeneket nemegyszer használt is alkalmi „poétázásai”-ban, leveleiben. Az ötvenes években alaposan is fölmérte a félművelt, az „öntudatlan népieskedés” sajátságos nyelvi értékeit, s kijelölte e költészet irodalomtörténeti helyét az *Irányok* címen kezdett tanulmánytöredékében.

Az örök zsidó 1860 szeptemberében jelent meg, nyilván korábban keletkezett. Refrénje a „Tovább! tovább”, mintha válasz lenne *A négy jövevény*-ben felhangzó figyelmeztetésre. A költőt minden veszélytudat ellenére tovább űzi valami hang, mely itt már „mennydörgő átok”-ká erősödött. Azt hiszem, nem túloz, aki ebben a hangban is annak a visszacsüggedve, elnyomva is mindig újra feltörő hivatásérzetnek óvó-sürgető megszólalását hallja, amelyet a költő annyiszor hasonlított valamilyen „Dejanira-palást”-hoz, „Nessus vére”-hez. Egy kitűnő irodalomkutatónk fölfigyelt ugyan a vers különös modernségére, de kétségbe vonta a költemény lírai voltát: lehetetlennek tartotta, hogy Arany épp akkor írjon ilyen már-már metafizikai távlatú s üldözöttségű verset önmagáról, amikor leveleiben s a családéiban is arról olvashatunk, hogy Pesten végre elháríthatta szorongásait: kibontott vitorlakkal hajózhatott az irodalmi élet, a költészet szabad tengerén, amelyre vágyakozott.

Néha ezért hallani vélte még a jótevő, sugalló, biztató szellem hangját is. Például egy, bizonyosan az ötvenes-hatvanas évek fordulóján följegyzett s sokáig ugyancsak kéziratban maradt válságversben, a *Csaba királyfi*-ről alakuló tervek megtorpanása idején kikerekített *Előhang* végén:

... *Mi emel? mi tart fönn? mi sugall? mi biztat?
Kebelem egy hangja. Követem is aztat...*

*S mely, hatalmasb szóval, a költőben riad;
„Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!”*

Idéztem már azt a torokszorító levelet, amelyben szárnyát újra kibontva, rejtőzködve hírt ad Tompának arról, hogy titokban, megint csak lopott órákban, de készül a legnagyobbnak szánt nemzeti mű „első fogása”: a *Buda halála*.

Szükségesnek látszik tehát itt, e fejezet végén röviden összegezni azt, amit eddig a legkülönbélebb utakon, módokon igyekeztünk megközelíteni.

Arany számára az az eszményi magyar nemzet, amelynek költője, szolgálója, megbizottja akart lenni, kezdettől fogva ábránd volt, a múltba vagy a jövőbe képzelt Éden, laikus, evilági Mennyország: a mindenkori jelen gonoszságából, rezignációjából, lázadozásából, vagy egyszerűen csak kicsinyes szürkeségéből fölfele menekülő költő vágyaiból született álomországa, „Orplid”-ja, „Nakonxipán”-ja. Az emelkedő forradalmi mozgalom idején, Petőfi oldalán, kétségeskedve ugyan, de

mégis hitte, hogy egy nép tömege áll mögötte; bár a valóságos nép már akkor is csak eszményítve tűnt elébe; hiszen Szalontán nem engedte fölolvastatni a *Toldi*-t, s 1848-ban, a választási kudarc után úgy érezte, hogy az urnáktól eltaktikázott szalontai „valóságos” nép szavazatainak „hiánya” igazolja őt. A forradalom bukása után, kihúzva magát, annak a vékonyka „értelmiségi” baráti körnek olvasta föl a *Koldusének*-et, amely elrejtette, s nem a paraszti nép körében, ahonnan egy életre vérző sebet ütve hallatszott feléje egy gazda gúnyos kérdése: „szökünk, uram, szökünk?!” Nagykőrösön, láttuk, egyre jobban elszigetelődött, s Pesten is – voltaképpen egy visszánémetesedett városban – a szedelőzködő rokon gondolkodású értelmiség kis elitje fogadta.

Csoda-e, hogy önbizalma meg-megingott – nemegyszer bujdosónak érezvén magát hazájában, ahonnan abba a virtuális, szellemi világba kellett visszahúzódnia, amelyet annyi őse keresett, s amelyet egy századdal később Illyés Gyula is így jellemzett: „Haza a magasban?”

Csaba királyfi

1

Akik Aranynek, a nemzet költőjének munkásságát méltatták, szinte kivétel nélkül a *Buda halálá*-t jelölték meg ebben a minőségben főműveként. A Nadasdy-pályázat akadémiai bíráló bizottsága: Kemény, Jókai és Gyulai „nem csak viszonyosan tartják becsesnek, hanem magában is oly kitűnő műnek, mely epikai költészetünk elsőrangú művei között foglal helyet”, s azt jósolják: „ha a szerző oly erővel írja meg az egész epikai trilógiát, melyet előszavában sejtet, mint az első részt, korszakos művel fogja megajándékozni nemzetét”. A *Buda halálá*-t mindedig leggondosabban elemző Barta János épp hogy utal az előzményekre, és Sőtér István is, aki főként a mű történeti kapcsolódásaira figyelt, úgy tartja 1964-ben: „A népies-nemzeti költészet *Buda halálá*-ban vállalkozott utolsó nagy tetteire, s ebben a tettben az irányzat nagysága éppúgy megmutatkozik, mint elégtelensége.”

A pályadíj száz aranyát odaítélő bizottság előadója, Gyulai természetesen éppen hogy utalhat rá: a „magában is oly kitűnő mű” első része csupán egy trilógiának, hiszen ennek töredékei s tervezetei csak később váltak ismertté. Megjelenésük után Péterfy Jenő kifejtette a tervekben, töredékekben csak jelzett s még gomolygó, alakuló vázlatokból

azokat a mozzanatokot, amelyek fölhasználásával a *Buda halála* továbbépült volna. Voinovich Arany-életrajza és a kritikai kiadás idevágó kötete igen sok adatot tartalmaz, de ezeket túlságosan is beleszővi az életrajz menetébe; ennél fogva a vállalkozás kialakulása, belső összefüggései alig bontakoznak ki, nem kerekednek egységes folyamat képévé.

Pedig Arany – ösztönösen vagy biztos céltudattal – egész életében arra a nagy alkotásra készült, azt írta vagy annak kidolgozásáról álmódzott, amelynek a teljes *Csaba királyfi*-ban kellett volna testet öltenie. Ezzel az alkotással reformkorunk magyar értelmiségének régi vágyát szerette volna betölteni, megvalósítván a nemzet költőjének föladatát: megalkotni azt az epikus trilógiát, amely úgy idézi föl a magyarság eredetének költői látomását, hogy a néphagyományra támaszkodik, de az emberiség rokon klasszikus műveinek világában is megállja helyét. Szerette volna, hogy nagyra mért műve a nemzethalál rettenetéből újra meg újra kilábaló magyarságnak biztatója, azonosságtudatának, jövőbe vetett hitének erősítője legyen; ne „csalál-mok” ébresztője, de önismeretre nevelő, mindenkinek érthető költemény; célzattalanul célzatos, pontosabban: a föl-föllángoló parlagias nacionalista gerjedelmek visszaszorítására tett kísérlet olyan célok szolgálatában, amelyek mind erkölcsi, mind művészi, mind nemzeti, mind emberiségi tekintetben nemesek, hasznosak, de mindenki meg is érti őket.

A „remények évében”, 1861-ben meggyőződéssel írta *Vojtina ars poétikájá*-ban:

*Jelennek irunk – és tán a jövőnek,
(Legtöbbje pénzért a betűszedőnek,
De az sosem hallgatja Vojtinát,
Gyártván divathoz a vásárfiát;)
Jelennek ír, ki a jelenben él,
– Mondom – közöttünk hisz, szeret, remél,
Küzd, vágy, remeg, örvend, szomorkodik:
Mért élne visszább vagy húsz századig?
Kinek szokott ruhája lenge burnus,
Csak nyűg, teher lábán az ó kothurnus;
S kiről tudom jól: ki apja-fia,
Röstellem azt, ha élve múmia.*

Ez hitvallás a költészet időszerűsége mellett. De egyre többször megismétlődik körülötte az a hitvallás is, hogy a költő akkor igazán időszerű, hazafi, nemzeti szolgálattelvő, ha olyan költőként az, aki tudja, mi a különbség vezércikk és költemény között. A *Csaba királyfi* költője tehát egy korszak – megszilárdult jelentéssel: a nagy reformkor-vállalkozásában úgy akart részt venni, hogy alkotása az aktuális politika taktikáin s a divatos áramlatokon túllépve, ki is emelkedjék korából, s jövő nemzedékeknek is becses, sugalmazó erejű érték legyen. Mint a világirodalom korukból szervesen nőtt, de koruk viszonyain fölülemelkedő, klasszikus alkotásai.

A 18. század második és a 19. század első felében

„a két magyar haza” társadalmában, gazdaságában, szellemi életében olyan folyamatok mentek végbe, amelyek már-már végveszélybe látszottak sodorni a nemzet önálló létét, nemcsak az államit, politikait, hanem a gazdaságit és a szellemit is.

Nemzeti alkotmány, nemzeti nyelv és nemzeti jellem kérdéseit nálunk mindvégig első renden a történelem tanulságai határozták meg, minthogy ezeket a kérdéseket főként a magyar „történelmi” osztályok, az uralkodó rendiség őrzői vagy reformálói állították előtérbe. Csak később törtek előre, főként a plebejus értelmiség körében, a nép valóságának vagy utópiájának kérdései, s fonódtak össze, az idegen hatalom befolyására, újra meg újra szétváló s egységesülő nemzeti mozgalmakban.

Az „ősi alkotmány”, a „régiség” eszméinek, érzületének köztudatformáló hatására megélné a magyarság eredete, őstörténete, rokonsága iránt: az őshaza s az esetleg még megtalálható rokonság földterítése, legalábbis a nemzeti buzgalommal áthatott értelmiség körében, egyre fontosabbnak látszott: Kőrösi Csoma Sándor ezért indult el Ázsia szívébe, Reguly Antal az Ural és Ob vidékére, mások a volt Etelköz s a Kaukázus felé. A finnugor koncepció kezdetben, főként az „államalkotó nép” eszméit ápoló körökben, óriási ellenérzést szült: ki örült volna a semmit érő „halszagú atyafiság”-nak? Kőrösi Csoma nem a magyarok őshazáját találta meg – amit keresett –, hanem a tibeti nyelv és műveltség alapjait tárta föl

– az angolok számára. A kaukázusi kutató utak is eredménytelenek maradtak.

A kérdés körül fölkavarodott roppant zűrzavarban akkor kezdett valamelyes nyugalom támadni, amikor kiderült, hogy a nyelvrokonság nem azonos a néprokonsággal, s a krónikákból és más történelmi emlékekből elég sok érv meríthető annak bizonyítására, hogy a honfoglaló magyarok hagyományörzői és jogutódai az Attila kemény és bölcs országlása idején itt létrejött hun birodalomnak.

Miután a nemzeti azonosságot nemcsak az alkotmány és a közjog kérdéseiben, hanem a közérzületben is meg kellett újítani és erősíteni: a maga külön kontinensét épp akkoriban fölemelő szépirodalom eszközeit különösképpen igénybe lehetett e célból venni. A magyar történelmi tárgyú szépirodalom is, szoros összefonódásban az európaival, fejlődésnek indult.

A Kisfaludy Társaság, mint „szépirodalmi intézet” jött létre az arisztokrata vezetés alatt álló Tudós-társaság demokratikus-liberális szellemi testvérintézményeként. Nagyrészt e társaság jeles tagjai, pályázatait, kiadványait adtak példát vagy ösztönzést a magyar történelmi tárgykör legkülönfélébb műfajú szépirodalmi földolgozására. Kisfaludy Károly, a Társaság névadója, írt történelmi tárgyú népdalt és elégiát, balladát és drámát, Jósika Miklós, a társaság elnöke írta az első komolyan számon tartott magyar történelmi regényeket. Erdélyi János igazgatósága idején megerősödött a népköltészet, a történelem népi hősei iránti érdek-

lődés, de a műfaji kérdések tárgyalása is. Ilyenfajta pályázatoknak köszönhetjük *Az elveszett alkotmány* színre lépését és a *Toldi* diadalát.

Az elveszett alkotmány komikus eposzként kapott pályadíjat, a *Toldi*-t Petőfi, de a szakma is mint a népies irány sorsküldötte epikusának művét ünnepelte. Ezt a szerepet Arany csak a végső, a „nemzeti” célra irányuló fönntartással vállalta. Szinte azonos szavakkal kérdezte Szilágyi Istvántól és Petőfitől 1847-ben: „nem chimaera-e *nép-époszt* gondolni?” S minthogy Petőfi helyeselte a gondolatot, második, már tegeződő 1847. február 28-án kelt levelében részletesen írt neki a tervről. Erre a levélre gyakran hivatkozik a szakirodalom; magam is többször utaltam rá. Mivel azonban idevágó gondolatait ebben a levélben a rég melengedett, de végre megszületni vágyó tervezgetés még gomolyogva forró sűrűségével mondta el Arany, szükségesnek látszik az egész helyet idézni:

„Egy pár szót az eposzrul. Csák és Rákóczi – sőt Dózsa is – megfordult az én fejemben: de ott a nagy bökkenő, a cenzor óna. Dózsát mosolygod talán? hisz tette nem volt egyéb, mint egy kis *reactio* a természet örök törvénye szerint. Históriaban ugyan semmivel bírók harca a vagyonosok ellen. Istentelen (?) rabszolgázadás Szent Domingón. – Ha én valaha népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamat. Fes-teném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak... a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt. Fes-tenék szabad hazát, közös

hazát: megtanítanám a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Mert bizony nem a *mai* nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatateren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem fajulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, megigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is. S e nemes vér, minthogy az *egy igaz úr* előtt szolgálilag csúszkálni nem tuda, szolgává kényszerítettett; ellenben jöttek idegen földről, támadtak a haza megnyűgött idegen népe közül *szolgák*, s azok lőnek urakká. Eposzt ez utóbbi vér nem érdemel: az elsőnek akkor Homér kellett volna – most Ossian, ki a fajulni kezdő ivadékot az elődök érényekre visszaemlékeztetné. E feladatot azonban, a ma élők közül, csak Te bírnád meg; én csupán figyelmeztetésül említettem. Egy ily eposzt, remélem, vérré tanulna a nép s buzgóbban énekelné azt, mint az olasz matróz *Gerusalemme liberata*-ját; a nemesi rend (talán) elszégyelné magát, átvenné a néptől, mint most a népdalokat, s lenne a költészet nemcsak az »írástudók és farizeusok«, hanem a *nemzet* költészete.”

Ebben a nyilatkozatban olyan indítékokat juttatott kifejezésre Arany, amelyek döntően befolyásolták legalább következő két évtizedének, sokban egész életének tevékenységét.

Elsőül a nemzeti függetlenség fontosságának hajthatatlan követelése tűnik szembe.

Ezzel kapcsolatban az idegenek s a hozzájuk

csatlakozó szolgák gyűlölete: főképpen a német meg a néparulónak érzett klérus befolyásának elhárítására irányuló törekvés. Táplálkozik ez abból a felfogásból, hogy ez a réteg tette tönkre a régi magyarság patriarchális Édenét, az egyenlők közt csupán csak első fejedelmek vezetése alatt élő szabad magyarságot, mely szolgaságba szorítottatott ugyan, de meg nem törtetett, ezért is nyers, de merész, őszinte és tiszta. Az a nép, amelynek törtélen életerejé elbűvölte Széchenyit, Lenaut, Petőfit, amelynek nyüzsgő sokaságáról, szilaj táncáról Arany is oly elragadtatottan írt egyebek közt a *Lacikonyhá*-ban, s amelynek „faragatlanságát” a haldokló Toldi azért ajánlotta Nagy Lajos király figyelmébe, mert „nehezebb eltörni”.

Másodjára: fontos itt Arany törekvésének történelmi, erkölcsi igazolása.

A *mai* nemességnek a nemzet reprezentálásához való jogát – ahogy már utaltam rá – visszaadná annak a költő képzeletében erősen, tisztán, ősi nemességében megmaradt „nép”-nek, a „vérnek”, amely „a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik”. Ezért lehet rá képes a költő, hogy a magyar ősidők világát olyan tapasztalatok segítségével idézze föl, amelyeket ennek a népnek „örök-emberi” érvényű, de jellegzetesen magyar színezetű világában szerzett meg. Ennek életmódját, szokásait, erejét és gyengeségét, a végzetet kihívó és elviselő magas lelkületét természetes, ősinek tudott s ilyenként megújított módon fejezheti ki – gondolta – ez a „népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposz”,

amely terveiben nem chimaeraként tűnt már föl előtte.

Harmadjára: fontos, hogy Arany ekkor még föltétlenül hitt az ilyenfajta nemzeti-népi epikának nemcsak lehetőségében, hanem nemzeti hivatásában is: az ábránd valóságában, hatásában.

Föltételezte, hogy az effajta alkotás leszáll, pontosabban: visszazáll a nép körébe, sőt a nemességét is (talán) jobb belátásra bírhatja. Ebben a hitében nemcsak Goethe tekintélye támogatta, akinek olaszországi útinaplójában olvashatott a Tassót idéző olasz matróz énekéről; bizalmát nemcsak az itthon megszorodó epikai kísérletek hívták és erősítették meg, amelyeknek valóságos sikerében ugyan egyelőre alig hitt, s művészi megoldásaikat is elvetette, de amelyek mögött ott sejtette a nemzeti közérdeklődés megerősödését a tárgy iránt. Dugonics regénye rossz volt, s nem sokkal jobb a sok őstörténeti vagy honfoglaláskori tárgyú epikai dolgozat sem, de hatásukra elszaporodtak a hunmagyar keresztnevek: az Etelkák, Zoltánok, Gyulák, Csabák s rokonaik; és azt, hogy a honfoglaló magyarok Etele birodalmát jogos örökségként szerezték vissza: nemcsak ő, de minden valamirevaló magyar igaznak tudta.

Abban, hogy akkor egy effajta népies eposz megírására az élők közül csak Petőfit tartotta volna alkalmasnak, nemcsak kishitűségét, hanem a költői erők s alkotók ösztönösen jó számbavételét is tetten érhetjük.

Petőfi szabadon hagyakozott képzeletére; ha

nem volt kész anyaga: kitalálta. Meg is írta *Lehel*-t, de ez aligha volt több olyasfajta gesztusnál, ahogy uralkodók látványos baráti találkozók alkalmával egymás egyenruhájába szoktak bújni. Akkor már, növekvő forradalmi lázában el is tanácsolta Aranyt a királyok megéneklésétől, még ha derék uralkodók voltak is, s arra biztatta, hogy kerekítse inkább trilógiává a *Toldi*-t: s ha kifogy az Ilosvai anyagából, annál jobb, hisz úgy szabadabban szárnyalhat képzelete. De Arany más természet volt: alapos stúdium nélkül semmibe se vágott bele, akkor pedig még nem voltak ilyen stúdiumai sem a műfaj, sem a tárgy területén. Kísérletezni, vizsgáldni kezdett tehát.

A kor antikos-romantikus kísérleteit – láttuk – kételkedve nézte.

Ezeket legfeljebb az „írástudók és farizeusok” érthették meg, ha egyáltalán foglalkoztak ilyesmivel. A magyar „deákság”-ban élt egy Vergilius nyomán járó, barokkos elemekkel díszített nemzeti hősköltészet; ez csak a kevesek számára érthető, egyházas, barokk vagy klasszicista elemekkel ékeskedő újlatin, tudós líteratura volt, amely magyarul is hexameterekbe öltözött, s miután megvívta a maga prozódiai harcait, ebben az idegen formában már magyarul is elég fesztelenül mozgott; sőt – oly kivételekben, mint Fazekas *Lúdas Matyi*-ja – arra is képes volt, hogy ízes, ép magyarsággal igazi magyar népi világot idézzon föl; – de mindenképpen főleg a deákosan műveltek számára. Amikor egy különösen nagy, nyelvteremtő géniusz,

Vörösmarty, erősen korszerű elemekkel vegyítve, érzelmes-ossziános-személyes légkörrel átítatva hexameterben írta meg a honfoglalás régtől várt eposzát, minden nemes magyar örömmel és büszkén üdvözölte a költő haditettét, de igen kevesen vették meg, és senki sem olvasta el művét. Arany maga is, bár Vörösmartyt igen nagyra becsülte, *Az elveszett alkotmány*-ban vitriolos gúnnyal, virtuóz játékossággal és a pusztítás keserű mélabújával tette semmivé e romantikusan magasztos, érthetetlen szépségeivel a sznobokat elbűvölő, a nép számára azonban érthetetlen költészet tárgyait és eszközeit.

Sokkal több használható elemet persze a magyaros, lompos-rímekkel egybefűzött négysoros tizenkettesekben szóló hagyományos epikában sem talált.

Tinódi alig emelkedett túl egy viharos kor eseményeinek krónikás hírüladásán; Gyöngyösi jól folyó, kecses alexandrinusai csak arra voltak alkalmasak, hogy udvaroljon velük, pletykákat, híreket, pajkosságokat vagy ájtatos közhelyeket foglaljon versbe alkalmi megrendelők vagy érdeklődő társágbeliek számára. Magyar nemzeti eposz teremtése eszébe se juthatott. Zrínyi darabosan hősi eposzát sokáig csupán egy nagyeszű és indulatú hadvezér s egy innen-onnan kölcsönző, humanista műveltségű amatőr alkotásának tartotta Arany. Kezdetben, s egy ideig később is elhitte, hogy azzal tehetné élvezhetővé és hasznossá a *Zrínyiász*-t, ha főként nyelvét és ritmusát megfésülné, mai szóval: portalanítaná. Hogy milyen jeles mű, csak később

ismerte föl, de stílusát folytathatatlanak tartotta. S a széphistóriák? Nemzetközi vándormesék, jól-rosszul megmagyarítva, nemcsak azért, hogy magyarul szólnak, bár igazi költőiség nélkül, hanem azzal is, hogy egyszer-másszor, mint Ilosvai *Toldi*-jában is, magyar hősré rajzolják a világ anekdota-készletének tetszetős motívumait.

2

Egy a *Csaba királyfi*-hoz hasonló alkotás kialakulásának folyamatát nem lehet pontosan leírni, különösen, ha annyi töprengés, elnémulás, ihletrobbanás közben folyik le, mint Arany esetében.

Nem hiszem, hogy van az egész világirodalomban párja ekkora, ilyen széles alapokra támaszkodó fölkészülésnek. Ennek folyamán a műfaj elmélete és a mű alakulása nagymértékben egybekapcsolódott a költő környezetének, alkatának, szakmai tudásának, képzelete szabadságharcának mozzanataival s még annyi mindennel. Ezt földeríteni nehéz föladat. De a munka szakaszait, egyes állomásait mégis követni kell, hogy élő összefüggéseivel együtt, társadalmi és személyes hatóerőinek játékában láthassuk a végül is létrejött eredményt. Ismétlem: a *Buda halála* csak egy nála sokkal nagyobbra tervezett alkotás első darabja: lekerekített voltában is töredék, ahogy erre a költő kurta bevezetője utalt is: „Jelen költemény ... teljes egész...; de, amennyiben későbbi fejlemények alapjául szol-

gál, csak mintegy előjátékát teszi a nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él.”

A kivételes feladatra Aranynak jóformán a semmiből kellett fölkészülnie.

Mert ahogy a *Toldi*-nak, a *Csaba királyfi*-nak sincs valamirevaló költői előzménye irodalmunkban. Arany tudta is, hogy a *Toldi*-ban sem a tárgy, sem a forma nem volt valóságosan népi: ő stilizálta őket népiesre, a kor szelleme, a pályázat kívánsága s a maga hajlama szerint. Miután ihlete forróságában bár, de világos céltudattal formába öntötte a művet, megtapasztalhatta, hogy egy alkotás csak akkor sikerülhet igazán, ha tárgy és forma egymást erősítve olvad egybe, s ölt alakot benne. Azon volt tehát, hogy választott tárgyához mindig megfelelő formát találjon s viszont. Erős öntudattal írhatta a *Csaba királyfi* első kéziratához fűzött bevezető jegyzetében: „Ha producálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni.”

Ilyenféle töprengések nyomaival már fölkészülése idején találkozunk; színre lépése után ezek meg erősödtek.

Egy-egy műve stilizálásával szívósan s mind tudatosabban kísérletezett. A *Toldi* népies hangnemet még csak a lángelme biztos ösztönével, szinte a hályogkovács módjára hozta létre, azonosulva a kor egyik legfontosabb törekvésével. A *Murányi ostromá*-ban már tudatosan magasabbra akart lépni. A lélekrajz gazdagodását, a nyelv régiesebb

tónusát, minden meseszerű elem elmaradását azonban a szakma – amelynek határain Arany legalább két évtizedig alig tudott túllépni, s amelyben az irányadó vezető elméknek mindvégig szövetségese, foglya maradt – éppoly kevéssé méltatta figyelemre, ha egyáltalán észrevette, mint a *Toldi estéje* megnövekvő szubjektivitását, hangulati gazdagodását. Nem is az ilyesmi volt akkor igazán közérdekű.

A szónak Petőfi jobbán megfogalmazott értelmében népies költeményei azonban a szabadságharc leverése utáni időszakban erősen átalakultak. Ezek közül az olyanfélék találtak akkor jó visszhangra, amelyekben az idilli vagy a népet oktató nevelő mozzanatok határozták meg a stilizálás egységét: *A családi kör*, *Az első lopás* s *Jóka ördöge* például.

Azok a kezdemények, amelyekben plebejus, bíráló indulatai kerestek kifejezést, nem hoztak sikert – nagyrészt töredékekben is maradtak.

A nagyidai cigányok, amelynek álcázott politikai mondanivalóját egyelőre alig valaki tudta vagy akarta észrevenni, a költőhöz „nem méltó” tárgya s „alantas humora” miatt megrovásban részesült; a *Bolond Istók* első éneke semmi érdeklődést nem keltett. Toldy arra intette a költőt, hogy el ne aprózza nagy művek alkotására hivatott tehetségét, s az epikus hang emelésére biztatta. Mikor azonban a költő e magasabb hangnemben a *Katalin*-t írta meg, csak a közönség visszhangzott lelkesen, gyors második kiadáshoz segítve a beszélyt; a szak-

ma eléggé értetlenül állt a „talányos” költemény előtt, hiszen ez semmiképp sem illett a népit nemzetivé nemesítő példa-epikus szerepéhez. A *Toldi-trilógia* „derekát” várták volna tőle, de ebben elakadt; s éppen ott, ahol a *Daliás idők* hősi-lovagi, de falusi idilljéből az udvari világ ábrázolásába kellett volna továbblépnie.

Az epikus Arany, láttuk, egyetlen műfajban aratott osztatlan sikert: a balladában.

A maga természetének és igényeinek megfelelő mintáira a régi skót vagy a még régebbi dán balladákban lelt: ezek bátorították rá, hogy kialakítsa az Európa-szerte divatos műfajnak azokat a változatait, amelyekben személyes megrendüléseit tárgyiasíthatta, és a skót „balladai meneteket” hazai motívumokkal megtöltve, a műfajt nemzetivé tette. A szívósan melengetett nagy epikai tervek megvalósítására is a világirodalom nagy eposzait tanulmányozva kezdett tehát fölkészülni. Homérosz akkor nem szolgálhatott sugalmazóul: már Petőfinek megírta, hogy a rosszul emelkedni kezdő nemesség nem érdemelt Homéroszt: hogyan szólhatott volna Arany az ő „tejjel-mézzel folyó” hangján az elnyomatás korában? De Osszián hitele is megingott; a nagy olaszok – akiknek pedig még fordításával is kísérletezett – a modern, nemzeti szellemű világban nem nyújthattak némi elméleti tanulságoknál egyebet. A *Kalevala* is legföljebb formai-ritmikai indításul szolgált.

Voltak tehát olyan pillanatai, amelyekben elju-

tott a nagy epikai vállalkozás lehetőségének, értelmének kétségbevonásáig.

Gyulainak írta 1854. január 25-én: „én is addig csűröm-csavarom, főzöm, koholom a terveket, míg utoljára a »gondban elvész a gondolat«... Denique beláttam, hogy korunkban, még nálunk is, az eposz nagyon mondvacsinált virág: a költőnek magát is, publikumát is vagy hat századdal hátra kéne vinnie, hacsak, hexameterben, flosculusokat nem akar pattogatni.” A töprengő kiúttalanság újra meg újra szembesült azzal a tudattal, amit *Vojtina ars poétikája*, láttuk, így fogalmazott meg: „Jelennek ir, ki a jelenben él”, s „Mért élne *visszább* vagy husz századig?”

Ebben kellett végül is döntenie. A dilemma többféle síkon és csiszolatban, de egy értelemmel tűnt föl előtte újra meg újra. Melyik utat folytassa a megváltozott körülmények közt: a Homérosz-Osszián szerepből fakadót, a Vergilius nyomán járó, vagy azt, amelyet Byron sugalmazott? Olyan népi hőskölteményt írjon-e, amelyről ifjan álmodozott, vagy olyan nemzetit, amelyet a kiegyezésre készülő jeles kortársai kívántak tőle? Minden porcikájában érezte, hogy olyan átmeneti korban él, amelyről a szakmai közfelfogás úgy tartotta, nem arra való, hogy eposzt szüljön, de tudta – s a Hebbel-bírálatban igenlő felelettel tette föl a szónoki kérdést: „az újkori, az olasz eposz fölvirágzása nem átmeneti korra esik-e, s nem éppen arra, mely a XV. és XVI. század közt teljesen megváltoztatta a

világ ábrázatát?” –, hogy volna lehetőség a modern eposz megalkotására.

A népies eposz is megvalósíthatónak látszott egy ideig.

Hebbel esetében, így írta: „Nem a népi hang s naiv felfogás ellen tiltakozom, sőt nagy részben ép ezektől várom epikai költészetünk újjászületését.” De milyen legyen ez a népi hang, s milyen a népi tárgy? Az egykor kialakított hangot s a nagy tárgyat keserű öngúnnyal kikezdte, már-már megsemmisítette *A nagyidai cigányok*-kal; a törekvés lényegéhez azonban ragaszkodott. Sok idevágó nyilatkozata közül hadd idézzem itt azt, amelyet 1863-ban írt le az Akadémiának *A népiesről a költészetben* tárgyában készült pályaműről szóló bírálatában: a szerző „a népies szépnek a műszéppel bizonyos tekintetben azonosságát vallja, oly tan ez, melyet ideje kimondani és tisztába hozni. Némelyek ugyanis aestheticusaink közül a *népies költészet és műköltészet* közt oly viszonyt látszanak gondolni, hogy az első az utóbbinak mintegy többé-kevésbé sikerült utánzata... nincs igazuk, ha a nép jó és legjobb költeményeit kizárják a szép birodalmából. Némely fajokat (dal, ballada, eposz) a népköltészet, példák bizonyítása szerint, képes volt úgy megteremteni, hogy benső szépségre nincs műköltő, ki jobbat alkothasson.”

Érezte: olyan korban élt, mely volt annyira eposzi, mint akármilyen másik: roppant erők törtek föl, világok változtak meg körülötte, új társadalmi szárazföldeket kalandozhatott volna be, s írhatott

volna le, ha vállalja azt a legnagyobb s legkorszerűbb művet, amelybe a *Bolond Istók*-kal belevágott, de elrémülve a szilaj kezdet fölött – amely, sajnos kellő visszhangot se keltett –, olyan út mellett döntött, amelyen – egy új Vergilius szerepében – úgy akart korszerű lenni, hogy a népiből azt tartotta meg, amivel, az eszményített hagyomány hitelével megerősítve, gazdagítva, a nemzet nagyon is szegényes azonosságtudatát táplálhatta: a nagy múltak példázataival egyszerre növelve és nevelve is azt. De azért úgy, hogy művéből ne tanköltemény legyen.

A barátok: Kemény, Csengery, Gyulai megnyugtatták; önbizalma mindig újra megerősödött: „A hun regékből egy magyar Sah Namét kell dolgoznom”, írta 1855 decemberében Tompának, bizonyítván, hogy már a perzsa Firduszira is kiterjesztette figyelmét. Szerkesztősége kezdetén közölte még Nagykőrösön írt, már-már programadó tanulmányát naiv eposzunkról. Aztán – már utaltam rá – Hebbel egy szerinte elhibázott, mert a mindennapi élet nehéz gondjairól szóló eposzát, a *Mutter und Kind*-et bírálva így írt a maga eltökélt szándékáról – túl gondjain, meddőségén, bizonyosan már a *Csaba királyfi* megfogalmazásához készülődve:

„Anglia legnagyobb politikai és vallási forradalma gátolta-e az *Elveszett Paradicsom* lehetőségét? Talán szabatosabban szólnánk, azt mondva, hogy míg valamely kor, mely a régivel meghasonlott, irányeszméjét meg nem kapta a jövőre, és rövid

ideig sötétben tapogat: addig tart ezen átmeneti bizonytalanság, mely minden nagyobb szerű teremtésre általában, s így a költészetre is nyomasztó; de mihelyt egy közös zászló leng, melyre milliók szemei reménytelenül függesztvék, az irodalmi hátramaradást alig lehet mással, mint a szellemnek meddőségével – vagy lustaságával menteni. Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lebeg: s hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költeményre, alig hihetem. A nemzetiség éppen a múltnak folytatása a jelenben és jövőben: semmi alak nem képes annyira kifejezni, mint az eposz. Más kérdés, vajon az eposz, a hősköltemény, úgy, miképp Virgil hagyta, gépeivel, csodáival, isteneivel stb. korszerű-e? De tudjuk, az úgynevezett klasszikai formán kívül, az eposz mennyi különféle idomot ölthet; s hogy ezek közül egy sem volna többé korszerű – legyen szabad kétségbe hoznom. Már az éjszaki ballada újraéledése napjainkban megcáfolja ezt. Teremtsetek jó eposzt – s az eposz korszerű.”

Nemcsak itt beszélt ő persze „bizonytalanságról”; de fontos, hogy ekkor, a „remények éveiben”, bizakodva: „átmeneti”-nek minősítette ezt.

A forradalom és szabadságharc után – amelynek színhelyét kétségbeesése idején „bűzhegy térség”-nek, de magát a küzdelmet, mikor örökségét már védelmezni lehetett, „világcsodá”-nak nevezte – maga is teljes bizonytalanságba jutott. Egyszerre részvétre és csodálatra indító az a hánykolódva megoldást áhító erőfeszítés, amellyel ebből a bi-

zonytalanságból kiutat keresett. E tétova s merész kísérleteknek, fölhorgadásoknak s visszahanyatlásoknak, kitágulásoknak s beszűküléseknek nyomait, műveit, roncsait ott látjuk a költő másfél évtizedes útján, egymásba bonyolódva, egymást erősítve vagy bénítva.

Az eszmék, tervek, kudarcok és újrakezdések kronológiáját a dolog természete szerint nem lehet pontosan meghatározni, hiszen ugyanazok a mozzanatok, arcukat, színüket váltva újra meg újra fölbukkannak. Azt gondolom azonban, hogy ha a *Csaba királyfi* tervének fölmerülését, kibontakozásának menetét követjük, a költő mennybe törő polkjárásának legfőbb mozgatóerőiről, állomásairól mégis valamelyes áttekintést szerezhethünk.

A „tisztán népi szellemben és nyelven írt (komoly) eposz” tervét, amelyet Petőfinek ajánlott föl, igazában persze magának melengette.

Főhősét azonban – azon túl, hogy a vezérek korában kereste – egyelőre nem találta. Szilágyinak, aki boldogan ajánlotta segítségét, a terveiről szóló híres 1847. nagypénteki levélben még csak annyit írt: „A *népeposz* még tervben sincs. Lehetne venni ilyet a vezérek, főleg Árpád köréből. Akkor még az egész magyar nép harcos és szabad volt.” Akkoriban lett a honfoglaló vezér alakja ország-szerte népszerűvé. Nemcsak a róla elnevezett első magyar uralkodóház névadója, de igen sok elbeszélő mű hőse is volt, alakját elképzelt jelmezben és látványos jelenetekben rajzolók és festők is gyakran ábrázolták. Eposzi hős is lett, egyebek között

Pázmándi Horváth *Árpádiász*-ának s főként Vörösmarty *Zalán futása*-nak főalakja. Híre szétszűrte az országban, s leszállt az iskolákba; Arany egyik kedves tanítványát meg is dicsérte, hogy Árpádról írt eposza „helyesen választott epizód a honkeresés korából”.

Mégsem Árpád lett a „hős”, s nemcsak azért, mert azt már mások megírták, hanem Csaba királyfi, aki több tekintetben is jobban megfelelt céljainak.

Hogy a magyarok a hunok utódai, a kor magyar és európai közvéleménye számára akkor még kétségtelen volt.

Magyarország neve a világnyelveken Hungáriából származott, s pozitív vagy inkább negatív előjellel az innen származókat hun utódoknak nevezték. (A történelem különös iróniája, hogy az azonoság hitelének első tudós kétségbevonóját is, magyarosított névvel Hunfalvy Pálnak hívták.) Toldy Ferenc műve, az 1851-ben először megjelent *A magyar nemzeti irodalom története*, igaz, hogy híres germanista minták példájára, de magyar krónikákra támaszkodva: ki is alakította a hun és a magyar mondakört.

A két mondakört Csaba királyfi alakja kötötte össze: Attila kisebbik fia, e hagyomány szerint, a hun birodalom összeomlása után, a székelyeket őrzőül visszahagyva, az őshazában maradt magyarokhoz menekül, s rájuk bízva, hogy foglalják vissza Attila birodalmát. A rokonság tudata nemcsak a régi dicsőség büszkeségét erősíthette a levért

magyarságban, hanem a redditusnak, az örökség visszaszerzésének s a történelmi szerep újraéledésének példázatával erősíthette a nemzeti reményeket. S a krónikákban, kellő képzelőerővel meg is lehetett találni egy föltételezett magyar naiv eposz töredékeit, amelyek bizonyosan versben szóltak, és költői alakban jelentek meg.

Attila birodalmának összeomlását a vazallus idegenek által szított és kirobbantott testvérvízháború okozta: aki élt az áthallás, a költői jelképek értelmezésének az elnyomás korában kialakult gyakorlatával: ebből is érthette a legutóbbi végzetes magyar vereség motivációját. S végül: a nagy történelmi szerepet játszott királyfi lehetőséget kínált egy olyan rokonszenves hős fölidézésére, akit a nemzeti közösség azonosságtudatának hordozójaként is méltóbban zárhat majd szívébe s eleven emlékezetébe, mint, mondjuk, a peleskei nótáriust.

A *Csaba királyfi* első változata egyszerű, krónikás modorban indult.

Benkó Imre, Arany nagykőrösi tanárságának első krónikása közölt egy háromsoros töredéket, amelyet a költő tanítványai a papirkosárból mentettek ki: ez talán az első indítás egy elvetett próbája:

*Csaba királyfiról mondok új éneket,
Attila fiáról egyszerű verseket,
Hogyan vitte vissza amaz őshazába...*

Érdeemes e sorok mellé fölidézni annak a „népies króniká”-nak néhány sorát, amelyet 1848-ban írt

Losonczi István címen, s amelynek bevezetéséhez később ezt a jegyzetet fűzte: „Ki, mint szerző, 1848 első havában a nép között élt, érteni fogja e bevezetés hangulatát.”

*Felnyitom a régi krónikás könyveket,
Olvassok belőlük példás történetet
Azokról, kik hajdan vitézül felkeltek
S haza védelmében dicső halált leltek...
Mint Losonczi István Temesvárott régen,
Kinek történetét mostan elbeszélem.*

A *Csaba királyfi* első dolgozatában Arany még ennek a „népies króniká”-nak hangneméhez kapcsolódik. Erre mutat az egész történet egyszerű, csak a legszükségesebb mértékben archaizáló elbeszélő tónusa. S hogy a *Toldi*-k népiessége, legalábbis népiességük emléke is ott kísértett a vállalkozás kezdetén, bizonyíthatja a költemény Ilosvaitól vett mottója: „Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.”

Ez a későbbi változatokban, a kinőtt stílus sok elemével együtt, eltűnik.

Mert hiszen ezt az egyébként is meghaladni vágyott modort egy akkora szándékú műhöz, mint amihez hozzáfogott, egyre kevésbé érezhette megfelelőnek. A krónikás csak elmeséli a történeteket, és ha egy-egy alakját megszólaltatja, a történet kiegészítéséhez szükséges mozzanatok azok is, tán körülményesebben, de a krónikás modorában adják elő, a cselekmény alig mutat túl az ármánykodó

idegenek ábrázolásán. Fő cselszövő a vashomlokú Detre-szász; ez eszköznek használná a tétova gót Walimirt; aki bízik is, nem is az ármánykodó vénben, hiszen ez egymásra uszítaná Attila két fiát: Aladárt meg Csabát, s bosszút állni biztatja a német Krimhildát. A második ének vége felé megszakad a töredék, s a külön kezdett hatodik ének már a nagy király temetése utáni tort idézi föl. „Csatamondó Hábor”, a táltos kezdi ezt, az ősök dicsőségére emlékeztetve. Érdemes ez emlékidézés első változatából idézni:

*Emlékezik ama legelső tusára,
Keve jó vezérre, Béla, Kadosára;
Kik alatt a hun nép, villogtatva kardját,
Legelőször látta Duna-Tisza partját.*

*Dunán túllevő rész még Rómának hódolt,
Egy Makrinusz nevű benne helytartó volt,
Sok özön serege, sok gyülevész népe,
Készen várta a hunt, nem jöve elébe.*

Miután ebben a kántoló-népies modorban elhangzik a hunok és rómaiak harcának rövid története, így folytatódik a krónika:

*Mondom, ezt a dolgot Hábor emlegeté,
Bendeguzt, az Etel atyját sem feledé;
S állván sírja felett a három vezérnek,
Szózatot ajkáról zeng az ősi ének:*

S ide csatlakozik – jelzésként – *Hábor éneke* címmel a *Keveháza* két kezdősora.

Ezzel kapcsolatban néhány fontos kérdést tisztázni kell. Miért csatolta a költő a lapos krónikarészlethez azt a remekművet, amelyben csak a már jelzett történetet ismétli meg? Egy már meglévő szövegbe szúrta volna be a *Keveházá-t* azzal, hogy majd később elsimítja az ismétlés okozta zavart? Melyik volt előbb készen: az első Csaba-töredék, vagy a *Keveháza*? Voinovich úgy gondolta: „elsőnek a *Keveházá-t* alkotta meg”, s hogy „miképsimította volna el a költő a szembeszökő ismétlést, nem tudni”. Voinovich ugyanitt említi: „a töredékben maradt dolgozatok kézírata megvolt a költő hátrahagyott iratai között. Ráírta: *Hun monda 1853. Legelső töredékek*. A három dolgozat kéziratát együtt tartotta: az ostromban mind elégett.” Nem hiszem, hogy ebből a körülményből arra lehetne következtetni – Voinovich ezt teszi –, hogy az első dolgozat 1853-ban készült. Úgy gondolom, hozzáfoghatott ahhoz már 1850–51-ben. A második ének töredékes vége után egyszerre a hatodik következik. Megírhatta tehát már a harcra-émlékezés első változatát, amikor körmére égett egy ígérete, amelyet a buzgó Császár Ferencnek tett. Ekkor vetette talán hevenyészve papírra, az első változat kiváltotta ihletében, a *Szikszói enyhlapok* számára, a *Keveházá-t*, de hogy azért majd föl is használja, rövid bejegyzéssel utalt a helyre, ahova az új földolgozás egy későbbi teljes Csaba-változatban kerülni fog.

Mert a *Keveháza* mindenestül a kísérletező, népies nyűgeiből kitörni szándékozó költő idevágó műveinek egy másik csoportjába tartozik: abba, amely az 1850-ben írt *Katalin*-nal kezdődik, az 1858-ban elkezdett *Az utolsó magyar*-ral végződik. Két teljes költeményen, a *Katalin*-on meg a *Keveházá*-n kívül minden darabja töredékben maradt. Bizonyosságául annak, hogy indokolt volt a költő aggodalma, amelyről Tompának írt 1852 decemberében: „a *Szikszói Enyhlapok* számára is kell valamit küldenem ... Terra incognitán járok; bezeg, ha megint *eltévedek!*”

A *Keveháza* Arany váratlan csodái közé tartozik. Képes Géza a *Kalevala* indítását vélte – indokoltan – benne fölismereni. Elgondolkodtató, hogy a költő ezt a nagy világteremtési mítoszokat egybefoglaló epikus kompozíciót is ismerte. Fábián István fordítását olvasta, „Kullervo” magyarításából közölt is részleteket lapjában; a Hadúrral szembeállított „Manó”-t Csengery származtatta a finn halálisten nevéből, a „Maná”-ból. A „Kalevalá”-ban is olvashatunk félelmes csatalátomásokat; a ritmus, alliteráció s más motívumok is rokoníthatók vele. De Aranytól mást vártak s ő is másra készült. Szokása szerint alapos stúdiumokba kezdett.

Buzgalmát csak növelte, hogy a „Keveháza” újra nagy sikert aratott a szakmában. Különösen Gyulai volt elragadtatva a „kisdéd eposz”-tól, de Csengery is örvendezett; ő is, Eötvös is küldte a forrásokat, a sugalmazó példákat: egyik sem a *Kalevalá*-t.

Arany maga is máshol kereskedett: Tisza Domo-

kost 1853. január végén arra kéri, hogy keresse és szerezzze meg neki a krónikák hozzáférhető kiadását; otthon is körülnéz, s amit a könyvtárakban megtalál, kézhez veszi. A szorgalmas tanítványnak már február 5-én így mondhat köszönetet: „A budai *Chronicon* nem drága már most. Azt hívém, az csupasz textus, de a jegyzetek többet érnek. Különösen a nekem hozzáférhetetlen dubniczi krónikának éppen azon helyeit idézik, melyekre most szükségem van. Nagyon, nagyon le vagyok kötelezve! Schwandtner I. kötetében 50 kr.-ért nemcsak egy jó bőrkötésű, aranyozott sarkú könyvet kaptam, hanem igen jó és nem mindenütt heverő (például Kőrös–Kecskemét tékái nem bírják kiállítani!) forrásokat: Anonymust, Thuróczyt, a *Carmen miserabilé*-t, mely azonban sem carmen, sem miserabile, hanem legjobb egykorú forrás a tatárjárás történetéhez. Vajon a III. kötetet nem lehetne-e külön megvenni?” 1853. május 20-án így folytatja a beszámolót: „jelenleg oly könyvekre lenne szükségem, mik a hun–magyar mithológiára, különösen a hun történetre vonatkoznának. A hazai forrásokat nagy részben már beszereztem ugyan: a krónikák, Kézai, Thuróczy, a pozsonyi és budai kezemnél, valamint Oláh Miklós Attilája is; a bizánci írókból is kaptam valamit, Priscus Rhetort péld.: szeretném még Jornandest »de rebus geticio« – szóval ami csak azon korra vonatkozik.”

Sürgetteti Gyulait, „nekem a *Nibelungen*-t, új németben persze, hova előbb megkerítse és küldje ki dilizsánszon”. Az *Eddá*-ból fordított is pár sort,

s ismerte, említette a német hősmondákról szóló irodalmat. Különösképpen kezére járt a sors azzal, hogy Amadé Thierry éppen akkor kezdte közölni a *Revue des Deux Mondes*-ban Attiláról készülő könyvének első fejezetét.

A források föltárásának ez a buzgalma összefüggött nyilván a historizmus szellemének kibontakozásával: valamirevaló bírálók már egyre erősebben figyeltek rá, hogy költői művekben se legyenek anakronizmusok. De Aranyt főként nem ez a tudományos-történelmi igazság érdekelte. Ő maga utalt erre Gyulainak 1854. jan. 21-én írt levelében: „nem tudom, benn van-e az esztétika szótárában e terminus, »eposzi hitel«; de én annyira érzem ennek hatalmát, hogy történelmi vagy mondai alap nélkül nem vagyok képes alakítani: talán nincs inventióm, fantáziám: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, téglá kell és mész. Ezért pihen oly hosszan *Toldi II.*; Ilosvai magamra hagyott, s én egyik légvárat a másikra rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem biggyeszthetek mottót a szakaszok fölibe, mint a pap a textust.”

1879-ben, a mégis végbevitt *Toldi szerelme* előszavában utoljára is visszatért a sugalmazó anyag kérdésére: „Monda nélkül pedig – vagyis legkisebb támasz nélkül a hagyomány vagy história részéről – egész epikai költeményt csak mintegy az ujjamból szopni, ha tudtam volna is, nem akartam”, írta az elakadás indokolásául.

Ezekben a töprengésekben ott van Arany költői, műfaji tanulmányainak általános gondja is.

Mert hiszen a hun–magyar forrás felé elég megszire hatolt vissza a történelemben, s inkább arra kellett figyelnie, mennyi és milyen anyagot talál, és hol a mondai történet és a megálmodott viszonyok emberi–költői hitelesítésére. Az ötvenes évek elején Homérosz, Vergilius s a nagy olaszok után – láttuk – a perzsákba szeretett bele, s az indusok iránt érdeklődött. „Most Firduszi nekem a Herkules oszlopai Gadesben”, adta hírül a nagy felfedezést Tisza Domokosnak 1853. május 20-án; s Szilágyi Istvánnak egy évvel később: „Szeretetemet a Firduszi eposzai s némely hindu darabok bírják. Különösen Firdusziban a Nibelungen-i kompozíció”; mert ott is testvérek viszályáról, rokon vérontásáról olvasott, s mert szinte erősebben, mint másutt, érezte e költészetben „az eposzilag végzetes, egyszersmind drastice megrendítő alap”-ot.

Lehet, hogy olyasmit, amiben a *Keveháza* igazolását látta. Abban is a végzet szárnyai csattognak a megrendítő vérontások látványa fölött: belecsapnak az egész hun–magyar hősköltemény kavargásába. Ehhez már sok nyersanyagot gyűjtött, csak a kristályosító vezérgondolat hiányzott. [Valami efféle eszme mozdította ki a holtpontról a *Daliás idők*-et is. Ennek tervvázlatai közt, szinte előzmény nélkül ez a jegyzet olvasható. „Az Anjouháza enyészet van kimondva. Részint a ház alapítója, I. Károly által Konradinon elkövetett vértett, részint (én indikálom), a Felicián esete miatt; Lajos *erénye által, saját személyére* nézve kiküzdí magát a fátum alól ... Úgy hiszem, ez egészen epikus

szellemben van” – s a jegyzet folytatódik, mintegy a várható ellenvetésekkel vitázva: „Azt mondani, hogy nincs fátum a keresztény világban, ostobaság. Vagy nem áll-e a 10. parancsolat: Meglátogatom az atyák álnokságát a fiakban harmad- és negyediziglen. Mi más ez, mint némileg fátum? S a predesztináció, mit református embernek hinni kell, mi más, mint fátum? ... Vajon hibáz-e a költő (ki nem historikus), ha a nemezist magára a kegyetlenkedő királyra és nemzetségére fordítja?” S a hadjáratok és különféle kalandok zavaros áradásában az Anjou-ház végzete veszi át a kompozíció egységét biztosító vezéreszme szerepét. A harmadik ének derekán az önvádaktól gyötört anyakirályné „éji rejtekébe” vonulva az egykori hegedős énekét véli hallani Zách Kláráról.]

Itt kell újra visszatérnem a *Keveházá*-ra. Ebben a ma is elragadó hősi énekben, amelynek byronias nyolcas jambusain visszaszoríthatatlanul áttör annak az ősi – ha tetszik kalevalai – hangsúlyos nyolcasnak lüktetése, amely majd a *Rege a csodaszarvasról*-ban lebegteti, lengeti teljesen letisztult formában s egyértelmű művészi szándékkal a mesét, a trilógia alakulásának igen fontos mozzanatai tűnnek föl. A végzet is persze. Ezt Arany, a versindítások kivételes művésze, nemcsak a költemény robbanásig hangulattelt kezdősoraiban idézi:

*Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző baljós madár
Széles Dunának partinál? –*

Alakot is ölt a végzet a harc festése közben:

*Előre hún, Nimród fia!
Meg kell nekünk itt halni ma:
A Vészbanyák ott fenn vadul
Csikorganak s nem jó Hadur.*

S a harc csitulásakor:

*Szép hún anyák hős magzati,
Ne essetek bánatba ti:
Ármánynak a bosszú elég
S Hadur mosolygva néz felénk!*

Föltűnnek olyan kezdemények is, amelyek a balladákban már elnyerték végső kifejezésüket: a drámai jelenetezés pergő gyöngyszemei, a valóságot – ez esetben mondai, mitologikus – látomássá növelő tömör képek s hasonló virtuóz költői fogások mellett a részvét megnyilatkozásai. Csak egy példa:

*Hej! nem hamar lesz az, midőn
Szilaj ménes fut e mezőn;
Soká lesz, míg új gyökeren
Fű és virág itt megterem.
A széles völgy egy lábnyom: a
Sulyos had óriás nyoma,
Ki egyet toppintott, s ehol!
Egy emberöltő nincs sehol.*

Ebben a mitikus-expresszionista képben a részvét meleg sugárzása jelzi a költő személyes jelenlétét, aki a vers végén nyíltan is előlép:

*Peng a koboz, hurjaira
Harcot idéz a dalia:
Öseiről csodás emléket;
s elzengi – mint én az övéket!*

Érdeemes a *Keveháza* sorsán is eltűnődni. Miután a tétován készülődő költőt ráébresztette, hogy a krónikák töredékeiből csak úgy képes eposzt formálni, ha valamilyen végzet hordozóiként tudja őket a hétköznapi intrikákon jóval felülemelkedő művészi kompozícióban egybeilleszteni: önállósul. Így, kivételes erejű „kis eposz”-ként válik ismeretessé, szerez új dicsőséget Aranyinak. Megnyitja az utat a nagy mű kialakítása felé; kötelez is a továbbépítésre; de maga ebben egyelőre fölöslegessé lesz. A trilógia első részében nem jut hely számára; Buda és Attila lép az előtérbe; jellemük, erényeik és hibáik, vétküik és bűnhődésük kibontakozásában megjelenő egyéni hősök; a nép sorsát is meghatározó testvérvizsálya lesz a világvégzet közege.

Párdarabját, a sokkal csiszoltabb, mívesebb, de-rűsebb *Rege a csodaszarvasról*-t a *Keveházá*-nak csaknem kétszeresére növeli a költő; ez már a *Buda halála* egy egész énekét teszi ki. A *Keveháza* „a kataloni éjre történő oldalpillantással” együtt végül mintha egészen ki is hullanék a tervekből. Az olvasók nagy része ma egy kicsit társtalanul magá-

ban álló versként ismeri. Amennyit így növekedett fényének sajátos színezete, annyit veszített is abból az erőből, amelyet, egy nagy mű egészének meghatározó csillagaként, keletkezésekor kisugárzott. Ugyanez történik egyébként akkor is, ha a csodaszarvasról szóló s a hun–magyar rokonságot költőileg igazoló regét kiszakítjuk a trilógia egészéből.

3

Az a képzeletgyújtó s költői valóságot teremtő elem, amelyet a költő „epikai hitel”-nek nevez, egyre erősebben befolyásolta a trilógia alakulását.

Tartalmi vonatkozásban azáltal, hogy Arany minden történelmi adalékot fölkatatott, amit az írott forrásanyagban a megsejtett, kikövetkeztetett, és az ősinek vélt néphagyományból fölgyűjtve megtalálhatott. Formai vonatkozásban azáltal, hogy a világirodalom nagy eposzainak formai példáit, sugalmait is értékesítette, a műfaj alapképletét, a nagy eposzok szerkezeti jellemzőit is figyelembe vette. Így vált Buda és Attila, majd Csaba a trilógia vezéralakjává.

Szükség volt rá tudniillik, hogy a hun nép végtének kihívója, hordozója és elszenvedője nagy király vagy királyi sarjadék legyen: „A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele odasodortatik, hogy bátyját, Budát megöli. Nagy tulajdonai, s a látszó igazság bocsánatot nyernek neki a népnél, de az isteni *nemezis*

ily könnyen ki nem engesztelhető. Jóslatot kap, hogy birodalma el fog enyészni, de az a fia, *kit még nem ismer*, helyreállítja újra." Ez bizony rokon eszme azzal, amelyik a *Toldi szerelmé*-t tovább segítette. Így teremődik meg a büntető végzet működésének mitikus-erkölcsi hitele és eredménye, a romlás. De a megújulás is. A széthullt egészből az igazi, a tiszta hős: Csaba alkothat majd új birodalmat, visszatérve egészséges és egységes népével, a magyarral. Ekképpen nő óriásira az epikai koncepció; így nyerhet a két nép rokonságának meg a két birodalom folytonosságának eszméje tartalmában és formájában egyaránt valós, „eposzi hitelű” megalapozást.

Ezt persze nem lehet egy „népies króniká”-ban megírni.

A nemzeti őstörténet roppant látomása nagyobb teret, magasabb hangot kíván. Ezért kezd, legalább vázlatosan, új alakot öltetni a *Csaba királyfi* második dolgozata: immár trilógia. Ne feledjük, hogy ez a kor világszerte a trilógiáké; hogy pl. Hebbel – hogy csak néhány közeli példát említsek – drámai trilógiában dolgozza föl a Nibelungok történetét, s hogy Wagnernak – aki e kor legnagyobb szabású és leghatásosabb ilyenfajta művét hozza létre – még a trilógia sem elég nagyszabású: *A Nibelung gyűrűje* tetralógia.

De azt is idézzük emlékezetünkbe, hogy az 1850-es évek derekán játszódik le Arany költői szerepváltása.

Ekkor lép a „nép költője”-nek helyére „a nemzet

költője”. Követni lehet, hogyan készül föl, mélységes felelősségtudattal, önképzéssel, kísérletezéssel, méltó közösségi háttér keresésével e feladatra. Teszt s lelki egészsége eközben egyaránt megromlik.

Bizonytalansága megújulásában nagy szerepe van annak, hogy mindinkább úgy érzi: elszigetelődött, nem képes megvédeni azt a nemesen népies, realista, társadalmilag elkötelezett, de egy valóságos, szabad nemzet ügyét méltán szolgáló irányt, amelyet Petőfivel együtt kezdett kibontakoztatni, összefogva akkor nemzedéke javával, amelynek nagy része „kiesett az évből”. Az utak – szó volt róla –, amelyeken ki akart törni a válságból, sorra bezárultak, vagy az alkotásnak arra a területére vezettek, amelyen csak a nagyság, szépség látszatai, a költő műalkotásai tették elviselhetővé a „valóság sceletonja” elől menekülő léleknek az életet.

A *Csaba királyfi* második dolgozata, amelyhez 1855-ben fogott, mind a koncepció nagyarányúságában, mind a költői eszközök gazdagságában, nemességében sokkal fejlettebb az elsőnél.

Persze, az ilyen munkára másként is föl kellett készülnie, „Perc a tiéd, egy perc, az isteni!”, írta 1855-ben *Az ihlet percé*-ben. Ha a felajzottságnak ezt a percét, akár hasonlatnak véve, hónapokra tágítjuk is ki: egy olyan alkotás kivitele, mint amilyenek az egyre növekvő *Csaba királyfi* készült, nem fér bele; még Arany páratlanul tágas és friss memóriája sem tudja egybetartani. Megkezdődik tehát az alaprajzok, tervezetek készítése. Ilyesmire az eddigi művekhez nem volt szükség: megszület-

tek egy ihlet lázában, legfeljebb csiszolni kellett őket. Az ihlet ereje és tartóssága azonban, külső-belső körülmények hatására mindinkább csökkent: itt különös hangsúlyt kap a már említett tény, hogy egyre inkább a rövid erőfeszítés néhány műfaja, főként a ballada lett az a terület, ahol a költő akkor teljes műveket tudott létrehozni.

A hun–magyar eposz – nemegyszer úgy érezhetete – túl nagyarányúra kezdett növekedni.

Ezért is gondolhatott rá, hogy esetleg balladafüzérrel helyettesítse: 1854–55 a Hunyadi-balladakör ideje: a *Hunyadi csillaga* és *Mátyás diadalünnepe* mellett még *István örökje* is föltűnik, ilyen trombitahangú beköszöntővel:

*Az időket zengem én, és az idők apját,
Teliteljes fényiben a dicsőség napját.
Vajha késő énekem egy Józsva lenne!
Megállítná a napot, mielőtt lemenne.*

Ez is annyi lett csak, akár a többi félbemaradó kísérlet: mintha a költő más munkákba akarna menekülni az igazi vállalkozás elől. De közben mégis ahhoz keresi a megfelelő hangot: ritmust, strófaszervezetet, hangnemet, ábrázolásmódot; egyre szédítőbb távolokba sodródva, egyre jobban megrettenve eszközeinek végeessége láttán, de egyre jobban „belehömpölygetve” magát a nagy terv hátlójába.

Később fogalmazhatta meg, de bizonyosan ekkori kutatásai közben sejtette meg naiv eposzunk

elkallódásának vélt okát: „Krónikásaink minden józanságuk dacára sem tehetik, hogy át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek. Vajha többször tegyék ezt! vajha több figyelemre méltatnák, mesés részleteiben is a hazai mondát! ... Ha krónikásaink, mint közösen véljük, nagy részben népi énekekből merítettek: mivel biztosabb az átvett, mint a kihagyott részek hitelessége? Azért, hogy *valószínű*, amit felhasználtak, következik-e, hogy *való is egyszersmind?*”

Megint itt vagyunk az „eposzi hitel” kérdésénél. S mintha a költő a maga „józanságá”-ról beszélne. Itt vagyunk tehát egy másik mozzanatnál is, amit a költemény lassú növekedését követve nem tudunk megkerülni, s amit, Arany fogalmának párjaként „személyi hitel”-nek neveznék. Szilágyinak írta még 1847 végén: „Eszztétikai utam az individualizálás elve... Az embernek magába kell szállnia s onnan fejteni ki, amit tud stb. stb.” Ez a makacsul őrzött alapelv most, a nagy tárggyal kapcsolatban így mélyült el: „Fogunk-e mi utódok, ez alap (ti. az ösköltészet) hiányában, az elbeszélő költészet terén valami jóra valót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem; de azért idegen népi beszédek követésében annál nagyobb óvatosságot ajánlok, mivel félok, hogy azokkal idegen szellem lopózik költészetünkbe.” Tehát egyéni mű kell!

Ez a meggyőződés a rokon tárgyú nagy minták, főképpen a *Nibelung-ének* tanulmányozása közben csak megerősödhetett benne.

Attila alakjának és környezetének rajzához, de a vélt naiv eposz formájához is ebben találhatott volna könnyen követhető mintát: ezt ajánlotta figyelmébe már 1847-ben Szilágyi mint népeposzt, s ennek új németre fordított szövegét olvasta most, sok minden más egyébbel együtt. A *Nibelung-ének* sok főmotívuma azonban egyáltalán nem vágott az ő elképzeléséhez Attiláról; Vojnovich „egy papír-szeletről” – amely nyilván szintén elégett – ezt a versvázlatot közli: „Ez vala Krimhilda véres menyegzője / Sokképen az ének ... felőle – de abba hibáznak, / Hogy Etelét mondják okául e gyásznak. / – Nem tette bizonynal, vendégszeretetét nem mocskolta szennyel. / S egy asszony uralma alatt nem volt annyira, hogy magát bosszuja eszközéül használtassa.” A *Nibelung ének*-et teljes szabadsággal használta, mint egyébként is: minden forrását. Azt, amit ő „tanult vérré”, úgy vette föl művébe, ahogy végül a saját kiérlelt eszközeivel megformálta. Hogy csak egy igen lényeges példát említsek: a neveket, némi ingadozás után – Attilát például sokáig cserélgette Etelével, míg meg nem állapodott az utóbbi formánál – magyarosan – legalább az ő véleménye szerint így – használta, vagy ilyeneket keresett, formált a végső fogalmazásban.

Ahogy nőtt a terv, ahogy sokasodott az olvasmányokból összehordott anyag – amelynek forrásairól, hitelességéről, fölhasználásának módjáról egyébként csak azért nem keletkezett egy kis könyvtárinynál nagyobb szakirodalom, mert a kutatásnak ez

a pozitívista, forráskutató, motívumtörténeti ága kiment a divatból –, úgy nőtt a költő zavara is.

Az anyag tudniillik másként nőtt, mint ahogyan ő szerette volna, és vizsgálódása nagy hiányokat is föltárt. Gyulainak, aki egyébként már akkor leg-erélyesebb sürgetője volt a nagy eposzi terv kivite-
lének, abban a levélben, melyben az „eposzi hitel” terminusa először fölmerült, így panaszkodott: „Hol az anyag? A gazdag mondakör? A mitholo-
gia? Csináljunk! Köszönöm szépen. Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik!” Gyulai egyebek közt fölhívta figyelmét Ipolyi Arnold éppen akkor meg-
jelent *Magyar Mithológiá*-jára: „teméntelen adat van benne... Meghiszem, eposzod dolgozásánál te is használhatnád.” Arany meg is szerezte a köny-
vet, s pár hónap múlva így reagált: „A *Magyar Mithológiá*-t, drágasága dacára meghezattam. Igen érdekes, jó könyv, sok hasznát lehetne venni, ha volna kinek. Pár év óta várok rá, s most midőn itt van, mi haszna? Az egész vakáción át egy betűt nem dolgoztam.”

1855-ben mégis újra nekivágott.

Elmélyedt Ipolyi könyvében is; utalásokkal a lapszámokra följegyezte mindazt, amit a trilógia részleteinek kidolgozása közben csak használha-
tott. Érdeemes legalább ezt az első „Alaprajz”-ot jobban megnézni:

Első rész: *Etele és Buda*

- I. Buda király megosztja öccsével az uralkodást.
- II. Detre tanácsa.
- III. Etele hadba megyen.
- IV. Buda várost épít.
- V. Etele hazatérte.
- VI. Buda halála.

Második rész: *Réka és Ildikó*

- I. A jóslat.
- II. Csaba születik. Gyermekkor. Epizódénekek.
- III. A királynék versengése.
- IV. Réka halála.
- V. Ildikó elűzetik.

Harmadik rész: *Csaba királyfi*

- I. Etele halála.
- II. A hunok tanácsa.
- III. Ildikó ármánya.
- IV. Csaba futása.
- V. A titok napfényre kerül.
- VI. Csaba megtérte.
- VII. Krimhilda-csata.
- VIII. Detre ármánya.
- IX. Halottak harca. A jóslat értelme.
- X. Csaba-íre és a székelyek.

Ez persze csak vázlat, egyelőre még aránytalan; a fő eseményeket épp hogy jelzi. A kidolgozás fo-

lyamán természetesen lényeges változtatásokat, kiegészítéseket találunk. Az 1863-ban keletkezett második alaprajzban sokkal jobban érvényesülnek a szimmetria elvei: itt már az első két rész tizenkét-tizenkét ének, a harmadik tizenöt.

A második, igen rövid, verses töredékdolgozatban megváltoznak az arányok, de megváltoznak az eszközök is.

Az eseményeket nemcsak elmeséli, de drámailag meg is jeleníti a költő; a megszólalók rövidebben s egyénibb színezettel beszélnek, jellemzésük cselekedeteik által is történik; az események összetettebbek lesznek, gyorsabban peregnek, s a töredéken is föltetszik már az egész művet meghatározó végzetesség árnya. Thierry s az egyéb források alakjainak nyüzsgő sokasága eltűnik, helyükre a főalakok lépnek, ezeket tehát jóval árnyaltabban lehet jellemezni. A nyelv jó néhány fokkal stilizáltabb s egyben sokrétűbb: megsokasodnak a működő archaizáló-eltávolító fordulatai. A ritmus is más. A *Nibelung-ének*-nek az a bizonyos emelkedettebb jambusi ritmusa is ezt a menetet követi, csak éppen a négysoros strófa utolsó sorát kicsit megdísztítve. Általában úgy is vélték, Arany a nibelungi ritmust követte. Pedig ez a forma itthon is eleven volt már; Garay például igen szerette, Háy Jánosa is ezen szól.

Arany a második tervezetben így kezdi a történetet: megint csak remek, monumentális-patetikus indítással:

*A múlt idők homályán megszólal egy rege,
Mint elhaló mennydörgés fülemben éneke;
Mint nagy vizek morajját, melytől zúg a vadon,
Vérrel folyó napok bús panaszát hallgatom.*

A „vérrel folyó napok” rettentő jelenetei drámai erővel, mértéktartó összefogottsággal vannak ábrázolva, és lehetőleg emberközelenben:

*Vérében a királyt ők az ágyon ott lelék,
A földön is aluttvér, tóval sötételek;
Döbbenve a négy fő hun az ajtóban megállt,
Elgondolhatta bezzeg: csak ember volt tehát.*

A második dolgozat is abbamaradt azonban. Hogy miért, senki sem okolta meg. Voinovich, aki még látta a kéziratot, ennyit ír erről: „A költő meg lehetett elégedve munkájával. 1856 nyarán letisztázta az első két éneket. 1857-ben, a szünidő előtt újra, nyilván hogy beleélje magát.” Magam is csak föltételezem, hogy azért tette félre ezt a dolgozatot is, mert úgy érezhette, hogy esetleg mégis a *Nibelung-ének* hatását érzik majd versein; hogy túlságosan eltávozott attól a kezdeti törekvésétől, hogy a régiségben is a mának, esetleg a jövőnek írjon s hogy alakjai ne legyenek múmiák.

Mert végül is már csak a főalakok maradtak meg, s ezeknek jellemzésében nem tudott még túljutni az efféle történelmi freskók nagyarányú vázlatosságán. Ezért érezhették egyesek Shakespeare vonásait a pátosszal teli drámai jeleneteken. De Arany

tudta: „való, hogy a föld, amint most forog »keserű levében«, összes produktív erejével sem képes ma már egy *Iliászt* hozni létre, s az óriás szenvedélyek, minőket egy *Nibelungen-Not* csatára zúdít, éppen úgy ismeretlenek napjainkban, mint az ősvilág sárában hömpölygő megalosaurusok.” A második dolgozat magányos hősei is még mindig inkább a *Nibelung-ének*-éire emlékeztettek. Arra egyébként – ismétlem – ugyancsak szándéktalanul: az előadásmód, a ritmika egyes elemei is. Arany pedig a néppel együtt akarta fölidézni e hősokeket, és a hagyományosnak tartott magyaros versekben. Ilyesmire tett sokban már kísérletet a byronias beszédek legutolsójában, az 1858-ban keletkezett *Az utolsó magyar*-ban; azt azért hagyhatta félbe, mert még mindig byroni nyolcasokban szólt, és szerelmi főhangsúlyos tárgyát a nagy mű igényeihez mérve túl romantikusnak és magánéletinek érezhette.

Súlyosabb ok lehetett azonban a személyes érdekltség, a lírai hitel megroppanása.

Németh G. Béla 1858–59-re datálta Arany első, személyes vallomásként is egyik legjelentősebb könyvbírálat-töredékét, a Dózsa Dávid *Zandirhám-járól* írottat, amelyből a fentebbi idézet is való. Lényeges, hogy ebben a töredékben annak a néhány évnek minden epikus-költői gondja együtt van. Egyebek közt az a keserűség, amelynek kifejezését már jóval előbb idéztem, s amely a költőnek azt a fölismerését mondja el, hogy az olyasféle általános érdeklődésre joggal igényt tartó munkák, mint amilyenre ő is „fáradalmas előkészület”-

ekkel, „kétes sikerért” végzett „hosszú tanulmány”-okkal készül, semmi komoly érdeklődést nem keltenek: „Egy kis lágymeleg ajánlás, boszszantóbb az indokolt gáncsoknál” várja őket. Ezt az igen fontos írását Arany – talán mert túlméretezettnek, túl személyesnek érezte – nem adta közre; csak halála után jelent meg. Még életében kétszer is kiadta azonban azt a megrendítően tanulságos verset, amelyben a félretett bírálat legfőbb gondolatai költői, tehát stílusosan személyes formában jutnak kifejezésre. Ezt az *Előhang – Csabához* című verset ezért is szükségesnek tartom teljes egészében idézni.

*Néztem a sötétbe, sötét éjszakába,
Régi elhúnyt idők homályos titkába;
S amint belenézttem, hosszasan, merevül:
A ködök országa im megelevenül
És előttem járnak a hajdani képek,
Mint egykor, oly élők, mint egykor, oly épek:
Szög húnfiak, amint sugár lovaikon
Íjat pödörintve futtatnak a sikon;
Vagy kanca tejétől, bornak ha megerjed,
Vidám lakomájok szilaj tüze gerjed,
Felhangzik az ének, a szív ere pezsdül,
S előterem a mult bústól, örömetül.
Vagy vadra csatázva, s népekre vadászva,
Zendül az öreg kürt zúgó riadása,
A harcbika bömböl, az óriás tülök,
Nyerítnek a lovak, hegyezve kis fülök, –
S elvágat a falka szélnél sebesebben,*

Utána fehér köd, a föld pora lebben. –
Ott láttam a hősök ifjabb ivadékát,
S feltünni borongó Etele árnyékát,
Nagy messze vetődni a hún temetőre,
Hogy már deli napjok hajlott lemenőre;
Ott barna Csabát, a szökébb Aladárral,
Etel nagy örökjét kísértetni vállal, –
Míg harc riad, imé! Kelen átkos földén,
Holdfogyton is áll még, mely támada töltén –
S a nemzeti vérszóból egy marad fenn: Csaba.
Csaba, e nagy éjnek bujdosó csillaga.

Merjem-é futtatni gyöngé, fáradt tollam?
Lesz-e erőm írni, ahogy elgondoltam?
Az élet hegyének már tetején állok:
Emelkedtem eddig, ezután csak szálllok.
Belátom az ösvényt, melyen ide jöttem,
Derült is, borult is a lejtő mögöttem:
De ami elül van, azt borítja felleg:
Ki tudja veszélyit a bemenetelnek!
Ki tudja, ha lábam mélységre botolván,
Nem jutok-e aljra, mielőtt gondolnám,
S nem lesz-e világi pályám köre csonka:
Bevégzetlen élet! bevégzetlen munka!
Kétséges az utad: ha fogsz lenni célnál?
Szegény ember, addig hogy el ne alélnál?
Mi emel? mi tart fön? mi sugall? mi biztat? ...
Kebelem egy hangja. Követem is aztat.
Egy hang, mely csilingel az égi madárban,
Hogy lerombolt fészket rakja késő nyárban;
Mely a pók fonalát százszor megfonatja,

*Noha füstbe százszor menjen áldozatja;
S mely, hatalmas szóval, a költőben riad:
„Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!”*

A vers megvan a *Buda halála* impúrumában; a kiadásból azonban hiányzik. Arany külön darabként adta ki, először az *Összes Versek* hatodik kötetében, s ekkor az 1855 évszámot írta alá. Arany László a *Hátrahagyott Versek* kötetében a *Csaba királyfi* töredékei elé tette, *Előhang* címmel; Voinovich ugyanúgy járt el; így indokolt: „Az első dolgozat hangján és versmértékében van írva, tehát ehez tartozónak vehetni.” Valószínűbbnek látszik, hogy Arany később, a második dolgozat és a *Buda halála* végleges megfogalmazása közti időben írta; lehetséges, hogy ezt is, mint *A walesi bárdok*-at, két menetben. Az 1855-ös évszám a trilógia fejlődésének ahhoz a fordulatához köti a verset, amelyet a költő *A tetétleni halmon* című szép versében örökített meg 1855-ben.

Egy tetétleni kirándulás alkalmával, az ottani kunhalomról körültekintve, képzelete egyszerre „diadalmas Árpád” táborának mozgalmas képévé formálta át az elébe táruló látványt: az *Előhang*-ban – általánosabban – a „kődök országa” elevenül a hun nép látomásává. Az elemek hasonlóak a magyar és hun világban; a tetétleni dombon még a „bujdosó Csabáról” szóló „ősi dal” zengését is hallani véli a költő. Meggyőződése: hogy a nép életének és természeti környezetének alapvető formái inkább csak színüket, s nem lényegüket változtatják meg

századok folyamán, szerencsésen egybevágott a magyar ősidillről alkotott azzal a fölemelő utópiájával, hogy akkor az egész nép egyenlő volt, méltó társa az uralkodóknak. Így kerülhettek tehát az eposz egyre tágabbra nyíló, de egyre otthoniasabbá is váló kereteibe a költő által megtapasztalt, tehát személyes hitelű mozzanatok. De hogy ezek igazán a helyükre kerülhessenek, át kellett alakítani, hazaiabbá kellett tenni az eposz egész világát.

4

Így alakult ki a végleges formába ömleni készülő harmadik változat terve.

Hogy ebből csak a *Buda halála* készült el, bizonyítja, mennyire törekeny volt az a képzeletbeli valóság, amelyre a terv támaszkodott, s mennyi kétség gátjai akadályozták azt az erőt, amely a költőt előbbre vitte.

Az *Előhang* második szakasza erről szól. Úgy gondolom, hogy ez – ha ugyan az első rész valóban a tetétleni verssel egy időben keletkezett – később fogalmazódott meg, valamikor az ötvenes évek legvégén, még a pályafordításban hozott végső döntés előtt, de már annak örvénylésében. A „Bevégzetlen élet, bevégzetlen munka” keserű életmérlege előfordul a Toldy Ferencnek 1857. augusztus 11-én írt levélben. Ebben szívszorító aggályossággal kérte önéletrajzának olyan tapintatos fölhasználását, amelyet „mostani állásom”, ahogy tanárságára cél-

zott, megkíván; s amelyben ez olvasható: „lehet, hogy van, úgy élet- mint irodalmi pályámban valami humoros. Töredék az is, ez is...”

De láttuk, hogyan vetette a döntés serpenyőjébe hivatásérzetét is, amely arra sarkallta, hogy minden ijedelem ellenére tovább, tovább haladjon útján. A Gyulainak írt, s előbb idézett levélben Ipolyi *Mithológiá-jának* birtokában a maga alkotóerejének fogytát érezve írhatta: „ha volna kinek”, ti. ha volna, aki fölhasználja a forrást. A *Zandirhám* ugyancsak idézett bírálatának idevágó helye azonban – sok más rokon megnyilatkozással kiegészülve – azt bizonyítja, hogy a körülmények alakulásában már úgy látta, a fordulat értelme úgy módosult, ha volna, aki odafigyel. Így olvasható ez az *Előhang* végén is.

Az „írjak, ne írjak? a tudom, nem tudom? a kell – nem kell” mindújra s mind erősebb tétovaságában a hivatás hatalmas szava riad tehát parancsolón: „Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!”

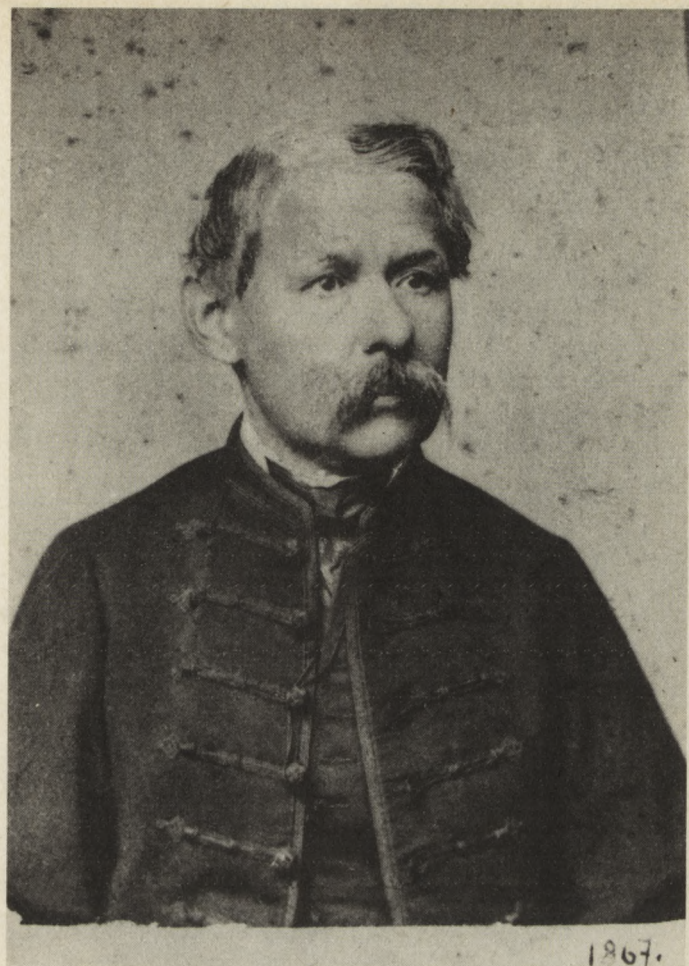
Ez adja meg a költő által emlegetett „eposzi hitel”-nek a megszenvedve kiküzdött „személyi hitel” többletét. Így lesz teljessé az a meghatározás, amelyet Sőtér István fogalmazott meg: „Elvként tűzi ki, hogy az eposz csak olyan tárgyat dolgozhat föl, melynek történelmi hitele van, vagy amely él »a nemzet, a nép tudalmában, emlékeiben és hitében«. Ez utóbbi mozzanat a fontosabb: mert, ha valamely eszme vagy esemény a nép »tudatában« él, azt ki is kell fejezni, nemzetileg, széleskörűen el kell terjeszteni. Arany tehát az eposzsal csak olyas-

mit akar elmondadni, ami a nép, a nemzet történelmi tudatában él – de megfordítva: ami ebben a történelmi tudatban valóban élő és fontos, annak elmondását, költői kifejezését, ábrázolását szükségesnek is tartja.”

A *Buda halála* megírásához 1862. február végén kezdett; a munkával gyorsan haladt; a IX. ének végére az „impúrum”-ban odajegyezte: júl.20.862. – egy hónappal előbb adott hírt róla: csak egy a Tompának írt s már idézett titkolódzó levélben – s csak a hanvai baráttal közölte, amit az impúrum végén is följegyzett, hogy elkészült május 6-án 1863.

A hun rege létrejöttének néhány mozzanata kísértetiesen emlékeztet a *Toldi* megírásának körülményeire. Mindkettőt titokban, munkával agyonhalmozva, de konok kitartással, egy lendületre, egy ihlet sugárzásában, egy-egy pályázatra szánva s hasonló tempóban írta meg: a *Toldi*-t jó fél év, a *Buda halála*-t jó egy év alatt: az utóbbi kb. duplája az előbbinek. A kézirat terjedelmének növekedését minden ének végén följegyezte. Mindkét esetben egy kétségeitől hirtelenül megszabadult költő azért vágott neki a legjobb tartalékait mozgósító vállalkozásnak, mert úgy érezte: együtt mozdul valamilyen fontos, őt is emelő nemzeti vállalkozással. „*Toldi* fogadtatására igen sokat tett az újság, a demokrácia felé gravitáló közszellem” – írta később Tompának; hozzátehetjük: keletkezésére is. Az a részlet pedig, amelyet már idéztem a Hebbel-bírálatból, sok rokon nyilatkozattal együtt azt bi-

*Ezen az ugyancsak Simonyi készítette fölvételen a fáradt
Arany mélységes testi-lelki válsága tükröződik.*

zonyítja, hogy Pestre kerülvén, jó szelet érzett vitorláiban; újra idézem: „Korunk vezéreszméje, a nemzetiség, már előttünk lobog: hogy ez nem volna termékenyítő, s nem inkább az eposzra, mint akármely költeményemre, alig hihetem.”

Ezt gondolta nyilván az a Nádasdy Ferenc gróf is, aki 1857-ben ötezer forintos alapítványt tett az Akadémián, hogy annak kamataiból másodévenként száz arannyal jutalmazza a legjobb magyar tárgyú elbeszélő költeményt. 1861-ben a költőt is fölkérték bírálónak. 1861. október 20-án kelt jelentésében igen gondos elemzéssel számolt be az akkor érkezett három pályaműről, főként a 3. számú, *A hunnok harcai* címűről. Ezt sem tartotta – bár „a dictio, a külső felöltöztetés sokszor csalódásig hasonlít ahoz, minőt csak jó költőknél találunk” – „általános becsű” költeménynek, s nem ajánlotta megjutalmazását.

A bírálat megfogalmazása közben éppen olyan kérdésekre hívta föl a figyelmet, amelyek a maga hun eposzával kapcsolatban foglalkoztatták igen élénken. Az eposz fő mozgatójáról: „Hiányzik az emberek sorsát intéző fensőbb hatalom akaratjának látható kifejezése – érezhető, szemlélhető jelensége ama fensőbb *világrendnek*, melyet a tömegektől gyámolítva betölt az eposzi – s melyekben, a tömeggel szemközt, feltámad s bukik a tragikai hős. Az új eposz feladata volna eme gondviselészerű világfolyást a már stereotíppá vált istenmegjelenések s egyéb mosolyra indító csodák helyett, a mai kor s keresztyénség szellemének megfe-

lelőbb módon is fel tudni tüntetni.” „...oly hős nincs a darabban, ki ama fentebb kijelölt világrendnek földi végrehajtója volna.” Az alkotásmódról: „Általában az a mesterkéznek az ismertetőjele, hogy éppen, mint a természet, egyszerű eszközzel minél több és bonyolultabb célt ér el.”

Bizonyosra veszem, hogy e jelentés megfogalmazása közben határozta el: részt vesz egy elkövetkező pályázaton: anyagából csak válogatnia, a kivétel tekintetében pedig csak néhány nyitott kérdésben döntenie kellett, hogy megírja művét; komoly versenytárs pedig aligha mutatkozott a láthatáron. A díjat, miután 1864-ben neki ítélték, később, komoly pályázók hiányában, sokáig alig lehetett odaítélni; Arany nem pályázott többé, csak a könnyűtollú s a világirodalom nagy eposzaival elmélyülten foglalkozó, tehát ezt a feladatkört jól ismerő Szász Károly kapta meg később két ízben is.

1862-ben hozzáfogott.

Szerencsére megmaradt a mű első fogalmazványa, „impúruma”. Az iratköteg 77 negyedrétlap és külön beragasztott 4 lap a *Buda halálá*-hoz fűzött jegyzetekkel. E később beragasztott lapokkal egy időben ragasztotta be a költő egy kisebb lapon *A T. bírálókhöz* intézett prózai bevezetőt: nyilván akkor, amikor úgy határozott, hogy nem az egész trilógiát, hanem csak az első részt nyújtja be a pályázatra.

Mert kezdetben még biztosan arra gondolt, hogy megírja az egészet. Erre vall, hogy a versszöveget megelőző több címlap közül a nyilván először

írton, az impúrumon ez a szöveg látható: *Csaba királyfi. Hun rege*. Ez után következik a már idézett s nyilván az egész trilógia elé szánt *Előhang*; majd újabb címlapon: *Csaba királyfi – Első rész – Buda halála*; az erre következő lapon: *Első impúrum és Buda halála 1862. febr. végén*. Az így kezdett kéziratcsomaghoz nyilván később csatolta a költő a jelenlegi első címlapot: erre írta, piros tintával, a kéziratok házi gyűjteményében eligazító jegyzetet. *Nagyobb költői beszélek*, s fekete tintával *Buda halála – Impúrum*; erre következik egy beragasztott lapon a már említett *A T. bírálókhöz*, amely azután értelemszerű módosításokkal a *Buda halála* nyomtatott példányaiba is bekerült, ahonnan a *Csaba királyfi*-ra való utalások az *Előhang*-gal együtt persze kimaradtak. Hogy ez első kéziratcsomón a tétovázás nyomai láthatók, bizonyíthatja Arany László följegyzése. Apja eszerint azt mondta neki: „Ha akkor, ki nem téve magamat a nyilvános bíráltatás izgalmainak, rejtekemben, zavartalanul tovább dolgozom, megvolt az ihlet hozzá, hogy egyhuzamban befejezzem az egész művet.”

Az egész koncepció tervével fogott tehát a kidolgozáshoz.

Az impúrum alapszövege – bár kissé hajszott – egyenletes írás. Arany fejében általában már készen volt a vers, amikor leírta. Fönnmaradt kéziratai, s azok a szövegváltozatok is, amelyeket Voinovich, már a kritikai kiadásra készülődve, az ostromban elégett első fogalmazványokról lemásolt, nagyrészt stiláris vagy a helyzetet, jellemet jobban

megvilágító javítások; *A walesi bárdok* kézírata mutatja, hogy a félbenhagyott verset jó néhány év múltán szinte tisztába írva folytatni tudta; a *Szondi két apródja* három változata pedig azt, hogy ha valamilyen elkezdett kísérlettel nem volt megelégedve, az egész verset újrakezdte. Főként három epikus művének impúrumán látható igen sűrű javítás: a *Murány ostroma* az egyik, a *Buda halála* a másik, *Toldi szerelme* a harmadik. Mindhárom olyan mű, amelyben a stilizáció új és új formáját hozta létre. A *Buda halála* fogalmazványán nyüzsgő a változtatás; de ezek alig érintik a mű szerkezetét. Néha úgy megsűrűsödtek, hogy az egész lapot átragasztva újairta Arany a szöveget azért, hogy legyen helye a még újabb csiszolásra.

Az impúrum jól tükrözteti a költő munkamódszerét.

Az egész mű véglegesre érlelt szerkezetében biztos kézzel helyezett el egy-egy frissen megfogalmazott részletet: „nulla dies sine linea, sine 4–5 strófa”. Az új fogalmazásrészlet törés nélkül csatlakozik a már kész szöveghez, még az írás vizsgálatában jártasabb szem is csak igen figyelve látja meg az íráskép árnyalatnyi változásait, egy-egy fáradtabb, izgatottabb, töprengőbb lélekállapot nyomát. Az elsőül papírra vetett szöveg kevés menet közben létrejött javítást mutat: az új változatok általában későbbiek, egy-egy nagyobb rész összezsírozása közben jöttek létre; ilyenfélék a lapszéli kiegészítések is; egy harmadik javításréteghez tartoznak azok, amelyeket a költő az egész mű első lezárása

után végzett el, még a letisztázás előtt. A javítások megsűrűsödnek, de nem érintik a mű egészét. Érdekes, hogy a hatodik énekként beillesztett *Rege a csodaszarvasról* kéziratán alig van javítás, lehet, hogy ez a betét már előbb készen volt, s csak bemá-soltatott. Igen figyelemreméltó, hogy az egy lapra írt sorok száma folyton nő, a betűk kisebbednek, a sorközök keskenyebbek, a sorkezdetek lassan be-felé húzódnak: a grafológia szakértői szerint ez az író személy lényeges jellemvonására, a fősvénységig menő takarékoságra mutat, vagy arra, hogy a művet féltő gonddal írja. Az íráskép, fogalmaz-ványról lévén szó, meglepően tiszta, világos: Arany gyöngybetűi még a beszúráások, gyors javítások esetében is viszonylag könnyen olvashatók.

A mű szerkezete, alakrajza, motivációja egyébként szinte végletesen egyszerűnek látszik, mintha a költő azt a meggyőződését akarta volna megvalósítani, aminek megfogalmazását az előbb idéztem: „a mesterkéznek ismertető jele, hogy éppen mint a természet, egyszerű eszközzel minél több és bonyolultabb célt ér el”. Szász Károly bírálata kifogásolta is, hogy a műnek „kevesebb alakja van, mint valaha eposzban találhatunk... öt-hat személy, magában bármily tökéletes, nem idézheti elő azon nagyszerű, megdöbbentő benyomásokat, mint ahol hősök egész csoportjai dulakodnak”. Erdődi Dániel nem is tartotta „eposznak az eposzt”, mert „az eseményeket a főhősök jellemei igazgatják, nem felső hatalmak”.

De láttuk, Arany nem is eposznak nevezte a

Buda halálá-t, hanem „hun regének”. Szándékkal tette – legalábbis a szereplők számára – láthatatlaná a sorsukat irányító felsőbb lényt s ahol az olvasó elé idézte alakját Hadúr képében, a látható istenséget ott is csak valamilyen, nála nagyobb törvény tolmácsaként. A testvérgyilkosság után így lép elénk.

*Ám had ura Isten jól látva egéből,
Hunokért nagy könnyű csordula szeméből;
Faj! betelik, mondá, már ime betelnek –
Népe jövődői számlálva Etelnek.*

*Isten, alant földjén, ő lehetett volna;
De nagy ily kísértés földi halandóra –
Szólt, és megnyugodott, könnyét letörölvén:
Hogy örök-állandó amaz erős törvény.*

Itt újra idéznem kell a második dolgozat tervvázlatának kulcsmondatát.

A történet józanul csak ötletszerűként indokolható kezdetét ezzel teszi a költő az ezután már hézagatlan következetességű lélektani logikával végbevitt eseménysor kiindulásává: „A körülményekben rejlő végzetesség által, melyet Detre ármánya elősegít, Etele odasodortatik, hogy bátyját, Budát megöli. – Nagy tulajdonai s a látszó igazság bocsánatot nyernek neki a népnél, de az isteni *nemesis* ily könnyen ki nem engesztelhető.”

Az isteni beavatkozás később is csak egy-egy mozzanatban tűnik föl: a vadászaton a bölény szarva

elé került Budát megmenteni siető Etele előtt Ármány tűnik föl, hogy terhessé váló bátyját veszni hagyni kísértse; s mivel ellenáll a kísértésnek, lesz méltó az Isten kardjára. Ez egyébként a legkézzelfoghatóbb jele az Etelenek is csak álmában föltűnő Hadúr beavatkozásának, s oka a testvérek közti jó viszony végleges megromlásának: hogy a kardot ellophatja, lesz előidézője Buda halálának. A feleségek viszálya, Detre cselszövései, a szélre forgó urak ide-oda pártolása csak kísérő, bár a fő konfliktust mindjobban erősítő mellékmozzanatok. A nemezis törvénye a népük képviselőjében kimagasló nagyok erős személyességgel indokolt cselekedetein át érvényesül. Ha mindez a túlvilági, emberfeletti beavatkozás ebben az első részben elmaradna, akkor is megállna a mű: a végzet könnyörtelen forgása azonban persze csak a trilógia egészében mutatkozott volna igazán meg.

Két testvér vitája a vagyonért, hataloméért azzal ér véget, hogy az erősebbik indulatában megöli a gyengébbet. Ilyesmi gyakran megesik. De sokkal bonyolultabb-e a világirodalom klasszikus műveinek meséje? Arany ugyan széptani jegyzeteiben, az egész világirodalmat áttekintve, utalt néhány bonyolultabbra is, de meghatározásaiból, választott példáiból ott is látszik, hogy nem a mese különöségét, kalandosságát tartotta igazán fontosnak, hanem kerekdedségét, tartalmas egységét, s velük az elbeszélés és a jellemábrázolás következetességét, áttekinthető voltát.

Az eposzban mégis úgy van, hogy a főhős „nem

működik teljesen szabad akarat szerint, hanem valamely fensőbb, isteni akaratnak a végrehajtója". Fűzzük ehhez hozzá, hogy Arany úgy tartotta: „újabb időben a balladában ugyanaz a *végzetszerűség* uralkodik, mint az eposzban". S láttuk, a balladában nem is annyira a cselekvényt tartotta lényegesnek, hanem az előadást. A tervezett *Csaba királyfi*-ban s a trilógia elkészült első részében sem a történetet, hanem a tárgyat, amely nagyszerű, mert „egész nemzet életére kiható nagy és nevezetes eseményt foglal magába” – és a régi korból vétetett: „minthogy a régiség a személyeket és eseményeket fönségesebbekké teszi”. E nagy tárgy sugárzása, a népek, nemzetek sorsát irányító végzet hatásának éreztetése teszi többé a *Buda halála*-t is „elnyújtott balladá”-nál, aminek Ady nevezte: nyilván azért, mert ő sem érzékelté, hogy ez csak része valami magasabb rendűre tervezett műnek.

Első olvasásra s a vázolt körülmények ismerete nélkül a *Buda halála* valóban Arany óriásballadájának látszik. Úgy gondolom, kézenfekvő is, hogy a magyarázók ennek az Arany szellemében oly sajátosan sokrétűvé formálódott műfajnak fő jellemzői szerint igyekeznek megközelíteni. Egyébként Arany maga is mindig „regé”-nek nevezte; erről pedig azt tanította: „a hősi korból vett elbeszélés, mely hű alakjában inkább a líra, mint az eposz felé közelít”. Közel van tehát a ballada javasolt meghatározásához: „dráma dalban elbeszélve”.

Elbeszélés, dráma (jelenetezés) és líra Arany egész költészetére oly jellemző egybeötvözésének

jellegzetes példája mindjárt a „hun rege” varázslatos indító strófája: drámai miniatűr, amelyben a költő teljes személyességével tűnik elénk; de mint ha álomban lépdelne valamilyen, egyszerre óriási és bensőséges térben, az idő vén fájának avarját járva (amely fa lehet az Edda világkőrise, az Ygdrasil, a mesék égis éterfája, vagy akár az az óriásdiófa, amely *Az utolsó magyar*-ban társalog az ég-gel). A költő el is távolodik a történettől, amelyet egy régi levélre írva talált meg.

*Hullatja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én ez avart jártam; tünődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam.*

Ezzel a sűrű jelenvalóságú és kozmikus távlatú, egyszerre lebegő és gránittömörségű strófával – amelyet még csak el sem különít a történettől, mint a *Toldi*-ban az *Előhang*-ot – le is söpri a hagyományos poétika minden kötelező eposzkezdő kellékét, az invokációt, a propozíciót stb.; s mintha valóban valamilyen krónikából meritene, ott folytatja, ahol az új fejezet, annak története elkezdődik, hogy Buda megosztja öccsével az uralkodást.

*Már Keveházára Bendeguz megtére,
Rof is odaszállott, jó Buda testvére;
Most Buda országol (mert ő vala közbül)
Atyja örökségén három fia közzül...*

De azért a költő most már tudós magyarázóként három jegyzetben is eligazítja a fölkészületlen olvasót: „*Öccsével*. Megszoktuk Budát *ifjabb* testvérnek képzelni, de csakis megszoktuk. A krónikák egyszerűen *fratert* mondanak, s az lehet *bátya*, *öcs* egyaránt. A Nibelungen *Blödel-e*, igaz, fiatalabb; de az nem történet; Thiery Amadé (nem tudom, mi forrás után) határozottan *Budát* nevezi *frère ainé*nek. Hogy tárgyamra nézve e fölvétel igen háladatos volt, az olvasó meg fog győződni. – *Keveháza*. A hunok fejedelmi temetője – *Rof*. Így nevezem (Szabó Károlylyal) azon hun királyt, aki *Rova*, *Reuva*, *Ruas* stb. név alatt fordul elő az évkönyvekben. Valószínűleg *Rof* helység tartja emlékezetét.”

A pontoskodó, a tudós tárgyilagosság látszatát őrző, a mesét valóságos adatokkal megtámogató szuverenitásnak ez a sajátságos fénytörése jellemzi az egész „regét”, amely a későbbiekben él azért az eposzt jellemző, de ezeket erősen egyénítő eszközökkel: a sorsszerűsége túl főként a nagy tárgyhoz illő emelkedett előadásmóddal, a csodás elemekkel, a légkör sűrű régiességével, az alakformálás nagyvonalúságával és a környezetraj egyénileg megelevenített közhelyszerűségével.

A tárgy: a magyar nemzet végzet-formálta eredete: tehát fönséges.

Ennek a fogalomnak meghatározásával Arany elmélyedve foglalkozott s rengeteg jellemzőjét sorolta föl *Esztétikai jegyzetei*-ben: „*fönséges tárgy* az, mely először meghat, megdöbönt...” benne „*az eszme*, a *szellemi* uralkodik mintegy az idom

felett... inkább szereti a szögletes idomokat... *színekre* nézve a mély, sötétén árnyalt színeket... *hangokban* az erős *disszonánsokat*..., *mozgásokban*: ha nagy erőt fejez ki... inkább *zárt, komor, setét*..., inkább *ódon, régi*... sokszor *egyhangúság* neveli..." Ezek a jellemzők ellenkeznek a *kellemeséivel*: ennek sajátosságai közé tartozik, „*hogyan inkább kicsiny, mint felette nagy... inkább nyílt, derűs, világos... inkább gyöngédséget, mint erőt tüntet fel... ha fel-fokát eléri, bájolóvá lesz: midőn az alak tökélye szellemi fönséggel párosul*”.

Hogy a költő a két, elméletben ellentétes ábrázolásformát egyforma erővel és vonzalommal vegyíti a regében, jelzi mindjárt a történet kezdetén a fejedelmi lakhely képének fölidézése:

*Nem szorul e város tetemes falakra,
Nagy henye kövekből nincs együvé rakva:
Az erőnek szolgál kiröpítő fészkül,
Nem a pulyaságnak biztos menedékül.*

*Tündér palotának bizonyára hinnéd,
Melyet a fuvó szél tovalehel innét;
Mintha csak a földből kelne egy-egy ága,
Tornyosan áll s cifrán: a puszta virága.*

S idézzük föl egy villanásnyira a főhős Etele megdöbrentő nagyságát, roppant mozdulatait, sötétén árnyalt színeit:

*Felforra Etelnek hirtelen a vére,
Zúgó patakokban ömlött a fejére;
Mint malom örvénylett két füle – s az ajka
Reszket vala kissé, meg a szó is rajta:*

...

*Mi vagy te? ... aszott fű pelyhe az út mellett,
Gyöngé akaratom neki a lehellet! ...
Akarom: volt, nincs ... majd! – Ezzel mene gyorsan,
Mint mikor az égnek villámtüze harsan.*

De idézzük mellé a gyengédségnek néhány árnyalatát is. Mikor megmentette Budát:

*Akkor bátyja kezét megfogván szelíden:
Mára nekünk, mondá, ez elég is légyen,
Vadat immár hagyjuk elejteni másnak;
Lássuk, az asszony nép, gyere, hogy solymásznak.*

S mikor az asszonyokat heves vitában találják, s Buda indulatosan lehurítja feleségét, Etele „lebo csátva hangját, / Édesgeti berzent, haragos galambját”.

Gyengédség és nagy indulat ugyanilyen vegyü léke adja meg a nők rajzának teljességét:

*Szép reggel az asszony: pihenést lehellő
Arca szelíd hajnal, friss hajnali szellő,
Puha, gyenge harmat, gyümölcs üde hamva:
Szava rigó-ének mélyebb fuvodalma.*

*Szebb reggel az asszony, paripára szállván,
Övezett köntössel, solyma kerek vállán,
Csalogánykint csattog, vágy, öröm áthatja:
Ügyes ügyetlenség hadi mozdulatja.*

De Ildikó, amikor kisfiára, Aladárra övezi az Isten kardját, egyebek közt így jegyzi el bosszújának a gyereket:

*Poharukban vérré a lakoma váljon,
Vendégágyba ki hál, koporsóba háljon.
Bizodalmas hajlék éjtszaka lobbarva,
Férjem gyilkosait temesse be hamva.*

Hasonlóan egybehangelő ellentétek sora jellemzi egyébként a hun rege egész előadásmódját. „Eposzban a költő csak mint *nyugalmas* elbeszélő van jelen”, tanította Arany. A *Buda halálá*-nak elbeszélője valóban mintha az epikus nyugalom megtestesítője lenne: a műből kisugárzó művészi harmóniának fő forrása éppen a költő egyensúlyt teremtő ereje, „az a kivételes tárgyilagosság, amely igazságot tesz az egymással szembefeszülő érzések, indulatok közt”. De ez nem a krónikás részvétlensége: Arany már a balladával kapcsolatban hangsúlyozta, hogy annak létrejöttében fontos szerepe van a költő vonzalmának vagy ellenszenvének. A *Buda halálá*-ban is teljes erővel érezhető a költő érdekeltsége, jelenléte: ez hozza olyan emberközelséget a mű egész világát.

Főhősei nemcsak azért lehetnek népük kimagasló képviselői, mert annak köréből nőnek magasra, hanem azért is, mert teljesen egybefonódnak közösségükkel: hőseivel együtt mozdul, vadászik, készül hadjáratra, harcol, diadalmaskodik, tépelődik, pártoskodik, ámul el s döbben meg a sokaság: az udvarbéliek, a gyerekek, férfiak, nők névtelen serege. Csak egy-egy arc villan ki keményebb éllel. Miért nő egyre Etele népszerűsége? Mert együtt él népével. Amikor hadgyakorlatot tart:

*Ő kora hajnaltól, paripán ül estig,
Ő legelőször kél, legutolszor fekszik.*

*Hadait fárasztja, töri a mezőben,
Déli napon úgy mint viharos időben,
Ő maga legtöbbet ázik, alél, fárad,
Hosszú sovány böjtben szomjú inye szárad.*

...

*Igy a király napról sergét töri napra;
Néha meg álmából éjjel veri talpra,
Esteli éhomra falatozván máskor,
Megriad a kúrtszó, első harapáskor.*

*De, ha nehéz munkán sanyarta eléggé,
Hagy pihenőt közben; becsüli vendégé,
Bő hussal üdíti, jókedvű itallal:
Ki gondol ilyenkor testi viadallal!*

*Nem is emlegettek ott egyebet nála,
Etele a hunok igazi királya;
A legutolsó is érzi magát jobbnak:
Etele nagyságát gondolja nagyobbnak.*

Ugyanilyen együttérző tárgyilagossággal ábrázolja az urai nyugtalanságát átvevő köznépet:

*Mint hó-gulya, száll s nő; mese mesét szülvén:
Megbódul a köznép fejei böszültén.*

*Valamint nagy ménes, ha elő nyaranta
Vihar gyül az égben, repülő sok gyanta,
Feledi, hogy széllyel bizvást legelésszen,
Nyugtalan egyszerre, bogarassá léssen ...*

*Így a hunok közt is háborog az alrend,
Megbódul az elme, és megbomol a rend;
Csoportosan fejét öt-hat dugja össze:
S a vérszagot érzi, s mond: nagy-idő lessz-e!*

De ugyanúgy a sértett, kincseit s ígéreteit osztva Etele ellen fölkészülő Buda táborát is:

*Immár Budaszállás nem oly rideg, árva,
Felmagzott füveit letapossák, járva;
Éjjel elébb jönnek, azután napközben,
Legelébb egyenként, azután mind többen.*

*Buda paripái, új elevenséggel,
Most összenyerítnek gyakori vendéggel;
Udvara sok füstjén megvidul az éhes:
Sűrög, a mi sűrű, sajog, a mi édes.*

A hunok közt, még azok közt sem, akik sértődésből, hiúságból, ajándékért eltántorulnak, nem akad aljas: Budának, midőn el akarja raboltatni az Isten kardját, Kanyaróhoz kell fordulnia, aki nem „feje, atyja nemnek, / Vezeti seprőjét hunnak, idegennek”.

*Mely, noha Budával táboroz egy-párton,
Nem szenvedik ott benn, csak kívül az árkon.*

Az elbeszélő epikai nyugalmát nem zavarják meg, csak élénkítik – ha tetszik: „balladássá teszik” – egyes drámai részletek. A mű tele van ilyen pár sorban vagy nagyobb jelenetben fölidézett drámai mozzanattal. A két királyné találkozik:

*Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak amig ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték
Ruháit, alakját, egész teste-lelkét.*

Buda megbántottán vonul haza:

*Eloszoltak mégis – Buda legkésőbbén,
Vissza egy-egy szóra fordulva menőben,
Hullatni egyenként ami szívét nyomta:
Mig szeliden Gyöngyvér maga után vonta.*

Etele kipróbálja az Isten kardját:

*Vasa, mint zúgattyú, a levegőt szelte;
S így szóla Etelből tornyosodó lelke:*

*Csillag esik, föld reng: jött éve csudáknak!
Ihol én, ihol én pörölyje világnak!
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom:
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam!*

Ildikó férjére vár:

*Hattyú fehér teste forog a habágyon.
A lelke meg úszkál tenger hiu vágyon,
Apró pihegését únja Aladárnak;
Körül éjsűrítő nagy kárpitos árnyak.*

*Veti hamar leplét karcsú derekára,
Minden erén futkos szerelem hangyája.
Függő folyosón át az urához indul
De megáll rettenve útja közepin tul*

Buda halála:

*Etel is, szó nélkül, csak ölü-vívással,
Ránt ellene szablyát; küzdenek egymással;
Messze a viadal késő zaja csattog;
Nézi a két tábor, fölöttük, alattok.*

*Ott nem az Istenkard által Buda vívik.
(Kezében acélja csak acél tudnillik;)
Emberül ő harcolt maga emberségén,
Bajnok vala ifjan, s bús élete végén.*

...

*Még egyszer üvöltvén, Etele szökellik,
Vállközön a kardját belemártá mellig;
Arccal, Buda ki volt, a porba merüle,
Iszonyú csendesség fagya meg körüle.*

Ezek a drámai elemek átszíneződnek, kiegészülnek az egész művet átható lírai érdekeltséggel. Láttuk: már az előhangszerű első strófa milyen személyes és egyben eltávolodó; ez az igen erős, Aranyra oly jellemző, „kibeszélő” líraiság fénylik át újra meg újra az elbeszélés szövetén. A költő, mint az a lapszálen fölsóhajtó középkori kódexmásoló barát, így szakítja meg énekét:

*Buda körül bús éj tornyosodik össze.
Hanem a sors útján csak pihenő lesz-e:
Új dalok, új dolgok tolmácsai jönnek,
Ha Isten erőt ad szegény éneklőnek...*

Egy másik esetben:

*Oh, ha nekem volna most egy szavam olyan,
Mellyel az egy percet röviden rajzoljam!*

S azok a természethez, a napszakokhoz, égitestekhez forduló fölszólítások! Mintha a *Toldi*-ból vagy a *Szentivánéji álm*-ból jönnének.

„Szent a manók éje: fű, fa, virág csitt! csitt!...

*Ébredj deli hajnal, te rózsza-özönlő!
Már lengeti keblét hűs reggeli szellő:
Ébredj puha fészked melegén pacsirta!
Már tetszik az égen hajnal elő-pírja.*

*Támadj koronás nap! már zeng neked a dal;
Serkenj hadi kúrtszó, költs sereget zajjal!
Fuvalom, hajnal, kürt, pacsirta, had és nap
ÉbredjeteK mind, mind! Etele ím gyorsabb.*

Mint egy-egy szigorú játékossággal megkomponált zenei miniatűr, tele lírai sugalommal átítatott képek, megszólalások pontos párhuzamaival s egybeszervítve a felütés és zárlat lekerekítő hangzataival. A legösszetettebb, bravúros játékossága és megszerkesztettsége miatt méltán leghíresebb ilyen hely, melyben a képek egyszerre részei valamilyen nagy hasonlatnak és zenei, képi és érzelmi-hangulati, sugallatos kompozíciónak:

*Mint szellő ha fogan vak déli melegben,
Pici pöhöly előbb, út kis pora lebben,
Majd a berek szélén leveli a nyárnak
Táncot ezüst hassal, nesztelenül járnak;*

*... Honnan kicsi szellő, ég vándora, jöttél?
Vagy lábom előtt csak egyszerre születted?
Lehelleted arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba;*

*S már zizzen az erdő, fodorul a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karcsú fiatal bólingat:*

*Zúg itt is amott is a liget és megdül,
Szennyes az ég boltja szapora fellegtül,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám:
Zengeni, úgy tetszik, moraját is hallám.*

*Hír támad azonkép a hunok szállásin,
Tompá beszéd bor közt, nagyok áldomásin...*

Lehetne az idézeteket más tekintetek szerint s főként sokkal bővebben válogatni; hiszen a „hun rege” Aranynek egyik legszorosabban szőtt s minden részletében fontos, mert egybehangolt alkotása; jól szemelgetni belőle igen kockázatos; alig lehet több jelzésnél. Az olvasó fő benyomásának mindenképpen olyannak kell lennie, hogy az idézetek egy, a maga világát nagy figyelemmel megismer-

rő s mély emberséggel ábrázoló költő remekművéből valók: nemcsak kell, de érdemes is az egészet újra meg újra elolvasni. Alkotója ért hozzá, hogy az emberi indulatokat hézagtalanul valóságos logikával bontakoztassa ki, a mindennapok mozaikképét – egy-egy igen jelentős történést gyakran csupán egy-egy jelzőbe, igébe sűrűsítve – végül is valamilyen magasabb rendű összefüggésrendszerbe emelje: a személyiséget végzetébe, bűn és bűnhődés erkölcsi kapcsolatába, a költői kiemelés, sűrítés jelrendszerébe tegye át. A tapasztalatot a művészi alkotás viszony- és értékrendjében fogalmazza meg újra.

5

A *Buda halála* egy kivételes, anyagát, mesterségét, a nyelvhasználat s a költői szerkesztés, ábrázolás minden titkát, rétegét és fogását ismerő és fölényes biztonsággal alkalmazó mester alkotása.

Mintha azt az óhaját akarná betölteni Arany, amelyet nem sokkal korábban a *Szépirodalmi Figyelő*-ben Szász Károly könnyűkezü „mintha genie”-jét méltatva sóhajtott el: „Ám követnétek a Heine, a Petőfi pongyolaságát, csak adnátok Heine és Petőfi tartalmát hozzá ... e két lángelme pongyolasága csak relatív: mindeniknél nemcsak a tartalom erélye, hanem egyszersmind a *belforma teljesege*, továbbá *külsőleg* a szólam sajátossága (proprietas), a nyelvhasználatban nyilatkozó szó, nemzetiség s több ily *első rangu* tulajdonok köny-

nyen feledtetik a pusztá legkülsőbb technikában itt-ott felbukkanó szabálytalanságot ... Bizonyára, nem volna megvetendő dolog, kivált most, midőn a technikát összeférhetetlennek képzeljük a génivel ... egy virtuóz verselő, ki megmutatná, mire képes a magyar nyelv, mennyi erő, hajlékonyság, zöngelem van abban – ki egyidőre nagyon népszerűvé válna, kinek zöngzetes strófái, feddhetetlen rímei, lehellet-könnyűségű fordulatai, ékes, szabatos nyelve, ezer változatu formái stb. minden ajkon meghonosulnának, minden fülben reformot idéznének elő, hogy többé a költészetnek akarva se lehessen visszatérni a mostani lágyan kötött formákhoz.”

E „lágyan kötött formák” elleni, a remekmű példájával igazolt tiltakozás is a *Buda halála*.

Láttuk: évtizedekig készült rá. Egyetlen művében sem mozgósította ilyen sokrétű színekben, ilyen változatos rétegekből eredeztetve, ilyen gazdagsággal s ilyen felelős játékossággal nyelvismertét, nyelvészeti erejét, nyelvteremtő képzetét és vakmerőségét. Nincs itt hely rá, hogy ezt a gazdagságot elemezve számba vegyük. A szorosabban vett nyelvészeti feladatokat Tolnai Vilmos elvégezte egy alapvető tanulmányban. A mű poéikai, stilisztikai, ritmikái, egy szóval költészetani elemzésére Voinovich Géza tett kísérletet Arany életrajzában. Vázlata máig egymagában áll, mert a munkát nála alaposabb gondnal még senki sem végezte el. Kár. Nem olyan mustos forrongással, mint az elsőt, a *Toldi*-t, sokkal inkább egy gazdag alkotó életta-

pasztaltságával formálta a művet. A magyar nyelv és költészet ugyanolyan forradalmi, ha tetszik, reformátori alkotása jött így létre, mint annak idején *Az elveszett alkotmány* lávaömlésében.

A költő mindezt pontosan tudta is. Tisztában volt a nyelv rendkívüli sűrítettségével, azzal, hogy „költés közben” nyelvünk minden számára hozzáférhető, s félelmetes emlékezetében elevenen őrzött rétegéből merít, s fölényes biztossággal, alkotói szabadságát merészen érvényesítve vegyít össze olyan szavakat, szólamokat, formákat, amelyeket bármilyen stíluskánon elegyíthetetlennek ítélne. Ha a jó rím súgja, a *vív* ikes formáját: *vívik*; a mutató névmás parasztos változatát: *asztat*; a mindig múlt idejű ige jelen idejét: *szok*; tájszólási formákat: *környéközte*; *erkölcs* (rossz értelemben), érdekes régi formát: *vűn* vitt helyett, *sajog*, fénylik jelentéssel, *mersz*, bátorság helyett, *megy* helyett *mén* – hogy csak néhány példát idézzek a zsúfolt sokaságból. E szavak, formák értelmét, használatuk jogosságát gyakran jegyzetben is megmagyarázza. Igen sokszor használ a merészségében kedvelt Baróti Szabónál sokkal merészebb alakzatokat: „Sok görnyed a szótól önnön maga nyelvén”, „Tagot is embernek párjával az isten, / Ada csupán egy főt, úrrá egész testen”; „Esteli éhomra falatozván másszor, / Megriad a kürtszó első harapáskor”; – a költemény felét idézhetném annak bizonyítására, hogy a költő szeret olyan bilincsben táncolni, amelyet maga ver magára.

De Arany tudja, hogy ez a mutatvány csak az

övé. Az impúrum jegyzetei közt olvasható a következő: „Sem a régít, sem a népit nem használtam affektatioból, hanem a tárgy kellő színezésére, ott és annyiban, hol és mennyiben céljaim kívánták. Ha producálni akartam volna magamat, mind régiesebben, mind népiesebben tudok vala írni. Itt-ott a nyelvész egy-egy grammaticai hibát is fog találni, de olyat nem, mi az élő kiejtésre nem támaszkodik. Ezekért a felelősség enyim; de az ellen óvást teszek, hogy ugyanezen formáknak (pl. aztat, eztet) másnál, másnemű költeményben elharapóztaért én vonassam felelősségre. Mert (Kazinczy szerint is) »Nem botol az, ki helyén s tudva s akarva botol.«” Az első mondat lényegét átvette a hun rege előszavába, az egész jegyzetet azonban áthúzta, nem akarván mentetetőzni; csak főmondatát vette át az *Előszó*-ba.

Hogyan lehet ily számítva költeni? – kérdezte csodálattal a *Bánk bán*-nal kapcsolatban, s ezt valószínűsította meg a *Buda halálá*-ban. Ezért lett volna e mű csak a *Csaba királyfi* egészében igazán érvényes. Erről a „volna”-ról persze kár vitatkozni. Bizonyos, hogy Arany az egész trilógiát tervezte meg, öregkorában is elővette még egyszer, s emlékezetből is pontosan újraírta tervét. Az is bizonyos, hogy amit létrehozott, csak az ő rendkívüli képességével, főként arányérzékével és stílusérzékenységgel lehetett megírni.

Nyilvánvaló, hogy az első rész főalakja Buda: ő a címadó hős, őt és feleségét, Gyöngyvért mintázta meg Arany a legaprólékosabb részletességgel, leg-

mélyebb személyi hitellel – nemegyszer a maga házaseletének élményeit is művébe szellemítve. – Csak ez a két sors záródik le a műben; Etele épp hogy fölkészül a világ meghódítására, s elköveti a bűnt; „Úr az egész földön, ha ez *egy* hibáján” – mondja Hadúr. Ez birodalmának vesztét okozza majd. Nagy hadjárataira „oldalpillantások” esnek főként, helyére a trilógiában igen hamar odakerül fia, akinek élete a jóslatokkal átszőtt mítoszból lép ki, abban tűnik el, egy másik, fiatal, örökségének elfoglalására induló nép sorsának csillagaként.

A nagy alkotók és a kivételes alkotások valahol mindig találkoznak; legalábbis emlékeztetnek egymásra.

Ezért érzem jogosnak, hogy Aranyt itt, legalább egy villanásnyira, párhuzamba állítsam Bartókkal. Amikor ezt egyik tanítványa egyik főművének szerkezete, jelentése felől kérdezte, csak ennyit mondott: „Fokozás van benne”; egy másiknak pedig ezt: „Minden taktusban történnie kell valaminek.” Aranynak is volt egy a fokozással rokon kulcsszava: az „emelkedés”. A fokozás kiszámíthatabbnak, az alkotó szuverenitását erősebben hangsúlyozónak látszik, az emelkedés a költői anyagban, a történetben magában kibontakozó belső mozgásra utal. Azt gondolom, hogy a *Csaba királyfi*-t ez az emelkedés jellemezte volna: egy nép, nemzet, birodalom sorsának világokat alakítva kibontakozó, elhanyagolt s újrainduló mozgása. A *Buda halálá*-ban még csak a fokozás jut érvény-

re, bár már ennek is minden strófájában van valami meglepetés. Ezért érezhettek s éreznek ma is sokan, főként a laza nyelvkötéshez szokott olvasók, valamilyen „szép érthetlenség”-et, mesterkéeltséget benne.

A költő láthatóan elégedett volt vele.

A trilógia első „fogás”-át, szépen letisztázva benyújtotta, a Nádasdy-díjra pályáztatva, az Akadémiának; meg is nyerte vele az aranyakat, a bírálóbizottság s a szűkebb szakma teljes elismerését. A bírálóbizottság szerint „a IV. számú *Buda halála* című pályamű annyira kitűnt tizenegy pályatársa közül, hogy ezek távolról sem versenyezhetnek vele”. Gyulai jelentésének lényege is ez: „E rendkívüli mű egy nagyszerű eposz tervét sejteti a bírálókkal. A szerző nem kevesebbet céloz, mint amennyire lehetséges, a műköltészet terén vissza teremteni azt, mit népköltészetünkben örökre elvesztettünk...: ősi naiv eposzunkat. – Egyszerűen és erőteljesen alakít, mint a régi idők vándordalnokai, s ízléssel, kiszámítva alakít, mint egy újkori művész ... úgy látszik, hogy az egész trilógia, közvetőleg épen olyan rendítve és vigasztalóan szól a jelenkor nemzeti érzelmeihez, mint Zrínyi, Vörösmarty nagy művei. – Magyar alexandrinjai zengesebbek és szabályosabbak az eddigiéknél ... A magyar nyelv valami különös, eddig alig ismert bája zeng ki belőle.”

Ő is elhitte – mert erre volt szüksége! –, hogy a *Csaba királyfi* naiv eposzunk mása. Salamon Ferenc is teljes bírálói és történetírói tekintélyével

szólt az 1864-ben, igen puritán formában kinyomatott műről, a *Pesti Napló*-ban: „a naiv költészet itt a legmagasabb költői nemben használtatik”, s az alkotás „felteszi koronáját azon korszaknak, melyet Petőfivel együtt maga Arany nyitott meg”. Ami a hun regéről az irodalmi ellenzék körében elhangzott, alig vehető számba: Zilahy Károlynak, e csoport legjobb bírálójának értetlenségét nem lehet mással, mint elszánt előítélettel magyarázni; „a naivitás könnyűségét a póriasság nehézkességével, a népies nyelv eredetiségét és durva, de szűz tisztaságát zagyva tájszólással, a nagyszerűséget mindennapisággal pótolni nem lehet”. Ez igaz; de mi köze a *Buda halála*-hoz?

Az ilyesmiken nyilván sértetlenül napirendre is tért akkor a költő. Voinovich idézte feleségének egy 1864. febr. 15-én kelt leveléből: „A szives fogadás, ahogy az Akadémia fogadta – és akik olvasták, azok részéről a magasztalás, annyira fellelkesítették, hogy azóta folyvást dolgozik rég megkezdett munkáin.” A *Koszorú* szerkesztése s millió hivatali elfoglaltsága mellett befejezte a *Szent Iván éji álom* fordítását. (Shakespeare szellemének ujjnyoma a hun regén is föl-föltűnik.) Elővette a *Bolond Istók*-ot meg a *Toldi* középső részét is.

De akkor miért nem folytatta a trilógiát, s miért írta (ahogy fia följegyezte) a töredékek kéziratcsomójára: „Csaba. Maradt végképp a'ba”?

Ez persze már a szigeti termő nyár idején történhetett, amikor újra elővette félretett nagy műveit, s úgy döntött, hogy a *Toldi*-trilógia középső részét fejezi be. Akkor, a hetvenes évek második felében, a Szigeten emlékezetből leírta ugyan a *Csaba királyfi* tervezetét, sőt néhány részlet kidolgozásába is belekezdett, mert hajtotta a legnagyobb „bevégetlen munka” miatt érzett lelkiismeret-furdalás. De hogy a magyar östörténetet visszaálmodó nagy mű töredékben marad, voltaképpen már 1866–67-ben eldőlt. Érdeemes hát számba vennünk azokat az indítékokat, amelyek ekkor a költő elhallgatását, tehát a trilógia töredékben maradását is okozták.

Nem az anyagi ösztönzés hiányzott.

A Nádasy-díj aranyait – amelyektől, láttuk, egyébként is csak azt remélte, hogy a folytatáshoz biztosítják majd nyugalmát – akár még kétszer is elnyerhette volna. De akkor, amikor a lánya sírjára küldött gránitoszlop hön dédelgetett álmainak záróköve lett, már nem volt szüksége sürgős pénzre Pesten, az Akadémián. Birtokának árát részvényekbe fektetve nem szorult már fizetéskiegészítő jövedelemre. Ha még szerzett, takarékoskodott, csak beidegzettségéből, a koldusbotra jutás haláláig tartó értelmetlen szorongása miatt.

Fiaának visszaemlékezésében a mondat, melynek

a mű befejezéséhez szükséges ihlet meglétéről szóló részét már idéztem, így folytatódik: „a nyilvánosság herce-hurcája, konvencionális dicséretei nem kevésbé, mint rosszálló hangjai, kizaklattak lelkem nyugalmaiból, most már a munka végképp csonka marad”. Ez nem csak „bánki sértődés”! A nyilvánosság betörése mint elnémitó ok – amelyben könnyű ráismerni az *Őszikék*-et félbeszakító ok rokonára – azt hiszem, itt még súlyosabb, mélyebben rejlik, és összefügg Arany költői kétségeivel, a megváltozott körülmények hatásaival, betegsége elhatalmasodásával is.

Hogy egy-egy nagyobb alkotásának befejezése után másba fogott: régi szokása volt.

Érthető is: a nagy erőfeszítés után „ráunt munkájára”, és egyéb foglalkozásokba kezdett, hogy, így pihenve, új erőt gyűjtsön. De amikor a „nemzet költője” megint elkezdhette volna legnagyobbra tervezett vállalkozását, újra és még fokozottabban át kellett élnie nagy gonddal kikovácsolt művészi eszközeinek kérdésessé válását. Valami olyasmit, amit a Széchenyi-óda befejezése után érzett: hogy „öntött szavai” csak ritkán „egyre olvadóbbak”, hogy szerkesztő, építő ereje nem elégséges a tervezett roppant boltívek lebegő statikájának biztosítására, hogy a *Buda halála* is részleteiben igazán jó. Látnia kellett, hogy a csodálatos nyelvi, poétikai ötvözet nehezen fejleszthető tovább, már ebben az aranymíves remeklésben is helyenként túldíszítettnek látszhatik, s egy egész trilógia menetében morderos, unalmas vagy követhetetlen lesz. Olyan mű,

amiben a költői ihletet a léleknek valamiféle „fölválása” erölteti, vagy helyettesíti.

Hogy közben itt már annak a „modern” költészetnek útján is elindult, amelyen majd az *Őszikék*-ben ér célhoz, inkább sejtette csak.

A *Buda halála* egyes részletei hasonlóan „érthetetlen szépségek” voltak még az őt ünneplők számára is, mint a *Zalán futása*-é a régieknek. A kor valamilyen magyar Vergilius szerepét jelölte ki neki, pedig ő szíve szerint másra készült. A „morális kényszerítést”, amely a nemzet költőjének küldetésével együtt járt, egyre nehezebben viselte. Pláne, mikor mindig erősebben éreznie kellett, hogy a közszellemben a magyarság őstörténetét, tehát a trilógia tárgyát illetően is mélyült az a szakadék, amely a tudós kutatást elválasztotta a vágyalomnak minősített hagyománytól.

A magyarság őstörténetét az új nyelvtudósok a finnugorság nem túl fényes és lelkesítő világába nyomozták, vezették vissza. A jelszó, amely valaha gyújtó erővel irányította a hazafias közvéleményt, hogy „nyelvében él a nemzet”, kezdett visszajára fordulni; hiszen a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó szegény, nemegyszer félnomád rokonok közt nem akadt egyetlenegy sem, amelynek a magyarságéhoz hasonlítható lélekszáma lett volna, az állami lét keretében fejlett magas műveltséget létrehozó történelmi fejlődésről nem is szólva. Ezzel a rokonsággal tehát Arany, aki maga is a – bár mély tragikus árnyakba veszve, de mégis dicső – nagy magyar

múlt buzdító emlékeit akarta fölidézni, sajnos nem sokat kezdhetett.

Nem utolsósorban ezért is volt szüksége az „eposzi hitel”-re; bár erről nem szólt.

A nyelvhasznító tudományos kutatás illúzióromboló konstrukcióit elhárítva: a nyelvrokonság helyett – s nem egymagában! – a néprokonság történelmileg és közérzületileg eleveőbb elképzeléseit választotta, s ezeket kereste a hagyományban, a krónikákban, a népköltészetben, a nemzeti emlékezetben. Ezért írhatta még 1853-ban Tompának, hogy Csengery elismerését érezte legbiztatóbbnak a „dicsériadák között... mint az utas... ha ismeretlen helyen egy úton megindulva valaki bizonyossá teszi, hogy nem tévedt”. Csengery ti. azt írta, hogy az ősmúltat idézők – tehát Arany – epikus művei „annál inkább megközelítik a valódi hőskölteményt, minél inkább ragaszkodnak a hagyományokhoz”. Arany is azt vallotta akkor még, hogy „első és legnagyobb inventor a nép, a sokaság, hogy az ősi monda századok során” historiai meggyőződéssé, „nemzeti hitté” vált; s ez a hit ihleti a nemzeti epikát, „mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet, a nép tudalmában”. Toldy is azt tanította: „a költőnek joga van a monda szellemében betölteni a hézagokat a magáéból; csak itt-ott fonja át amannak egy-egy szálacskaival”. Amikor azt olvasta – s idézte elismerőleg! –, hogy Thierry Attilája „sokkal inkább tartozik a hagyomány, mint a történelem körébe”, boldogan írta széljegyzetét:

„És így a költőnek inkább ezt, mint am azt kell előállítani.”

Azt jól tudta már, hogy amit ír, nem a „nép”-nek írja, hiszen elszokott a „paraszt beszédétől”.

De úgy érezhette, számíthat még a „nemzet”-re; arra a műveltebb értelmiségre, amely öntudatnevelő erőt meríthet a nagy múltat a magyar nyelv teljes pompájában fölidéző remekműből. Aztán kiderült, hogy még ez az elit sem vette észre, miről van szó. Arany kitartott a maga igaza mellett: hitt a hagyomány hitelesítő erejében.

Azt már nem kellett megérnie, hogy nemcsak a finnugorisztika aratott teljes győzelmet, hanem a történettudományok, a pozitivista filológia is mindent lesöpört a szavahihetőség asztaláról, amit Arany még teljes hittel vallott a hun–magyar rokonság hagyományáról és az elmállott magyar „naiv eposz” meglétéről. Azt sem, hogy a *Buda halála* legfeljebb iskolai köteles olvasmányá, buzgó tanárok ügyévé, kivételes költők és esztéták művészi Csipkerózsikájává lett.

Arra azonban rá kellett jönnie, hogy az eszményi magyar nemzet, amelynek emlékezetéből fölidézhetné és sugalló erővel újrafogalmazhatná eredetének mítoszát, csak utópia.

A nagy dolgok, vállalkozások, művek persze gyakran éppen az effajta utópiákból születtek.

Elég, ha csak az Aranyéval sokban rokon célú Wagner germán őstörténeti tetralógiájára utalok. De Arany mögött nem állt egy az ő alkotómániáját a magáévé élő egzaltált gazdag uralkodó, és műve

köré nem sorakozott föl, ellenkezve vagy rajongva, de mindenképpen megérintve egy, a maga hódító vágyait az ő művében hősi felmagasztosultsággal átélő sznob-nacionalista nagypolgári-hivatalnoki közösség úgy, mint Wagneré mögé. Az ő uralkodójának hatósága éppen a hun rege tervezése közben kérte számon rajta, hogy mit tett a forradalom és a szabadságharc idején.

Arany utópiája egyébként is csöndesebb, zárkózottabb művekben keresett kifejezést, hisz egyénisége és képzeletjárása is gyökeresen más volt, mint Wagneré: egyre inkább elvagyódott onnan, ahol „ezerek közt egyedül” érezte magát.

Az ilyen elszigeteltségben persze létre lehetett hozni a személyes, míves költészet csodáit, de semmi esetre sem valamilyen, a múltat a jövőbe átvezető, a nemzeti egyetértésre számító nagyepikát. Arany nemzeti-őstörténeti mitikájából nem lett közösségformáló erő. Örök kár. Mert a trilógia, ahogy eltervezte s töredékesen elkészítette, csak legmagasabb ormául készült annak a kontinensnek, amelyik a kiegyezés körül, a hatvanas évek derekán alámerült.

Az orom beomlott, miközben a földrész tektonikus mozgása tovább tartott a tenger mélyén. Hogy Arany elnémult, csak a fölszínen látszott. A mélység csöndjéből föl-föllövelt egy-egy vulkáni kitörés. Sajnos egy sem dobta föl a hun-magyar trilógia nemzeti és általános érvényű emlékművét. Ismétlem: igen nagy veszteség. Mert ami ránk maradt is, nemcsak egy nagy költő látomásának vázla-

ta a magyar őstörténetről, hanem önismeretünk, azonosságtudatunk igen fontos kérdéscsoportjának olyan magas rangúan költői elképzelése, töredékesen is nagyarányú megfogalmazása, amelynek komoly mondanivalója lehetne napjaink nemzeti érzésvilágának számára is.

„... legfőlebb két év ...”

1

1866-ban kolerajárvány rémítette a fővárost s benne az Arany családot is. A költő 1866. november 8-án Tompának írt levelében ez olvasható: „ha a cholera visitatio még az életre »tauglich«-nak talál, hát igyekszem csonka-béna munkáimat kiegészíteni”. Munkakedve tehát még éber. Előveszi a *Toldi szerelmé*-t is, folytatja, s eljut benne a hatodik énekig. Mikor itt ismét Rozgonyi Piroska lép színre, „egyedül s kietlen” maradva, a költőben újra fölviharzik nemrég meghalt lányának, Juliskának emléke, s kis unokájára gondolva, akinek ő adta a Piroska nevet, lánya alakját, halálának kínjait idézi föl egy a történetbe beszótt fölajdulásban. Ez így kezdődik:

Piroska ... ez a név! jaj nekem ez a név!
Hogy típra keresztül egy boldogtalan év,
S közel a másíknak fele is már rajtam,
Mióta e dalra kulcsolva van ajkam!
Még az se merészelt – a panaszos ének
Enyhületet hozni az apa szívének ...

Ez, a történetből kibeszélő, teljesen lírai megszólalás – amelyet másoknak is megmutatott – bizonyíthatja, hogy 1866-ban Arany már fölmérte:

az elmúlt boldogtalan 1865-ös év sorsfordító volt számára.

Bizonyos történetek ekkor értek véget, mások ekkor kezdődtek. Pontosabbnak látszhatnék a fogalmazás így: az 1865 körüli évek. Az események azonban, különös végzetszerűséggel, éppen abban az évben találkoznak, zsúfolódnak egymásra és a költő lelkére. Nem a naptár, de a sors időrendjében.

1865. január 26-án elfogadja megválasztását az Akadémia titkárává, júniusban megszünteti lapját, a *Koszorú*-t; ekkorra már meginog a *Csaba királyfi* folytatásának terve; ez év húsvétján teszi közzé Deák a kiegészést előkészítő *Húsvéti cikk*-et; az 1853-ban, Juliska esküvőjének évében megkezdett birtokvásárlási tárgyalások ekkorra eredményesen véget érnek; ebben az évben ünnepli az Arany házaspár házasságának huszonötödik évfordulóját: magányosan bár, de elégedetten, hiszen már Lacinak is lesz rendes állása a Földhitelintézetben; Heckenast ajánlatot tesz az *Összes versek* kiadására. Ez ugyan a kiadó szűkmarkúsága s a háborús hírek hatására meghiúsul, de a másik kiadó, Ráth már komolyan fölbiztatja a költőt, hogy állítsa sorba „rongyos vitézeit”. Decemberben azonban jön a hír, hogy Juliska súlyos beteg, éppen az akadémiai nagygyűlés idején, úgyhogy a költő csak a haldokló fiatalasszony halálos ágyához ér el, s temetésén vehet részt.

1866. február 18-án ezt írja Tompának: „Évek óta ábrándozom a gondolattal, hogy visszamehes-

sek Szalontára. Ennek valószínűsítésére kezességet, egyszersmind valószínűsítésére újabb ösztönt nyertem 1863 nyarán, mióta a kapcsolat e hellyel még szorosra fűződött. Attól fogva egy »fösvény« sóvárgó tekintetével számláltam minden fillért, melyet becsülettel megtakaríthatok: hogy a célokat, habár évek folytáni kitartás, nélkülözés által, valószínűsíthassam. Háztartásom meg lön szorítva, bár jövedelmem szaporodott: itt Pesten, a mulatság és látvány fészében, minden ily költség *teljesen* kerülve. Összeszedtem némely apróbb tőkémeket, aranyaimat, eladtam szalontai telkemet, s íme úgy találtam, hogy akkora darab birtokot megvehetek, mely elégséges arra, hogy Szalontán »mint magam szegénye« megélhessek nőmmel együtt. Még csak, az eladott helyébe, egy kis ház szerzése volt hátra: terveztem, alkudoztam, építettem erősen. S most!... Tegnap indítottam el az első *épületkövet* – Gerendaytól! Egy pyramid gránit darabot, mely egyszersmind évek óta sóvárgó ábrándjaim *zárókövét* képezi.”

Ebben a levélben így írta meg – csak a legjobb barátoknak! – a sorsfordító év egyik legfontosabb családi eseményének történetét. Rendkívül jellemző azonban rá, hogy ugyanebben a levélben arra is tanácsot adott a súlyosan beteg Tompának, hogy miként győzze le kedélyzavarait, kóros depresszióját: „Midőn 53-beli rettegéseim most nem rég elő kezdettek jöni: egy erős elhatározással kitéptem magamból a *gondolkozást* bizonyos tárgyról s beleültem a gépies foglalkozásba, nyakig; s íme! jobban lettem ... Mig hajdani erőmet siratgatva, a meg-

vőt használni nem tartottam érdemesnek: addig voltam igen rosszul.” A „rettegéseim” egyformán vonatkozhat betegségére és költői meddőségére. Tehát igyekezett okosan, a csapásokon túllépve élni. Nyilván azért is vállalta – még boldog nagyapaként – „legfőlebb két évre” az akadémiai állást, mert úgy gondolta, mire az lejár, ő már nagyszalontai lakos lesz.

A *Koszorú*-t – azon túl, hogy joggal érezte: cserbenhagyták – főként azért szüntette meg, mert már semmi anyagi segítséget sem hozott; sőt az év 2000 forint ráfizetéssel fenyegetett; azért is persze, mert Szalontáról úgysem csinálhatta volna, bár, láttuk, azért valamilyen pontosan meg nem határozott tervre utalva, egy kis hátsó kaput nyitva hagyott.

Az Akadémián igen sok munka s nem a legnagyobb kedvesség fogadta: Szalontára vágyott onnan is, amíg elevenen élt reménye az odatelepedésre. A lap megszüntetésének fő okát nyíltan meg sem mondhatta egyelőre. Egy „*A kegyes olvasóhoz*” intézett visszatekintéssel úgy búcsúzott, hogy „Se dicsekedni ösztönt, se pirulni okot” nem talált. De egyre inkább meggyőződött róla, hogy az írók után az olvasóközönség is, amelynek „annyira fájós minden áldozat”, amely „lehet jó gazdák, talán politikusok társasága, de művelt nép, amint e szót máshol értik, bizonyára nem”, s amelyről azt hitte, megbecsüli nevét és jó szándékát, s elfogadja praeceptorságát, hogy ez a közösség is, amelyről úgy érezte, még ott áll mögötte, amelynek szolgálatát vállalta, másra figyelt.

Hogy a közönség s az írók nem állnak úgy mellette, mint remélte, s ahogy kellett volna, kezdettől fogva panaszkolt.

Legkeserűbben talán abban a még 1863 decemberében Tompának írt levelében, amelyben jelezte a trilógia készültét: „a szerkesztés nekem sok galibát okoz, és szentvaló, sok rossz kedvet semmiért... Tudd meg, hogy a *respectus* addig tart, míg az ember *részt* nem kíván abból a koncból, melyen itt marakodnak. Mig én körösi tanár voltam, ki volt nagyobb és *jobb* ember mint én! Amint idejöttem (és azóta mindig): *vaskalapos*, *pedáns tudós* lettem, ellensége, elnyomója a fiatalságnak, *irigy* a Czinke Márton babérjaira, rossz szerkesztő, ki a jók *geschäftjét* rontom, munkátlan *here*, ki a többiek munkája gyümölcséből akarok *nyugalomban* élni, feketevérű embergyülölő stb., amit, ha nem írnak is így ki nyilván, de mutatják minden alkalommal foguk fehéret.” S a közönségről sem lehetett sokkal jobb véleménnyel. A trilógia első részének befejezése után, azért is, hogy fölidézzé egykori lélekállapotát, *A nagyidai cigányok*-nak nemcsak keletkezéséről, de fogadtatásáról is írt, az újrakezdett *Bolond Istók* második énekébe betoldva a magyarázkodást: „Elolvasták-e, vagy föl sem szelék? / Korcs volt, üres volt, aljas volt: elég”, s „Rossz vagy, silány vagy; másként nem hevernél / Száz-számra most is *Julius Müllernél*”.

Ezzel a csalódással is magyarázható a *Csaba királyfi* abbamaradása.

A nép, amelynek megtapasztalható valósága

úgyis „eszmévé finomult” már, a rajongók körére s néhány elvbarátra zsugorodott. S azok sem értették, mert alig is érthették a tervezett trilógia igazi, teljes mondanivalóját. Meg kellett elégedniök a költő kurta figyelmeztetésével: a mű „amennyiben későbbi fejlemények alapjául szolgál, csak mintegy előjátékát teszi a nagy tragédiának, mely a szerző gondolatában már megalkotva él”. Ismétlem: Arany László följegyezte, hogy a költőnek 1863-ban kész terve, ihlete, ereje volt elég rá, hogy megírja az egész trilógiát. A fiának tett nyilatkozatot a nyilvánosság előtt is megerősíthette azzal, hogy a *Csabá*-hoz írt *Előhang*-ot fölvette az *Összes költemények* hatodik kötetébe a töredékek közé.

Arany jól tudta tehát – ezt a bírálóbizottság is megjegyezte a folytatásra várakozva – hogy lezárt, de végül is csonka művet nyújtott be a pályázatra. Nyilvánvaló: azt is tudta, hogy ilyen fontos, díjnyertes költemény kiadása nem kerüli el a „nyilvánosság herce-hurcáját”. A Dózsa-Zandirkám bírálattöredék bevezetésében – ismétlem – fölháborodottan meg is írta, milyen sors várhat egy a *Csabá*-hoz hasonló szándékkal készült műre. Láttuk, miért tervezgette s kezdte el mégis a magáét. 1863-ban volt leányának az esküvője. Ekkor már formálódni kezdett az a terv, hogy az esküvő után nemso-kára Aranyék is leköltözhetnek Szalontára. 1864-ben ez a körülmény fordította komolyra azokat a tárgyalásokat, amelyeket a költő egy Szalontához közel fekvő, mintegy kétszáz holdnyi földbirtok megvásárlása céljából kezdett már korábban. Ezek-

be bevonta természetesen a már vővé előlépett Szél Kálmánt is. S a birtokvásárlással kapcsolatos, kiterjedt, minden részletre kitérő levelezésében fölbukkan újra meg újra egy háztelek vásárlása is, lehetőleg a parókia közelében.

2

Érdemes eltűnődni rajt, mennyi gondot, számítást, levelezést, mennyi időt fektetett abba a birtokvásárlási ügybe.

Debreceni István idevágó igen alapos tanulmányai meglehetősen képet adnak erről. Mindig is – akár származása, akár neveltetése, akár tapasztalatai alapján – földet akart szerezni Szalontán. Sógorát, sőt néjét is, akik Szalontán birtokolt „fekvőségeit” – jó helyen lévő, de egyre kopottabb házát-telkét és mintegy 16 hold földjét kezelték, – egyre újabb vásárlások lehetőségének szemmel tartására ösztönözte. 1854-ben kimutatást készített: „Ennyi föld jutott nekem a mi planétánk superficiéséből. Bizony ehez nem ártana szerezni valamit” – írta sógorának.

Igazi alkalom erre csak 1864-ben akadt: Szalontától nem messzire eladó lett Fleischl Dávid gazdag pesti kereskedő birtoka. Arany mindent megmozgatott, hogy kiállítsa a szükséges mintegy 18 000 forintot, de csak kevesebbet tudott összekaparni. Nagy töprengés, utánajárás után, megegyezett sógorával, hogy az egyharmadrészesként tár-

sul vele a vásárlásban. Nincs hely itt arra, hogy idézzem akárcsak azt a rendkívüli gonddal, minden apró részletre kiterjedő levelet, amelyet ebben az ügyben vejenek, Szél Kálmánnak küldött, a legváratlanabb lehetőségeket is figyelembe véve: az egész idevágó levelezés kitenne egy kötetet. 1864. szeptember 14-én megkötötték a szerződést: a 197 katasztrális hold 919 négyszögöl föld kétharmada Aranyéké, egyharmada Ercsey Jánosé lett.

„A földbirtokkal nyugalmat akart szerezni magának, voltaképpen azonban rengeteg gondot vett a nyakába” – írja erről Debreceni István. Gond volt az átírással, a megsértődött sógorral, a fizetési határidőkkel, az utólag kivetett adóval, a bérlő kincstári adósságának a birtokra kebelezésével, az ezzel kapcsolatos per fenyegetésével; aztán a bérlőként megmaradt Geyerrel, aki persze nem fizette rendesen a bért: „Nem várhatom én míg Geyer búzája 100 forintra felmegy, mert akkorra az én tőkém épp oly arányban apad.” Gond volt a birtok karbantartásával, az árkolással, adósságfizetéssel; azzal, hogy elbocsássa-e a nem biztos bérlőt, de azzal is, hogy az megmarad-e a bérletben. S mikor végre belátta, hogy – mivel már nincs értelme a Szalontára költözésnek – el kellene adni a birtokot: újabb gond: kinek, mennyiért – s ha végül sikerül az eladás, hova tegye a pénzt? Sógora aztán elfogadta a 20 000 forintos vételárat. Ez több, mint a régi volt, de a pénz értéke közben romlott, úgyhogy megfelelő házat Pesten már nem lehetett belőle vásárolni. 1868-ban Arany végre megszaba-

dult ettől a gondtól: fia tanácsára részvényekbe fektette pénzét.

Elgondolkoztató az a körülmény is, hogy akkorra már kiszámította: a birtok jövedelme fölér a fizetésével. Nyilván fölért ezzel a részvények kamata is; különösen, ha még írói jövedelmét is hozzáveszi: 1866-ban már szerződött Ráth-tal az *Őszes költemények*-re, s ez 1867-ben meg is jelent.

Közben pedig, bár még mindig nyög a hivatali gond terhe alatt, s elvágyódik onnan, végleg a fővároshoz köti sorsát, s megmarad az Akadémián.

Mert nem képes élni a „biztos” jövedelem, a „fixum” tudata nélkül? Mert megkapta a szolgálati lakást? Mert Laci már Csengery titkára a Földhivatalnál? Vagy egyszerűen azért, mert túlélte azt a megrázkódtatást, amely a paraszti-kisvárosi földbirtokosi gondolkodásmódtól a nagyvárosi tőkés-részvényjövédelmet biztosító gondolkodásba vált át? Igaz, hogy a részvénytőke útvesztőin átsegíti már a fölnőtt fiú, aki banktisztviselő lett; majdnemhogy bankár. A bankár fiú a főtisztviselővé előlépett egykori parasztgyereknek segít, akiből tőkés is lett. Költő és tőkés: Magyarországon! Hogyan megszenvedte a váltást, s hányszor a szemére is vetették ezt itt a hazában, ahol a költőt a sorsharaggal együtt szokás máig emlegetni! A kivétel legalábbis: fukar uzsorás.

Talán ezért is esik oly kevés szó erről a birtokvásárlásról.

Jellemző, hogy Voinovich – pedig annak az alapi ezerholdas uradalomnak alapját, amit végül ő örö-

költ, ez a gazdaság veti meg – inkább csak a terveket említi; Sáfrán Györgyi 1982-ben megjelent, egyébként igen gondos és hasznos válogatásából, az *Arany János leveleskönyvé*-ből is kimarad jóformán minden idevágó levél, pedig van egy kötetre való. Szégyen volna, hogy Arany is részt vett – a maga aggályos, ügyetlenebb módján persze –, de akkor mégis korszerűen a magyar kapitalizmus kialakulásában? Bizonyos, hogy ennek az igazságnak kimondásáért még ma is neheztelnek vagy tapsolnak egyesek. Pedig ennek az átállásnak gondjainak közepén – és általánosan – lett Arany vidékiből végleg városi ember, hivatalnok-értelmiségiből városi polgár-értelmiségi. Persze az effajta váltás minden ellentmondásosságával.

Valami, ezzel rokon, sajátos ellentmondásosság jellemzi a sorsfordító aurával körülvett 1865-ös évnek jóformán minden eseményét.

3

Lánya halálát, pontosabban e halálnak az ő lelkében vert visszhangját is. Ki vonhatná kétségbe az apa fájdalmának őszinteségét és mélységét? Meg vagyok győződve róla, hogy nőhöz nem fűzte erősebb, érzéssel telítettebb, már-már féltékeny kapcsolat, mint ehhez a törékeny, inkább csúnyácska, mint szép, de élénk szellemű, vidámságra és bánatra egyaránt szélsőségesen hajló, nagyszerűen érzékeny, mimózaként ápolts lányhoz, a gyerekszülést

épp hogy átvészeltén oly korán elpusztult fiatalasszonyhoz. Milyen rémuлт erőszakkal terelte el a költő az amatőr színészsikerektől meg a pesti színezláztól megittasodott Juliskát a színészpályától, amelynek kockázatos kalandját hogy elhallgassa, még 1857-ben is esengve kérte Toldy Ferencet. Törös László meggyőzően hívta föl a figyelmet arra a megrendülésre, amellyel Juliska a maga első nagy szerelmi csalódására reagált; okkal, mert a naivan tiszta szívű lány halálos csapásnak érezte, hogy dzsentrifú szerelme a maga világában szokásos érdekházasság miatt hagyta cserben; Arany pedig az egész család szégyenének, mert társadalmi degradálásának tartotta a dolgot. Akkor írta lányához szívszorító, látszatra dalszerű könnyedségében s tiszta megformáltságában is oly mélységesen fájdalmas első versét:

*Bús az ősznek hervadása,
Hulló lombok, néma táj;
De az ősznek van varázsa.
Enyészetben méla báj.*

*A gyümölcs hull – semmi: érett!
Hallgat a lomb – semmi: szólt!
Öltsön a mező fehéret –
Semmi: oly dús zöldje volt!*

*Csak, ha bimbófővel asznak
A virágok: oh, ez fáj;
Ha reménye új tavasznak,
Most születve, sírba száll.*

*Oh, derülj hát ifjú lélek,
Légy a vidám hajdani;
Gyöngye vagy még a zord télnek
Koszorúját hordani!*

Ezt noteszbe jegyezte föl ezzel a megjegyzéssel: „Juliska lányom – első fakadó, de magasabb érzése rágódott ifjú lelkén.” A verset azonban Juliska nem olvasta; a költő gyöngédsége nem akarhatta megbolygatni az amúgy is nehezen hegedő sebet. A többi hozzá vagy emlékéhez intézett verset sem láthatta. A *Leányomhoz* címűt két menetben írta Arany. A betegség híret hallva, mindenesként jelen kellett lennie az Akadémia nagygyűlésén:

*Röpülnék, mint az érc-fonál
Villáma, mely hírt hoz, viszen!
De akaratom láncon áll,
Erős békón lábam, kezem...*

Ezt még 1865. december 13-án írta, amint a Kapcsos Könyvbe a cím alá bejegyezte: az utolsó két sort december 19-én, s az egész vers alá, nyilván a betisztázáskor odajegyezte: (Meghalt december 28-án, 1 óra 36 perckor éjfél után). Csak az 1866-os év jelzi a Kapcsos Könyvbe ugyancsak bejegyzett

három vers keletkezését: a *Feljajdulás*-ét, s azét a két sírversét, amelyek közül az első egy négysoros disztichon, *Sírkőre* címmel, a második az a nyolc szótagos, jambikus menetű hétsoros vers, amelyet a sírkőre vésetett:

*Midőn a roncsolt anyagon
Diadalmas lelked megállt;
S megnézve bátran a halált,
Hittel, reménnyel gazdagon
Indult nem földi utakon,
Egy volt közös, szent vigaszunk:
A LÉLEK ÉL: találkozunk!*

Ez alá jegyezte be később, 1871. december 28-i dátummal azt a négysoros verset, amelyet unokája, *Piroska betegségében* írt, s ezzel a sorral fejezett be: „Csak a fájdalomnak vagy te folytatása.”

A *Leányomhoz* másolatát odaadta Szél Kálmánnak is: az első kéziratra (Voinovich szerint) később a Juliska halálának pontos idejét rögzítő dátum után ezt írta még: „Juliska született 1841 augusztus 9. – Én születtem 1817 március 8. – Juliska élt 24 évet, 4 hót, 19 napot. – Az övé csaknem fele! – Miért nem én??? –” Közrebocsátani nem akarta a *Leányomhoz*-t: csak 1871-ben adta oda Wohl Stephaniának a *Divat* számára. A többi emlékvér – s még néhány töredék – csak halála után jelent meg.

Egy fájdalmas és reménykedő versét azonban elküldte lányának abban az 1865. december 12. körül írt levelében, amelyben megköszönte a 25

éves házassági évfordulóra küldött jókívánságokat: „Azt a napot – írta – szerettem volna egy kis örömnéppé tenni, de egy az, hogy nélkületek örömnünk nem lett volna teljes, más az, hogy éppen azokban a napokban édesanyátok egészsége nem volt a legjobb, s én is sok hivatalos gonddal valék elborítva – biz az egész csendben folyt le és a szokott egyhangúsággal. Megemlékeztünk róla mi magunk, csendesen, homeopaticus állapotunkban még egy poharat sem koccintva: de nem hittünk senkit, és nem emlegettük senki előtt. Pedig számítottam rá, hogy majd egy kis baráti körben elmondom, hogy még sincsen nekem miért zugolódni a sors ellen valami nagyon: 48 éves koromra két gyermekem tűrhetően fölnevelve, egyikkel magam már nagyapa – a másik is ott áll, hogy ide s tova – megélhet; hogy 25 évünk mint egy boldog óra röppent el: hogy azt a megelőző szíves női gondot, melyben édesanyád folyton részesített, soha én meg nem hálálhatom; hogy vénségünkre, ha kincseket nem, annyit szereztünk mégis, ami megmentene a koldulás szégyenétől etc., szóval, hogy mégis jó az Isten, s hálátlan volnék, ha egyre-másra véve panaszkodnám, – de biz abból az estélyből semmi sem lett, és a *dictio* elmaradt. – E helyen, édes Juliskám, küldök én neked egy verset, melyet a palota megnyitására írtam (de nehezen fogom elszavalni). Itt van:

Dec. 11. 1865.

*A Tudománynak háza vagyon:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolni a lelkem agyon,
Nyári melegben, téli fagyon.*

*Szépen a malmot befejezték
Csak az egy molnárt kirekeszték;
Kormányos evezzen a gálya után;
Így akará ezt a kapitány.*

*Nincs, ki ne lássa, bár csupa vak,
Hogy kocsis helye kocsin a bak:
Ha leszorítják, hajtja gyalog:
Csakhogy ez aztán lassu dolog.*

...

*Nem palotába – vesszen a fény! –
Nem oda vágytam s gondolok én,
Vontak erővel kór-nyavalyást;
S dísze nekem Dejanira-palást.*

*Egyszerű kunyhó ott keleten!
Rakja reménydús képzeletem.
Oda sóvárog e fáradt tetem;
Küszködöm, várok, míg tehetem.*

*Tavaszi fecskék, dal kedvesi!
Föjjetek, Isten köművesi,
Rakjatok ott egy fecskefalat: –
Megpihen a költő az alatt.*

Nyilván a főtitkári lakással kapcsolatos megbánottságáról is értesíteni akarta lányát, de bizonyos, hogy a Szalontára költözés vágyának kifejezésével meg is akarta örvendeztetni. A szándék erős érzelmi töltését bizonyíthatja néhány sóhajvers, illetve töredék is ebből az időből:

*Szülőhelyem, Szalonta,
Nem szült engem szalonba,
Azért vágyom naponta,
Kunyhóba és vadonba.*

*

*Én kis hazám a nagy hazában,
Szalonta, vedd ez énekem!
.....
Te a meleg szív vagy nekem!*

Szalonta és Juliska tehát szorosan egybekapcsolódott.

Azért is olyan megindító az előbb idézett levél; mert alighogy elküldhette, megjött a halálveszélyes betegség híre. Mintha Kemény egy regényéből kiragadott rész volna: a sors boldog reménységgel tölti el kiszemelt áldozatait, mielőtt lecsapna rájuk. Mert Juliska halálával tulajdonképpen minden összeomlott, vagy legalábbis megingott, amit a költő boldogan, „fukarként” építgetett. A mögöttes szándék: megmutatni a szülőföldnek, hogy lett azért valami belőle: – „ha pedig leköltözünk, szeretném, hogy valami *látható* legyen ott, mind-

járt több a *becsület*. Hadd maradjak meg *földesurnak* valameddig”, írta sógorának 1867. október 23-án. Kis ideig még éltette is a tervet; aztán végleg elbúcsúzott a szalontai álomtól; de nem a tervtől, hogy legalább Pesten megszerezze azt a kis független nyugalmat – egyelőre még mindig az alkotásra. 1868. április 2-án eladta a birtokot sógorának. „Még ugyan csak elseje van, de babonából másodikat irék oda fel, nehogy, ha tettemet valaha megbánnám, az áprilusra vessen.”

4

Ekkor már döntött az akadémiai állás ügyében is.

Persze, már mikor elfogadta a „nevezetes többséggel” – 42 szavazatból 30 volt az övé – történt választást, azonnal hozzáfogott a meglehetősen kialakulatlan állapotban lévő hivatal rendezéséhez, ami bizony a vártnál sokkal több munkával járt. A munkát azonban, szokott lelkiismeretességével, maga kereste, növelte, hiszen sok mindenre vállalkozott, amire nem is kellett volna, s nemigen bízván a más gondosságában, csak a másodkezi munkák elvégzésére alkalmas segéderőt vett maga mellé; az iroda irányítását csak a legfőbb testülettől fogadta el, tanácsot pedig főként Csengerytől kért, aki az Akadémia jegyzője volt, később Eötvöstől, aki 1867-ben a teljes uralkodói kegy jegyében újjáalakult Akadémia elnöke lett, akit igen nagyra be-

csült, de ismervén elfoglaltságát, csak ritkán vett igénybe.

Arról is, hogy beváltsa föltételét, s a két év letelével lemondjon állásáról, Eötvös beszélte le: minden könnyítést megígért neki, azt is följajánlotta, hogy költözzék be a palotába. Érdeemes rá figyelni, hogy az ügy lebonyolítását Arany mégis Lónyai Menyhérttől, az igen tevékeny másodelnöktől kérte.

Egy 1867. márc. 20-án kelt, igen okosra fékezett szenvedélyű levélben öntötte ki, ami lelkét nyomta. Ezt érdemes teljes egészében elolvasni:

Igen tisztelt barátom!

Köszönöm soraidat. Vártam, mert mostani szállásomat kiadhatnám ma vagy holnap: azután kétes. De bocsáss meg, ha tenger foglalatosságaid közt még e válasz elolvasásával fárasztlak. Helyzetemet akarom tisztán elédbe tüntetni. Midőn 26 hóval ezelőtt az Akadémia megtisztelt bizalmával, s én elfogadám e nem várt, nem keresett, akkori s mai meggyőződésem szerint nem is érdemelt kitüntetést: csak azt tudtam, hogy dicsőült Szalaynk nyomába kell lépnem, az ő hivatala terheivel és – előnyeivel. Azt is tudtam, hogy a palotában készül egy titoknoki szállás, mindenki úgy nevezte e helységet, boldogult elődöm maga választotta, módosította a szobák tervét: s kétségtelen, hogyha Isten életének kedvez, most ő azok érdemes lakója. Meg valék választva, sőt meghatva e választás csaknem egyhangúsága által, már nyilatkoztam is, hogy megkísértem e szép, de erőm-

nek súlyos hivatalt: és csak azután értesültem az igazgatótanács délelőtt hozott határozatáról; hogy nekem választásom van 800 forint lakbér vagy lakás közt a bérházban.

Megvallom ez igen kedvetlenül hatott rám. Úgy esett, mintha az Akadémia – vagy elnöke – mégsem tekintene Szalay utódjának; mintha a kéz, mely a koszorút nyújtá, titkon tövist csapott volna a szemembe. S valóban gondolkoztam, ne vonuljak-e vissza azonnal a még fel nem hagyott szerkesztői foglalkozáshoz; de beláttam, hogy ezt a legnagyobb hebehurgyaság vádja nélkül most már nem tehetném.

Isten látja lelkemet: „egy dióhéjban ellaknám” Hamletként; de bántott az, hogy személyemre ily kivétel történt; s nem csupán gazdálkodási szempontból határozám magamat arra, hogy külvárosi szállásomat tovább is megtartsam. Legyek minél távolabb, mondám; annál inkább fel fog tűnni hiányom ott, hol folytonos jelenlétemre volna szükség. S mintegy arcpirulva fordultam meg naponkint a helyen, hol ily előzmény után, talán a cseléd sem tekintett egyrangú tisztviselőnek azokkal, kiket az Akadémia a palotába szállásolt el. Hozzá még elterjedt a városon és országszerte, hogy én nem akartam a titoknoki szállást elfogadni ... mit tehettem utóbb, mint ráhagyni az efféle beszédet!

Azonban két év – jól-rosszul – eltelt: az a két év, mennyit maximum gyanánt ígértem magamnak, midőn a megválasztáskor kijelentém, hogy hivatalomat ideiglenesnek kívánom tekinteni, amíg az Akadémia körültekinthet alkalmasb egyén után. A két év iga-

zolta csekély önbizalmamat: éreztem folyvást, hogy kötelesség volna lelépnem, de nem láttam a nyílást további egzisztenciámra, s így maradtam. Most a nagygyűlés előtt, komolyan gondolkoztam róla, nem volna-e lehető, hivatalomat fölcserélni a jegyzőséggel, mely aránylag sokkal könnyebb: de a báró [Eötvös József], kinek ezt említém, lebeszél róla. Sőt az is félig elhatározott dolog volt nálam – hogy lemondok a jegyzőség nélkül is: ezt is tudattam a báróval, de át kelle látnom, hogy két új embert állítani egyszerre az itteni ügykezelésbe, nagy zavart és felakadást okozna. Elszántam hát magamat, hogy bármily erőfeszítéssel átsegítem az Akadémiát a nagygyűléseken s azok utógondjain. De éppen ezek, s erőm lankadása győztek meg arról, hogy hivatalomat így tovább nem vihetem: rövid időn, talán már az idei szünnepokkal meg kell válnom tőle. Mert amit b. Eötvös az én könnyítésemre, a jegyzői segítséggel kombinálva kigondolt, hogy t. i. minden gépies irodai funkciót a jegyző vegyen át, és én ne is járjak naponkint a hivatalba: eddigi sejtéseim és tapasztalatom után nem remélem, hogy valósuljon; megköszönöm, ha valahára, öt egész hónapi helyettesítés után, a szorosan vett jegyzői funkciótól szabadulhatok. Ily hangulatban ért báró Eötvös felszólítása: nem volna-e kedvem beköltözni a palotába? Első benyomás alatt azt feleltem, hogy ez rám nézve késő, miután csaknem megérett a lemondási szándék bennem. De jobban megfontolva, beláttam, hogy habár csak fél vagy egy évig kell is még folytatnom e hivatalt, mind az intézetre, mind rám nézve előnyös lesz, onnan helyből

vinni. Beláttam, hogy az ígért segélyből minél kevesebbre számolhatok; hogy az elnökség nagy elfoglaltsága miatt mindenki csak én hozzám fog fordulni akadémiai ügyben; hogy magával az elnökséggel is csak úgy érintkezhetek, ha minden percben ott található leszek; mégis, magamra nézve tetemes könnyebülést szerezhetek, nemcsak az oda és vissza naponkénti fáradság kiméltése által, hanem főleg azért, hogy hivatalos dolgaimat tetszésem szerinti időben végezhetem, s munkaidőm legjavát, a délutáni órákat, nem kell gépies foglalkozásnak áldoznom fel minden napon, mégis érintkezhetek az irodai személyzettel vagy bárkivel, anélkül, hogy – van dolog vagy nincs – hivatalos órákkal kellene ülnöm; belátva, mondom, mindezeket, köszönettel fogadnám a felajánlott szállást; legalább megkísértem, gondolám, könnyebb lesz-e így.

Ami már a bérházba költözésemet illeti: ezt két év előtt is tehettem volna, bár nem oly kedvezményvel, aminőt felajánlani sziveskedél. Azonban, mint említém, nálam e pár száz forint nem fő dolog; az Akadémiára nézve óhajtanám, hogy nyerjen valamit, csak azt nem foghatom meg, miért kelljen egyedül a titoknok számára készült szálláson nyerekednie. Elismerem, hogy én, a megválasztásomkor hozott végzés szerint, nem követelhetem azt a szállást, de utódom bárki lesz, valószínűleg ahhoz fogja kötni hivatalba lépését, s így e szállás az Akadémiának állandó jövedelem forrást úgysem képezhet. A bérházba költözve: igaz, hogy megnyerném az útra pazarolt időt és fáradságot; de rám nézve mégis lényeges a különbség.

Szintúgy ki kellene ülnöm hivatalos óráimat, ha senki vagy semmi nem jön is; szintúgy délelőtti időmet áldozni fel, mert az irodával csak akkor lehet érintkezni: holott, ha benn lakom, ha dolgozó szobámat csupán egy ajtó választja el a hivataltól, érintkezhetem az írkokkal, a délután elkészített fogalmazatokat tisztázni expedícióba adhatom, anélkül, hogy munkaóráim folytonosságát megzavarnám: ha egy-két látogató keres hivatalos ügyben, azzal is végezhetek, mert közel, sőt jelen vagyok. Mindez a bérházból másképp ütne ki.

Íme, az egész télen meghűlési bajokban szenvedtem, még most is – már négy hete – erős rheuma szaggatja a fejemet. Orvoshoz fordulni sem merek; mert ágyba vagy szobába ítélné a hivatalos kezelés! Ha ott vagyok, e részben is könnyíthetnék magamon.

Nem vágyom én a palotába – mert palota. Nem akarok terjeszkedni: beérem az udvari szobákkal, az utcaiakból másfelet kívánok csak (annak felét, melyet gr. Waldstein elrekesztett). Úgy beszélünk, hogy a fennmaradó szobákból egy és fél Rónaynak jut, kinek szállás van ígérve bent, de ha nem a titoknoki lakásból, úgy nem tudom, honnan telik. A fennmaradó egy utcai szobát Tóth Lőrinc csatolná, bérért, a maga lakosztályához, s mindez kihozná a 800 forintot, melyet az Akadémia nekem szállásbérül szokott adni.

Még csak egyet. Rám nézve e kérdés határozó. Ha azon könnyítéstől, melyet a beköltözéstől remélek, elesném: akkor lemondás által volnék kénytelen véget vetni az állapotnak. Két év óta nem dolgozhatom

semmit, mert az inspiráció nagyobb műveinek némi folytonosság kell; én erre, a minden délelőtti bejárás mellett, sohasem bírtam szert tenni.

Még egyszer és ezerszer bocsánat! Bizodalmam fecsegővé vált – bizalomból hozzád! Válaszul egy vizitkártya is elég lesz igen vagy nem szócskával. De ezt kérném, mert hétfőre meg kell mondani Szász Károlynak, adhatom-e neki mostani lakásomat.

*Tisztelő barátod
Arany János*

Ez az ügy is megoldódott: Aranyék 1867 tavaszán beköltöztek a palotába: akkor is újra „csak egy időre”. A költő nem tudta még, hogy ez a palota nemcsak fogháza lesz, melyben „láncait csörgeti”, de még sokkal inkább menedéke, ahol élete végéig mégiscsak megtalálja azt a védettséget, amely nélkül, lehet, hamarabb egészen oda kerül arra a hajóra, amelyről a halálára készülő Tompának azt írta 1868. február 27-én: „Egy részem már ott van!” Már előbb – 1863-ban – újra elővette a rég félretett tervek közül a *Toldi szerelmé*-t, megírta a hatodik éneket, elején a már említett Piroska–Juliska betéttel. Ennek másolatát elküldte Tompának. Az idézett levélben örült, mikor barátja „nem *mint verset*” dicsérte meg a költeményt, hanem, „hogy eléggé kifejeztem előtted is azt, ami gyötör, ami életemet olyanná tette, mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém”.

Az a hatodik ének egyébként az egész *Toldi szerelme* legzaklatottabb s ziláltságában is legforróbban személyes része: abban nincs sem fokozás, sem emelkedés, de ott gomolyognak benne Arany akkori lélekállapotának legmélyebb örvényei.

A Juliska halálának emlékét idéző és a panasz-mester Aranynál is ritka nyers fájdalomkitörés után a megbántottan, elhagyottan, titkolt remény és jeges bizonyosság hullámverésében, tört szerelemmel magára maradt asszony lelkiállapotának valóban mesteri „festésén” átizzik a költő forró együttérzése:

*Szeretni, szeretve megimádva lenni,
S nem tudva, bosszúból szív gyilkosa lenni,
A kicsit is bánni, mi az elmúlté lett:
Hát még az egész nagy, irtózatoss élet! ...*

*Már földi reménye idealant romban:
S elveszve hitét az örök irgalomban...?
Gyötrelmes az élet, a halál rettentő,
Maga egymagában viadalmas kettő.*

Aztán Piroska már egyik iszonyatból a másikba, tetszhalálból ájulásba, életre-csókoltatásból újra ájulásba esik, s végül, mikor megint életre ocsúdott apjának karjában, hazaviszik hintójában a gellért-hegyi kirabolt kriptából, csak annyit tud rebegni: „Oh, miért nem hagytak csendes koporsómban!”

S Toldi esztelen elvadulásában mintha csak a költő oly keserves féken tartott indulatai keresnének, legalább a költészet fölszabadító közegében abszurd kielégülést: hazamegy, de „az anya-kasban most nem lele mézet”; Szalontára bújosdik tehát – s ez alkalmat ad a költőnek egy honvágy-kielégüléssel teljes emlékező kitérőre a hajdúk letelepüléséről s vitézi tetteiről – ott vad tivornyázásba fojtja bánatát; mikor édesanyja rendet tenni, váratlanul megjelenik, „kiocsudik minden bortul” s eloson; aztán véletlenül Budára kerül, erőszakkal kényszeríti a pipotya Tar Lőrincet, hogy a Nyulak szigetén megvívjon vele, megöli, s megint megfut a felelősségrevonás elől; aztán, újra csak szinte véletlenül, eljut a tetszhalottként eltemetett Piroska sírjához, nem veszi észre, hogy azt előtte már megbolygatták, elhárítja a sírt záró súlyos sziklatömböt, a bodogtalan szerelem őrjöngésével életre csókolja Piroskát, s mikor ez elátkozza, s újra elájul, eltántorog, átadva a terepet a sírtolvajoknak, akik rákenik a vétket; hajnalban magához térve visszasiet, s zárva találja a sírt, „Űl lesben egész nap, aggódva, tűnődve;/ Aztán nyoma elvész rengeteg erdőbe”.

Aki az ének zilált, tépett világából nem sejti meg, hogy ebben a versben is, mint minden költeményében, Arany élete is folytatódik, figyelje meg az öreg Rozgonyi fellépését kiterített lánya ágyánál. Utat tört hozzá, s aztán:

*Csókolgatta fejér, hidegült homlokát,
Már befogott szemét, halovány ajakát:
Majd nézte sokáig, főlegyenesedvén,
Ameddig erőt vett sírni való kedvén:
De megint ráomlott, csókolta, ölelte,
Gyenge fehér kezét keze közt tördelte;
Így mult el egész dél, meg a délután is;
Megkönnyezte bizony még aki pogány is. –*

S mikor eltépték a helytől, így kiáltott „dakra emelt
fővel”:

*Hisz nem siratom! ... kárt se teszek magamban.
Gyönyörködöm én csak kedves halottamban,
Ránézni örömmel soha el nem únnék,
Mily szende, milyen szép, mintha csak alunnék.
Szebb bizony ő nékem most, mint vala élve:
Ne vigyétek sírba, hadd maradok véle:
Nem rohad! elteszem téli virágszálnak;
Hiszen úgy sincs rajta jegye a halálnak!*

Ennek a kitörésnek minden eleme megtalálható a költő Juliskával kapcsolatos leveleiben és verstörédékeiben: a maga, teljességgel érthető, s ebben az esetben nem is rejtőzködő fölindultságának adott itt is kifejezést.

Van azonban a Juliska emlékezetét idéző töredékek között egy, a maga nemében félelmetes följjajdulás, amelyik arra mutat, hogy leányának halálával együtt nemcsak a szalontai vágyálom semmibe foszlását élte át, hanem egy ennél talán még na-

gyobb veszteséget is. A teljesen személyes használatra kezdett vers címe: *Juliska emlékezete*. Kézirata eléghetett a Voinovich villában, szövegét Arany László tette közzé a *Hátrahagyott Verse*k-ben; de sem ő, sem más nem mondott közelebbit róla:

*Mióta rombadőlt oltáridon, Hazám,
A honfi legszentebb könnyével áldozám,
Mint egy Jeremiás nyögdelve bánatom,
Oly megtörött szívvel, de nem oly szabadon:*

A lánya emlékezetét idéző verset tehát a romba dőlt Haza oltárán könnyel áldozó önmagát ábrázolva kezdi a költő. Hogy mi következett volna a töredék utolsó sorát nyitva hagyó kettőspontra, nem tudjuk; a költő ezzel folytatta: „Nagyon fáj! nem megy!” Ha föltételezzük is, hogy a folytatás az lett volna, amit a helyzet sugallt: „azóta sem éreztem olyan fájdalmat” – egy bizonyos: Juliska halála szorosán összefonódott a Haza rombadőltségével. Az egyik roppant fájdalom nem ok nélkül idézte föl egyenrangúként a másikat.

Utaltam már rá, hogy a végzetterhes 1865-ös év Aranyt hazaszeretetében is mélységesen megsebezte.

Ekkor került, láttuk, némi számítással elfogadva, később csaknem egyhangúra nagyítva is a szavazás nevezetes többségét, az Akadémiára, amely már előbb a kiegyezést előkészítő hazai erők fontos központja volt – azoké az erőké, amelyek Deákból is kikényszerítették a *Húsvéti cikk*-et: a sikeres tár-

gyalások alapszövegét. Arany: titoknokként, szükségképpen ezeknek az erőknek vonzaskörébe került. Erről egyelőre nemigen beszélt. Van a *Buda halála*-nak néhány sora, amely azt jelzi, hogy a tárgyalások egyik fontos érve bekerült Arany alkotói gondolatvilágába is:

*Omló birodalmat, jobb védeni néppel,
Hogysem erőfogytig hadakozni éppel.
Ki rám szorul egyszer, az köteles szolgálom,
Kényemre azontúl fordítok a dolgán;
Ki az én erőmön szokta meg a járást,
Nem tud maga lábán, elesik mindjárást.*

De ezt persze egy fölemelkedő nép világhatalomra törő vezére mondja ijedt bátyjának, hogy megnyugtassa. Az Akadémián azonban Arany már egy, az elnyomásba s a passzív rezisztenciába belefáradt nemzet alkura vágyó vezetőivel találkozott: eszével a lehető igyekezett fölmérni, szíve azonban a régi harcok eszményeihez volt hű: Deák pártjának baloldalán, a jogvédő bölcs alkuját még elfogadtatta vele a belátás és a fegyelem, de a várt s nagyon is kétes lángú tavaszt megénekelni már nemigen volt kedve. 1866. november 27-én ezt írta egykori tanártársának, Mentovichnak: „Attilával és hunjaival nem sokat törődöm már ... Vénülünk, édes Ferim, legalább én, nagyon: ...szubjektív bajaimból nem sokat tudok én csinálni: ami nekem fáj, fáj mint az oldalnyilallás, és nem ad szimfóni-

kus hangot ... Hogy pedig *objektíve* írhassek valamit, az kellene, hogy szubjektíve ne zaklasson a sors, a hivatal, a gond, mint az igavonó marhát.”

6

A *Csaba királyfi* folytatása tehát – ismétlem – nemcsak a nyilvánosság hercehurcái miatt maradt el, hanem belső okokból.

Nem lehetett folytatni, mert a költő úgy érezte, nincs kinek: aki írná, nem jut hozzá, aki olvashatná, legföljebb az elfoszlott álomban élt. Elővette tehát a *Toldi szerelmé*-t: ebben személyes fájdalom is kifejezést találhatott. Már 1863-ban elejtette a *Daliás idők* címet és visszatért a válságos V–VI-ik énekhez. Láttuk: ez a két ének a személyesség már-már anarchikus mélységeiből tört föl: maga is elrémult tőle.

Mintha a lélek zavara megbénította volna a testet is: régi bajai sorra kiújulnak. Amikor kiderül, hogy a kiegyezés alkalmából el kell fogadnia az uralkodói kegy legfőbb kifejezését, a Szent István-rendet, ebbe az izgalomba végleg belebetegszik. 1867. augusztus 6-án hosszú hallgatás után ezt írja Tompának: „nem mentem magam senki előtt és sehol: a hiba ott van, hogy ha az *irodalomnak* kitüntetés szántak (mert úgy volt), mi jogon szemeltek ki éppen engem e kitüntetés bűnbakjának ... ám legyenek előtte »bűnbak«. Hiszen megszoktam az ilyet

az irodalomban. Én, ki a légynek sem vétek, ármányos, veszedelmes emberré lettem; kit évek óta önbizalmatlanság kínoz: elbizott, gőgös ember vagyok; s ha családi, felejtethetlen gyászom alatt görnyedezem: irigy és embergyűlölő hajlamokkal gyanúsítanak. Miért ne lehetnék egy kissé hazaáruló is?”, s így folytatja: „Az tény, hogy idegeim minden erősebb megfeszítés vagy felindulás után, fáznak, eltompulnak, néhány napra hasznavehetetlenné lesznek: de még nem találtam orvost, ki megmondja, mi ez. ... a középső *Toldi* VI. éneke elejére, az *ottani* Piroskáról a *mi* Piroskánkra térve át, néhány *szubjektív* versszakot írtam *anyja* emlékezetére; s ez a munka tönkretette idegzetemet úgy, mint már évek óta nem tapasztaltam. Most már pihennem, pauzálnom kell...”

Magába zárkózik, visszavonul tehát. Ezt környezete is észreveszi: Eötvös meg is fogalmazza abban a jellemzésben, amelyet Rónay Jácint, 1866-ban hazahívott belső embere jegyzett föl: „Ön szorosabb hivatalos összeköttetésben leend az akadémiai titkárral – mondta neki a báró –, ő nem udvarias, nem barátságos egyéniség, de ezt ne vegye szigorúan; Arany János jobb, mint aminőnek mutatkozik, s talpig becsületes ember. Nem társaságba való férfit, ezt ő jól tudja, azért kerüli a tudományt; de odatűztük lobogóul a kalpagra, most már ott kell ragyognia.”

Az elvárást, hogy ott „ragyogjon”, Arany egyre kínzóbbnak érezte.

Nem kell tehát éppen nagy lélekelemzőnek lenni

ahhoz, hogy a válságos években lejátszódó vergődés együttérző megfigyelője azt gondolja: ebben az esetben is a betegségbe menekülés jellegzetes esetről lehet főként szó. Ez egyébiránt akkor az egész Arany családra jellemző. Aranyné is folytonosan betegeskedik, s az özvegy vő látogatása újra a végéskig földúlja; Lászlót épp ekkor több ízben is magas láz kínozza. Az orvosokban nem bízik Arany; a maga próbálta gyógy módhoz folyamodik: a fájdalmas fő kérdéstről elterelő munkába temetkezik. Láttuk, ezt ajánlotta Tompának, de ezzel a módszerrel gyógyítja a lelki sebeit a nápolyi hadjáratra készülő Lajos király is a *Toldi szerelmé*-ben: „Búelfelejtésül ezer dolgot végez.” A „lánccsörgetésként” vállalt, mással meg nem osztható munka – mert a titkárra mindig szükség van, mindenki mindennel őhöz fordul! – meg a nagy családi gyász persze arra is jó, hogy a főtitkár önmagát is, de még inkább azokat, akik úgy kívánnák, hogy „fényeskedjék”, kellő indokkal hárátsa el a költő hallgatását illetően.

Minderről megint csak egy, a leghívebb barátának, Tompának írt levélben számol be. 1866 végén arról ad hírt, hogy sajtó alá rendezi összes költeményeit. „Most összes firkáimat eladtam Ráth Mórnak 8 esztendőre. Arról is írhatnak már eleget. Mondhatják, hogy *ezt* vagy *azt* a rossz darabot, azt a *sok* töredéket nem kellett volna fölvenni. Mondhatják, hogy várni kellett volna, míg *Toldi* kész, meg *Csaba*. Mondhatják, hogy az egész lim-lom kiment a divatból – túlszárnyalta az idő. Mit bá-

nom én! Szeretnék menekülni ettől a nem nekem való hivataltól; szeretnék már meghúzódni a magam szegénységében, s hátralévő kevés időmet magam szabadjában használni fel. Szidnak, hogy keveset írtam: de barátom: annyi s mindig oly *terhes* hivatal mellett nem elég az? Jegyzőség, professzorság, szerkesztés–titoknokság! mind egy *egész* embert kíván, napról napra elfoglal, nyűgöz, boszszant, lelket öl. Mi marad még aztán poétáskodni? s hol marad a kellő nyugalom? – Ráth felszólított, meglehetősen fizet: miért ne állítanám glédába egyszer *rongyos vitézeimet?*”

Ekkor még úgy érezhette: összes költeményeinek szerkesztése, minthogy némileg gépies s mégsem idegen munka, segít majd a maga módszerével úrrá lenni mély depresszióján. Amire azonban megjelenhetett a kiadvány, már lejátszódott az érdemrend bénító komédiája, s úgy alakult, hogy a lelki s anyagi haszonnal kecsegtető, nyilván örömmel kezdett s az Aranytól megszokott gondossággal végzett sajtó alá rendezés eredménye: alkotó pályája középső korszakának lezárója lett. A nyilvánosság előtt való elnémulása, láttuk, voltaképpen már 1865-ben, a *Koszorú* megszűntével elkezdődött: véglegessé azonban az *Összes költemények* megjelenésével vált.

Ekkor lett titkos költővé!

Már az a verse, amely 1865-ben még – utolsóként – megjelent a *Pesti Napló*-ban, a *Báró Kemény Zsigmondhoz* intézett levélféle is csupán nagyra sikerült „szösszenet”: – egy az új költészettel, fő-

ként az újfajta rimeléssel rendkívül ostobán s maradian foglalkozó cikkekre reagált vele megszokott játékos szellemességével s ritkán kiütköző gorombaságával – magánhasználatra szánt szöveg volt. Hogy a szerkesztő közölte a lapban, Aranyt is meglepte. Mert hiszen a *Bolond Istók* második énekén meg az *Őszikék* néhány kikönyörgött versén kívül, semmi eredeti új művet nem tett közzé; és a csak magánhasználatra szánt, kesernyés, apró költői széljegyzeteken, „mondacsokon” kívül nem is írt.

Aki a betegségek előretörésében fölismeri a menekülés indítékait, a munkák fölhalmozódásában is meglátja a rokon vonásokat. Kezdetben még nagyrészt az öngyógyítás eszköze is volt ez a sokszor fölpanaszolt, „gépies munka”; később, amikor már Arany is megkötötte a maga néma kiegyezését, a panaszok elcsitultak, a túlfeszített hivatali munka védőfallá lett, amely mögött meghúzódhatott, amikor költői némaságának okát keresték azok, akik nagy terveinek befejezését kérték tőle számon. De egyelőre még méla örömmel takarította be addigi munkálkodásának termését.

A Ráthtal, némi – a háborús hírek okozta – halasztás után megkötött szerződést ő maga fogalmazta, szokott aprólékosságával. Ez is mintaszerű polgári üzletkötés volt: a kiadó fizet az első évben 3000 forintot, a harmadikban 500 forintot; nyolcszáz előfizető esetén ez az összeg 4000, ezerkétszáz előfizető után 5000 forintra emelkedik. Így már azt írhatta Tompának 1867. május 30-án: elhárult az egész életét abszurdan megbénító gond, „hogy kol-

dusbotra, kegyelemkenyérre, családommal alamizsnára szorulunk ... most emberileg szólva, nyugodt vagyok". A kiadás 1867 nyarán – tehát nagyjában a kiegyezéssel egy időben – meg is jelent, hat kisnyolcadrét kötetben, igen puritán formában; és egy albumformátumú díszkiadású kötetben is.

A költőnek az a fényképe díszítette ezt, amely a Simonyi által e célból készíttetek közül a legkiégysúlyozottabbnak látszott. Ráth albumba gyűjtötte össze azoknak a rajzoknak fényképmásolatait is – ez akkor a legmegtisztelőbb divat volt! –, amelyeket Than Mór és Lotz Károly készített a kiemelten értékelt s illusztrálásra alkalmas költeményekhez.

7

Érdeemes ezt a kiadást abban a tekintetben is megvizsgálni, hogy miként rendezte el a kötetekben költeményeit; mert hiszen csak ezeket vette föl a kiadványba, prózát semmit.

Az első két kötetbe a kisebb költemények kerültek, a harmadik és negyedik a nagyméretű, komoly epikumokat tartalmazta: a két *Toldi*-t, a *Buda halála*-t meg a *Murány ostromá*-t; az ötödikbe két „furcsa költemény”-t; a hatodikba a „töredékes holmi”-t szánta, de aztán az *Elegyes darabok, 1847–1861* címet adta e záró kötetnek. Nem vont határvonalat lírai és tárgyias, eredeti és fordítottátdolgozott versei közé, s amit alkalmasnak talált

rá, külön kötetbe gyűjtve ugyan, mindent fölvelt töredékeiből. Vállalta s néhány jegyzettel ellátta *Az elveszett alkotmány*-t, meg *A nagyidai cigányok*-at is: bár szükségesnek látta, hogy ez utóbbi elé bocsássa a *Bolond Istók* második énekét kezdő s a keserűn szatirikus mű keletkezését megvilágító részletet: *Emlékhangok* címmel.

Különösen figyelemreméltó az első két, meg a hatodik kötet összeállítása.

A nagyarányú-méretű elbeszélő tervek állandóan foglalkoztatták: az effajta kompozíciók álma akkor is hívta, serkentette, amikor csak a rövid erőfeszítés műveire tellett erejéből. Nem csupán a pályája fontos szakaszait végigkísérő töredékek bizonyítják ezt, hanem az életműve egészen újra meg újra föltűnő füzéres verscsoportok. Ezek néha önkéntelenül rajzanak elő, egy-egy mély és dús ihletforrás fölfakadása nyomán. Ilyenek forradalmi versei, aztán az ötvenes évek elején kibontakozó hazafias-személyes válságlíra darabjai, az 1859–61-ben felszökő s tört reménnyel visszahulló ódák, s végül a szivárványosan sok színre bomló *Őszikék*. Vannak azonban tudatosan tervezett ciklusai is: eposzra képtelenül ilyen mozaikegésszé akarta – láttuk – kikerekíteni a Hunyadi-balladakört.

Páratlanul érdekes, bár ma már csak a kor és egyéniség egészét ismerő kutató számára megnyilatkozó kompozíciókká rendezte kisebb verseinek köteteit is. Különösen a kisebb költemények 1867-es két kötete mond sokat annak, aki egyetérző szívvel és elmével figyel rá, hogyan bontakozik ki en-

nek a szerkesztésmódnak elhallgatásokkal, rokon dallamok összecsendítésével, csomópontok kiemelésével vagy széthangzóan összecsapó hangzatok szembeállításával szóló többlet-mondanivalója.

A verseket általában létrejöttük időrendjébe sorolta: ezt a darabok végére kitett évszámmal is jelezte. Nemcsak a hivatalnoki pontosság, meg Petőfi példája vezette ebben, hanem az a szándék is, hogy utaljon korhoz kötöttségükre, és hogy egy-egy évszám megváltoztatásával vagy elhagyásával külön hangsúlyt is adjon egy-egy darabnak. Az 1856-os kiadásból például – amelyben csak kivételes esetekben dátumozta a verseket – ki kellett hagynia a forradalmi és szabadságharcos költemények nagy részét. *A méh románcá*-t ott a *Karácsony éjszakán* követi, a cím alatt kitett 1849-es évszámmal. Az 1867-es nagyjából követi ugyan a korábbi kiadás elrendezését; e két vers közé azonban fölveszi *Az új görög dalnok*-ot Byron *Don Juan*-ja III. énekéből, a *Szabad hajdú dalá*-t (a 18. századból). *A rodostói temető*-t, a *Rablelkek*-et, az *Álom és való*-t, s a *Válság idején*-t. Mindegyik vers alatt ott van az évszám is: 1848 vagy 1849. *Az új görög dalnok* alatt is az 1848 évszám áll, noha a fordítás 1845-ben készült, s némileg átsimítva 1853-ban jelent meg: itt a még hiányzó, mert veszélyes szabadságharcos versek képviselőjében áll. *A szabad hajdú dala* az egykori *Nemzetőr*-dal álcázó címe lett; a tartalomjegyzék azonban utal az álcázásra. Ahogy az *Elegyes darabok* előszavában azt is elmondja Arany, hogy a *Rákócziné* azért hiányzik,

mert „a szomorú katasztrófa” után közölni 1867-ben még mindig nem „opportunos”.

Az 56-os kiadás a *Szibinyáni Jank*-kal végződött, az újban ezt a *Szondi két apródja* követi, s aztán, néhány semlegesebb, 1856-os dátummal jelzett költemény után az a vers olvasható, amelyet, ahogy már szó volt róla, a politikai nemet mondó *A walesi bárdok* helyett mégis meg kellett írnia: a *Köszöntő*, amely itt *Köszöntő dal* címmel áll s a Kapcsos Könyvbe köréje írt magyarázó-tiltó kísérrészövegek helyett csupán ezt az eltávolító alcímet kapta „II. Endre korában”. A verset itt a környezetebe emelt három költemény minősíti: A *Balzsamcsepp*-ben a „múltak gyászos özvegye”, a „túlérző fájvirág” a sírhalmokat eltakaró áldott szép természetben keres menedéket. A kínos toast létrejöttének körülményeire közvetlenül utalnak az alkalmi *Erzsébet* opera címszereplőjének, Hollósi Kornéliának emlékkönyvébe jegyzett sorok:

*Hajdan dicső nemzet, ma rab, –
S hogy lánc csörgését ne hallja,
Énekkel űzi bús neszét,
s az érc igát enyhíti dalja.
Oh hát dalolj nekünk!...*

Ezt követi a Kapcsos Könyvbe be sem jegyzett, 1857-ben Egressy Sámuelnek Hollós Kornélia számára szerzett *A bújdosó* című dal szövege, amely itt jelent meg először, s ebben a kétségbeesett sóhajban csendül ki: „Vagy sose lesz egyéb hazám mint

az ég!” A kis ciklust két vers teszi teljessé. Az egyik az osztrák Frankl verse nyomán írt *Az utolsó főpap*. Ebben az utolsó főpap így adja vissza Istenének hivatása jelvényét: „Te elhagyád ten-népedet... Az oltár rom, néped halott... Vedd vissza hát a templom kulcsát.” S aztán *A lejtőn* hideglelős látomásában úgy tűnik föl a költő „mint ki éjjel vízbe gázol,/ S minden lépést óva tesz”.

A kötet utolsó dátumozott darabja az 1864-ről keltezett *Emlékül ismerni akarónak*:

*Így, ne óhajtsd látni szembe:
Ember ő is, törpe, gyenge;
S tán becsét is, ha csalódnál,
Alább tennéd... a valónál.*

Ezután dátum nélkül a korábbi évekből ide emelt *Nyerészkedés* (Moore után) adja az ironikusan időszerű tanácsot:

*Végy embert, oly áron, amennyit megér,
És add el, amennyire tartja magát.*

Az egész sorozatot pedig bezárja, ugyancsak évszám nélkül az 1857-ben kezdett, 1863-ban befejezett, közreadott *A walesi bárdok*. Mintha a költő időtlen érvénnyel akarná itt még elmondani elhallgatásának okát. – Az *Összes munkák*-ban is így hagyta; az 1857 dátumot fia tette ki 1895-ben, s a vers akkor kerül később kijelölt időrendi helyére.

Akkorra már megvolt a vers lekerekített s a valóságot átszínező, értelmező legendája.

A „töredékes holmi”-nak tervezett utolsó kötet címét nyilván azért változtatta *Elegyes darabok*-ra, mert a töredékek közé fölvelt olyan egész darabokat is, amelyek egy-egy nagyobb mű töredékben maradtára emlékeztettek, mint például a *Hunyadi csillaga*, az *Előhang Csabához*, vagy nem illettek be az első kötet zárt szerkezetébe, mint a *Losonczi István*, *Az új magyar költő*, *A poloska*. Ebbe a kötetbe sok fordítást is fölvelt, s ehhez csatolta az ötödik kötetből kiszorult *Jegyzetek az Elveszett Alkotmányhoz*-t. A kötet legfontosabb darabja a hozzá írt *Előszó*: Arany egyik legkeserűbb, lényegre törő tömörségében is legszemélyesebb prózai írása. Az egészet jó volna idézni: meg kell azonban elégednem a legfontosabb mondatokkal. Mottóként azt olvashatjuk:

*Mellette és körülötte vannak
Romjai a sok törött hajónak,
Szárnyaszegett dalok...
Romok közt andalog!*

Aztán következik a szabadságharc leveretése utáni, szívszorító őszinteséggel és tárgyilagossággal leírt válságkorszak magyarázata. „Ki egyes dolgozatim évszámára pillant, látni fogja, hogy 1848-ig három év alatt (pedig szellemnyűgöző hivataltól éjente lopott órákban) négy nagyobb dolgozatot fejeztem be... E korból nincsenek töredékeim, és

ha a szomorú katasztrófa közbe nem jő, később is alig hagytam volna valamit befejezetlenül.” Aztán röviden szól a fölvetett töredékekről, a *Bolondk Istók*-ról: „bizony a varjú sem károgott utána”, majd: „praeceptorságom nem kell senkinek – jó, hát nem kell” –, aztán „Így lettem én, hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára szubjektív költő, egyes lírai sóhajokba tördelve szét fájó lelkemet.” Végül: „Be is zárhatom ez apológiát Goethe módosított szavaival – a pénz helyett „bátorságot írva”:

*Wie ich Zeit und Muth vertan
Zeugt das Büchlein lustig an.*

Az 1867 derekán megjelent *Összes Költemények*-et sem fogadta a közönség örömujjongása: a visszhang nagyjából ugyanolyan volt, mint a *Buda halála* esetében. Alapos, bár szempontokban nem túlságosan eredeti tanulmányban voltaképpen csak Szász Károly méltatta a *Budapesti Közlöny*-ben; bizonyosan a lapot szerkesztő Salamon Ferenc fölkerésére. Szász nem volt különösebben eredeti szellem, éberebb intuíció sem vezette. Azt foglalta írásba újra, ami Arny környezetének véglegesre érlelt ítélete volt a költő életművéről s ennek jelentőségéről. A fő hangsúlyt természetesen a „nagy epikus”, a „halhatatlan balladairó, a népiből nemzetit formáló nyelv- és formaművész” alkotásaira tette.

1856-ban, bár csak a két „Toldi” meg a *kisebb költemények* megjelenése alkalmából egész addigi

munkásságára kiterjedtek a jobb méltatások; főleg Erdélyi Jánosé, aki Arany fejlődéstörténeti helyét is kijelölte; Greguss Agosté, aki műfajait mind számba vette; Bérczy Károlyé, Salamon Ferencé, akik a költő „irányát” méltatták, okosan hozzá igazítva ezt az udvarképesebb „népi-nemzeti” koncepcióhoz. Erdélyi még a kedélylira feltörését is észrevette, ha nem helyeselte is. Ilyesmiről most már szó sem volt. Szász süketen ment el a „magyar Goethe”-vé stilizált Arany költészetének modern elemei mellett, a töredékek kérdését alig érintette, a műfordítóról, érthető módon – hiszen ami Arany korszakos magyarításából a kiadásba bekerült, elkeveredett az eredeti versekkel – szó is alig esett. A költői mű forró lírai töltésének elemzése helyett a forma klasszicitásának magasztalása volt olvasható. Meg se kísérelték megmagyarázni, mi rejlik a kesernyésen önironikus fordulat mögött: „így lettem szubjektív költő”. Alig vették észre, hogy Arany akkorra már nagyrészt megújította eszközeit. A klasszikusra vonatkozó végeredmény lett fontos: a tárgyilagos, alakokat és sorsokat fölidéző elbeszélő költő, akiről a hozzáértő bíráló tudja, hogy „művészete utolsó titkát néha csak tizedik olvasás láttatja át” – de ki olvasta át tizszer a műveket? – Lényeges volt, hogy a kezdetek s az eredmények „összevetéséből mégis kitűnő nagy haladást a tökély határához” kell végső ítéletté emelni. Ez lett a „népi-nemzeti” költő eszményéből.

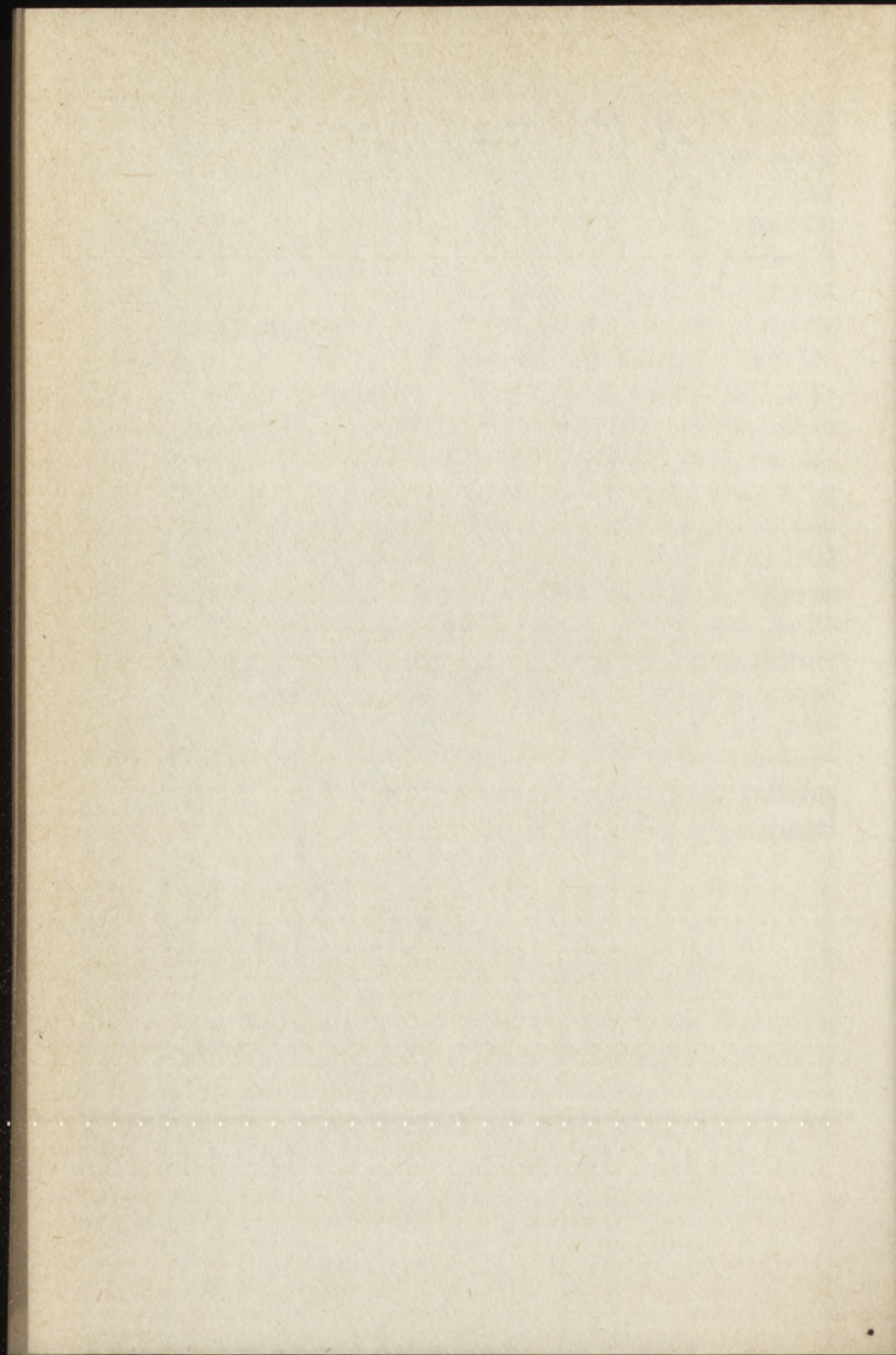
A szakma tiszteletteljes meghajlása abban is kifejezésre jutott, hogy az 1872-ben megjelent máso-

dik kiadás alkalmával, 1873-ban nagyjuttalmával tüntette ki Aranyt az Akadémia: „egyúttal egész pályáját óhajtvá koszorúzni a költőnek, ki a magyar költészetnek mind a komoly, mind a víg nemben nemzeti irányt adott, a nép-nemzeti műballadát mintegy megteremtette, és aki úgy ezen, valamint más művekben az eszme és alkotás erejét a nyelv és a nemzeti ritmus ritka bájával egyesíti.” Ez bizony, akárhogy nézzük: „hivatalos vélemény”. Akasztzerűen megfogalmazott s a valóságos értéknél sokkal szegényesebb minősítés. Ezt tanították azután csaknem egy századon át a tudományban meg az iskolákban is. Pedig skatulya volt, amelybe egy gazdag, töredékességében is – vagy éppen azáltal – nagyon is modern életművet begyalultak. Ellene föllépni magának Aranynak sem lehetett sem kedve, sem ereje, sem lehetősége. Az Akadémia *Almanachjában* közzétett méltatást Gyulai Pál fogalmazhatta: akkor már hivatalos magyarázója Arany költészetének. De Arany maga is jóváhagyta a szöveget, hiszen az *Almanachot*, melyben ez megjelent, a „főtitkár”, tehát ő, szerkesztette. Éppenséggel tiltakozhatott is volna.

A Palota foglya

Élete folyamán Arany sok minden volt, de amint tehetette, jóformán gyermekkorától: eszével tartotta el magát. Foglalkozásai változtak, volt diák, tanító, színész, segédjegyző, nevelő, tanár, szerkesztő, főtktár; mindig hivatalnok. De – láttuk már – első renden költő akart lenni; ez adott életének értelmet. Költő tudatának megnyilatkozásai változtak, de hivatástudata mindvégig töretlen volt: költeményeit gyűjtötte össze, s hagyta ránk örökségül. He-lyes tehát, ha pályájának fordulóit azokban az év-körökben jelöljük meg, amelyekben összegyűjti és közrebocsátja egy-egy költői alkotó korszakának termését. A legfontosabbat.

Az elsőt, a fölkészülés korszakát, *Az elveszett alkotmány* zárja le, a következőt a *Toldi* nyitja. A második fordulat az 1856-os évek derekán tapintható ki, a két *Toldi* és a *kisebb Költemények* megjelenése idején. A harmadik egy évtizeddel később, az *Összes költemények* egybeválogatása közben, 1865–1867-ben. Az utolsó pályaszakaszt az *Összes művek* sajtó alá készítése zárja 1881–82-ben; a kiadás megjelenését 1883-ban már nem érte meg.

Pályájának fordulóit a költő lelkében, körülményeiben és a társadalomban lejátszódó folyamatok egyaránt befolyásolták. Együtthatásuk alakította ki

a korszakok legfőbb jellemvonásait meghatározó magatartást, hivatásérzést, jobb szó híján: a költő szerepét; pontosabban: az egész pályafutását meghatározó tehetség és alkotószándék egy-egy lehetőségének, megnyilatkozási formájának előtérbe emelkedését. A pályát ugyanaz az ember futja végig; műveinek arculata azonban erős változásokat mutat.

„Ki és mi vagy?” – kérdi tőle 1846-ban Petőfi, s ő azt válaszolja: „Egy népi sarjadék, ki törzsemnek élek, érette, általa.” Az 1846-tól 1867-ig terjedő, lényegében igen rokon két pályaszakasz kulcsszavait adja meg egy 1847 nagypéntekjén írt mondatában. Újra idézem: „Szeretem a nemzeti költészetet: a népiesség köntösében most, később majd pusztán.” 1857-ig valóban az elhalaszthatatlannak tartott népi forradalom szolgálata, majd elsíratása s egy nemzeti koncepcióba átmentése adja meg költészetének értelmező erőforrásait. Ezért is adtam e pályakép második szakaszát fölvázoló fejezetnek *A nép költője*, a harmadik szakaszt földidézőnek *A nemzet költője* címet. De ha nyugodtan elfogadhattuk e két szakasz fő törekvéseit ily módon jelző címeiket, mit tegyünk az utolsóval? Mi volt a vezéreszme, amely akkor egybefogta munkáját, s volt-e ilyesmi egyáltalán?

Láttuk, hogy 1867-ben az új akadémiai vezetők: Eötvös József az elnök, és Lónyay Menyhért az alelnök, jóvátették a sérelmet, amely 65-ben érte. A kiegyezés évében Aranyék beköltöztek a palotába. Azután már haláláig csak ritkán, főként gyógy-

kezeltetés s némi üdülés céljából hagyta el a Palotát; külső életében alig történt vele nevezetes dolog: élete újra csak eseménytelen lett. Nem kért, nem is foglalt el a lakásból többet, csak amennyire okvetlen szüksége volt: egy szobát feleségének, egyet magának, egyet fiának, s a lakás legmelegebb, udvari helyiségét a tágas konyhának. Csak később jött rá, hogy az ő szobája – az utolsó a palotában az utca felé – a leghuzatosabb: télen csak lábtakaróval lehetett ott ülnie íróasztala mellett. (Ennek a szobának a bútorai egyébként lekerültek a szalontai Arany-émlékházba, s így megmaradtak: egyebek közt íróasztala, melyet ajándékba kapott tisztelőitől, s a kanapé is, amelyen meghalt.) A főtitkári hivatalhoz egy keskeny udvari lépcsőház vezetett: Gyulai „a János lépcsője”-nek nevezte. Az Akadémia s a vele szemben álló Lloyd-palota előtti téren nagy volt a forgalom: ott vezetett át az egyetlen nem vízi összeköttetés Budára: a Lánchíd.

A fővárosiasodó Budapestnek új központja kezdett tehát itt kialakulni. Egyszersmind az országé is.

A kiegyezést előkészítő tárgyalások – említettem – ott folytak az akadémián, s a főtitkárnak, ha csak szemlélőként, adminisztrátorként is, de részt kellett ezeken vennie. Nem nagy örömmel tette; a kiegyezést megelőző vitákban szíve szerint Teleki László oldalán állt; s haláláig gyászolta ezt az ő elfojtott személyiségével oly rokon, rendkívüli embert. Deákhhoz s ennek szellemi vezérkarához aztán a kis reménnyel is kötelességteljesítő hű barátság

szálai fűzték. Ezekkel az alkura kényszerült férfiakkal együtt úgy remélhette, hogy talán a tudományban és a költészetben meg lehet őrizni s újítani a nagy hagyaték lényegét, ha már a politikában alkudni kell; s neki ebben a politikai játszmában nem szükséges színre lépnie; sőt a szellemiben is háttérben maradhat. Ezért érinthette a derült égből rá-sistergő villámcsapásként a gyötrődve elviselt rendjel-ügy.

A nagypolitikai alkut nemcsak a koronázás zajos pompával megrendezett aktusa szentesítette – ezt is a kakasülőre húzódva nézte végig –, hanem az ilyen alkalmakkor szokásos legmagasabb rangú kitüntetések szétosztása is. Aranyt a magyar irodalom képviselőjének jelölték ki, tudta nélkül; a rendjelet minden tiltakozása ellenére el kellett fogadnia. A dúlság, vajúdás, gyötrődő tiltakozás és lassú beletörődés igen tanulságos emléke az az iratcsomó, amelyet az ügyvel kapcsolatos szövegekből később *Rendjelem története* címmel összefűzött – erről korábban már volt szó –, különösen figyelemre méltó annak a levélnek már-már egzaltált fogalmazványa, amelyet a „Nagyméltóságú Báro”-nak, Wenckheim Béla belügyminiszternek írt. 1873. április 24-én e fogalmazvány hátára föl is jegyezte a történeteket.

„E levélnek eredménye az volt, hogy b. Wenckheim akkori belügyminiszter, amint már Eötvös is többször, személyesen jött hozzám elmondani, mennyire compromittálom őket, új minisztereket, magát a kiegyezést stb., mennyire sértem a Felső-

get, ha visszautasító szándékomnál megmaradok. – Én tartottam magamat, míg lehetett, de végre belátván, hogy nagy *demonstrationalis* látszat nélkül (mitől mindig irtóztam) a visszautasítás meg nem történhetik, beleegyeztem, hogy jól van, a rendjel hadd maradjon nálam, de kikötöm, hogy én sem hálálkodni audientiára nem megyek, mint az etiquette követeli ily esetben, sem a keresztet soha fel nem teszem. Mind a kettőt megtartottam; a velejáró címtől, mellyel némely ember nagyon is akart kedveskedni (!) mennyre-földre szabadkozottam – [aki kérte, ti. bárói címet kaphatott] –; sőt bár ministeri ebédre gyakran valék hivatalos, soha egyszer sem mentem el. Hanem azért én nem tudom micsoda lekenyerezett, fizetett hazaáruló lettem! (mint annyi más becsületes ember és jó hazafi, magát Deák Ferencet sem véve ki). Ez a görög *nemezis*. Nem a vétség, hanem a vétség *látszata*, vagy pusztá *föltevése* elég porba rántani azt, kit a sokaság valami módon kitüntetett.” Talán ugyanakkor jegyezte a rendjelet megküldő Wenckheim levelére: „A térítményt, melyben lényeges az, hogy örökösöm a rendjelet halálom után köteles visszaküldeni, aláírtam, s egy köszönő szó nélkül visszaküldtem, a többi itt maradt.”

Hogy milyen mélyre hatolt a fullánk, bizonyítják azok a szigorúan magánhasználatra lefirkantott költői kifakadások, amelyeknek megmaradt darabját „A csillaghulláskor” címmel ismerjük ma, s amelyeknek játékos, önironikus csattanói aligha fedhetik el az epekeserű megbántottságot:

*Ami benne fényes:
Az irodalomé,
Ami benne kényes:
Egyedül magamé.*

*Ha békülnek, határt hánynak,
Egy suhancra jó sort vágnak:
Én is, amit sorsom rám mért,
Elszenvedem a hazámért.*

*Hasfájásban szenvedek;
Érdemrendet küldenek;
Hej, ha egy jót ...hatnám
Száz ily rendért nem adnám.*

A hamis kegyelet persze az utolsó vers harmadik sorának rímhívó főszavát „alhatnám”-ra szelídítette, sőt még a szösszenetnek a csattanót értelmező két első sorát is kihagyta a kritikai kiadásból.

Legalább egy időre bizonyosan az idézett „nemezis” vette Arany szavát; szinte teljes némaságra kényszerítette a nyilvánosság előtt.

Ami Tisza Kálmán hatalomátvétele és a „bihari pontok” szegre akasztása után, Deák elszigetelésével történt, azt, immár a Palota foglyaként csak a magányba húzódás teljes ellenállásával viselte el, meg – látni fogjuk – a Kapcsos könyvbe bejegyzett, és sajnos, csak jóval halála után közzé tett *A régi panasz*-ban jajgatta el. Nem írta meg az ünneplő ódákat, amiket vártak tőle. Tisza Kálmánnak és embereinek közeledését elhárította. Igazi véleményé-

nyét László fia foglalta egy *Tűnődés* című versébe; ez mind formájában, mind szókincsével olyan kísérteties mása és kiegészítője az 1851-ben keletkezett *A dalnok bújja*-nak, ami legalábbis teljes egyetértésre, ha nem éppen önkéntelen sugalmazásra vall. Ebben a nagy múltat a kor és jelen mögé fölidéző hosszú versben – amely 1868-ban a *Vasárnap* újság-ban meg jelent – ilyen sorok olvashatók: A jelenről:

*Mily felfuvott, önhitt dicsekvés,
Kótya-vetye, koncon veszekvés:
Dobot ver az ima;
Nincs időnk az időre várni,
S mit szánk, szemünk meg bír kívánni;
Mind kell, egyszerre, ma.*

A múlt költőiről:

*Volt célotok, mely vont előre;
Szent küzdelem a költő bére
S ha zenge ajkatok,
Akár csatán, veszélybe híva,
Akár rabláncon, rejtve, tiltva
Egy nemzet hallgatott.*

Újra a jelenről:

*Ma álmainknak ime vége –
Ha felvillan multunk emléke,
Fáj tőle a jelen ...*

*Nem áll magasztos cél előttünk,
Mint szétriadt nyáj tépelődünk,
Megrezzent bármi nesz.*

S a jövőről:

*A vészütött törzs így kiépül? –
Igen, fattyúsarj nő tövébül,
A fa, félek, soha.*

S Arany maga? „Valami nyomorult experimentumra lehetünk készen s örökké-tartó ideiglenes-ségre”, írta még 1866 végén sógorának. Valamivel később Tompának: „Most igazán oldott kéve nemzeted! Korbács kell ennek, akkor összetart: adj neki egy ujjnyi szabadságot s előrjngi a hazát.” Az 1869-i választásokra pedig: „Irtó háború volt küzdelmed az értelem ellen.” Visszavonult tehát minden közéleti tevékenységtől: hivatalát is egyre inkább csak tisztviselőként látta el. A zűrzavar, a koncleső marakodás elől a Palotába zárkózni lát-szott már csak az egyetlen járható útnak: ott a méltóbb szövetséges társak védelmezték az oltárt, amelynek magas szigetén még mindig leginkább megőrizhette magát.

Tudni kell, hogy Arany László verse akkor jelent meg, hamarosan a kész politikai mű után, amikor Deák is, belső emberei is kezdtek elszigetelődni, sőt hamarosan valamilyen belső ellenzékbe vonulni a kiéhezett „falká”-ban: amely az elnyomás alól szabadulva a maga hasznát várta az új

lehetőségek pezsdítő áradásában. Ezek ellen erősítették táborukat. A költő fia is hamarosan a Kisfaludy Társaság s 1872-től az Akadémia levelező tagja lett. Így vált a Palota, ahol önkéntes belső száműzetésben, örökös hivatali munkába temetkezve, szinte végleges magányban, költőként, közszereplőként némán tevékenykedett: Arany utolsó pályaszakaszának egyik jelképévé.

A felnövekvő város lakóihoz, pontosabban ezek néhány rétegéhez, találkozáshelyéhez, jellegzetes epizódfigurájához, életkép-alakjához csak később, a fölháborodás elcsitulásával jutott el, jóformán egy évtized múlva. A gyakorlati politikában való részvételt – az 1848-ban átélt kudarc sebet még mindig hordva s a kedvére most sem való tömegszabadságtól most is irtózva – elutasította. Keserű politikai szösszenetei egyikében így írt az 1869-es választásokról:

*Mely ideálként leng vala
Ifju lelkem elébe,
Majd vértanúként meghala:
A szent hazának képe:
Ti vagytok-e, kik most szavaztok,
Szatócok és részeg parasztok
S megvesztek általa?*

Hol van ez az eszményi „nép” helyére került, olcsó szenvedélyekkel fölbőszített „mob”-ot elutasító, haragos följajdulás – amely a régi klasszikus realizmus egyszerű eszközeit az indulatkitörés

expresszionista, a képzavar határáig eljutó, képet és jelentést, valóságot és jelképet egybemosó látomásában vegyíti össze – az annyiszor meghirdetett és megvalósított „tárgyilagos ábrázolás”-tól? Igaz, hogy ez a vers is teljesen magánhasználatra megfogalmazott kifakadás csak, de pontosan jelzi a határt, amelyet Arany nemcsak börtönkerítésként, de védőfalul is elfogadott. Újra bebizonyosodott, hogy természete, ízlése, erkölcsisége, sok fölfőlsajgó sebe egyaránt elszigetelte a közélet nyilvánosságától: az ebből fakadó fullasztó magányosság lett egyik lényeges meghatározója költészete modernségének is. Ilyen okokból temetkezett a mérhetetlen hivatali munka személytelenségébe is.

Az Akadémiát megszokta, „odabénult”, de mozdulatlanságra bírták elhatalmasodó betegségei is.

Hogy mindenképpen szeretett volna menekülni a „nem neki való hivataltól”, számtalanszor megírta leveleiben. De akkor miért maradt ott, miért kívánt a főtitkári lakásba beköltözni, s miért maradt meg abban haláláig? Csak óvatosságból, a „fixum”-hoz való ragaszkodásból? Csak azért, mert mindvégig s egyre mániákusabban attól rettegett, hogy abban a „szabad szegénység”-ben, amelyre vágyott, családjával együtt, „koldusbotra” jut? Legalább annyira megszokásból is. Láttuk, milyen szívósan ragaszkodott szokásaihoz, körülményeihez, értelmiségi munkaköreikhez, ahhoz, hogy szellemi függetlenségét a polgári megélhetés tisztviselői munkájával biztosítsa. Láttuk azt is, hogyan tanácsolta válságos lelki helyzetekben a

semleges munkába temetkezést Tompának is, önmagának is.

Nyilvánvaló, hogy némi örömet, legalábbis kielégülést érezhetett főtitkári munkájában, ami – azért ezt se feledjük! – a kiemelten megbecsültek közé tartozott, hiszen szép célja, magas értelme volt: egy ország szellemi elitjének szervezése, mozgatása – egyre táguló nemzetközi látóhatár kereteiben. Nem utolsó nemzeti vállalkozás részese – a maga módján irányítója – volt tehát. Lehetetlen, hogy ne érzett volna elégtételt, mikor egyenrangú félként beköltözött a Palotába, s hogy ne lett volna büszke a magas polcra, amelyre önerejéből hágott föl azon az úton, amely a szalontai Kölesér utcai nyomorult körülményekből indult.

S – ismétlem – a megfeszített, belefeledkezést kívánó s nyújtó munka igazoló mentség is lehetett, ha nagy költői műveit kérték számon rajt vagy ő saját magán.

A másik ok, amellyel elnémulását igazolta, a munkába temetkezésnél komolyabb volt: betegségeinek elhatalmasodása.

Ez is azok közé a tárgyak közé tartozik, amelyeket szokás volt megkerülni vagy elfedni. A nyilvánosság előtt a költő maga sem beszélt szívesen betegségeiről; még baráti levelezésében is inkább csak általánosságban. Ha túlságosan kényes dologról hosszasan panaszkodott, nemegyszer eltépte a készülő levelet. A szakirodalom sem igen ment túl bizonyos szelídebb hírű bajok föltételezésén;

olyanokén, mint a hülékenység, a magas vérnyomás, a neuraszténia, az aranyér vagy akár az unalom, a hipochondria. Pál Endre nagykőrösi orvos kiterjedt kutatásai alapján azonban el kell fogadnunk, hogy az egész Arany-család életét végigkíséri a különféle formában megnyilatkozó tuberkulotikus fertőzés. Arany kilenc testvére közül nyolc ilyen eredetű vagy gyerekbetegségben pusztult el. Özvegyét, unokáját is ilyenféle fertőzés vitte el; lánya, sőt fia is ennek áldozata lett. Nyilván rossz hírükkel függött össze az a titkolódzás, ami ezeket a betegségeket körülveszi, az elnevezések sokfélesége, a tüdőbaj kimondásának elkerülése. Bár ekkor már Juliska halála, László önállósága s a betegség külső jeleinek elszaporodása idején szabadabban panaszkodott: egy ilyen fertőzés híre tönkretette akkoriban az egész család megbecsülését.

Nemcsak presztízszokokból, hanem a jobb lakás-körülmények miatt is ragaszkodhatott Arany a Palotához: az ottani lakás szárazságát, jó dunai levegőjét többször is említette. Miután szüleinek szalontai kis parasztháza leégett, sokáig kellett a paticsfalú melléképületben meghúzódniuk; az a vén ház is, amelyben később, már szalontai háziúrként lakott, nedves volt, állandó javítgatások nélkül összeomlással fenyegetett. Nagykőrösi lakásaik sem voltak sokkal egészségesebbek; a poros alföldi nagy faluban, ahol csak a temetőben lehetett apróbb sétákat tennie, nem volt jó a levegő. A Pestre ömlő porról még Széchenyi is panaszkodott: az Üllői útról az Úri utcába s főként a Palotába vezető út

is, amelyet éveken át naponta kétszer gyalog kellett megtennie – szeles, huzatos lehetett. S a „mellbetegség” akkor még életveszélyes, mellékhatásaiban is gyakorlatilag gyógyíthatatlan volt. Kedves tanítványát, Tisza Domokost, a leggondosabb ápolás, utaztatás sem menthette meg. Egy-egy járvány is, amely ellen akkor még csak igen tétován tudott föllépni az orvostudomány, ezért kelthetett jólrosszul leplezett pánikot még a fővárosban is, ahol az egészségügyi megelőző intézkedések csak lassan követték a rohamos, higiéniaival alig követhető növekedést.

Említettem már levelét, amelyben egy, az ötvenes évek elején föltűnő, betegségéről volt szó: ennek is lehettek nemcsak kedélybeli, lelki okai, habár ő maga szívesen beszélt olyan tünetekről, amelyek neuraszténiára, kedélybetegségekre utaltak; ezeken talán könnyített volna, ha élete színesebb, „izgalmasabb” lehetett volna. A hipochondria, az idegbetegség mellett a nagykőrösi évek elején előfordulnak panaszok a fejfájásról, szédülésről, lázas állapotokról, de „fejreumá”-ról, „alhasi bajok”-ról, aranyérről is. Már a vérbaj gyanúja is fölmerül, persze csak általánosságban, nem a betegség mai értelmében, inkább „vértolulás”, magas, egyenetlen vérnyomás okaként, ha ugyan ilyesmit akkoriiban egyáltalán mértek. 1854 októberében a Tompának mindegyre küldött panaszvizasztalások közt írja: „Mert betegség ez, édes Miska, tudom napját és óráját, mikor beköszöntött... Fájdalmakat nem érzek, kivéve néha mellemben, de az már nagyon

régi, s annyira megszoktam, hogy nem törődöm vele!” Nemegyszer esik szó azonban másféle testi fájdalmakról is.

Említettem, hogy 1865, főképpen azonban 1867 után, mintha csak megbénult volna az egész család védekező ereje, egyszerre mindenki beteg lett. Arany maga is.

A „szösszenetek” politikai ingerültségébe egyre több személyes elem vegyült, végül egészen személyesek lettek: beteges állapotairól szóló humoros-önironikus fölszisszenéseiben növekvő magányáról adott hírt:

*Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj!
Érzem szorul, feszül, fáj:
Ettől csappan meg a háj:
Ez mondja majd nekem: állj!
Hanem panaszt ne ejts száj!
Az élet úgyse volt báj,
Meghalni jobb, ha – muszáj!*

Nem sokkal halála előtt egy *Elégiák* című gyilkos panaszsóhajban pedig ilyesmiket írt:

I.

*Ó nátha, nátha! Grippe!
Katarrhusz! Influenzsz!
Vagy bármi cifra névvel
S alakban megjelenesz.*

(Nyilván közölhetetlenként elhagyott két sor után.)

Ugyan mért nem pihensz?

II.

*Tegnap mint ma
Hurut, flegma.
Gyilkos asthma,
Emphysema,
Meg rheuma,
Örök téma.*

A Grippe szóhoz a következő jegyzetet fűzte. „Méltó okom van megénekelni, mert vénségemre örökösen fojtogat, s végre is megfojt, mint George Sandot.” Arany Lászlónak a *Hátrahagyott versek*-hez írt bevezetése teljessé teszi ezt a képet: „Ez utolsó időbeli apróságok olvasásakor nem szabad megfeledkezni a súlyos, gyötrelmes bajokról, melyek az utolsó éveit, mondhatni, a szünet nélküli szenvedés állapotává tették, s egykori örömeitől, szórakozásaitól egészen megfosztották. Teste, úgyszólván, össze volt törve; gyötrő mellbaja néha órákon át nem hagyott neki csak néhány percnyi megnyugvást, néhány szabad lélegzetvételt sem; megnehezült hallása miatt minden társalgás terhessé vált reá nézve... utoljára még szemei is (1877 óta) annyira megromlottak, hogy minden olvasással végképpen föl kellett hagynia.”

Ebből a kórrajzból azonban hiányzik egy mozzanat. 1862 tavaszán Tompának írt levelében – amelyben a trilógia készülését jelezte – azt írta, hogy sokkal kevesebbet aggódik, mint Kőrösön, „Pedig nyavalyámból nem épültem – csak megszoktam”. Ez a megszokott nyavalya nem lehetett a lelki sivatagosodás, hiszen akkor éppen derűsen végezte több ember óriási munkáját. Nyilván arról az epebántalomról van szó, amelyről már Kőrösön sem beszélt nyíltan, s amely arcának sárgásbarna színét okozta. Voinovich – a költő későbbi háziiorvosára hivatkozva – erről ennyit ír: „Kajdacsy, Pest megye tisztí főorvosa, Karlsbadba küldi. 69-ben el is megy. Ősszel, jobb oldalán a máj fölött kékes daganatot vesz észre, háziiorvosa fölviszi hozzá Kovács Sebestyén Endrét, aki zsebkésével fölmetshi a daganatot; epekövet talál, egészen a bőr alá kifúródva.”

Ha az „operációt” az akkori patriarkális orvosi gyakorlatban elképzelhetőnek tartjuk is, a baj súlyosabb volt, mint általában vélték. A rögtönzött operáció után Arany súlyos beteg lett. Aranyné ezt írta barátnőjének kilenc nappal a műtét után: „Lát-nád csak most, elcsodálkoznál, mennyire odavan szegény Jónk.”

Pál Endre egy jóval korábbi epetályog éveig tartó kitörését tartja valószínűnek s egy sipoly megnyílását, amely köveket dobott ki. Az elsőket Arany dobozkába is gyűjtötte; erre ráírta: 1870. január 13. Íróasztalával együtt a szalontai múzeumba kerültek. A tályog éveig tartó kitörése igen

erős fájdalomokkal, rosszulletekkel, megnyílása búzzal s aztán állandó nedvedzéssel járt: folyton kötözni kellett.

Ez az indokolt látélet valóságos, gyötrő bajt derít föl; újabb magyarázatot szolgáltat tehát Arany alélt, „petrifikált” állapotaira, egyre erősebb visszahúzódásra a társaságtól. Ezt is titkolnia kellett. A karlsbadi utak ezért is szolgálták teljes mértékben csak a gyógyulást; akkor még elég kényelmetlenek voltak, többszöri átszállással jártak, s ezeket a költő a gyógyulást kereső beteg céltudatával és reményével szenvedte végig. Voinovich szerint kilenc alkalommal volt Karlsbadban. A divatos fürdőhelyen is inkább magányos sétákra, olvasmányokra, levelezésre, mint társas szórakozásra használta föl idejét. Végül, bizalmát veszítve, abbahagyta a karlsbadi utakat. Találkozott ott persze magyarokkal is. Később, emlékezete gyakorlására, az ott látott ismerősöket is számba vette; együttesük jóval több volt a száznál.

Szelleme friss maradt, érdeklődése töretlen. „Nagy lelkiismeretet csinállok belőle, hogy a világ színpadán most kezdődő tragédia minden mozzanatát figyelemmel kísérem”, írta 1870. augusztus 5-én fiának, s a *Pesti Napló*-t maga után küldette. Nagy sétákat tett, s egy gyógyhelyi tájékoztatóban talált térképen bejegyezte a távolságokat s a magasságokat. E jegyzetek azt bizonyítják, hogy testi ereje sem csökkent.

De aztán hirtelen igazán megöregedett, teljesen megöszült, abbahagyta a borotválkozást: úgy járt-

kelt Duna-parti, városligeti, margitszigeti sétáin, mint egy mélyre süppedt szemű, törődött, nyírt szakállú aggastyán.

Alkotóerejének mozgása jelt adott ugyan magáról egy-egy buborékban, néhány, a világviharoktól védő tenger mélyéről feltört gejzirben, tűzhányóban. De ezek csak azt bizonyítják, hogy pályájának utolsó szakaszában egyre mélyebb lett körülötte az a csönd, amelybe a zajosan megpezdült közéletből, figyelmes szemlélőként úgy vonult vissza, hogy a maga igen sebzékeny fájdalmait, föl-fölsajgó testi-lelki görcseit, modern nagyvárosi légszomját nagyrészt a már régen is könnyeken atmoszférikus humor és a sztoikus nyugalom szép látszatába burkolta.

Prózát már alig írt; azt is inkább szórakozásból vagy bosszankodva. A nyelvészet mindig érdekelte, de sohasem akart nyelvtudós lenni. 1877. dec. 27-ről keltezett *Aisthesis* című verse így végződik: „A nyelvnek is törvényeit /Széppé, jóvá mi tészi:/ Nyelvész urak jobban »tudják«, / A költő jobban érzi.” Tudta ő, mik a nyelv, főként a „szófüzés” szabályai, a tiszta fogalmazás lelke; apró cikkeiben, bírálataiban, epés-szellemes széljegyzeteiben mindvégig egyformán támaszkodott ép nyelvérzékére, folyvást gyakorolt emlékezetére meg a jó stiliszták gondolati fegyelmezettségére. Üdvözölte Szarvas Gábor nyelvapoló mozgalmát, de bosszankodott mindenfajta túlbuzgalom kaffogása miatt. Egy ideig írt is nyelvművelő apróságokat, nevével, később csak utalással jegyezve őket. Aztán jött a

bosszús szösszenet: „*Nyelvőr!* nem nyelvőr vagy te, ha nyelvi malheur;” vagy: „Ahogy indult a nyelvészet árja: /Árpád nyelve csak fordított árja”./ Hevenyészett megjegyzései is kitűnnek éleselméjűségükkel, pontosságukkal, szellemességükkel.

Hasonló erények jellemzik azt a népdalgyűjteményt, amit Bartalus István számára összeírt. Sajnos, sokáig – nem mindig jól – csak szemelgettek ebből későbbi kiadások; az egész gyűjteményt Kodály Zoltán és Gyulai Ágost tette közzé 1952-ben, igen alapos tanulmányokkal kísért hasonmás kiadásban. Arany ezt is csak fölkérésre, forrásul, csupán emlékezetére hagyatkozva jegyezte le; példásan szép és pontos kottairással. A másfél száznyi darabot megőrzött gyűjtemény kiadói szerint: „Nevezetes dokumentum: a múlt századi magyar zenei köztudat keresztmetszete, népdaltermésünk történetének nevezetes állomása.” Kodály külön is hangsúlyozta, hogy „a darabok a legkülönbözőbb stílusrétegekhez tartoznak. Feltűnő, hogy ötfokú egyetlenség sincs köztük”, hogy a költő „kezünkbe adta vele verselésének titkát”, hogy „más műkedvelő gyűjtők mellett szinte szakemberszámba megy” s hogy „meg volt győződve szöveg és dallam szoros összetartozásáról.”

Mindez főként egy olyan, emlékeire hajló ember tevékenységének jele, aki fölidézett múltja motívumaival a maga azonosságát védi a kedve ellenére haladó időben.

Érezte, hogy amit költőként alkot is, egészen más, mint amit várnak tőle. Amikor Gyulai sürge-

téseinek engedve, közzétett valamit a Kapcsos könyvbe zárt munkáiból, ezt meg is tapasztalta. Végleg visszavonult tehát a Palota, a Sziget magányába. Nem sokkal halála előtt elkezdte sajtó alá rendezni *Összes Művei*-nek – voltaképpen válogatott munkáinak – nyolckötetes kiadását. Ezt főként azért tette, hogy saját szándéka szerint rendezze el hagyatékát. Lezárta tehát utolsó korszakát, de egész életművét is. Azért, hogy ne távozzék úgy, „mint koldus, aki semmit sem hagyott”.

Az Akadémia egyre jobban elszemélytelenülő főtitkáráként kénytelen volt megkötni ő is a maga kiegyezését.

Mit is tehetett volna egyebet? A hivatali mindennapos tevékenység legalább elfoglalta; környezete pedig elfogadta, hogy nem vesz részt semmi társadalmi megnyilatkozásban. Fiának tanúbizonysága szerint, „úgy élt a fővárosi életmód ezernyi szüksége, kényelme, igényei közepette, hogy remete nem élhetne egyszerűbben”. Öregén hurcolkodni: mire lett volna jó? Láttuk, hogy magángazdálkodóként, birtoka bérbeadójaként mennyi csalódás érte. Ezt az utat már rég nem követte. Egyébként is fővárosi ember lett. A háziuraságról most persze egészen más verset írt, mint valaha Nagyszalontán: ebben az újbán az idilli tőkésnéylem képeit ilyen látomás zárta le:

*Hát felszalad az emeletre,
Mely gondolom már negyedik.
És onnan az udvar kövére
Nagyot zuhan: fővel pedig.*

Vállalhatott volna szerepet a politikai ellenzék vezérkarában akkor, amikor Deák maga is néma ellenzékbe vonult, leghívebb embereivel együtt? Nyilvánvaló, hogy Deákékhöz kötötte a barátságon túl az adott szó szentsége, az együtt vállalt békessé-
géért érzett felelősség s bizonyosan nagy-nagy rezignáció is. Ekkor jegyezhetette az *Összes Művek* kiadására készülődve, az *Évnapra* keserű sorai mellé: – „Március 15-ére, midőn még egymás hallgató közönyét gyanús szemmel néztük, s nem értettük volt ki belőle, hogy (kevés kivétellel) mindnyájan jó hazafiak maradtunk.”

A világgal tehát, nem minden keserűség nélkül, de békét kötött. Mert, látszatra, körülötte is a kien-
gesztelődés lett szokássá. Ne feledjük, akkor halt meg, amikor az egykor országháborító, fölségáruló forradalmárként körözött Petőfi szobrát fölavatták. Persze: békét a maga módján kötött, a távozásra készülődve, napjait olvasással, aztán, emlékezetét gyakorolva, fejtörőket gyártva, az elesettségen érzett bánatot enyhébb, csípősebb öniróniába fojtva töltötte, ifjúkorában tanult vagy maga szerzette dallamokat idézett föl „tamburáján”, vagy „utolsó alkotását”, az ablakából messzire kinyújtott széljelző lobogócskát fabrikálta. Főként: immár teljes anyagi függetlenségben.

A részvényei, tőkéje és művei után járó jövedelmet becsületes haszonként, természetesen fogadta el; igazi puritán nagypolgárként. Minden olyan pénzt elutasított, amiről úgy érezte: nyilvános al-
mizsnának vagy meg nem szolgált ajándéknak

látszhatnék. Jellemző rá az a fölháborodott levél, amelyet Csengerynek írt 1870 őszén Karlsbadból, amikor hírül vette, hogy „az országgyűlés »alamizsnát« dob szegény, vagy *elszegényedett* (!) írónak, olyanoknak, kik azt a minisztertől *kérik* vagy elfogadják... Nyer-e ezáltal az irodalom? Nyer-e csak egy *érdemes* író is ösztönt a munkára? *kilátást* a jövőre? *versenyhevet* a *méltó* jutalomért? Nem, – a silányság, az erkölcsi és anyagi romlottság nyer új ürügyet, új címet »koldus fillérekhez«”. Fia jegyezte föl: „a magyar kormány részéről két ízben is felajánlották neki, hogy az országgyűlésen egy állandó, tisztos évdíjat hoznak javaslatba részére, de ezt nem fogadta el.” Miért is tette volna? Rég nem volt ilyesmire rászorulva! S annak az országgyűlésnek nem akart hálával tartozni.

1876-ban lemond a főtítkárságról. Az elnökség arra kéri, irányítsa az ügyeket, az aprómunka elvégzésére újabb segéderőt rendelnek alája. A következő évben újra fölmentését kéri. Az Akadémia egy évre fölmenti, s helyettest rendel melléje. Ez évre esik a margitszigeti „áldott nyár”: az *Őszikék*-é. 78-ban megint csak meghosszabbítják szabadságát: legnagyobb barátai az Akadémián, Deák, Eötvös már nem élnek: – annál nagyobb szükség van a „bokrétára”, amelyet még azok tűztek oda. Voinovich így írja le a végső döntést: 1879-ben végre engednek hajthatatlan kívánságának azzal, hogy az alapszabályok szerint, holtig megtartsa fizetését. Arany ezt nem fogadja el: nem engedi lelkiismerte. Szabadságolása két évében sem veszi fel fizeté-

sét. Végül Lónyay elnök javaslatára úgy határoznak, hogy fölkérik legalább az akadémiai lakás megtartására s a tiszteletbeli főtitkári cím elfogadására. S igazgatósági tagnak is megválasztják. Ez marad haláláig.

Ravatala az Akadémia oszlopcsarnokában állt. 1882. október 24-én temették. Halálát az egész ország gyászolta.

Utolsó útjára tízezrek kísérték; úgy búcsúztatták s temették, ahogyan ritka alkalmakkor egy-egy szeretett és tisztelt országos hírű nagyembert; az özvegy csodálkozva látta, hogy nemcsak a magyar hivatalosság kimagasló vezetői, de a királyi pár is mély részvétét nyilvánította. Fia karrarai márványból szép szarkofágemléket állíttatott a sírra. Nemsokára szobra is odakerült a Nemzeti Múzeum elé; s a szalontai Csonka Toronyban kis múzeum őrizte emlékezetét. Hagyatékát 112 790 forint értékben vette fel a közjegyző. Ezzel a vagyonnal fia már hozzákezdhetett az alapi ezerholdas birtok megszerzéséhez.

Az Akadémia – a *Hátrahagyott művek* alkalmából – még egyszer kitüntette nagyjutalmával. Ezt fia 1894-ben „az akadémiai alsóbb tisztviselők nyugdíjalapjának” adományozta. Feleségének is felajánlották az akadémiai lakást: onnan követte férjét néhány év múlva, éppoly zajtalanul, mint ahogy, neki szentelve magát, mellette élt.

Ennek a pályaszakasznak életvitele, kedélyváltásai, csöndes örömei és súlyos gyötrelmei is ott hagyták nyomukat a költő testi megjelenésén: az

arcát, alakját megörökítő képeken és azokon az emlékezéseken, amelyeken úgy tűnik elénk, mint megtört, magába mélyedő, botozgató, álldogáló vagy egymagában üldögélő öregúr.

Az 1867-es kiadás alkalmából készült fényképeken, amelyeket korábban, a maguk helyén vázlatosan már jellemeztem, fia is észrevette, hogy arcki-fejezésük „fájdalmas és szenvedő”. Azután másfél évtizedig nem ült sem festőnek, sem szobrásznak, sem fényképésznek. De akik hírt adnak róla, megjegyzik, hogy hirtelen nagyon megöregedett. 1882-ben egy írónnal, papírszeletkére odavetett szívszóritó epigrammában így írta le magát:

*Mi vagyok én? Senki Pál.
Egy fájó gép, mely pipál.*

Utolsóul 1880-ban Ellinger készített róla – „az Akadémia elnökének fölszólítására” – négy fényképfölvételt. Ezek ülve, állva, egész alakjában, vagy térdig ábrázolják, szembe vagy oldalra nézve, oldalt elválasztott dús hajjal, teljes bajusszal s rövidre nyírt szakállal. Egészen ősz. Azon a fölvétel is, amelyiken mintha kihúzná magát: görnyedten áll; amelyik ülve ábrázolja: úgy, mint aki leroskadt a székre. Azt a fölvételt, amely térdig ábrázolja, jobbában bottal, könyvekre támaszkodó baljában puha, kerek karimájú kalappal: a *Hátrahagyott művek* első kötete elé rézbe metszette fia. Alá illesztette a költő kézírásával a *Melyik talál?* című epigrammát.

Hogy melyik arcképem választom rajzai közül?

Fényképiró úr! a botos és kalapost.

Mint maradó vendég ül s áll a többi nyugodtan,

Menni csak egy készül: útja van: ez leszek én!

A vers is, a jelenség is elegáns: a költő a metszeten gérokkot, hozzá barna, halvány csíkos nadrágot, fekete, a hófehér ing gallérjába simuló csokornyakkendő, arany óraláncot, leheletnyi szemüveg-zsinórt visel – talán olyat, amit akkor vett föl, amikor fia számára megkérte e Várban a büszke patríciuslány kezét.

Van a fényképek közt szembenéző is: első pillanásra a „tehetetlen aggastyán”-é. De aki alaposabban megfigyeli, észreveszi a mélyre húzódva is határozott szemek fölé boltozódó homlok fényét, emlékszik az ősz bajuszba-szakállba merült ajkak érzékenységre, s látja a kicsit megtestesedett, egyenes orr határozottságát. Öreg, de nem vén arc néz rá: gyűrődöttsége a viharvajt szikláké.

A főtitkár

1

Arany egész életében egyszerre volt elvágódó s megszokott környezetéhez ragaszkodó ember.

Otthonérzésébe mindig vegyült valami kényszerűség tudat is. Szalontán lehetett talán csak egy ideig elégedett, házassága első éveiben, amikor beletörődött, hogy közönséges ember lesz, és kitörési kísérleteinek kudarca után mégis megbecsült, rendezett életű tisztviselő lett. Ezért is vágyódhatott vissza oda mindenünnen; persze főként úgy, mint az ifjúság, az emlék, a családi fészekmelegség tündérorságába; ahova valóságosan sohasem juthatott el; szerencséjére, mert ott bizonyosan még boldogtalanabb lett volna, mint a Palotában. Nyugalmat végül is főként a Szigeten talált, ahova a Palotából ki-kimenekült, egyre jobban magába s az alkotás rövid életű csöndjébe zárkózva.

Az akadémiai titoknokságot, láttuk, csak két évre vállalta, s a főtitkárságot is csak megengesztelődve, kötelességből és belátásból, nagyra becsült barátai kedvéért, s mert jobb megoldást nem talált. Végül aztán megszokásból maradt: helyét, lakását, még a hivatal terheit letéve is megtartó, beteges aggasztánként s a hivatal díszeként vállalta. Fölösleges tehát azon vitatkozni, hogy ő volt-e az Akadémia „legnagyobb főtitkára”. Az effajta nagyságrendi

összevetések ugyan mindig kétségesek, mégis bizonyos, hogy nem ő volt a főtitkárok közt a legnagyobb. Voltak nála tágabb látókörűek, merészebben tervezők, fényesebb megjelenésűek, nagyobb tudósok a maguk szakmájában. Láttuk, hogy az irodalomtudományban, s a nyelvészetben meg a verstanban, nagyrészt a maga vizsgálódásaira támaszkodva, úttörő kezdeményezéseket ért el, de ezek a munkák töredékben maradtak; az Akadémián nem foglalkozott velük. Bizonyos, hogy páratlan önművelő volt, de soha nem készült tudósnak.

Kétségtelen viszont, hogy az Akadémián igen fontos, sokrétű és terhes munkát végzett kiváló szervező erővel, pontossággal és kitartással.

Ne feledjük: a Tudós Társaság 1856-ban lett közéleti intézménnyé; a kiegyezés után az egész magyar szellemi élet modernül megszerveződő s rohamosan megnövekvő hatáskörű központjává. Ebben az átalakulásban, megszerveződésben, növekedésben annak a szellemi, politikai elitnek volt irányzó jelentősége, amely már a század 40-es éveiben föltűnt a magyar közéletben, mint a „centralisták”, „doktrinérek” csoportja, mint a „békepárt” magja. Közülük nem egy – mint akit „Isten nem teremtett forradalmárnak” – visszavonult falujába vagy külföldre távozott a forradalomból. Ezért is léphetett, az abszolutizmus enyhülésével, újra Pestre költözvén, mint Deák, vagy hazatérvén, mint Eötvös, Szalay és sokan mások, a közszereplés terére. Az Akadémián ezek vitték a szót, s Arany ezeknek lett munkatársuk, mintatisztviselő-

jük. Kezdetben kényszerűségből, megbántottságát, főnntartásait lenyelve, később belátásból, hűségből, baráti, rezignált egyetértéssel.

Hogy a Pesten s az Akadémián maradás mellett döntött, bizonyíthatja az is, hogy 1869-ben megjelentette *Prózai dolgozatai*-t. Nyilván azért is, hogy ne nézzék csak tisztviselőnek.

A maguk helyén volt már róla szó; Arany azokat a darabokat – nagyrészt töredékeket – válogatta össze, amelyekben „irányának” előzményeit, fő törekvéseit akarta jellemezni, de amelyekkel azt is bizonyítani tudta, hogy tudósként sem méltatlan pozíciójára. Végül is: a magyar verselés lényeges kérdéseiről szóló dolgozatai úttörő voltukkal éppúgy kitűntek, mint gondos aprómunkára épülő nagyvonalúságukkal; a *Zrínyi és Tasso* az összehasonlító irodalomtörténeti módszer első s eredeti komoly teljesítménye volt nálunk. A költő bizonyította, hogy az elemzéshez éppúgy ért, mint a tudós képzelet, az összefoglaló erő működtetéséhez, az irodalmi irányok jellemzéséhez, az irodalom társadalmi mozgatóinak fölismeréséhez éppúgy van érzéke, mint írói arcképek megrajzolásához. De mindez inkább csak egy lezáródott korszak becses emléke volt, mint új utakra készülődés jelzése.

Főtitkári munkájából egyre inkább hiányzott a kezdeményezés lendülete: az országos intézmény vezetését, politikai, társadalomszervezési irányítását átengedte azoknak a tisztelt barátainak és munkatársainak, akiket erre illetékesnek tartott.

Abban, hogy az Akadémia az országos, sőt a

világpolitikai erőviszonyok alakulása szerint fejtse ki munkáját, csak tisztviselőként vett részt. Hogy az üléseket érdekesebbé tegyék, hogy az osztályok önállósuljanak, hogy növekvő tevékenységének szervezői, mozgatói a bizottságok legyenek, hogy minden osztály tűzzön műsorára a hozzá tartozó tudományágak világszerte elért legfrissebb eredményeit ismertető előadásokat, hogy az Akadémia a külföldi rokon intézmények Comptes-renduihez hasonló Értesítőket adjon ki, hogy kézikönyvek, könyvsorozatok és állandó, a művelt nagyközönségnek szánt közlöny kiadójaként terjessze is a tudományos ismereteket, hogy foglalják végleges formába az intézmény működési szabályait, s anynyi más elvégzendő föladatot s jóra való tervet nem ő kezdeményezett.

Ez azonban semmit sem változtat a tényen, hogy a végrehajtás főrészesze ő volt. Kedvéből, erejéből csak arra futotta, amit, munkával így is agyonhalmozva, el kellett végeznie. Ez hétköznapi körülmények közt is elég lett volna egy tisztviselőnek; az Akadémia pedig az ő főtitkársága idején sokkal mélyrehatóbb változásokon, nagyobb növekedésen ment át, mint addigi főnnállása egész idején.

Szalay László, akinek nyomába lépve nem győzte érdemeit elismerni, éppen hogy elkezdhette a „titoknoki hivatal”-t megszervezni. Aranynak voltaképpen mindent előlről kellett kezdenie: az intézmény életében nagyrészt járatlan, vidéken élő új tagok seregét kellett tervszerű munkára szerveznie, és az egyre bővülő nemzetközi kapcsolatokat meg-

felelő nyelvi, formai szinten életben tartania; el kellett látnia az éppen 1865-re elkészült Palotával, az építés befejezésével, a beköltözéssel s más intézmények – pl. az Esterházy-képgyűjtemény – elhelyezésével kapcsolatos teendőket, de a tudományosokon kívül a politikai gyűlések összehangolását is; említettem: a kiegyezési tárgyalások nagyrészt az új Palotában zajlottak le.

A tőle megszokott pontossággal s a hosszú és sokrétű közszolgálatban szerzett gyakorlattal rendet teremtett a titoknoki hivatalban, aztán már csak vezette.

Továbbra is szervezte az elmaradt vagy kötelező székfoglalók lefolyását; gondoskodott a határidők megtartásáról, a posta, az irattár, az ügyiratkezelés rendjéről, az akadémikusok hivatalos vagy a hivatallal kapcsolatba hozható ügyes-bajos dolgainak elrendezéséről, a vasúti igazolványok megszerzésétől a tanácskozótermi ülések rendjéig, a különféle, egyre szaporodó kiadványok gondozásáig; sokszor vezette a jegyzőkönyveket, felügyelt a gazdálkodásra, előkészítette a Palota átadásának-felavatásának ünnepségeit, a nagygyűléseket, az évi jelentéseket; végezte az új tagok beiktatásának, az elhunytak elbúcsúztatásának, az intézmény népszerűsítésének, a látogatók tájékoztatásának szervező s részben végrehajtó munkáit; és annyi mindent még a takarítottástól kezdve az előkelőségek kalauzolásáig.

Mikor beköltözött: főtitkár lett: az osztálytitkárok főnöke. Ezzel megnőtt hivatali személyzete, de

megnőtt munkája is. Az elnök úgy rendelkezett, hogy minden gépies munkát a jegyző meg a beosztottak vegyenek át. Arany azonban „addigi tapasztalatai után” nem remélte, hogy ez kedvére megvalósulhasson. A főtitkári tevékenységet akkor már valamilyen patriarchális hangulat jellemezte.

Egymaga irányított, vagy végzett ott mindenfajta munkát. Igen érdekes, megható emléke, bizonyítéka ennek az az utasítás, amelyet 1869-ben, szabadságra utazván, íróasztalán hagyott, s amelynek szövege a kritikai kiadás XIV. kötetének 344–46. oldalán található. Ebben pontos utasítást adott arra nézve, hogy mit hogyan végezzen távollétében Rónay Jácint, de főként Takács úr az I. Iktatás, II. Kiadás, III. Jegyzőkönyv végrehajtás, IV. Előadások, V. Utalványozás, V.a. Iratok, VI. Irattár, VII. Nyomda ügyintézésében. Ebben ilyesmik is olvashatók: Takács úr „A végre nem hajtottakat evidenciában tartja, s eshetőleg Rónay úrral aláíratja s expedálja”, „Nehéz lesz ott valamit távolléletemben föllelni, mert *rendes katalógus* nem volt s nincs”, „*Jegyes* papírok vannak fiókomban, s vannak a kézirati (festett) szekrényben, csomaggal. Az együvé kötött 5 kulcs között a legdíszebb nyitja a festett szekrényt... Az asztalfiók kulcsa mind az öt fiókot nyitja”; egy függőben levő kéziratról: „a festett szekrényben az arra rendelt fiókban van, legfölül” stb.

Egy ideig azért, az Akadémia közéleti teendőin kívül, a maga nem szigorúan hivatali gondjairól is szólni kívánt. Ilyesmire főként az évi jelentéseket alkalmanként bevezető praeambulumokat használta föl.

Ezekben többször is visszatért a magyar nyelv ápolásának, védelmének kérdéseire.

Ezt tette mindjárt az 1866-ban elmondott jelentésében: „Az Akadémia, mint mindnyájan tudjuk, keletkezésekor túlnyomólag szépirodalmi erőkből alakult... Így látjuk az Akadémia akkori törekvései során, mondhatni, első helyen, nem a mai szoros értelemben vett nyelvtudományt, hanem az anyagok gyűjtésén kívül, *a nyelv gyakorlati kérdésére fordított fáradozást...* Én azt hiszem, hogy a szépirodalmi szak, mely most jóformán azt sem tudja, mi a dolga e tudományos Akadémiában, volna hivatva a nyelv gyakorlati használatának ellenőrzésére.” E figyelmeztetéshez azonban hozzáfűzi: „Bocsánat a kitérésért, melyben nem az Akadémia tisztviselője, hanem egyik tagja bátorkodott felszólalni.”

A kiegyezés után valóságos nemzeti intézménynyé alakult Akadémiának el kellett készítenie – a régieket alapul véve, de erősen kiegészítve, módosítva – alapszabályait. Az előkészítő bizottság tagjai voltak: Toldy mint elnök, Csengery, Greguss Á., Zsoldos, Tóth L., Stoczek, Than, Bertha, Horváth M., Szabó, Szily K., Rónay s Arany mint titkár.

Nyilván e munkálatokra készülve, azokat jegyzőként kísérve s eredményüket formába öntve tette az intézmény történetét is tüzetes stúdium tárgyává. Az 1869-ről szóló, már „főtitkári” jelentés nemcsak az új alapszabály elkészültét közli, hanem máig forrásértékű tömör összefoglalását is adja az intézménnyé lett társaság történetének. Érdemes ebből idézni azt, amit Arany is nyilván a legfontosabbnak tartott.

„Azon halhatatlan érdemű hazafiak, kik negyven év előtt társulatunkat alapíták, az által vélték a zsenge intézetet minden eshetőségtől megóvni, ha annak igazgatását kezükből ki nem bocsátják. Oly időben, mikor a gyanakvó vagy éppen ellenséges hatalom irányában a magántulajdon a közvagyonnál több biztosságra, egyesek tekintélye a testületnél nagyobb elismerésre számíthat, nem vonhatni kétségbe a főnebbi intézkedés célszerű voltát. Pedig a »tudományok magyar nyelven művelésére« alapított intézet már bölcsőjében sem nagyon örvendett a hatalom őszinte rokonszenvének. Aztán jöttek a nemzeti elnyomás keserű évei... Hallgatnia kelle ugyan, működése hosszú évek során meg volt zsibbasztva, s midőn újra életjelt kívánt adni, ezt csak alapszabályzatainak oly módosítása árán tehetette, mely a tudomány művelését különválasztá a *nemzetiségtől*, s mely minden léptét rendőri bilincsekbe verte... Közbejött az intézménynek úgyszólván *második megalapítása*... ettől fogva nemzeti haladásunk e tényezőjét, egyesek által bár, de *országszerte* történt adakozásokból fönnálló *köz* inté-

zetnek méltán tekinthetjük... Eszerint megvan a keret, melyben az egykor (lényegileg) nyelvűvelő társaság, mint tudományos Akadémia folytonos, önálló, szakszerű munkásságot fejthet ki.”

Nemcsak a hivatalával kapcsolatos ügyek érdekelték, bár ezek is oly sokrétűvé fejlődtek, hogy alig tudott méltó módon számot adni róluk: „Bírnék bár az összefoglalás, a tömörítés oly rendkívüli tehetségével, hogy mind e különféle részleteket vegyileg tudnám egyesíteni s a kép, amelyet így nyújtanék az Akadémia működéséről, épen úgy nem tüntetné fel az egészben a részleteket... valamint a *szivárvány színei*, egyesülten, a fehér színben olvadnak össze”, panaszkodott. De azért jelentései minden részletre kiterjedtek, s kiváló világossággal voltak elrendezve; s az őt kiváltképp foglalkoztató általános tekintetekről is szót ejtettek. Három ilyen fő kérdésről vallott véleményét tartom különösen fontosnak.

A tudomány céljáról, hasznosságáról, szabadságáról vallott meggyőződését foglalta írásba éppen a kiegyezéssel kapcsolatban újra föllángolt politikai viták idején.

„Elszakadott, testvértelen helyzetünk hozza magával – írta –, hogy valahányszor a nemzeti életkérdésünket illető *politikai mozgalom* magasabb hullámokat vet, mindannyiszor kisebb-nagyobb mértékben háttérbe szorul a szépművészet és a tudomány. Kevesen vagyunk – s mint ostromlott várban, melynek védő ereje aránylag csekély, minden kéz, minden figyelem a leginkább veszélyeztetett

oldalra pontosul össze, habár a többi védtelen marad is: úgy nálunk egy-egy jelentősebb átalakulási folyam megköveteli munkásait onnan is, hol azok a haza szolgálatára ép oly szükségesek. Nem akarom elvitatni a *polgár kötelességeit* a tudóstól, de talán mégsem tévedek azt állítván, hogy a *tudós* főleg mint tudós teljesíti polgári kötelességét... hogy a tudomány a politikai élet minden lendületével hátrább essék, ez nem mutatna összes államszervezetünk épségére.”

E gondolatot még tágabb összefüggéseiben fogalmazta meg Kölcsey magas hangvételére emlékeztető egyik jelentése bevezetésében: „Vannak – kik hasonló testületek munkásságát azért gáncsolják, mert a tudomány célját – mely első helyen maga a *tudomány* – félreismerik... kivált mi magyarok... hajlandók vagyunk lenézni minden elméletet, ha nincs szembeötlő gyakorlati értéke; s egy magasztos tulajdonunk, a hazaszeretet könnyen gyanúba veszi a *tudomány cosmopolitaságát*... Ha valaha..., most lehet a tudománynak legkevésbé szemére vetni, mintha meddő volna gyakorlati eredményekben... Elmondhatni: tudományban élünk, mozgunk, lélekezünk... A tudomány cosmopolita természetű, igaz; határai addig terjednek, hol az emberi ismeret lehetősége megszűnik, s e határ ma épp úgy beláthatatlan, mint volt ezredév előtt... De valamint anyagi téren nem az elzárkózás... szolgál üdvünkre, hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban, úgy a szellemiek terén politikai súlyunk is aszerint növekszik, aminő osz-

talékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbviteléhez... Ha majd a haza szent földén minden rög ismerve lesz... ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvároltuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőknek – édes nemzetünknek – nyelv és tettben nyilatkozó múltját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk: ez által oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömeztőbb ismeri el a művelt külföld. És ím, ez a honszeretet a tudományban.”

Ez a tágas, a hazát s a nagyvilágot, tudomány és költészet szabadságát és szolgálatra kötelezettségét élő, hathatós dialektikában egyesítő szemléletmód határozta meg a főtitkár-költő egész hátralévő munkásságát. Érthető tehát az a már-már bénító felháborodás, kiábrándultság, amellyel a német-francia háborúra reagált az 1870-es év munkájáról 1871. május 17-én elmondott jelentésében – amelyben Eötvös Józseftől is búcsút kellett vennie:

„Oly világeseményeknek voltunk tanúi, csaknem résztvevői, a leviharzott esztendő folytán, melyek a szerény tudóst éppúgy megdöbbsentették circulusai közepette, mint a közélet emberét tanácskozó asztalánál. Mindabban, ami történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni; s a tudomány férfiát kétely zsibbaszthatá: vajon a mit az ismeret-vágy, messze múltban elenyésző századok óta, hangya szorgalommal, vastürellemmel összehordott, nem fogja-e ismét elsöpreni dúló vihar; vajon a fáklya, mellyel ő az emberiség útjait megvilágítja, nem fog-e ezen-

túl csupán kanócul használtatni minden eddigi építvény elhamvasztására? Csuda lett volna-e, ha a nyelvtudós döbbenve áll meg rokonító munkájában, látva, hogy művét az Erőszak országok hódítására, népfajok irtására kezdi kizsákmányolni; ha Clio eldobja tollát, midőn a népvándorlások iszonyait ismétlődni tapasztalja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélete után, az ököljog visszatértét; ha a bölcselem éppen *választott* népének tettein kénytelen pirulni; ha végre a mennyiségi és természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká. Mert kinek volna kedve építeni, mikor a föld köröskörül hatalmasan reng s eddigi építményét roskadozni látja.”

Ez, a prózát már szinte a prózavers forró, izgatottan személyes feszültségéig fokozó, a kis haza zaklatott veszélytudatát a nagyvilág látóhatárának távlataiba helyező bevezetés volt utolsó ilyenyszerű nyilvános megnyilatkozása.

Azután évekig megelégedett az Akadémián folyó munka szűkszavú, adatszerű összefoglalásával. Visszavonultsága, némasága egyre nagyobb, lassan szinte már végleges lett.

Eötvös előbb már idézett jellemzésének ilyen vonatkozásában legfontosabb mondatára kell újra emlékeztetnem: „nem társaságba való férfiú, ezt ő jól tudja, azért kerüli a tudományt”. – Tehát még a hivatalával együtt járó társadalmi érintkezést is a legkisebbre csökkenti: „Egyedül a társaság-

ban, /Ezerek közt egyedül". Így marad nyitott töredék egyik keserű fölajdulása 1878 körül. Néhány évvel halála előtt valóban alig volt már körülötte valaki azokból, akik utánamentek Nagykőrösre, akik fölhozták Pestre, akikkel igazgatóként, szerkesztőként, akadémiai tagként bizalmasan levelezett, vagy az akkori magyar szellemi elit központjában, a Ferenciek tere körüli hivatalokban, lakásokban, szerkesztőségekben találkozhatott. Kávéházba, kocsmába már akkor sem járt. Utazásra egyre ritkábban szánta rá magát, s ha mégis, kínos kötelességből vagy gyógyulást keresve.

A *Pesti Napló* szerkesztőségében nemcsak azért nem talált már „recreációt”, mert hivatala s aztán maga is átköltözött a Palotába, hanem azért is, mert Kemény Zsigmond csodálatos agyát elérte a betegség, s a báró már a kiegyezési tárgyalások idején magatehetetlenül visszaroskadt szülőfalujába. Az Akadémiáról inkább csak olyan sírfeliratokat küldött a vidékre, amelyeket több formában is elkészített. Láttuk, leányának a sírkőre vésetett reprezentatív sírverse mellett nem egy titkosat is készített a maga számára: ezek igen személyesek és keserűek voltak. 1868-ban meghalt legszemélyesebb leveleinek címzettje, kitörő és diadalmas ifjúkorának, sivatagosodó éveinek s pesti megújulásának egyetlen hiteles tanúja, barátja: Tompa. Az ő sírkövére is írt két reprezentatív verset; a teljesebb így hangzik:

*Természet! ki ezer képben tükrözte halálod
S új életre hogyan kelsz, ha üdül a tavasz,
Most öleden nyugszik, maga egy burkolt, szomorú kép,
Várva nagy értelmét bús tele titkainak.
Lágyan öleld tetemét Anyaföld, s ti szeretti, Virágok.
Úljetek ágya köré, mondani méla regét.*

De 1869-ben neki is szentelt egy személyes-ironikus búcsúverset:

*Hát jól van így, amice Tompa:
Én skártba, te végnyúgalomba;
S ha nem pönög lantunk, gitárunk,
A varju sem károg utánunk.*

A többi eltávozott barátról és nagyra becsült munkatársról az évi jelentések végén emlékezett meg; A köznek is legfontosabbakról kiemelten emelkedett szavakkal. 1871-ben Eötvös Józsefről így: „...elég legyen nekem itteni minőségemben a *dicsőült* nemes tulajdonainak csupán forrására mutatnom, mely e két szóban kifejezhető: *magasztos eszményiség és szerető szív*. Ez immár a végenyészeté, s a hozzá kapcsolva volt szívek, mint elhalt növény testvér-szálai, fájdalmasan csüggedtek vissza; eszményisége fennragyog s biztosítást nyújt az emberiségnek, hogy amíg ily irányú szellemek születnek... mint Eötvös, addig az anyag és erőszak diadalán s nemünk jövőjén... kétségbeesnünk nem kell. Elveszthetünk egyeseket, nagyokat, pótolhatatlanokat, kikkel nagy tettek egész sora száll sírba:

Eötvös sírjánál egy *szellem* sugárzik fel, mely arra készt: elmélkedjünk és emelkedjünk!”

Ha figyelmesen végigolvassuk e beszámolókat, el kell csodálkoznunk rajt, milyen jól ismerte s egy-egy jelzővel, fordulattal mily találóan jellemezte azokat, akiket a tudomány veszteségeiként számba vett.

Elég lesz néhány példa még 1865-ből: „*Kazinczy Gábor* nyitja meg az elköltözők sorát, mintegy baljóslatul, hogy veszteségeink nagyok, pótolhatatlanok lesznek; és követik, kegyetlen változatossággal: a fáradhatatlan szorgalmú *Récsi Emil*; a több mint félszázados művelődésünkkel eggyé forrt *Fáy András*; majd az, kinek fényes munkáért sírján az engesztelődés fátyola leng: *Kuthy Lajos*; az egy lobbanó sugárban el is enyészett *Madách Imre*; a Névkönyvünkben nem, csak szíveinkben olvasható zarándok, kinek nem adhata sírt a föld, mely méltó koszorúit termette: *Jósika Miklós*; a még feltörekvő fiatal tehetség, *Torkos Sándor*; nyelvreformjaink érdembabéros veteránja *Bugát Pál*... és végre az, kiről utánam méltóbb ajak fogja elmondani, hogy munkálkodása maga egy monumentum, az érc-jellem szilárdságával, a gondolkodás vaskövetkezetességével, munkáinak műplasztikájával; egy, bár fájdalom! csonkafélben letört oszlop, de így is örök dísze a halhatatlanság pantheonjának: *Szalay László*, kinek elvesztése, mint tisztviselőé is mennyire érzékeny csapás intézetünkre, semmi sem hirdetheti hangosabban, mint épen az ellentét, hogy én állok megürült nyomán.”

Tíz évvel későbből: „Soha egy évben ennyi kitűnő tagját nem gyászolta az Akadémia. Mert, ha veterán levelezőtársainak: a szépművészet elmélete s kivált a magyar zene történelme körül érdemeket szerzett *Mátray Gábor*, vagy a történelmi bűvárolatban s annak eredményei feldolgozásában holtig fáradhatatlan *Szilágyi Ferenc* elhunytán való fájdalomunk enyhül is az általános emberhalandóság gondolatával... – sőt, ha hosszú reménytelenség által oda volnánk kényszerítve, hogy egy *Kemény Zsigmond* koporsójánál a megérkezett szabadulás érzelmével töröljük le könnyeinket; ha *b. Sina Simon*ban Akadémiánk egyik legnagyobb alapítója, s azután is, mindig s kellő időben, mindig a nála szokott mértékben jóltevője iránti hálánk azt tanácsolja, hogy mérsékeljük az elvesztése miatti fájdalmat, nehogy az önzés színében tűnjék fel... ha a sűrű halálozás miatt alig fejezhetem be jelentésemet... hátra van még két név: *Toldy Ferenc*, szomorú ünnepelésünk tárgya a mai közgyűlésen, kiről a mindjárt utánam következő méltóbb előadást nem akarom megelőzni – és *Deák Ferenc*, kinek említésénél szerény vázlatom hivatalos adatai mögé vonul vissza. Ő a mienk volt – így szól az Akadémia jegyzőkönyve – nagymértékben a mienk. Már 1837-ben sietett az Akadémia a bölcs törvényhozót, az egyszerű igazság, éles logikai elme s tősgyökeres magyar nyelv erejével ható szónokot magához ölelni, hol mint tiszteleti tag, osztályának vezérfia, gyakran elnöke lett; 1855 óta pedig Igazgató Tanácsunkban is hallatta azon páratlan bölcsességű ta-

nácsait, minőkről országszerte ismeretes vala. Igen, ő a miénk is: a tudományé. Államjogi munkáját, melyben az alkotmányunkra intézett támadásokat oly nemes eréllyel visszavetette s egyszerűs mind hazánk közjogát oly világos fénybe állította, az Akadémia *nagyjutalmával* koszorúzta meg, s a koszorút, minden virágnál maradandóbbat, kegyelettel teszi most le ravatala zsámolyára.”

A méltatás teljesebb formáját az emlékbeszédek íróira hagyhatta; Deák érdemi méltatása elől az Akadémiai jegyzőkönyv hivatalos mondatai mögé vonulhatott vissza, de Toldyról, akinek ő is, az Akadémia is annyit köszönhetett, akivel az apróbb nézeteltéréseket mindig elhárító kölcsönös jó viszony fűzte össze, versben is megemlékezett. Ezt írta *Toldi sírjára* 1880. júl. 2-án:

*Toldy Ferenc tetemét nagy erővel nyomja ez a sír
S kétszerezett súllyal féltve takarja porát,
Mennyei szikra nehogy csapván a lelkes öreghez,
Uj munkára legott keljen a hantok alól.*

Deákról is kezdett, tán mindjárt magánhasználatra, egy rendkívül személyes és nagyra becsülő verset *A jó öreg úrról* címmel.

*... Ki öreg volt már férfi-renden,
S vénült korig ifjú maradt...*

*Az együgyű is érti részben,
De a tanult sem teljesen,*

s akiről – újra idézem – ez volt legfőbb véleménye:

*És a hazafiság – ne lenne
Méltóbb erény, mindannyinál:
Azt mondanám, nagyobb volt benne
Az ember a hazafinál.*

Elismerte ugyan Deákban „a haza bölcsét”, aki „oly remek könyv mása volt, aminőt – évezredben alig – nagy bölcs teremt vagy égi költő”.

Ahhoz azonban, hogy olyan ódát írjon róla, amilyent az Akadémia rendelt volna 100 aranyért, nem volt kedve. Nagy barátja is megöregedett, a hatalom gyakorlatából egyre inkább belső ellenzékbe kényszerülve, vagy a nemzeti bálvány tehetetlen magányába szorulva: „kopott költő” barátja számára egyre inkább magánemberi mivoltában lett kedves, s ezt nyilvánosan is megvallani aligha érezte illőnek. Magánhasználatra kezdett verse is nyilván ezért maradt töredék. Más megnyilatkozásai is megelégedett egy-egy utalással. Ilyen volt a Ligetről szóló énekben a „baki trón”. Egymás közelében lévén „szállásuk”, együtt rándultak ki egyszer-egyszer a Városligetbe, ahol a nehezen mozgó Deák karosszéke köré gyűltek barátai, míg a költő a tömegbe vegyülve bejárta a szépülő, „beporonolt” sétautakat. Mindketten már-már végletesen puritánul éltek: az ilyen kirándulások alkalmával a nemzet legnagyobb öregjének egy kívánsága volt, hogy ő foglalhassa el a „baki trónt”, a bérkocsi

vagy az omnibusz kocsisa melletti helyet, s a nemzet koszorús költője ezt nem irigyelte.

Hasonló utalást találunk abban a versben, amelyet Arany *A jószágos özvegynek* írt, 1880. jan. 27-én jegyzett be a Kapcsos könyvbe, és ezzel a megjegyzéssel küldött el Bezerédy István özvegyének: „...Eszembe jutott, hogy még nagyságodnak tartozom is autographiámmal. Itt küldöm. Remélem nem fogja tolakodásnak venni legszentebb érzelmeibe.” A verset Gyulai hamarosan közzé is tette a *Bpesti Szemlé*-ben. Mindketten ahhoz az asztaltársasághoz tartoztak tudniillik, amelyik a jelentős reformpolitikus özvegyének a Kígyó utcában – tehát a régi társasági központban – lévő lakásában rendszeres ebédvendége volt: Deák, Kemény, Csengery, Horváth Mihály, Perczel Béla, Gyulai, Arany János és Arany László.

*Ott, mikor fordulón volt a Haza sorsa,
(Bölcsé ajakáról nekem is hullt morzsa),
Hogy' kössük a multtal a jövődöt öszve:
Fehér asztalodnál pendült meg az eszme.*

A vers következő, utolsó strófája már méla búcsúzás:

*De fogy ez asztal már, oszlanak vendégi, –
Csak úrnője maradt a kegyes, a régi –
Bánatos arcára fénysugarat vetnek
Alkonyi felhői szép emlékezetnek.*

Még a szigeti áldott nyár vége felé, 1877. aug. 25-én jegyezte be a Kapcsos könyvbe azt a verset, amelyet Rozvány Andrásnak, szalontai barátjának halálára írt; ebben ez a strófa jelzi, mennyire egyedül maradottnak tudja magát pályatársai közül:

*S én a pályán vagyok ma még,
Leggyöngébb a futók között:
Fenntart egy szálnyi tartalék,
Bár testem és lelkem törött.*

3

A hozzá igazán közelállók közül akkor már alig élt valaki.

Hárman ezek közül azokhoz tartoznak, akik döntő szerepet játszottak életében, pályájának, főtítkári tevékenységének és műve sorsának alakulásában: Csengery Antal, Gyulai Pál és a költő fia, László.

Csengery Antal öt évvel fiatalabb volt Aranynál, de közéleti tapasztalatait, a társaságban, főképp a politikában és gazdaságban való jártasságát tekintve jó évtizeddel idősebb. Csengery is bihari, református, de jog szerint is nemes családból származott. Arannyal talán már ifjan, a bihari választási botrányok idején, de akkor már bizonyosan találkozott, mikor a *Toldi* költője Pesten járt. Kapcsolatuk az abszolutizmus idején vált szorosabbá, akkor, amikor Csengery, Deák belső embere, az újra szerveződő politikai elit szürke eminenciása, Kemény,

Eötvös munkatársa lett, s a Nagykőrösön tanárkodó Aranyt is bevonta szervező terveibe. Személyesen is meg-meglátogatták egymás: Aranyék Pesten jártukban általában Csengeryék vendégei voltak; a családi kapcsolatok is barátiakká mélyültek. Látuk: Csengerynek döntő szerepe volt abban, hogy Arany Pestre került, hogy a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián, az irodalmi és általában a szellemi élet vezérkarában egyre magasabbra emelkedött.

Szövetségüket a kölcsönös nagyrabecsülés alapozta meg, a nézetek rokonsága, a célok közössége erősítette, a rokonszenv, a nemes férfibarátság mélyítette el. A tétova, kisebbségi érzésekkel küzdő, érzékeny fájvirág költőnek mindig is szüksége volt egy nála határozottabb, céltudatosabb férfibarát segítségére: Szilágyi István verte föl a reménytelen tétlenségéből, Petőfi rántotta bele a forradalom forgószelébe. Csengery segítette át a szabadságharc leverése utáni, már-már végleges válságon, s lett fővárosi tevékenységének nemcsak előkészítője, hanem tanácsadója is. Hogy az a nagy átalakulás, amely Aranyt, a „nép költője”-ből a „nemzet költője”-vé tette, úgy játszódott le, ahogyan: elképzelhetetlen a halkán erélyes, hűvösen szenvedélyes, tapintatosan okos, nagy és tárgyias műveltségű barát nélkül.

Csengery természete, érintkezésmódja, hatása teljesen más volt, mint Petőfié. A kamasz fiatalság lángelméje fölszabadította és a mély vízbe vonzotta-taszította a tétovázó költőt: a lehetőségekkel szá-

molva is nagyarányú tervezés, az okos hűség és higgadt türelem erényeit megtestesítő férfi újra fölemelte, megerősítette a mély sebekből vérző alkotót, aki alig tudta túlélni férfikora válságait. Amikor azt írta róla: „az ő nekünk ami a németeknek Goethe”, nemcsak elismerte jelentőségét, de kötelezte is arra a szerepre, amelyet a költő nehezen viselt ugyan el, de amely mégis korának kimagasló képviselőjévé tette. S oly módon azért, hogy soha nem erőltette, nem lovalta, inkább csak útjait egyengette, boldogulásában segítette.

„A magyar elem” szolgálata, a hazai polgárosodás ésszerű fejlesztése, az elodázhatatlan társadalmi és gazdasági átalakulás emberséges, szerves és békés elősegítése adta meg hasznos és sokrétű munkálkodásának végső értelmét. Ezekben lehetett sugalmazója Aranyynak, akiben a példás tisztviselőt sohasem becsülte nagyobbra az ihletett költőnél. Ebben is méltó tanítványként indította szép pályára, maga mellé vevén s utódjává nevelvén az új világban tájékozatlanul meg-megtántoruló „magyar elem” támogatására kifejlesztett Földhitelintézetben a költő fiát, Lászlót. A költő és a nemzetgazda államférfi utolsó találkozása nem sokkal a költő halála előtt: egy nagy korszak végső nagyjainak búcsúvétele volt; a hangjavesztett Csengery és a félvak, félsüket Arany, állapotukon szelíden humorizálva szorítottak még egyszer kezét.

Egészen más volt viszonya Gyulai Pálhoz.

Az Erdélyből, református kisnemes apától s unitárius anyától származó Gyulai csaknem tíz évvel

volt fiatalabb nála, de ízlésének, elveinek konzervatív zárttságában, merevségében sokkal öregebbnek bizonyult Aranynál. Mint az alacsony növésű emberek gyakran, ő is magabiztos, vitára mindig kész, célratörő egyéniség volt. Maga küzdötte föl magát, megtanult alkalmazkodni, de a számára lényeges kérdésekben keményen helytállni is. Műveltsége meglehetősen zárt körű maradt: főképpen az irodalomra meg a színházra – ezen belül is a magyarra – irányult. Kitűnő stilisztává képezte magát; költőként nem volt eredeti tehetség, de ő írta meg a kor egyik legszebb kisregényét, s bizonyosan ő tudott korában a leghajlatosabb világossággal, legarányosabb eréllyel, leglogikusabb folyamatossággal értekező prózát írni.

Neve a szabadságharc utáni irodalmi úrben, híg zűrzavarban kezdett fényesedni. Kiváló helyzetérzékkel fölismerte a Pákh–Csengery–Deák körül kristályosodó szervezkedés jelentőségét, s ehhez törekedvén, egyre szorosabb kapcsolatba került Arannyal; Nagykőrösön többször is fölkereste, s amikor, hamarosan a költő után, Pestre került, belső munkatársa lett lapjainak. Az Akadémia egyszerre választotta őket tagjai sorába; ennek is meg a Kisfaludy Társaságnak is egyre befolyásosabb vezető embere lett. 1873-ban átvette a *Budapesti Szemle* szerkesztését. Toldy halála után, 1876-ban, mivel Arany nem fogadta el a meghívást, az egyetlen magyarprofesszora lett, 1879-ben a Kisfaludy Társaság elnöke, 1883-ban a főrendiház tagja; az akademizmus pápája.

Fia följegyezte a költő tréfás jellemrajzát: „Úgy vagyunk mi ketten – mondta eszerint Gyulairól –, mint mikor a szundikáló vén komondor körül enyeleg a kölyök-kuvasz: csipkedi, kapkodja, ugrál körülötte, az öreg meg csak néha-néha vakkan egyet.” A viszonyt legfeljebb Arany jellemezhetette persze csak ilyen játékosan; a valóságban Gyulai hamarosan a költő helytartója, elsőbbségének kodifikátora lett.

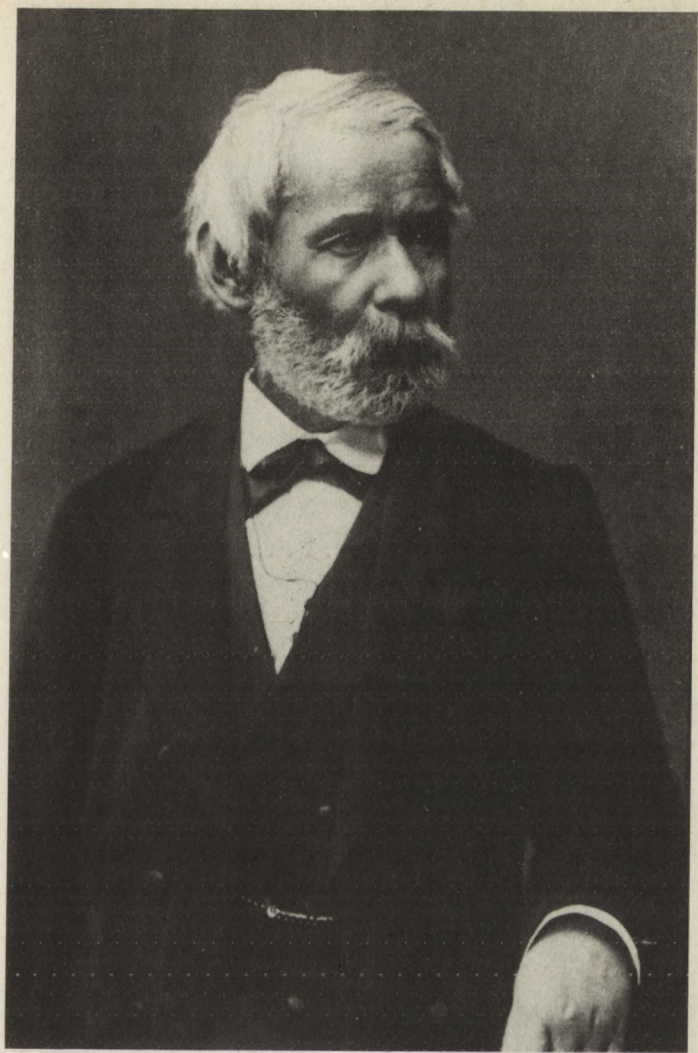
Sem tehetségben, sem nyitottságban, sem műveltségben meg sem közelítette, de megtanult tőle és Csengerytől mindent, ami elég volt egy jó minőségű, politikailag, esztétikailag elsőrangú nemzeti irodalom eszmerendszerének megfogalmazásához. A természete diktálta önbizalom föl sem engedte merülni benne Arany „örök kétségének” még csak árnyékát sem. Vörösmartynak, Petőfinek és Aranynak művét olyanná stilizálta, hogy velük az általa kidolgozott eszményt kellő súllyal és igen hathatós érveléssel: már megvalósultként mutathatta be. Meg volt róla győződve, hogy az ő művükben a magyar lélek örök érvényű formában fejezte ki magát. Ennek az elképzelésnek akkora tekintélyt szerzett Gyulai, hogy még legjelentősebb, őt mind a tudomány, mind az ízlés, mind a részletismeret, mind az összefoglaló erő tekintetében fölülmúló utóda, Horváth János is Petőfivel, Arannyal egyenrangú társként állította a „magyar nemzeti klasszicizmus” vezéralakjai közé.

Valóban „elvi magasságba” emelte az ő korában nagyon is elhanyaglott, illetve hangot váltó bírála-

tot és irodalomtörténetet. Vörösmarty életművének első összegyűjtését s közzétételét, Petőfi kiemelését utanzóinak csődületéből s fölemelését világirodalmi rangjára: neki köszönhetjük. Aranyért is sokat tett; bizonyos fokig imponálhatott is neki. Ma sem tudjuk például, miért engedte át ez Gyulaiak székfoglalóul a *Bánk bán*-magyarázatot, mikor Szász Károlyt igen fegyelmezetten ugyan, de eltanácsolta a tárgytól, amelynek földerítésére akkor már sok munkát fordított? Miért háritotta el nemegyszer mértéktelen fölmordulásait mindig szelíden? Miért fogadta el az ő dolgaiba beleszólo tanácsait s írta meg – talán némileg Gyulai izgatására is – az annyi zavart támasztó *Kozmopolita költészet*-et? Miért nem igazította helyre azt a méltatást, amely ugyan szembefordult a hamis legendákkal, de meg is csonkította Petőfi arcképét; s miért engedte, hogy az ő helyét, szerepét is a maga, nemegyszer nagyon is téves értékrendszerében helyezze el? Igaz, hogy ezt Gyulai főként abban az emlékbeszédben végezte el, amelynek tényadatait nagyrészt Arany önéletrajzi leveléből vette ugyan át, de azt a maga kedvére minősítette; oly megfellebbezhetetlen eréllyel, amely ellen nemzedékeknek kellett küzdeniök.

Ha valaki ragaszkodik véleményéhez, még nem dogmatikus. Gyulait is kár ilyennek nevezni: csak azt a tételét védelmezte mindhalálíg, hogy a magyar költői alkotószellem fejlődése abban a népnemzeti réalidealista stílusban jutott el fölülmúlhatatlan csúcspontjára, ahol főként Petőfi és Arany

Ellinger Ede 1880-ban új albumot készített az Akadémia tagjairól. Aranyról négy fölvétel készült. Derékig, ülve, állva ábrázolják a költőt

művei ragyogtak példaszerűen. Ezt a látomást igyekezett valóságossá tenni a maga nemzeti klaszszikusainak szoborcsoportozatával. De persze az ilyen emlékmű a tan megfogalmazóinál könnyen a dogma érvévé lehet.

Arany valóságos, bronzba öntött, reprezentatív szobrának készítőjét, Stróbl Alajost, úgy gondoltam, főként a költő fia látta el tanáccsal.

Nem a történelmi nagyok, hanem Toldi és Piroška társaságában ül e szoboralak a Múzeumkertben magasra emelt karosszékén. Móricz Zsigmond fölismerete görnyedtségében azt a megtörtséget, amelyet az agg költő fő jellemvonásának érzett fia is. Ez az Arany-jelenségnek az a része, amelynek hiteles megörökítését Arany Lászlónak köszönhetjük, aki ugyancsak stilizált, de csak kora és társadalma szellemének megfelelően szépített-eszményített apjának alakján. Ő tette közzé egyebek közt az Aranyok „tört címerét”, s gondoskodott a nagy apa műveinek elevenen tartásáról, emlékhelyeinek méltó kialakításáról, de leírta betegségeit, öregkorának sivatagosodó magányát is. A valóságban is aggódó szeretettel vette körül: vigyázott rá, hogy ez a magány ne legyen terméketlen és boldogtalan. Ott állt a kora-aggastyán mellett, gyengéd társa volt; a maga utolsó, „elfojtódás”-ba torkolló éveit arra szánta, hogy összegyűjtse és tapintatosan átsimítva közreadja édesapja hátrahagyott műveit, elérhető, válogatott levelezését.

Fölvélő írói pályája delelőjén sok mindent – ahogy már utaltam rá – mintha elnémult apja

helyett ő írt volna meg: lesújtó véleményét a kiegyezésről: a *Tünődés*-t; a kor egyik sokáig homályba hulló mesteri szatiráját, *A délilábok hőse*-t, meg a *Hunok harcá*-t, ezt a különös tankölteményt, amelyben a képzett nemzetgazda alkalmazza a hun trilógia aggódó sorseszmeit a maga prózai-polgári korára. Emlékeztetni kell rá, hogy amikor, 1872-ben a Kisfaludy Társaság pályázatán jutalmat nyert „költői elbeszélés”, *A délilábok hőse* ismertté vált, sokan úgy vélték, ezt Arany írta. A byroni szabad szökdelés, a személyes elemekkel átszótt előadásmód, az olvadékony zenéjű stanza valóban mintha az egykor félretett *Bolond Istók* első énekében megkezdett utat folytatta volna. Arra is érdemes figyelni, hogy Arany, talán hogy így is cáfolja az ízetlen föltevést, 1873-ban befejezte és megjelentette a *Budapesti Szemlé*-ben a maga igazi folytatását, a *Bolond Istók* második énekét, amelyből egyet s mást ugyan már előbb is közzétett, de amelyben – látni fogjuk – egy egészen más szavú Arany János lép elénk, mint az első énekben: s ez a szó nem Arany Lászlóé.

Fontos lenne egyébként egyszer gondosan összevetni a két szinte egy időben nyilvánosságra került művet. Rokon izlés, de teljesen más élet szemlélet jellemzi őket. László nem epigonja volt apja művészetének, hanem kiváló tehetségű folytatója, sokban kiegészítője.

A délilábok hőse: a kor kis remekműve. Költőjét egy látszatra erőteljes, lényegében végzetes fejlődés sodra emelte magasra pályáján; ennek egy ideig

úszója is volt, s aztán, nemzedéktársai javával együtt: szembefordult vele. A különösségnél, néhány fellobbanó s hamar kihamvadó kísérletnél azonban alig jutottak többre olyan elvbarátai is, mint Toldy István, Asbóth János; vagy a közvéleménnyel hit nélkül együtt szónokló rétorok lettek, mint Beöthy Zsolt, vagy öngyilkossá, mint Grünwald Béla. Vagy elnémultak, mint Arany László. Ő is, mint apja, igyekezett megőrizni az érdekszövetségektől független ítéletmondás erkölcsi fölényét. Persze: a magáét. Ő is forró közéleti érdeklődésű, magát az édesapja nagy barátainak utópiájához oly hasonló eszmények szolgálatára rendelő moralista volt: természetes, hogy korának s körülményeinek keserű felismerésében boldogtalanul szállt sírba. De – ismétlem – neki köszönhetjük főképpen az öreg Aranyról való hiteles tudósítások nagy részét s egy a valóságnak a Gyulaiénál jobban megfelelő Arany-hagyomány alapvetését.

Hosszabban kellett szólni a főtitkár-költő e barátairól, mert az Akadémián való létét megvilágítják, hiszen az ő szándékaik és lehetőségeik erősen befolyásolták az intézmény közéleti szerepét is. Ismétlem, Arany elhárította magától ott a vezető szerepet, de a lényegi átalakulás, a kibontakozó országos elsőbbség elképzelhetetlen nélküle: a főtitkár teremtette meg az új, immár valóban nemzeti vezetőintézmény jó hivatali működésének alapjait.

Bizonyos emellett, hogy e helynek ő adott legnagyobb fényességet költészetének többletével. De öregkorának páratlanul értékes, talányos, a szere-

pet ki is töltő és rajta túl is lépő költői művét sem lehet elképzelni az óriási, országos központtá növekedő főváros, a Palota, a Margitsziget meg a Kapcsos könyv nélkül.

A mélylélektan vagy az élet változásait sugallatos jelképekkel értelmező szimbológia bűvárai akár ilyen jelképeknek is felfoghatják e helyszíneket. A Palotát a magát önkéntes fogságra vető, hallgattaggá némult király váraként; a fővárost e vár körül fölsarjadó őserdőként, amelyről a vár szótlan szemlélője talán többet is tud, mint a benne küszködők; a Szigetet mint valami új Prosperó szigetét, melyen még egyszer fölemeli varázspálcáját a költő, s a Kapcsos könyvet, ahova utódai számára zárja el üzenetét a korától eltávolodó s magát nyilvánosan lemezteleníteni nem kívánó, fáradt király. Egyszerűbben: ennek az utolsó rejtélyes és rejtegetett virágzásnak műveiben együtt van Arany költői művészetének minden rég kikovácsolt és bevált eszköze, de jelen van a megújuló magyar költészet minden lényeges csírája is.

Az utolsó elrejtett kivirágzást szinte másfél évtizedes hallgatás előzi meg, a létrejött, töredékességében is teljes művet a költő maga is elrejtí. De ha jobban odafigyelünk, látni fogjuk, hogy e némaság csak a látszólag elcsöndesült tenger fölszínéé; a mélyben igen komoly mozgások folynak le, alakítják a terepet; s jelt is ad róluk egy-egy buborék, föltörő örvény. Voltaképpen az *Őszikék*-et is ilyen titkolt kitörés dobja a fölszínre; a nagy fordítások után és a *Toldi szerelme* előtt.

Műfordítások

1

1847 nagypéntekén kelt levelében Arany beszámol Szilágyi Istvánnak a legnagyobb díjról, amelyet a Toldival nyert, Petőfi barátságáról. De ír arról a „bomlott cimbalomról” is, amellyel a költőbarátnak szóló válaszvers kezdődik: a levélben számot ad az irodalmi élet első betöréseiről szalontai magányába, a felrajzó tervekről, legyőzendő nehézségekről, elvi s gyakorlati kérdésekről, magabiztosan, de némi kis kacér öniróniával is. Olvasható ott néhány mondat a fordításokról. Egyebek közt ezek: „Erőnek erejével *eredeti* íróvá tesznek – s a fordítás hátrább marad. De én azért tudom: mi különbség van a fordítás és műfordítás közt, s ez utóbbit stúdiumommá tenném, ha tudnám, ha körülményeim kedveznének... stb.”

A fordítás stúdiuma, gyakorlata, öröme, játéka, kielégülése végig is kísérte egész pályáján. Az első kísérletekből alig maradt meg valami. Részben nyelvgyakorlatként készítette őket eredetiből, részben, hogy művekkel ismerkedjék, bár közvetítő nyelv – főként a német – segítségével. Vers, próza, dráma egyaránt akadt ezek között. Egy részüket a szükség szülte. Hogy csekély jövedelmét így is kiegészíthesse, vállalt volna regényfordítást pénzért, de ebből semmi sem lett: az emelkedő

konjunktúrát olyanok használták ki, akik gyorsab-
bak, kevésbé igényesek voltak, s főként közelebb a
tűzhelyhez. De fordított azért szükségből: szer-
kesztő korában, bár akkor is főként olyasmit, ami
őt magát is érdekelte: elvi jelentőségű cikket, no-
vellát s ami éppen kellett. A versfordításokat akkor
is megkülönböztette a prózaiaktól: ismertetései
szövegéből már eddig is sok rejtett fordítást fejtet-
tek ki figyelmes kutatók, mert a verspéldákat akkor
is, lehetőleg az eredeti versmértéket követve vagy
megközelítve fordította le, ha prózaként nyomtatta
is ki. Mert ezeket persze csak fordításokként érté-
kelte, ha egyáltalán.

Műfordításait azonban mindig valamilyen neki
lényeges cél szolgálatában, egy-egy fontos feladat
megoldásának példajaként, vagy egyenesen saját
bújtattott vagy beléfulladt művei helyett hozta lét-
re. A *Sir Patrick Spens*-et vagy a Goethe-balladá-
kat azért, hogy megmutassa, hol talált példát a
maga balladáinak „menetére”, a *Chinai balladák*-at,
már a végső években, azért, hogy megkísértse az
egzotikus hangnemet magyarul is megszólaltatni.
Byron újgörög dalnokának énekével – mint egy
hosszú ideig lappangó Szophoklész-fordítással is –
csak a mesterségben való haladásáról akart bizony-
ságot tenni Szilágyi István előtt; el is feledte őket.
Aztán kiderült, hogy a Byron-versben a maga leg-
sajátabb lírai hangjára lelt rá bámulatos gyorsaság-
gal; és hogy joggal helyettesítette e fordítással saját
szabádságharcos verseit. Az osztrák Frankl versét,
Az utolsó főpap-ot is a maga megrendítő mondani-

valójának álrúhás közlőjeként állította az *Összes költemények* első kötetének mélyebb értelemmel kialakított kompozíciójába, amelyben a fordításokat különben sem választotta külön az eredeti versektől.

Műfordítói elvei igen hamar kikristályosodtak, s lényegükben máig érvényesek.

Főszabályuk igen szigorúnak látszik: az eredeti nyelvből kell fordítani, formában, tartalomban az elérhető legnagyobb hűséggel, de ép magyarsággal. A gyakorlatban persze kivételt is lehet tenni: ő maga is fordított, kényszerből, közvetítő nyelvként a német és az angol segítségével; a kivétel azonban csak erősíti a főszabályt.

Ő maga – a túltengő német befolyást így is csökkentve, de alkati, szemléleti vonzódásból is – legszívesebben görögből és angolból fordított.

Görögül már iskolás korában olvasott, angolul felnőttként, Szilágyi István buzdítására, kezdetben inkább „kuriózum gyanánt”, nevetve az „olvasás bizarrságain”; később mind lelkesebben, a magyar és angol nyelv közti roppant különbségeket szívós munkával áthidalva. Kortársai közt talán legjobban tudott angolul.

Persze csak olvasni; mert, noha a kiejtés szabályait versbe is foglalta, beszélni sohasem tanult meg. Byron, Shakespeare és Burns állott hozzá igazán közel, bár az angol prózairókat is többre becsülte főként a divatos franciáknál. Moore-tól alkalmilag fordított egyet-mást, Byron romantikus költői beszélyeiből csak készült néhányat tolmá-

csolni, de – miután rászabadította a *Katalin*-ban kezdett útra, meg főként a *Bolond Istók*-ra – elijedt tőle. Burns nélkül az ő népiessége is elképzelhetetlen; több fontos darabot is követett és fordított tőle, kiváló együttérzéssel és oly természetességgel, mintha – mint a *Családi kör* esetében – szinte utánköltötte, vagy – mint a *Kóbor Tamás* esetében – egyenesen maga írta volna őket.

Pázmány híres mondatait ő is leírhatta volna: szeretné, ha Kempis-fordításában „oly kedvesen folynék a szó, mintha először magyar embertől magyarul íratott volna”. A gyakorlatban hamarosan rájött a legfőbb nehézségre. A magyar nyelv „testvértelen ága nemének”, szerkezetében is más, mint a környező indogermán nyelvek: más a szóképzése, ragozása, hangsúlyrendje, ezért is sokkal hosszabbak pl. az angol rövid, egy-egy tőhang megváltoztatásával más értelmet, szerepet kapó szavai a mi sok képzővel, raggal hosszúra tapasztott szavainknál; a mi nyelvünk a szó, mondat elejére kívánczó hangsúlyok miatt az indogermán nyelvek emelkedő lejtésétől eltérően inkább ereszkedő ritmusú; az időmérték megszabásában főként a szótagok hosszúságát-rövidségét veszi alapul: s ezért különösen veszélyes övezet költői számára az Arany századában oly nagy szerepet játszó jambus természetes lejtésű megvalósítása akkor, amikor a szövegvers már nem éneklésre, hanem olvasásra, legfeljebb szavalásra van szánva. A ritmika persze csak egy elem, amelyre a fordítónak ügyelnie kell. Nem lehet elhanyagolnia a rímelés kérdéseit

– Arany ebben is megkísérel jóformán minden lehetőséget! – de a stílus, az előadásmód rendkívül sok lehetőségét sem. Fontos például, hogy egy Shakespeare-fordító „hatályosság mellett választékos és correct is igyekezzék lenni – s a magyarság mellett kerülje a bundaszagot”.

Fordítói elveit legtöbbször Shakespeare kapcsán érinti s – főként a drámai nyelvre vonatkozóan azokban az irányelvekben és bírálói megjegyzéseiben fejt ki, amelyeket a Kisfaludi Társaság igazgatójaként ő fogalmazott meg, miután a korábbi tervezők közül ő lett erre valóban a legalkalmasabb.

2

Lemouton Emília fürge és dilettáns vállalkozása kudarcba fulladt; a kezdemény, amelynek három méltó munkatársául a színész Egressy Gábor, Petőfi és Vörösmarty mellé őt ajánlotta harmadiknak, Petőfi *Coriolanus*-ával megszakadt; csak a kötet címlapján maradt meg Arany neve a triumvirátus sorában. Hogy neki is megfordult agyában az „Összes Shakespeare” terve, bizonyíthatja egy utalás 1847-ből; Szilágyi Istvánt figyelmeztette, hogy ne feledkezzék meg a közös fordítás tervéről. Ez azonban már csak Gyulai egy 1853. nov. 15-én kelt levelében tűnik föl újra; ő azt említi, hogy Keményék kezdeményeztek ilyesmit, s nagyon is számítanak Aranyra; Vörösmarty hat drámát szeretne lefordítani. Ez is terv marad. Nem marad

azonban terv az a vállalkozás, amelyet Tomori Anasztáz – Arany tanártársa Nagykőrösön – kezdeményez, vállalván a kiadás költségeit. Természetesen ő is főként Aranyra szeretne támaszkodni.

Arany legfeljebb egy drámát ígér, de már összefoglalja azokat az elveket, amelyeket majd 1860. okt. 25-én kelt jelentésében ismertet részletesen, amikor Tomori – aki állta ajánlatát – átadja a szövegek gondját a Kisfaludy Társaság Shakespeare-bizottságának, főként a bizottság titkárának, Aranynak.

A Tomorinak írt levél így foglalja össze a lényegét: a fordítás „legyen *eszme- és alakhű*, mégis szabad (azaz ne szolgai); tehát vers verssel, ha lehet, ugyanannyi sorral adassék vissza stb. A kiadás 1/10 formátumban, füzetekben, úgyhogy minden füzet egy „kolomposabb” drámát és egy ritkábban olvasott színművet tartalmazna, pl. *Othello – Téli rege*. Pazar nyomtatás nem kell, csak mint a lipcsei stereotyp – így olcsóbban adható s inkább elterjed. Jegyzés csak annyi, hogy a szöveg érthetetlen ne maradjon... de esztétikai kommentárok erdejébe bonyolódni nem kell. A fordító ne csak a színpadot, de az olvasó közönséget is szem előtt tartsa”. Ezt a jelentés kiegészíti azzal, hogy „a fordítók hosszas, körülményes utasításokkal ne nyűgöztesenek le”, hogy a bizottság „megkívánná, hogy az ötös jambus, lehetőleg szabályosan kezelve, megtartassék... oly darabokban, hol rímes alak az uralkodó... ez a magyarban is követve legyen... a bírálók dolga megítélni, hogy a fordítás bír-e annyi

benső jelességgel, hogy ezért az alakban némi elnézésre számolhat, vagy szoros ragaszkodással a formához, a szellemet nyomorította meg, mely esetben elvetendő... azt az olvasót igyekszik kielégíteni, ki szépségeit a nagy költőnek a magyarban kívánja élvezni, s a színpadot... Fontos kérdés továbbá, vajon Shakespeare, úgy amint van sikamlós, nem ritkán obscenus részleteivel adassék-e”? A bizottság azt ajánlja: fordíttassa a t. Társaság Shakespeare-t egészen, meg nem csonkítva, csupán arra utasítva a fordítókat, hogy „részletekben, s hol a darab kára nélkül történhetik, igyekezzenek az ily sikamlós helyeket szelídebben adni vissza... azon fordításokat se mellőzzék segédül venni, melyek a nemzeti színház számára régebben készültek”.

Arany három drámát fordított le teljesen a sorozat számára; Petőfi és Vörösmarty fordításait átsimította, öt fordításról készített igen gondos, a szöveg zsigérébe hatoló bírálatot; ezekben egyszermásszor elvi jelentőségű megjegyzések is olvashatók; főként Ács Zsigmond *Velencei kalmár*-jával kapcsolatban.

Itt két főhibára figyelmeztet: feszsé, helyenként alig érthetővé teszi a nyelvet, hogy a fordító erőlteti a szigorú metrumot s a minden közönségtől ment irodalmi nyelvet. Jambusai nem folynak könnyen, a nagy angol egyszerű mondatait földíszíti: oly erőszakot tesz a szövegen, ami a drámai nyelvet nehézkessé, rosszul mondhatóvá torzítja, pedig ez „az élet nyelve, a szenvedélyes, moz-

galmas életé”. Az életet a színpadon eleven valósággal fölidéző drámai nyelv megteremtése égetőbb gondja volt Aranynak, mint bárkinek e korban. Eredményeit jobban magam sem tudnám jellemezni Ruttkay Kálmánnál, aki Shakespeare-fordításait mintaszerűen rendezte sajtó alá a kritikai kiadás VII. kötetében; ezeket „nagy filológiai készültség, csalhatatlanul biztos nyelvérzék, a legteljesebb fordítói alázat és a nyelvvel alkotóan, szabadon bánó költő gazdag egyéni leleményének szerencsés egysége jellemzi”; hogy alapos elemzésüket máig nem végezték el, joggal panasolja Ruttkay; csak ilyen vizsgálódás adhatná meggyőző okát annak, hogy miért maradtak több mint egy igen viharos századon át s a Shakespeare-műveknek újra meg újra nekirugaszkodó fordítók között is mintaszerű, kikezdehetetlen darabok.

Egész életén át foglalkozott azzal a színművel, amivel a sorozat kiadása megindult: *A Szent Iván-éji álm*-mal. Már szalontai fölkészülése kezdetén ezt magyarítja Wieland nyomán; „fogas” helyeivel alig tud még megbirkózni, s bár műkedvelőkkel elő is adatja: „tűzre való”-nak minősítve, megsemmisíti. 1858 végén kezdi, már angolból, újra a fordítást; 1861 januárjában, majd 1863 novemberében olvas föl belőle részleteket; a kész kötetet 1864. április 28-án mutatja be a Kisfaludy Társaságban; a Nemzeti Színház pár nappal előbb, április 23-án Arany fordításának – elég hevenyészett – bemutatójával ünnepli Shakespeare születésének háromszázadik évfordulóját.

Ezzel a darabbal vesződött Arany a legtöbbet; eközben kalapálta ki fordítási eszközeit, érte el azt a színvonalat, amelyet aztán legfeljebb emelt, de alább nem adta. Ezt a sajátságos, a valóságot és álmot, lélektani rafinériát és bűbajt, embert és természetet, bárdolatlanságot és szárnyalást oly varázslatos könnyedséggel vegyítő tündérajátékot hiteles magyarsággal visszaadni csak Arany nyelvőr-ző s -teremtő génusza lehetett képes. Vaskos valóság, őrjöngő képzelgés, cselszövő fölény, kiszolgáltatott, vak érzés, a darabos és lebegő játék a játékkal, szilajon kalandos, de mégis hézagtalan drámai, költői logikával működő dráma ez. Egy hosszú, autonóm fejlődésen átment s a magyartól nagyon is eltérő szerkezetű, hangvilágú, ritmikájú nyelven van elmondva. A hazai, fejletlen nyelvre hiteles zengéssel, világossággal és költőiséggel átteni: óriási teljesítmény.

S még nagyobb, ha meggondoljuk, hogy a műfordító legfeljebb Vörösmarty, esetleg Csokonai kezdeményeire támaszkodhatott némileg. A szézyes rímeléssel is zengőbbé tett szöveget tiszta és mértéktartó természetességgel mégis úgy tudta magyarrá tenni, hogy a színésznek szinte kigyöngyöznek szájából a peregve csillogó vagy lomposan is fel-felfénylő mondatok.

Meg kell elégednünk néhány példával.

Puck a harmadik felvonás végén ilyen ráolvasással altatja el a megtévesztett szerelmeseket:

Úgy, úgy,
Fól alugy:
Hadd kenem szerelem-
Vert szemedre
Gyógyszerem. –
Ha ébredsz,
Érezz
Nagy gyönyört
A gyűlölt
Régi kedves bájain.
Édes álom elmúltával
Teljesüljön a nótával:
Kiki a maga párjával; –
Fancsi Pannit nyerje meg,
Zsák a foltját lelje meg;
Him a nőtényt vigye haza,
S ne legyen panasza.

A félig vagy egészen hülye kisiparosok esetlen színjátszása nemcsak kontrasztként került a drámába, hanem azért is, hogy a londoni színház közönségének legyen mit kegyetlenül kiröhögnie. Arany ezt a nyers koncot a részvétteljes ironia mosolyába burkolta azáltal, hogy a debreceni kánpóézis kényeskedő bumfordiságába burkolta:

*Ez komédiának így kívánja rendi,
Hogy én legyek a fal, bizonyos Orrondi;
Még pedig e falat úgy képzelni tessék,
Hogy azon egy nyílás, vagy repedés essék,
Melyen is keresztül Pyramus meg Thisbe*

*Az két hív szerető susogának ki s be.
E habarcs, e malter, e téгла mutatja,
Hogy én vagyok a fal; nyelvem se tagadja:
S ime az hasadék jobb és bal kezemen,
Suttoghatnak által szeretők a melyen.*

Angolul a *Hamlet* híres nagy monológján tanult, s a tépelt lelkű királyfi alakja, akiből nagy király is lehetett volna, évtizedeken át foglalkoztatta. Fő-
lősleges azt hinni, hogy alakjában a maga mélaságra hajló kedélyének tükörképét kereste: a darabnak Arany korában még igen erős politikai töltése volt, ahogy a *Bánk bán*-nak is, hiszen egy-egy rothadt rendszert haszonélvező királyi személyt öltek meg bennük. Hogy jól ismerte az akkor használt teljesebb s nem a Schröder-féle, Kazinczy fordította változatot, bizonyítja itt csak az a jegyzet, amelyet a nagy monológ első sorához fűzött, s amely az azóta is közkeletű, nem Aranytól származó, de az övénel valóban numerózusabb, bár egyenesen jambusellenes kezdősört idézi a „Lenni vagy nem lenni, az itt a kérdés”. Így szól a sor a Bolond Istók második énekében is.

A főalakról az egész fordítás magyar nyelvi légkörére valamilyen rendkívül sokrétűen megnyilatkozó erély, férfiaság sugárzik szét. Az az érzelmes mélaság, törtlelkűség, amellyel annyi fordító próbálta modernné, „lélektanivá” tenni a tragédiát, legfeljebb a nőalakokon sejlik föl egyszer-egyszer: a dráma alakjai egytől egyig határozott férfinyelven szólalnak meg. Hamlet dikciójának borulatos rész-

letein nem a hasadtlelkűség, hanem a mélységes megbántottság nyilatkozik meg, haragja és fölénye, kitörései és iróniája, ellágyulásai és fölhorgadásai: egy művelt, királyi, férfias lélek hangján szólnak magyarul is. Bámulatós a szöveg sokrétű egyneműsége.

Ki választja szét például, hogy mi Polonius Párizsba induló fiának adott tanácsaiban a bölcsesség, a fecsegés, az etikett s az okos emberség? Sokszínűségük tömény egység:

*A gondolatnak nyelve sose keljen
Nálad, se tette ferde gondolat.
Légy nyájas ámbár, de ne köznap:
Kémlelve rostáld meg barátodat,
Aztán szorítsd lelkedhez érc kapoccsal:
De minden első jöttment cimborá
Üdvözlésén ne koptasd tenyered.
Kerüld a patvart; de ha benne vagy,
Végezd, hogy ellened másszor kerüljön.
Füled mindenki bírja, szód kevés;
Itéletet hallj bárkiről, ne mondj.
Öltözz, mikép erszényedtől telik,
Drágán, ne torzul; gazdagon, ne cifrán,
Mert a ruha jellemzi emberét,
S a franciák közt a jobb rangbeli
Legválasztékosabb főmester ebben.
Kölcsön ne végy, ne adj, mert a hitel
Elveszti önmagát, el a barátot;
Viszont, adósság a gazdálkodás*

*Hegyét tompítja. Mindenek fölött
Légy hű magadhoz: így, mint napra éj
Következik, hogy ál máshoz se léssz.*

Idézzem az Ofélia sírjánál lejátszódó jelenetek félelmes fordulót a sírásók szójátékokkal teli, tragikomikus fecsegéséből a felbőszült testvér és szerelmes hagymázás kitöréseibe? Vagy az Oféliával beszélgető Hamlet fölényes játékát a színlelt örültséggel, a kétértelmű áltatással, amely vakmerő leleplezés is? Az egész tragédiát lehetne idéznem. Meg kell elégednem még néhány töredékkel – inkább csak érdekkeltőnek – abból a fergeteges mélységű és sodrású jelenetsorból, amelynek folyamán Hamlet tükröt tart a földúlt királynénak, aki mégiscsak édesanyja:

*Elhagyhatád e szép hegylegelőt,
Hogy a mocsáron hízz? Hah! vak szemed?
Szerelmed nem okolhadd; hisz korodban
A hejehuja vér szelíd, hunyász.
S hallgat az észre...*

*...Pártütő pokol,
Ha így lángolsz egy tisztas anyanő
Csontjában, akkor a láng ifjuság
Erénye öntüzeiben olvadó
Viasz legyen; ne mondják, hogy gyalázat
Midőn az ifju hév ösztön kiróg,
Ha már a csupa fagy ily lánggal ég
S az ész a vágynak kerítője lesz.*

...*Hah, egy zsíros ágy
Nehéz szagú veritékében élni;
Büzben rohadva mézeskedni ott
A szurtos almon!...*

Lehet, hogy akad e fordításon apró szeplő itt-ott: bizonyos, hogy egészében felülmúlhatatlan; talán még Arany géniusának is megismételhetetlen teljesítménye: a nagy költőé és filológusé s az elfojtott drámaíróé egyszerre.

Hogy készült rá, s hogy habozott belevágni: bizonyosnak látszik. Ács Zsigmond benyújtott fordításának bírálatára nem vállalkozott, nem akarván kiütni volt tanártársát, akinek határait úgyis jól ismerte. Amikor Ács fordításának elutasítása után őt kérte föl a bizottság: vállalkozott; a viszonylag gyorsan kész munkát 1866. november 28-án benyújtotta, azt a bizottság bírálat nélkül elfogadta, s a kinyomtatott szöveget a Nemzeti Színház 1867. szept. 9-én be is mutatta.

Egészen véletlenszerűen jutott rá a *János király* fordítása. Mikor, még pályája kezdetén angol Shakespeare-drámát keres, ezt kapja kézhez, s ezt fordítja elsőként eredetiből. Barátai tudnak erről, s ezért bírják rá, hogy vállalja el az eléggé ismeretlen királydrámát. Nem nagy kedvvel, de ezt a fordítást is kitűnően végzi el. Talán az üzleties hatalom kegyetlen, gúnyos-szenvtelen lemeztelenítése érdekelte a darabban: az, aminek rideg fölnagyításával Dürrenmatt világsikerre vitte a dráma átdolgozását. Sok briliáns részlet közül hadd hívjam itt

föl a figyelmet Pandolfnak, a pápa követének eskü-
bontó okfejtésére:

*Így hited a hit ellensége lesz;
Belharcra késztet esküd, eskü ellen,
És nyelved nyelved ellen. Oh! az égnek
Előbb tett esküd teljesítsd előbb:
Azaz: légy a szentegyház bajnoka.
Azóta esküdt másik esküdet
Magad ellen esküvéd, s nem tarthatod meg:
Mert ha fonákul tenni esküvével,
Nem lesz fonák, visszáján tenni meg;
S nem téve ott, hol a tevés gonosz,
A nem tevés kész jócselekedet...*

Így érvel hosszan a főpap, esküszegésre unszolva
érvei sokaságával Fülöp királyt, hogy végül a hata-
lom bunkójával adjon döntő súlyt rábeszélésének:
ha nem tetszik az okfejtés:

Úgy tudd meg, átkunk terhe száll reád.

S megkezdődik a vérfürdő, mérgezés, rombolás.

A szokásosnál hangsúlyosabban kell foglalkoz-
nom Arany Shakespeare-fordításaival: nemcsak
azért, mert a maguk nemében remeklések, s mert
a magyar drámai nyelv megteremtéséért folyó küz-
delem kiválóan fontos kezdeményei s eredményei,
hanem azért is, mert lényeges dokumentumai a
költő fejlődésének. Közhely, hogy a világirodalom

nagyjai közül az angol óriás volt rá legnagyobb s mindvégig termékenyítő hatással. „A ballada Shakespeare-je”: nemcsak a nemzeti büszkeséget tápláló, de a valóságra is utaló formula. Mindent, amit csak tudott, fölszívott, „vérré tanult” a lelke mélyén oly rokon génusz művéből, amelyet egyetlenként emelt a világirodalomból a Biblia és a homéroszi eposzok magasságába. Amikor fordított belőle: a maga legjobb képességével: szinte megint az ő meg nem írt művei képviselésében. Ezért oly avulhatatlanok, mint saját művei: az idő nem rozsdásítja szét, csak megpatinazza őket.

Abban a határövezetben jöttek létre, amelyben a szerkesztő-költő lázas tevékenysége lassú elnémulásba fordul át. Még a felszínen tűnnek fel, és csak a hozzáértő megfigyelő számára árulják el személyességüket, egyébként egy a nagy irodalmi nyilvánosságnak szánt sorozat részei: példa voltuk főként a mesterségbeli teljesítmény nagyságára hívja föl a figyelmet. Bennük Arany maga is a közmegefontolással megszabott föltételekhez tartja magát.

3

Ilyesminek kevés nyoma van csak Arisztophanész fordításaiban. Ezeket teljesen a maga kedvére, egyetlen hatalmas lendülettel, minden kényszer nélkül, a titkolt munka csöndjében és lázas szabadságában hozta létre.

1871-ben Karlsbadba vitte magával „a múzsák

neveletlen gyermeké”-nek műveit; inkább csak időtöltésből próbálgatta a fordítást, s aztán nem hagyta abba, s millió elfoglaltsága közben be is végezte a világirodalom legnehezebb szövegei közt számon tartott tizenegy komédia magyarisítását. *A felhők* 1871. augusztusban kész, *A darázsok* nov. 23-án, *A lovagok* 1872. január 20-án, *A béke* március 20-án, *Az Akharna-béliek* augusztus 20-án, *A madarak* november 29-én, *A békák* 1873. április 20-án, a *Lysistrate* október 3-án, *A nők ünnepe* 1874. január 12-én, *A nőuralom* március 11-én, a *Plutos* június 20-án.

Sajnos: ennek a nyelvi, stilisztikai teljesítménynek alapos jellemzéséhez is épphogy hozzákezdett nyelv- és irodalomtudományunk. Kövendi Dénes, aki a kritikai kiadás VIII–IX. kötetében példás gonddal bocsátotta közre a fordításokat, főként a kéziratok, a hűség, a javítások, változtatások s a kinyomtatott szövegek összehasonlító vizsgálatával volt elfoglalva, nem bocsátkozott elemző, értékelő részletekbe. Lényegében azt írta, amit Ruttkay Kálmán a Shakespeare-fordításokkal kapcsolatban: „úgy fordít, ahogy a Shakespeare-fordítóktól megkívánja... Fordítása a filológiai hűséget a költői alkotó találékonysággal egyesíti. Így a szójátékok mesteri visszaadásában... így *A lovagok* 80–81. sorában: »A s...e éppen Furtnál esik, keze Kapjonban és esze Lopádon«... híven adja vissza Arisztophanész pajzánságait. Igaz, a kényes helyeket nem szó szerint fordítja, hanem lényegüket fejezi ki... a helyes értelemre gyakran jobban rátapint,

mint Botha magyarázatai vagy a szó szerinti hűség-
re törekvő francia fordítás... Hiven adja vissza a
tréfás, hosszú, összetett szavakat is, minden erőlte-
tetség nélkül, frissen, magyarosan. – E kötet sajtó
alá rendezőjének épp a sorok szerinti összevetés
volt feladata, s csodálat töltötte el a congeniális
fordítás élvezésekor”.

Sokkal mélyebbre a magyar Arisztophanészt ün-
neplő bírálók sem hatoltak; még akik itt-ott kifogá-
solták is, a magyar műfordítás remekei közé sorol-
ták őket és általában lelkesen dicsérték a költő-
műfordító nyelvművészetét. A szakmai elemzés
hamarosan megrekedt néhány iskolás kísérletnél: a
szójátékokat szemelgető, vagy a fordításokat lexi-
kográfiai szempontból kicédulázó dolgozatnál.

A nagy vállalkozás gyakorlatilag csaknem vissz-
hangtalan maradt: kevesek olvasmánya, szakmai
belügy; a hazai klasszika-filológia elhanyaglásával
még az is egyre kevésbé. Színpadra alig került: az
egykorú klasszikus-realista színházi stílusból kiló-
gott; az új kezdeményekhez már olyan új fordítókat
kerestek, akik érthetőbbé, kevésbé „bagariaszagú-
vá” tették a nyelvet, aktualizálták, vagy teljesen
átdolgozták a darabokat. Hogy mi tört fölszínre a
költőben, talán csak Péterfy Jenő és a klasszika-
filológus Hegedüs István vette észre. Péterfy ezt
írta: „ennek a fordításnak saját lelke van, az eredeti
mellett külön becse, melyet megtart, még ha nem
is volna oly hű az eredetihez, minőnek a hozzáértők
állítják”; Hegedüs egyetértett vele: „harsogó tréfá-
jába akarja fullasztani mindazt, ami kedvének, bel-

ső ösztönének ellentmond”; persze megkockáztatja azt a fölösleges dicséretet is, hogy Arany szójátékai sokszor jobbak az Arisztophanészéinél.

A hagyományos Arany-magyarázat igyekezett a költőnek ezt a rendhagyó vállalkozását is beilleszteni az eszményibb „magas erkölcsiségű” költő életművébe: a nagy tekintélyű Imre Sándor komoly erkölcsbírává stilizálta a Pánnal és Priaposzszal kacérkodó, féktelenül gúnyolódó, költői szabadsága védelmében már-már anarchista görögöt. Ehhez a stilizáláshoz maga Arany is hozzájárult azzal a nyilatkozatával, amellyel 1878. november 25-én az Akadémia fölkérésére válaszolt. Az illetékes bizottság ugyanis Gyulai javaslatára neki akarta adni a megfelelő pályamű hiányában odaitéltetlen négyszáz aranyos Karácsonyi díjat:

„... a fordítással egyelőre semmi irodalmi céloom nem volt – írta –, csupán beteges állapotomban szórakozást s mintegy szellemi gimnastikát kerestem benne. Így is... nem megvetendő ajánlatot vettem egy kiadó részéről; de én, bár a munka (amennyiben Arisztophanész pusztá szövegét illeti) már készen volt, elhárítottam az ajánlatot, következő okokból: 1. Mert mielőtt kiadásra gondoltam volna, pár évig a szöveget hevertetni, s azután, mintegy *idegen* munkát vévén elő, a fordításon még egyszer javítási simító kézzel akartam végig menni. 2. Mert a kellő bevezetések... valamint a kimerítőbb tárgyi jegyzeteket, az arisztophanészi irodalom tüzetes tanulmánya után s önállólag akartam elkészíteni. 3. Mert nem óhajtottam, hogy Arisz-

tophanész kiadása *üzleti zajjal* történjék, s ezáltal a vegyes közönség kezébe jusson. Ugyanis az oly szép görög életnek nagyon rút oldalai is voltak, s ezek éppen az őskomédiában fordulnak leginkább kifelé. Általában a mai és kivált a magyar közönség nincs szokva ilyeneket olvasni könyvben. Ahol ugyancsak *szóban* van a dísztelenség, azon igyekeztem valamely népies euphemizmussal (melyet úgyszem ért mindenki) segíteni, vagy legalább kétértelművé tenni a nagyon is egyértelmű kifejezést. De mikor egész jelenetek... sőt úgyszólván egész darabok fordulnak meg ilyen obscenumon, mit tegyen velük a szegény fordító?"

Figyelemre különösen méltó ebben a nyilatkozatban annak hangsúlyozása, hogy Arany magánkedvtelésből dolgozott, s hogyha egyáltalán, a főlölesleges botrányt elkerülendő, csak zárt közönség használatára adta volna közre. Tudta, hogy egy új – mégpedig obscenus, tehát az alantas ízlésűekre számító üzletbe sodródó – Arany-mű megjelenése rossz hírbe hozhatta volna jó hírére vigyázó szerzőjét. Nem szabad elfelednünk, hogy akkor nemcsak a – ma oly divatos – trágár kifejezések nem illettek az illedelmes társaságba, hanem a tárgyak sem. Arany pedig – akinek még Kemény Zsigmonddal szemben is meg kellett védenie a *teljes*, kihagyások nélküli Shakespeare-kiadásának tervét – ez esetben is kijelentette: „egy *castrált* Arisztophanész *nem* lenne többé Arisztophanész”.

Ez persze nemcsak az „obscenumok”-ra vonatkozik. A politikában is nagyon független, merész

ítéletű görög műveiből nem volt nehéz az éppen aktuális „kényes” kérdésekkel kapcsolatos pikáns megjegyzéseket is kihallani, olyan politikai megjegyzéseket, amelyekre ezen esetekben is egész művek épülnek. Arisztophanész éppen „az oly szép görög életnek nagyon rút oldalai”-ról szolt, a „Város” közéletét leplezte le az élő nézőknek: szövegei tele vannak a görög mindennapok nagyon rút, de a bennük és velük élőknek természetes és ismeretes elemeivel. Az iszap, ha a maga világában fortyog: elemében van, ha vulkán tör föl belőle: ismeretlen, bántó szennyel zavarja meg a más közeget s tisztának látszó fölszint.

Ezért is nehéz Arisztophanészt még ma is színre vinni, ezért nem lehet Arany fordításaiból megvilágító erejű részleteket idézni. Az egészket kell tekinteni, s az egész nyilvános „üzleti zajú”, esetleg „kolompos” közreadása – különösen akkor és neki – igen veszélyesnek látszott. Jobban szerette tehát, ha csak a nyelv csodálatos mesterfogásaira figyeltek a bírálók: a fordítások fölszínére, nem arra a mélyebb kavargásra azokban az iszaprétegekben, amelyek fölszínre törtek bennük. Voltak, főként Hegedüs István, akik *A nagyidai cigányok*-ra emlékeztetve, valamilyen aktuális politikai keserűség sugallatát keresték a fordításban. Ez ellen tiltakozott: „aestheticai” célokról, tekintetekről beszélt, noha a gyilkosan ironizáló őskomédiaszerző tolmácsolása közben nyilván utat keresett az ő visszanyelt keserűsége is: Arisztophanésznek a reakció meg a demagógia ellen támadó indulata igen rokon

azzal az egyértelmű kétarcúsággal, amellyel annak idején a Rák Bendék meg a Hamarfiak ellen fordult első sűrűn fortyogó szatirájában, *Az elveszett alkotmány*-ban, s amely Tisza Kálmánnak „a hazát előrjögő”, elszabadult dzsungelnépe mohó előtörésének idején semmit sem veszített időszerűségéből.

Érdemes mégis föltenni a kérdést, amelyre voltaképpen ő sem felelt: miért éppen Arisztophanész műveit vette elő beteges állapotában szórakozást, szellemi tornát keresve; miért nem, mondjuk, Homéroszt vagy valamelyik nagy epikust?

Vonzhatta a drámai forma, amelyben oly mesteri teljesítményeket mutathatott föl, mint Shakespeare-fordításait. Izgathatta, hogy a vakmerő görög művei még a vad angoléinál is nehezebbek voltak, és teljesen más tárgyúak, hangszerelésűek: érdekelhette tehát a művészi föladat kivételessége. Erre következtethetnénk abból, hogy a görög eredeti lomhának érzett jambikus trimetereit a Shakespeare-drámákban már kezessé tett ötös jambussal cserélte föl: „Tudom, ezért az iskola nagyon kárhoztatni fog; de kísérlet után úgy találtam, hogy amabban majdnem lehetetlen magyarul a párbeszédnek komikai fürgeségét s élénkségét adnom” – írta erről; talán azt is hangsúlyozni kívánta ezzel, hogy igen tudatosan kísérletezve készült föl a fordításra.

Mert hiszen legenda csak, hogy szinte improvizálva, apparátus nélkül dolgozott: a legfontosabb gégedeszközöket azért kéznél tartotta, s csak a szö-

vegeket illetően mondta késznek – bár még átsimítandónak is – a munkát; hiszen a tartalom és forma kérdéseiben egyaránt eligazító, komoly magyarázatra készült. Csak azzal a föltétellel járult hozzá a kiadáshoz, hogy a tálalás, az apparátuskészítés munkáját – s ezzel némileg a szöveggondozás és választás felelősségét is – más veszi le a válláról. Csak a nyomdai levonatok átolvasását végezte; „első kézről” javított, félvakságára s kimerültségére hivatkozva. Azzal is elhárított magáról némi felelősséget, hogy hajlandóbb lett volna „az egész *dilettáns* munkát kéziratban hagyni, mint becses anyagot valamely szerencsésebb és *bátrabb* fordító használatára”.

Horváth János annyit megengedett, hogy a költő nyelvünk nem szalonképes, esetleg egyenesen trágár rétegeit is be akarta emelni a magas irodalomba. De a nyelv: kifejezés, az illetlen szavak s még inkább az „egész jelenetek, sőt úgyszólván egész darabok”, amelyek nem illenek a szalonokba: a lét, az emberi természet s élet olyan rétegeiből származnak, amelyek a fényes felszín alá szálltak vagy kényszerültek, de amelyek nagyon is befolyásolják, táplálják vagy megzavarják a szalonok világát is. Aranytól ezek a rétegek nem voltak idegenek, s amikor hírt adott róluk, nem azért, hogy a groteskség, a darabosság elemeivel színezzé humorát, hanem azért, mert az élet lényeges részének tartotta őket: az angyali fény mélyén a démoni sötétséget, a műveltségnek értelmet adni képes nyers természeti erőt.

Az „esztétikai” tekintet nem stilisztikai fogalmat, választékosságot, szalonképességet jelentett számára, hanem művészileg megformált általános emberi jelenséget. Arisztophanészt főként nem aktuális kérdések megragadásáért, szójátékaiért, gyilkos iróniájáért, nyers szókimondásáért szerette, hanem nyilván azért, mert műveiben a teljes, éppen mustos pezsgésével teljes, s ezért vonzó étellel találkozhatott – mesteri formában kifejezve. Hogy ilyesmiről igazi őszinteséggel és természetes, játékoságában is komoly művészettel maga szólhasson: Aranynak általában megtiltotta szigorú protestáns erkölcsé, paraszti szemérme, néhány életre szóló kudarca s főként a társadalmi illendőségre, a hivatalaival együtt járó viselkedési formákra nagyon is ügyelő fegyelme. Goethe is démoni jókedve miatt kedvelte a féktelennek látszó görögöt, akit egyébként ő nevezett „a múzsák neveletlen gyermekének”. A nagy weimarit persze nemigen érdekelte, hogy megbotránkoztatja-e olvasóit az olyan fajta pokolszagú jelenetekkel, mint a Walpurgis-éjszakák. Aranynak azonban súlyos béklyókat kellett letépnie magáról, ha élményvilágának mélyre temetett rétegei és indulatai akartak kitörve formába ömleni. Azért igyekezett, a forró ihletettség állapotának múltán, valamilyen álruhát, eltávolító közeget keresni, hogy személyes érdekelttségét elleplezhesse.

A Bolond Istók második éneke

1

Az Arisztophanész-fordítások váratlan-heves kitérései a költő világának abból a rétegeből származnak, amelyik *Az elveszett alkotmány*-t is felölelte, s szoros összefüggésben vannak azokkal a mélytengeri mozgásokkal, amelyek a szabadságharc bukását követő évek keserű, már-már kétségbeesett töredékeit táplálták. A fölszabadító, ihlető legfőbb demiurgos – említettem – más-más erővel egyesülve: csaknem mindig főként Byron volt. A démoni angol szelleme kísért azokban a kezdeményekben is, amelyekkel a költő a levert szabadságharc utáni mélységes keserűségében – ahogy maga írta a hazáról – „a szent romon emelve vádat / Magamra, a világra, ellened: / Torzulva érzémsok nemes hibádat / S kezdék nevetni a sírás helyett”. Szilajon fordult főként azok ellen, akiket bűnösnek ítélte a katasztrófa földidézésében, de szembefordult az egész, értelmét veszített étellel: az emberi rossz-természet teljességével s benne még a maga eszményeivel, alkotásaival is. A töredékek halmazából – láttuk – csak két befejezett mű emelkedik ki: a költő „okádkhatnék”-jából született *A nagyidai cigányok*, meg a lovagi régmúltból is vadromantikus rémtörténetet kiemelő *Katalin*. De mindkettő előtt az embersakál legkétségbeejtőbb

látomása: az 1850-ben kezdett töredék, a *Bolond Istók*.

Szó volt már róla, hogy a tárgy: a rossz körülmények közt elkallódó nagy tehetség, mindvégig foglalkoztatta; Salamon Ferenc, aki közel állt hozzá, tehát ismerhette a tervet, úgy tudta, „feltehetjük, hogy... bár eltorzított, de alapjában hű rajzát vennők a magyar élet sokféle oldalainak”.

Az első kilencvenkilenc versszakot, amelyben a hős megszületésének, elvesztésének s a cigányokhoz kerülésének körülményei vannak elbeszélve, névtelenül közzé is tette Arany egy debreceni lapocskában; itt senki sem vette észre: talán csak a hű Szilágyi István, akinek „gyönyörűsége” volt; a költő egyelőre csak egy tréfás versekbe szedett hibajegyzékben tért rá vissza. 1856-ban egyik legszebb alföldi tájképét írta aztán hozzá; az egészset, a cigányok s az orgazda színes képével, no meg a bányászok útját könnyen elzáró sziklára utaló képpel befejezve, 1863-ban, a Gyulai szerkesztette *Részvét könyvé*-ben, most már nevével jegyezve, kiadta. A barátok ekkor már meghajolva üdvözölték; a távolabb állók – bár még nem a nyílt színen – körülbelül úgy fogadták, mint a „cigányok”-at.

Az 50-es évek közepén, sok töredéke közt, ezt is elővette: „Hat hosszú éve immár, hogy/ Bolond Istók felől kezdetem énekelni”, vetette papírra a második ének kezdetét. A kéziratos vázlatokról csak Voinovich ad hírt – az ostromban ezek is elégték –; s ő egy harmadik fél strófában annak a kastélynak a képét látta fölborongni, amelyben az

1880-ban följegyzett terv szerint az arisztokrata világ is megkapta volna „torzképét”. Megint abba hagyta. A félben maradt munkát akkor vette újra elő, amikor Pesten, már belerázódva az új környezetbe, ismét verset írt: „Már jó minapja, hogy”, változtatta meg a kezdő sort. Amikor 1863-ban a *Koszorú*-ban meg is jelentetett valamit, „kuriózumnaként”: az első 11 strófát közölte. Ebben a részletben nem Istók volt fontos, hanem *A nagyidai cigányok* magyarázata.

Valószínű, hogy így – látszatra csupán egy költői kitérőben, de költői s főként hazafiúi becsületét szenvedélyes hitelességgel tisztázandó – akarta jelezni, hogy abban a versben, amelyről a közvélemény, ha egyáltalán, azt tartotta, hogy „Korcs volt, üres volt, aljas volt” – van „eszme, cigány fölötti érzés valami”. Ezért is illesztette az 1867-ben az *Összes költemények*-be fölvelt cigányeposz elébe magyarázatul. Ekkor hagyta el azt az egész mű szeszélyes kompozíciójára utaló strófát, amelyet a *Koszorú*-ban még kiadott: ez igen hiteles jellemzése az eredeti tervnek:

*De messze csaptunk. E könnyelmű forma
Tetszik, ha lelkem büjában nevet:
Nem is lesz e dal egyenes csatorna,
Mely gyors rohammal céljához siet:
A lassú ér lesz, mely mélán bolyongva
Meglátogat minden kedves helyet,
Fölveszi a lankák s a róna képét,
Magába zárván egyszerű vidékét.*

E második ének megírása közben újra csak sok mindenre kellett vigyáznia. Elég egy példa a Nagy-idát magyarázó részletből. Az 5. strófa második sorának első változatát így őrizte meg Voinovich másolata; „Ott volt a végcsapás (*világos, ott!*)”, csak a végső változatban van így kiírva: „Világoson”. A mese szeszélyes kanyargóiról szóló strófát sem véletlenül hagyta el. Voinovichcsal szemben, aki szerint Arany „nem a mesén változtat, csak az előadás menetén”, hiszen az 1880-ban fölvázolt terv ott folytatná a művet, ahol abban az elhagyott fél strófában fölrémlik a kastély képe: Riedlnek és Kardos Lajosnak kell igazat adni, akik szerint a *Második ének*-kel az egésznek elgondolása megváltozott. Legalábbis akkor, amikor – 1873-ban – folytatta az írónnal kezdett 1–11 versszakot, tintával; azután az egészet letisztázta a *Budapesti Szemle* számára; s a végére odairta „1873. jún. 23.”.

Az a kilenc strófa ti., amelyik a 11-től a 19-ig tart, voltaképpen nem az „elrekedt hang” ráspolozása, nem afféle költői torokköszörülés, hanem az első komoly kísérlet arra, hogy a költő igazolja magát hosszú hallgatásáért.

Ilyenféle sorok olvashatók ott: „Nagy számadásal tartozunk elébb”, „Húsz éve már, hogy a költő hanyag”, „Mért vagy a here méhnél is herébb?” „Ezt gondolám... / Hogy változatlan, át borún, veszélyen / Kedv, ihlet, alkalom és érzemény, / Erő, kitartás, ízlés, akarat / Egyszóval ami kell, mind ép marad.” „Tárgy, dikció silány, a nyelve bábel, / Irója nem tud »eszményíteni«; / Magyar dicsőség-

ről nincs benne *nagy szó*... / S nem ily példát adott Virgil, se Tasso." S talán a legfontosabb: „Tudom, bevallom gyöngeségemet;/ Nem dolgozom, csak ha *valami* hajt.”

Mi volt az a *valami*, ami a második ének megírására hajtotta? 1867-ben nemcsak az *Összes költemények* kiadását fogadta teljes elismeréssel a bíráló, nemcsak legmagasabb politikai kitüntetést kapott a költő, de az Akadémia díját is: a nemzet koszorúsának rangját és dicsőségét. Gyülekezni kezdett azonban a kívül maradtak tábora, a hatalomban osztozni kívánó politikai és irodalmi ellenzék is. Megszaporodtak az elnémuló költő apró széljegyzet-versei: fő tárgyunk nemcsak a keservesen elviselt „csillaghullás”, hanem az 1869-i választások:

*Irtó háború volt küzdelmed az értelem ellen,
Készül az irtó harc a kaput ellen: örülj!*

—

*Vándor megállj! Hó! bámuld e követ
Mellyel magunknak szerzénk hírnevet;
Itt tornyosúl a megkövült dagály.
Mind nagy szavak! bim! bam! Vándor megállj!*

Egy prózai mondatban: a már idézett levélrészlet sógorának: „adj neki egy maroknyi szabadságot s előrjöngi a hazát”.

A Vajda János körül gyülekező legjava irodalmi ellenzék főként az egyre inkább példává stilizált mintaköltőn ütve kívánta a maga különállását

hangsúlyozni. Zilahy Károly idétlen bírálata a *Buda haláláról*, amelyre utaltam már, csak egy hang a növekvő kórusból. Először a mintaszerűként méltatott stílust kezdték unalmassá, alsóbb rangúvá minősíteni. De a nemzeti szenvedélyek föllángolásával együtt fölgyúltak azok a lángok is, amelyek már Deák „hatvanhetes” politikáján akartak úgy is ütni, hogy – „hazaárulás”-nak minősítve művét – a „nemzeti költőnk”-ként is az elsők közé emelt Arany nemzeti érzületén kerestek foltot.

1872-ben, Pozsonyban, megjelent Thewrewk Árpád *Pandora* című füzeté; ebben *A nagyidai cigányok* új bírálata. Az Erdélyben egykor véreszájúan reakciós-konzervatív publicista nagyra törő fiatalabbik fia, mintha csak apjának iránya ellen is akart volna fordulni, nemcsak a cigányeposz „ponyvaszerű trivialitását”, népies „aljasságát” pécézte ki, de hazafiatlannak is bélyegezte Aranyt: „a kritika a költőt a profanáció vádja alól nem is fogja fölmenteni, s amint eddig, úgy ezután is kénytelen lesz kijelenteni, hogy az a frivolitásnak egy neme, ha a költő szerencsétlen nemzete gúnyjára rajzolt torzképben keres kárpoztást az országos gyász napjaiban”.

Thewrewk véleménye nemcsak az övé volt. Az ellenzék körében, pl. Szana Tamás *Figyelő*-jében, „örömet keltett az elfogulatlan bírálat”.

Mit felelhetett volna erre a költő? Közölje újra a *Vágtat a ló* című haragos allegorikus önarcképet, amelyhez 1852-ben még oda is jegyezte: „Emlékezés »A nagyidai cigányok«-ra”, s jóval később, a

visszaemlékezés fanyar ízével: „Jövendölés”? Kez-
dessen vitát akkor, amikor – már a zsebkéssel vég-
rehajtott epetályog-„műtét” után joggal – igen
súlyos betegnek tudta magát; s úgy érezte „Kivé-
nültem kortársaim közül”; ha tehát van még föl-
venni valója, legfeljebb a maga legbelsőbb világá-
ban: „Kerülve írázó erőlködést, / Mint öregasz-
szony a letett kötést”. Gyulai sem akarhatta lovag-
gá ütni az ifjú törtetőt azzal, hogy fölveszi annak
párbajkesztyűjét; vagy esetleg ismerte már annak
bátyját, Emilt, a klasszika-filológust, akire majd
rábizzák az Arisztophanész-fordítások sajtó alá
rendezését, jegyzetekkel ellátását? Azt gondolom,
ő tanácsolhatta Aranynak, hogy adják közre az igen
tekintélyes *Budapesti Szemlé*-ben, a félben maradt
Bolond Istók egy részét újra kikerekítve, *A nagyidai*
cigányok értelmét igen szépen megmagyarázó és a
sértett nemzeti érzésnek elégtételt adó második
éneket.

Ennek tárgya nem lehetett most már az a törté-
net, amely a fölrémlett kastélyban lejátszódó arisz-
tokrata házassági válságot, felelőtlenséget, kisded-
halált és gyerekcserét mondta volna el. Volt s lett
a költőnek a nevelőt elcsábító grófnővel s az egész
kastélymiliővel kapcsolatban úgyis elég kétes
pletykában része! Egyszerűbb lehetett a maga,
nyíltszíni vitákra okot semmivel sem adó szemé-
lyes emlékvilágába menekülnie. Indok is könnyen
került: „Hosszúra nyúlnék minden élte-volta:/
Ugorjuk által! Jó ötlet; *bien*: /Így franciás lesz,

meglepő, regényes./ Költő segít magán, ha leleményes.”

Így hát Istókunk egyszeriben a debreceni „kollegyiom” fellegvárában, a „bagoly” teremben tűnik előnkbe; s az ő életre szóló nagy élményéről, a tanpályán meg a színészpályán elszenvedett kudarcáról szól az ének. Persze egészen más, emelkedettebb, de főként gyengéden, személyesen humorosabb hangon, mint amelyen a korábbi, kifogásolt részletekben szólt a költő.

Fontoskodó kutatók vitát kezdtek róla: mennyiben tekinthető ez a második ének önéletrajz-törődéknek.

Voinovich a kritikai kiadás III. kötetének jegyzeteiben össze is állította az „életrajzi emlékek” jegyzékét. Legalább annyi kiegészítő, a költői összképet teljessé tevő „kölcsonzött” mozzanatot is össze lehetne gyűjteni persze. A lényeg azonban nem a részletek forráskritikailag megvizsgált hitelességében, hanem az összkép teljességének személyes varázsában van. Erről pedig ugyanúgy fölösleges vitatkozni, mint Goethe *Dichtung und Wahrheit*-jének forrásértékéről. A második ének egésze szól Aranyról, az emlékezőről s a jelenlévőről, aki végre szabadon elmondhatja, egyszerre fájdalmasan elmélázva s kegyetlen önbírálatot gyakorolva, lelkiismeret-furdalásaira s igen érzékeny külső sebzésekre reagálva, amit annyi ideig titkolnia kellett. Ne feledjük: Gyulainak abban a híres önéletrajzi levélben egyszer már részletesen megírta a két kudarc történetét; s idéztem már a Toldynak írt levelet,

amelyben, mint korábban, az önéletrajz alkalmával, kérve kérte a színészkaland titokban tartását. Most – olyan színezettel ellátva persze, hogy joggal „mesének” is nézhette a beavatatlan, vagy magyarázhatta a „feddhetetlen” szobrát mintázó beavatott – költészetté formálva elmondhatta erről a legfontosabbat, ami szívét nyomta.

Érdemes megfigyelni, a sajnos csupán Voinovich kritikai jegyzeteiben ránk maradt szövegmódosításokat.

Ezek onnan kezdve, ahol az „élhetetlen” Debrecenben újra elénk lép, tehát: újra kezdődik a „mese”, igen meggyérülnek, s pusztán az első fogalmazás apróbb stilisztikai, ritmikai szeplőit, zökkenőit igazítják meg. Arany azokat a részeket nyilván egyetlen, esetleg hátráltatott, de töretlen erejű ihlet boldog és boldogító lázában fogalmazhatta meg. Ezért is olyan szabadon ömlő s szívárványosan fénylő, egyszerre tömör és színesen játékos, mélabús és örömteli az egész. A költő újra megtalálta azt a kifejezőmódot, amelyben áttetsző, de mégis tárgyias ábrázolás lepleibe burkolhatta forró személyességét: az elbeszélő nyugalom látszatába kiáradó líráját. Az említett szerkezetmódosításról akár újakezdődhetik a vita: számomra ez a meglepő fordulat nemcsak a rím kedvéért „bien”, hanem azért is, mert annak a lassan érlelődő költői szerepváltásnak meggyőző jelentkezése, amely Arany utolsó pályaszakaszának helyes értelmezésére is módot adhat.

A nyilvánosság zajától mindinkább elzárkózó, a kifejezés szabadságára újra rálelt alkotó személyiség autonóm költészete: ennél szorosabb korlátok közé aligha szabad zárni ezt a korszakot, hiszen voltaképpen nagy nyíltság jellemzi, pontosabban: a beidegzett zártság és a szabad, kíváncsi befogadókészség ragyogó erőjátéka.

Minden megtalálható itt, amit a költő a hagyományból – főként abból, amihez személyes köze volt – fölhasználhatott, folytathatott. Ugyanaz a hős, csak éppen már serdülő korban, hogy annál szabadabban hordozhassa a költő emlékeit:

*Halvány, sovány alakját hosszú tóga
 – Mint gyászlobogó a nyelét – fedi;
 Nem látszik, hogy nagyon jól menne dolga,
 Étvágya is több, mint betöltheti;–
 Hagyján az éhség! a test földi szolgál:
 Lelkét dicsőség vágya kergeti,
 S mindig valami olyanért sovárog
 Mit nem tanítanak a tudós tanárok.*

Ugyanaz a versforma: a zengő, ismétlődő keresztírmes sorokkal kibontakozó s páros rímű csattanóval lezárt stanza. Hasonló a folyamatos mese-szöveg, amelybe, látszatra szabadon, a valóságban igen szorosra szöve illeszkedik be egy-egy kitérő. Hasonló, csak éppen magasabb a környezet is: a költő korabeli magyar vidéki élet hétköznapjaiból

kitörni készülő, s abba beilleszkedni kényszerülő kora-értelmisége. A megtért hős „mester”, azaz-hogy mindenes tanító lesz:

*Mellesleg olt fát, burgonyát kapál,
Hizlal malackát, csak könyvet nem olvas;
Birákkal a közügyben elpipál,
Jegyző helyett is ő levén a tollas;
Ábrándos multja mint törött lap áll
Mögötte, nem érdeklí semmi ollyas;
Bucsúztató verset ha irogat:
Embernek gyászost, disznónak vigat.*

Az első ének merész, romantikus szökellése, képeinek, kifejezéseinek nyersesége, képzeletjárásának groteszk látomásossága azonban nyugodt, legalábbis mindig kemény féken tartott ábrázolásmódnak ad helyet; rendkívül hajlékony, tömör s folyamatos cselekményvezetés jellemzi; lekerekített, világos képeit a valóságnak csak elkerülhetetlenül szükséges, enyhén eszményítő stilizálása teszi egyénivé; tiszta alakrajz, fékezett, összehangolt, az erőteljesebb árnyalatokat csak a kiemelésre használó színezés uralkodik az egészen. Tisza Domokosnak írta 1853-ban: „Mióta engem is megmosdattak, sokkal kényesebb vagyok a kifejezésekben.” Azóta végigvitte a mesterballadák, a Csabakísérletek, a *Buda halála* s a nagy nemzeti ódák alkotó munkáit; kisujjában van a nyelv minden rétegének szókincse, fordulata, ritmusa és rímlehetősége, a műfordításokban megtanult mindent

drámai tömörséggel és dagályosság nélküli szózatossággal kifejezni, s a választékosság úgy beleszivódott idegrendszerébe, hogy akkor sem tud másként viselkedni, ha senkire, semmire sem kell tekintettel lennie.

Micsoda gazdagsága, hiteles eredetisége jött létre így az árnyalatoknak, a rajz változatosságának, a tempóváltásoknak, a jelenetezésnek, a gondolatok felhőfutásának, a kimerevítéseknek, a személyes és tárgyilagos megszólalásoknak, a ritmusváltásoknak, a meglepő rímekkel való friss játéknak! A cselekmény hosszú szakaszokra teljesen megáll: a kollégiumi élet rajza már húsz strófán át: leírás csupán. „Elég! elég! kiált az olvasó; / Mit érdekel s kit e könyvek molya?” – kiált föl a költő maga is, de azért még újabb húsz strófában folytatja hőse jellemzését:

*Azonban olykor, ha gyér alkalom
Kirántá mégis holt falak mögül,
Vagy mert hiányzott a csend, nyugalom,
Hogy olvasson tovább, szünet nekül;
Vagy e holtig viselt ciliciom –
A kötelességnek ha menekül
Szurásítól, kissé hogy szertenézhet,
Szent templomodban, oh dicső Természet...*

Persze azért amíg áll is a cselekmény, minden strófában történik valami. Például: a költő teljesen azonosul hősével: „Óh, ha negyven évem / (Vagy közel annyi) nem lett volna vak / ...Ha fűben apró

– s végtelen világok / Titkát az űrben, leshettem
vala... / Talán poéta lettem vón' – különb, / De
sorsa űzi a szegény vakot... / Ah, már hiába! Ő meg
nem tagadja – / Tovább röppen a *költő pillanatja*”
Vagy egy téli tájkép:

*Ott máglyatüznél jó világ van ám!
S felejtí a fázást, mellé heverve;
Pírít; szalonnáz; mig künt szaporán
Felelget, a nyers visszhanggal perelve
Száz fejsze, – közben meg, amint ledől, ha!
Ropogva ágyuz a fagyvette tölgyfa.*

Vagy egy, a költő egész művét jellemző meghatározás:

*Különben is, mit olvasó dühében
Nyomtatva egyszer-másszor megkapott,
Mind olvasá – nem: eljátszotta épen,
Ugy képzeletben, a szindarabot;
Hős volt, király, nő, agg, váltott személyben,
És mindenkire más jelmezt szabott...*

Aztán hirtelen meglódul a cselekmény: hősünk „Ég-föld dacára – felcsapott színésznek”. Óvatosan persze: jó mesterek ajánlólevelével. Mégis megjárta; hamar jött a kiábrándulás: „Erdő, terem: *kulisszák, kortinák* / Mind léc, papír, vászon, kötélfonák.” Aztán szétesik a rendes társulat, ő kénytelen beállni egy csapatba, amelyet egy vándor színész „a hulladékból verbuvál”. A hirtelen indulás

alkalmat ad a modern utazás egy gyors képenek fölillantására, párhuzamban a boldog-kalandsos régivel:

*Oh, szép utazni még most is: robog
A gőzös, mint egy elsütött rakéta:
Lágy pamlagon időt, tért meglopok,
Bécs, Párizs, London egy alkalmi séta;
Gunnyasztok, füstölök, az oszlopot
Számlálom amin fut villám-staféta;
Van társaság (egyet sem ismerek):
Plaid, táska, bunda, ordító gyerek.*

A vándorszíneszet hőskorának nyomorúságos körülményeiről, piti kalandjairól és nevetséges dicsőségéről aligha lehetne hitelesebb, tömörebb képet rajzolni annál, amely a *Bolond Istók* második énekében élénk tárul. Nemcsak az ábrázolás fölényes biztossága elragadó ebben, hanem még inkább az a gyengédségből és iróniából, részvétből és kegyetlen bírálatból összevegyített hangulat, amely az egészet belengi. A drámai jelenetezés biztonságának, az ábrázolás keménységének s az emlékezés keserédes humorának példájaként a híres Klárcsi-epizód nyitó és záró strófáját idézem. A hősnő bemutatása:

*Még akkor is, midőn Klárcsi kisasszony—
Hanem, ki volt ő? lássuk azt elébb,
Nem épen oly rút, hogy visszariasszon,
Kifestve pláne tetszik, ha belép,*

*Írást ugyan nehéz hogy baggadozzon,
De máskép helyt áll, mint soubrette (cseléd),
(Hiszen folytatja csak:) – még akkor is,
Hogy Klárcsi, mondom, (azelőtt Boris.)*

A holdvilágos hazaballagás záróképe:

*„Jöjjön be hát”, sugá a deklamáló
Istóknak a lány, húzván a kezét,
Ki rögtön észrevette, hogy a való
Perc itt van, már sok is volt a beszéd;
„Késő van, instállom”, mondá, találó
Mentségre kunkorítván az eszét;
Azzal köszönt, ment. S hallá, hogy mögötte
Becsapta az ajtót Klárcsi, nem betette.*

Vitatkozni lehet rajt, hogy mennyire hiteles ez az epizód, mint életrajzi adalék; bizonyosan az a hozzáfűzött kommentár: „Istók az olcsó kegyet / Meg-útálá – mint borban a legyet.” Sokkal fontosabb ennél a második ének befejező strófája. Ebben Arany, akkor és ott, szinte elszólásszerűen a maga aktuális döntését adja egész költői múltját lángra vető hőse szájába:

*Felejtí, úgy mond, mit annakelőtte
Tudott s tanult; nem publikumnak ír;
Sajátjából – mint pók a maga-szötte
Fonalt – eresztí amit tolla bír;
Tekintély, vagy szabály nem lesz előtte,
Csak amit gondol, s az üres papír...*

Ez akár az *Őszikék* előhangja is lehetne. Ne feledjük, hogy ennek a csodálatos, kristályá csiszolódott, folytathatatlan töredékremeknek 17. strófájában olvasható Arany szívszorító búcsúja is a „publikumnak írt” nagy műveitől, töredékeitől:

*Isten veled, jobb részem arany álma!
Hű Toldi, Csaba, isten veletek!
Oly messze a cél, oly magas a pálma!
Rég törve lelke és a test beteg.*

Ha a pálya összefüggéseiben keressük helyét: a második ének egy a költő egész életét végigkísérő műfaj legnagyobb és leggazdagabb darabja: azé, amelyet Horváth János „önzsáner”-nek nevezett. A zsánerkép akkor kedvenc műfaja volt a művészet minden ágának. Arany is hamarosan rájött, hogy ennek tárgyilagosan ábrázolt alakjaiban mennyi rejtőzködő személyes mondanivalót fejezhet ki. Önzánereinek sora, amely *A rab gólyá-tól A pusztai fűz-ön* és társain, *Az örök zsidó-n*, *A két madár* tervén át *Az agg színész-ig* terjed: a *Bolond Istók* második énekében lett először legnyíltabban személyessé. A költő gyakran egyes szám első személyben szól itt költészetének mindig rejtegetett fő tárgyáról: önmagáról. Hogy főként tétovasága, különössége, élehetlensége tette életét és művét töredékké: egy szívéhez igen közel álló félszeg hős, egy mind határozottabb vonásokkal az előtérbe lépő „hasonmás” alakjában tudta epikus tárgyiasítással kifejezni.

De csak a külső világ, a „közönség” előtt kívánta magát nagyjából elleplezni. Bizonyítsa ezt itt csupán egyetlen mozzanat.

A *Bolond Istók*-ot, egyre magányosabban és egyre inkább magába mélyedve úgy vette föl ismét „mint öregasszony a letett kötést”; az *Őszikék* egyik legmegindítóbb darabjában, a *Vándor cipó*-ban is úgy fogott hozzá a színészkalandot az életpálya menetében lezáró epizód, a gyalogos hazamenekülés leírásához, mint rongya közt egy vén szipó; s aztán már nyíltan folytatódik a vallomás önmagáról, a „tékozló fiú”-ról, aki „jövendő biztos állást” áldozott föl „légvárak, ábránd s délibábért”...

A *Bolond Istók* második éneke valójában nyitánya az utolsó, sajnós oly rövid virágzásnak: az *Őszikék* teljes pompája benne van csirában vagy már kibontakozóban.

Másnál is nehéz, Arany esetében pedig lehetetlen egy-egy fontos mű létrejöttét egyetlen indíték hatásával kellőképp megmagyarázni. Ez esetben is legalább utalnom kell még háromra.

Az 1870-es évek elején, ha nem is egészen a nyílt színen, újra megélénkül költői munkája. Az Arisztophanész még titokban marad, de befejeződik s 73-ban meg is jelenik Burns *Kóbor Tamás*-ának üde fordítása: ez is előhang az *Őszikék* balladáihoz. 1874-ben, Karlsbadból hazatérve újra előveszi s lényeges részletekkel ki is egészíti a *Toldi szerelme* szövegeit, terveit. Ez arra enged következtetni, hogy a „műtét” után, az epetályog váladékai utat

találván maguknak, egészségi állapota, közérzete megjavult.

Megmozdíthatta fiának váratlan sikere is. *A délibábok hőse* olyan pályázó műveként nyerte meg 1872-ben a Kisfaludy Társaság díját, aki névtelen akart maradni, s az esetleges pályadíjat is eleve jótékony célra ajánlotta föl: ez megerősítette a mendemondát, hogy a méltán megkoszorúzott mű Aranyé. Ez ellen is érv lehetett a második ének, amelynek nemcsak tárgya, de előadásmódja, személyessége, művészi fölénye is oly erősen különbözik Arany László művének lényegesen modernebb nyelvezetű, ritkább szövetű stanzáitól.

S végül: az sem maradhatott hatás nélkül a költő önbizalmára és kötelességtudására, hogy az *Össze gyűjtött Művek* 1872-ben újra megjelent és 73-ban újra megkapta az Akadémia nagyjutalmát. Ezt nyilván nem elégtételnek szánták, hanem a költő melletti állásfoglalásnak. Az ellenzék pedig újabb kihívásnak vehette.

Az „Őszikék”

1

Arany jól ismerte a természet ijesztő, pusztító, démoni arcát; volt, hogy megkísérelte, vele szembenézve: ábrázolni is.

De mindig visszariadt tőle, s – láttuk –: figyelemztető jelet is tétetett volna költőtársai elé, hogy kerüljék a veszélyes területeket. A szűz békében pihenő, vagy még inkább: a megszelídített, emberiségesség, vagy emberséges mondanivalók jelképévé tehető természet állt közel hozzá. S már ifjúságától kezdve a magányos szemlélődés, a zaklatott egyéniség menedékhelye.

Szerette Istók a természetet

*Éhomra is; – ha egy szünnapra szert tön,
Ebédre vackort és kökényt szedett,
Egész nap elcsatangolt a Nagy-erdőn...*

*Vagy elbocsátá lelkét ringatódzni
Szellő fuvalmán, bölintő galyon,
Felhők futásával versent hajózni,
Hanyatt terülni egy partoldalon –*

Szelid csatangolásra Szalontán, már „közönséges emberként” de szorgalmas tisztviselőként sem igen volt módja, legföljebb kertészkedésre; élete

végén is arra vágyakozott, hogy megint ültessen, oltson. Szülőföldje, Szalonta, nem szülte őt szalontába: ez akkor is kitetszett, amikor Geszten a kastélybeli szoba helyett inkább a „kerti lak”-ot – valójában egy jóra való sufninál alig nagyobb kamrát – választotta lakásául. Nagykőrösön azonban már nem volt kertje sem; professzorként nem is illett volna kapát vennie a kezébe, akár csak kertit is. A „kemény lapták”, a tornát helyettesítő játékok a diákokéi voltak; a sportot akkor még kiváltságnak tartották – a lovas vadászatra induló társaság hajnali kürtszavát csak messziről hallotta a költő, s egy heinei fordulattal élve húzódott vissza ágyába, mintha csak a „jó szándékon” múlték a vadászat, amelyre pedig aligha hívták volna meg Geszten a Domokos fiú nevelőjét. Testmozgásul az értelmiségi úriembernek akkor még csak a séta maradt. Kőrösön erre csak a temető árnyas útjai nyújtottak alkalmat és magányt.

Pesten üdülés volt számára, ha a családdal együtt néha kijutottak „a zöldbe”, egyébkéft: sportnak maradt sokáig a napi gyaloglás a hivatalba s a „recrectio” a *Pesti Napló* szerkesztőségében.

Nemcsak érdeklődő természete vonzhatta tehát a városiasodó Pesten is létrejövő néhány korai „park”: a Három Pipa utcához aránylag közel eső Orczy-kert, s aztán a Városliget, amelyeknek fűsarjadását, lombosodását, parkosodását oly örömmel figyelte. Ezek a séták egyre magányosabbak lettek, s egyre inkább kereste is bennük a magányos elmélkedés alkalmát. Utazni elvértve, ritkán

vágyott; említettem már, hogy Karlsbadba csak gyógyulást keresve utazott: ott is lehetőleg a megszokott környezetbe, szállásra. A gyógykezeléshez is hozzátartoztak ott a hosszú séták: a térképen is pontosan bejegyzett utakat járta mindig végig, s általában egyedül. Az akadémiai lakásból utazás lehetett már egy-egy kirándulás a Városligetbe is; oda szívesen ment másokkal, de ott sétálni inkább a mellékutakra tért. Lehetett ebben persze szerepe növekvő fogyatkozásainak: látása, hallása romlásának is.

Fia legalábbis az elmagányosodás lényeges mozzanataiként utal ezekre; amikor az „unalom” kedélybénítő hatását emlegette, nem „a század betegségéről”, a splenről panaszkodott. Szerette világos tudattal elfoglalni magát. Mélyre világít egy 1869-ből keltezhető töredéke: „...Alunni és álmodni kell: / Felét az ember életének / Delíriumban tölti el”. Hasonló utalások egész sorát lehetne összeszedni írásaiból. De ugyancsak sok félbemaradt sóhaj keresett volna szívszorító végső kifejezést egy már a szigeti virágzás után kezdett, igen szépen induló töredékében:

*Még ez egyszer, még utólszor
Hadd zendüljön meg dalom:
Mért sebeim rejtegetni?
Szégyen-é a fájdalom?
Tán könnyebbül a nyílt érzés,
Ha sóhajban rést talál;*

*Oh, ez örök benső vérzés,
Oh, e folytonos halál!*

*Egyedül a társaságban,
Ezerek közt egyedül...*

Ez a vers nem a spleen költői kifejezése, hanem egy nagy, a kifejezésben könnyülést kereső léleknek őszinte, de félbemaradt panaszja. Az egész életét végigkísérő s egyre növekvő kényszerről szól.

Elég itt csak a legfontosabbakra utalnom. Egy az ép, fejlett testi erőre büszke paraszti közösségben azt kellett rejtegetnie, hogy „gyenge, ügyetlen testi dologra”, hogy kudarcot vallott mind „a pálya végén hosszú reverendát” ígérő tanulásban, mind a művészet pálmájával csábító színészskandalumban. Rejtegetnie kellett, hogy a család tele van tüdőbajos fertőzéssel, hogy a vénlegényként nősülő kishódárú felesége idősebb nála és csak törvényesített fattyú; rejtegetnie, hogy poétaként sikerült kilépnie a közösségből, ahol a „poétás” jelző egyértelmű volt a félnótással; hogy a teljes lélekkel vállalt forradalom után a „bach-huszárság” gyanújába keveredik, s nagykörösi tanársága idején csak vakmerőnek érzett félszavakban szólhat arról, amit a forradalom idején cselekedett. Rejtegette, hogy azután a „pecsovicsság” bélyegét kellett magán éreznie, mert a rádísputált rendjelet nem utasíthatta vissza, hogy rövidre fogva, így kell „humorizálva” szólnia rejtőzködése fő okairól: miközben az epehólyag-sipolyról egyáltalán nem beszélhet.

*Szenvedek én egyben-másban
Vén hurutban, fulladásban,
Rokkant ideggyengeségben,
Félvakságban, siketségben,
S impertinens dicsőségben.*

1869-ben, az epetályogműtét előtt utazik először Karlsbadba, s nyaranként odajár 76-ig. Akkorra elfogy bizalma az orvosokban; türelme s ereje is az utazáshoz. 1876 egyébként is újra fontos dátum. Toldy Ferenc halála után Trefort miniszter azonnal neki ajánlja föl az egyetem magyar irodalmi tanszékét: ő azonnal el is háritja az ajánlatot – fölkészületlenségére és erejének hanyatlására hivatkozva. Benyújtja lemondó levelét a főtitkárságáról is. Ezt ugyan csak 79-ben fogadják el, de ő már szabadnak érzi magát a hivatal nyűgétől.

Ekkor lesz végleg üdülő, pihenő s titokban alkotó nyári otthonává a Margitsziget.

Ez kirándulóhely is volt, hiszen kezdetben csak hajón lehetett elérni; kis gyógyfürdőt és szállodát is talált ott, ahova magával vihette feleségét és unokáját, hogy házi gondok nélkül élhessenek mindnyájan. A köztisztelet, amely körülvette, nem öltött hangos, tolakodó formát; még a főherceg is, a Sziget tulajdonosa, tiszteletben tartotta magányát, s ha úgy adta az alkalom, fiával Arany-verset mondatott föl a meghatott költőnek. Ez minden zegét-zugát be is járta a hatalmas angolparknak, meg-megpihenve kedves tölgyei alatt egy-egy magányos padon. Így lett a Palotában börtönként

vállalt, de végül menedékké vált fogság költői kertjévé, egy időre boldog, mert elzártsága által a szellemi szabadság illúzióját adó lelki otthonává – már-már Jókai Senki-szigetévé – a Margitsziget. Azt hiszem, a költő nem örült neki, hogy éppen 1876-ban készült el a Szigetre külön, harmadik taggal leágazó híd: a Sziget alaprajzát ábrázoló vázlatán nincs nyoma, az *Őszikék* közt sincs a *Hid-avatás*-on kívül: ezzel a haláltánc balladával köszöntötte a feltörekvő főváros büszkeségét, a csendet megzavaró ipari remeket.

Így lett, lehetett az utolsó pályaszakasz hőségé a csak magának felelős költő.

Elkötelező nagy barátai közül már még aki élt is, visszavonult. A költészetben egyetlen és végső vigaszát, menedékét meglelt, hozzáférhetetlen költőt itt nem nyűgözte semmi. Ebben az újra meg újra fölidézett, méla humorral vagy égető szorongással jellemzett szerepében egyformán helyükre találtak a nagy alkotó ihletek, újra fölvetett tervek, a megszépült emlékek, a mindennapi benyomások meg az életre szóló mániák.

A *Tamburás öreg úr* látszik e szerep leghitelesebb megfogalmazásának.

E magát kicsinyítő önzánerben nemcsak a régi dallamokat idézgető, unalmát vén zeneszerszámával üzőgető öregurat, hanem egész akkori magatartását jellemzi Arany. Csak magának énekel, régi dalokat, „nyers riadást” és „édesdeden ömlő” dalt; de „magában szülemlő”, „új dalt is terem önként húrja”: feltörő emlékeket, tört vágyakat, szorongá-

tó és fölemelő látomásokat idéz föl. „Nem a művész babérja hevíti, / Csak gémberedő ujját melegíti” – fordul önironikusra a hang, hogy a vers végén, keserű csattanóként megjelenjék a költő egész életét végigkísérő rémkép: „Ha kiülsz öregem vele útfélre / Hull tán kalapodba egy-egy fillérke.”

A koldusbotra jutás eszelős lidércnyomásával együtt erősödött s vált a Szigeten teljessé a rejtőzködés mániája. A költő most már azt is elrejtette, ami legfontosabb, szinte egyedül boldogító volt életében: verseit. Az „áldott nyár” termését tudniillik teljes magányban hozta létre, és sokáig még családja elől is rejtegetve, egy kulccsal zárható, kapcsolós könyvbe tisztázta be.

Ha utolsó virágkorát a maga teljességében, tehát a művek létrejöttének körülményeivel együtt akarjuk megismerni; nem hagyhatjuk figyelmen kívül a „Kapcsolós könyv”-et.

A Sziget jelképekké nőtt, szabad zártságát ez a könyv teszi teljessé. A költő úgy érezhette, hogy amit a hivatal nyúgeitől megszabadult lélek az ihlet perceiben csak magának, szórakozásul, erőpróba-ként, a sikerélmény gyönyörűségében-gondjában, a lelkifurdalástól könnyebbülve, a nyilvánosság hercehurcáit kizárva létrehozott: mindazt a beidegzett takarékoság és hivatalnoki pontosság érvényesítésével hagyhatja majd örökségül az arra várakozóknak, vagy azoknak, akik már le is mondtak róla.

A Kapcsolós könyvet sokan csupán az *Őszikék* őrző- s lelőhelyének tartották s tartják még ma is.

Pedig igen értékes emléke annak a drámának, amely a költő lelkében lefolyt azóta, hogy az ötvenes évek derekán újra fölfedezték, s a nemzet költőjévé kezdték stilizálni.

1856 végén kapta Gyulaitól, akkor, amikor a *Kisebb költemények* már a nyomdában volt, azért, hogy ebbe írja be az azután született verseket. Az ilyen kulcsos emlékkönyveket egyébként akkor még felnőttek is használták; Arany maga is írt ilyenekbe – Fáy Andráséba, Hollósi Kornéliáéba, Wohl Jankáéba s másokéba – emléksorokat. Az ajándékba kapott könyvbe valóban a saját verseit kezdte bemásolni. Hamarosan azonban csak azokat a verseit, amelyeket valamilyen okból keletkezésük idején nem akart közzétenni: az *Erzsébet*-operával kapcsolatos verseket 1857-ből; aztán az *Ártatlan dac* címűt 1865-ből, amelyet még elküldhetett lányának, aztán 1865–66-ból a lánya halálával kapcsolatosakat; ezekhez jegyezte be 1871. dec. 28-án, unokája betegségekor a Juliskára is emlékező sóhajverset: a *Piroska betegségében* címűt.

1877. július 3-tól kezdve másfajta új verseket kezdett tisztázni a Kapcsos könyvbe.

Hogy sűrű egymásutánban létrejövő szövegek egybemásolása kezdődik: nemcsak menet közben válhatott világossá; a sorozat elé az *Új folyam* fejezetcímet írta be; csak később az 1877. évszámot meg az *Őszikék* szót, ceruzával; talán akkor, amikor baráti unszolásra egy kis, zárt példányszámban, szűk körnek szánt kötet esetleges kiadását mérlegelte. Néhány – összesen 15 – vershez ap-

rócska csillagot jegyzett kék tintával: ezeket engedte közölni nagy baráti unszolásra. Egyébként a költői kivirágzásról egy ideig senki sem tudott; a legközelebbi hozzátartozók is legfeljebb ha sejtettek valamit. A költő fia így írt erről a *Hátrahagyott Művek* jegyzetében:

„Volt egy kulccsal zárható kapcsos könyve... ezt hóna alá fogta, elindult vele a sziget néptelenebb utain, s háborítatlanul mélázgatott, írva, ha jött az ihlet perce... Nem kérdeztük, mit dolgozik... A korai kérdezősködés háborgatta... Már jó sorozat volt lapjain, mikor végre anyámnak felolvasott belőlük néhányat; az ő kérelmére mutatta aztán meg nekem s kettőnk kérésére Gyulainak és Szász Károlynak.” A „hóna alá fogva indult... s írt” fordulatot nem szabad szó szerint venni: a könyvbe csak betisztázta a befejezett verseket; a fogalmazványokat papírlapokra jegyezte ceruzával vagy tintával; a könyvet nyilván azért vitte magával, hogy kéznél legyen, ha valamit újra el akart olvasni, vagy ki akart javítani, egészíteni. A könyvben is még sok helyen, sokféle javítás nyomai látszanak: kivakart szöveg helyére új került, kényes helyekre újra meg újra visszatért a javító kéz; előfordult az is, hogy egy-egy strófát, sőt lapot kivágott s átragasztott. (Ilyen lapnyi kivágások nyoma az *Új folyam* előtti részben is tapasztalható.)

Tartott a nyilvánosságtól, s nem ok nélkül. A szerkesztők ostroma, az ünneplők tapsvihara s a mindent jobban tudók kotnyeleskedése megzavarta: „Nem bízom többé magamban, ítéletemben...”

minden sornál, melyet kezdeni akarok, kivont karddal áll előttem: »Vigyázz! nagy közönségnek írsz, melynek ízlése már nem az, ami volt anno 48. És te sem vagy az, aki akkor voltál.« Még nagyobb, azaz a teljes nyilvánosság csak növelni fogja bennem ez érzetet.” Az ünnepi szónokdicséretetek meg az otromba különvélemények egyaránt meggyőzték róla, hogy amit ír, sokban egészen más, mint amit várnának tőle. A kioktatásokra ugyan igen izgatottan, ingerülten reagált – műhelyében; de nem némult el. A Kapcsos könyvbe írt versek egy kis, „Dal fogytán” bekövetkezett megtorpanás után 1880-ig folytatódnak. A vulkáni kitörés azonban elcsendesedik. A költő még elbúcsúzik Petőfitől, a „jóságos özvegy”-től; bejegyzí az utolsóközül kiválasztott fényképre, hogy menni készül, „útja van”, s egyik legkeserűbben személyes rövid versével 1880. dec. 10-én le is zárja az *Őszikék*-et:

*Nem marad Kómosz velem,
Sem a szende múzsák,
Csak a humor-nélküli
Puszta nyomorúság.*

Sötér István az elég régóta elfogadott általános véleményt fogalmazta meg így: „az erő és gyengédség ez öregkori remekléseiben” Arany változatlanul nagy költő, „mert az utolsó virágkor versei mintegy újjáteremtik az ihletnek azt a gazdag állapotát, amely 1850 és 53 között Arany első nagy lírai termését létrehozta”, s mert „Arany úttörő költe-

ményei sok tekintetben a *Nyugat*-korszak városlírájának előzményeit is képezik”. Ez a meghatározás elég az *Őszikék* fejlődéstörténeti helyének általánosságban való kijelölésére; igazán akkor lesz tartalmassá, ha emlékszünk rá: miben is állt az ihletnek az 1850 és 53 között működő gazdag állapota, miben a *Nyugat*-korszak városlírája, s miben jelent átmenetet, összekötő kapcsot két fontos korszak közt az *Őszikék* tenyészete.

2

Szándékosan használom a tenyészet szót.

Arany késő virágzásának talán legfontosabb jellemzője ti. az a megtervezetlenség, önkéntelenség, személyesség, amelynek nincs irodalompolitikai szándéka, programja,izmusa, manifesztuma, nyíltszíni botránya.

Nem akar mást, mint a külső tekinteteket félrehárítva „magát a költői mondanivalót” kifejezni, az „ihlet percét” megragadva azt formába önteni, amit egy-egy pillanatnyi benyomás kivált a lélekből, vagy ebből kiindulva, azt, amit egy egész gazdag élet tapasztalata sug, a legmélyebbről lökve föl a mondanivalót, amelyben esetleg hosszú évtizedek elfojtott, iszapba merült élményei vegyülnek egybe szétválaszthatatlanul az itt és most kifejezésre törekvő mondanivalóval. Szabadon, még akkor is, ha e szabadság érvényesülését csak egy Sziget tár-

saságon kívüli magánya s egy Kapcsos könyv teljesnek érzett elzártsága biztosíthatja.

A nagy ihlet közeledtét, megérkezését meg kellett éreznie.

Erre utaló jel lehet, hogy az új verseket felsorakoztató bejegyzések élére ezt írta: *Új folyam*; de erről ad hírt fiának a *Hátrahagyott versek*-hez fűzött följegyzése is. „Egyetlen vágya, reménye, célja, törekvése volt, hogy költői művei folytatását még egyszer megkísérthesse. Egész lénye a munkavágyban pontosult össze!” Ezért is látszik első látásra érthetetlennek a fölsorjázó művek körüli titkolódzás. Az egész pályán végigtekintve azonban nemcsak logikusnak, de elkerülhetetlennek is tetszik ez. Nagy költészet általában nagy vajúadásokban születik; s csak exhibicionisták szeretik az effajta vajúadást is közszemlére tenni. Arany pályáját, személyiségét is – szó volt róla – mélységes ellentmondások hatották át. Az *Őszikék*-et az teszi oly múlhatatlanul modernné, hogy bennük egy nagy lélek sebzettsége és összetettsége önmagának nyilatkozik meg kivételes őszinteséggel és művészi erővel. Másként mint az ötvenes évek elején.

A nyílt színen vállalt, sőt megerősített szerepek és a lelkében élő valóságos én vitája okozhatta főképpen azt az „örök benső vérzést”, amelyről igazi, forró lírai verseinek s főként töredékeinek nagy része szól. Ez a belső ellentmondás magyarázhatja meg azt az igen mély változást, amely a forrongás gazdag zavarosságával lenyűgöző *Az elveszett alkotmány*-t, a *Toldi* boldog hős-idilljétől, ezt pedig

az őt nyomon követő *Toldi estéje* rezignált, összehitt, mélán, fájdalmasan „humoros” elégiájától elvált; s amely végighúzódik Arany egész költészetén.

A kor, a szakma, némileg a sorsdöntő legnagyobb költőtárs, s főként a siker: a tárgyiasan ábrázoló, népiesen magyar epikus szerepét jelölte ki egy, a Petőfiétől ugyan egészen eltérő, de mégis erősen lírai alkat számára, s ő ezt a szerepet, magát is áztatva – láttuk – elfogadta.

Azt, hogy nagy epikai terveivel nem jutott igazán előre – a kor s a körülmények változásával okolta meg: „így lettem én hajlamom, irányom, munkaösztönöm dacára, szubjektív költő” magyarázta, komolyan mentegetve a „tévedést”, mely pedig igazi magára találásának páratlanul gazdag lírai termését hozta meg. Miután ő maga is ilyennek érezte-minősítette e sokáig másodsorba tett lírai remekművek csoportozatát, magam is „váltás-lírá”-nak neveztem, s a költővel együtt úgy véltem, hogy a balladában sikerült megtalálnia, s a maga költői kiegyezéséhez szabnia ezt a drámai, epikai elemeket erős lírai együttérzéssel, az önkifejezés titkolt, tárgyiasító szenvedélyével átítató műfajt.

Akkor – az 50-es évek elején meg joggal – úgy érezhette: egy megtaposott nemzet java rétege figyel rá; ha „egy fizikai változás” elcsüggesztette is, a „nemzet költője”-ként kínált és elfogadott hivatás még termérek munka szívós elvégzésére tette képessé. De azután rá kellett jönnie, hogy a

nemzet, amelynek szolgálatára keserű-boldog elszánással vállalkozott, legföljebb egy kis elit utópiájában él: – „virtuálisan”. Ezért nevezhettem az 1860-as évek első felében létrejött költeményeit is egy új, most már más okból, de megint csak hitelesen: „válság-líra” darabjainak.

Az „ihletnek azt a gazdag állapotát”, amelynek újrateremtődéséről Sőtér beszél: ennek a költő egész pályáját végigkísérő belső válságállapotnak feltörése köti főként a pálya korábbi szakaszaihoz.

Ami legmélyebbről jön, és igazán új ebben a kitörésben: az elrejtettségben lehetővé lett őszintesége és szabadsága.

Nemcsak a „tizenhét év során belé fagyott” panasz „kidallása”, nem is csak a pontos megfigyelő „városias” motívumai, hanem az örök nyugtalan-ságú kísérletező bátor újításai is: mindaz, amit valóban a *Nyugat*-korszak meghatározó szellemei kezdenek vagy lényegében elutasítani, vagy önigazololó szenvedéllyel termékenyítő hagyományként ünnepelni.

Milyen elgondolkoztató az a *Bolond Istók* második énekének végére írt jegyzet, amit csak Voinovich tett közzé: „... mindenkiben megvan a vágy: emléket hagyni magáról. Azonban, ki már a hír szárnyán van, sokszor szeretné az emléket letörölni – elhullani, mint a falevél, zajtalan.” Hogy ott, a tengermélyi csöndben a költészet korszakfordító remekművei készültek, sokáig alig is vették észre. Ezen nincs mit csodálkozni. Általában úgy tartották, első benyomásra ma is úgy tetszhetik; az *Őszi-*

kék valóban főleg a régi hangnemek, dallamok újraéledését hozták. Műfajai a kipróbáltak: balladák, életképek, elégió-ódák, dalok, intő énekek és „töredékes holmi”. Hangoltságuk is a régire emlékeztet: valami zenei csíra bontakozik ki bennük teljes, erősen személyes hangulattal átítatott költői képé, történetté, érzés- vagy gondolatmenetté. Rendezett szerkezetükben a mondanivaló változatlanul együtt fejlődik ki az arányos formával: Arany fő törekvése olyan autonóm mű létrehozása, amely nem szakad el a valóságtól, de azt a költő méla, drámai, keserű, ironikus, humoros hangoltsága szerint stilizálja.

Barta János igen tapintatos érzékenységgel – bár a maga elvontan tudományos poétikai elméletéhez igazítva – végig elemezte e virágkor fontos műveit. Szerinte Arany az 1860-as évek derekán kizökkent addigi költői dimenzióiból, bizonytalanul kereste útját, s míg az új magatartásformát meg nem találta, elnémult. Titkolt őszi virágzása idején a dionüszoszi költő tört föl a maga megtalált új dimenzióival a mélységből. „A könnyedség bővölete” meg az emberi létről s a maga személyiségéről szóló vallo más mélysége: e fő jellemvonások vegyülése „teszi az *Őszikék*-et a világirodalom egyik legnagyobb versciklusává”. Ez volna tehát igazi újdonsága mind a költő pályáján, mind a hazai költészet fejlődésében.

Nevezhetjük ezt akár a költészet autonómiájának. Mert ebben van a verscsoport valódi újdonsága, így érvényesül igazi korszerűsége: az európai

szellem hajszalcsövességében jön létre, a közlekedőedények törvénye szerint, az a modernség, amely az alkotás alapkérdéseiben teszi kortársakká Aranyt és a nagy európai moderneket, még ha motívumaikban erősen eltérnek is, vagy ha egyáltalán nem tudnak is egymásról.

Az *Őszikék* körüli félreértésekben Arany sem egészen hibátlan.

Annak a kis kötetnek, amelyet baráti unszólásra esetleg kiadott volna „kézirát gyanánt, saját költségemen” – ahogy Gyulainak írta 1877. okt. 22-én –, „vagy száz példányban, s barátaim, rokonaim közt emlékül”, az *Őszikék* című versét szánta címadóul. A Kapcsos könyvbe 1877. aug. 18-án betisztázott vers idézőjelbe tett címe alá oda is írta: (*Egy új gyűjtemény szándékolt címe*); ekkor írhatta az *Új folyam* mellé ceruzával: *Őszikék*.

A versben olyan virágokhoz hasonlította e titkolt darabokat, amelyek, ha megcsapta őket a dér, elvesztik illatukat, vagy olyan csibékhez, amelyek az ilyesmire éhezőknek inyenccfalatai. A tervezett kötetről Arany aztán lemondott; csak fia valósította meg 1894-ben. Az *Őszikék*-ről Péterfy Jenő írt gyengéd s értő tanulmányt. Ő is, meg a későbbi méltatók is jellegzetesen öregkori költészetnek minősítették e verscsokrot, amelynek darabjai főként személyességükkel hatották meg olvasóikat. „Alkalmiak költői értelemben”, írta pontosan Péterfy; „egy öreg szív költészetének oly megható világát nyitja meg, mely a maga nemében páratlan”, hangolta a szót érzelmesebbre Beöthy Zsolt; s „min-

denütt az öreg kor szemlélődése” – foglalta össze egy korszak vélekedését Voinovich – „Egy aggasztán nézi így a világot, melytől könnyű neki a megválás; ... Az öreg-kornak nem volt addig költészete nálunk, ő szólt először ezen a hangon.”

A kritikai kiadásban Voinovich egy második verset is csatolt a Kapcsos könyvben lévő *Őszikék*-hez; lehet, hogy csupán ennek első strófája miatt: „Amit én e zúgba jegyzék / Nem hagy bennem mély nyomot, / De enyhültem, hogy kiöntém, / Amikor fájt és nyomott.” Azonkívül, hogy *A néma háború* című töredék hátlapján, ceruzával írva találta, Voinovich nem mond semmit az elégett írásról. Ha, föltehetően, csakugyan összetartozik az *Őszikék* e két tétele: a második sokkal keserűbb az elsőnél, hiszen már a fájdalomról szól, amit a költő lopva a zugba temet, mint valamit, amit titkolnia kell: „Mint Midas király borbélyá / Ura fején hogy mit lát: / Óh ne kelljen elsusogni / Soha innét lenge nád.” Lehet, hogy akkor jegyezte föl ezt, amikor, ráébredve e „nagyon szeretett” versek különösségére, letett a kötetecske kiadásáról.

Ne vegyük ezt a tudathasadásos játékot csak önáltatásnak vagy az esetleg mégis számba jöhető közönség félrevezetésének. Az egész gyűjteményen valóban végig ott érezhető a közeledő nagy árnyék, az elmúlás, a búcsúvétel sejtelve: a költő úgy érzi, olyan, mint az elárvult fülemile, vagy mint a vacogó vén cigány, mint az „örökéletű halott”, a kíngyötörte Prometheus, vagy mint a szerepeinek végére ért agg színész. Az is igaz, hogy „a könnyed-

ség bűvölete” azé a virtuózé, aki már nem akarja megváltoztatni a világot, s főként a maga gyönyörűségére játszik titokban.

De mégsem szabad az *Őszikék*-et egy lemondó aggastyán törékeny, csak fájó emlékből és vágyból táplálkozó búcsúénekének tartani.

Általában: helytelen egyetlen elv, törekvés, kifejezésforma kaptafájával jellemezni ezt a versciklust, amely azért világirodalmi remek, mert olyan sokszínű, -rétű, -féle, mint a szabad, változatos tenyészet. Ezért sem tudok egyetérteni azzal sem, aki csak valamilyen dionüszoszi mélyréteg feltörésében látja újdonsága fő jellemvonását. (Barta sem ért ebben egészen egyet önmagával.) Aranynak, ha volt is valami köze ehhez a nietscheánus kategóriához, legfeljebb annyi, hogy – amint már szó volt róla – egyre inkább elkerülte az ilyenfajta, démoni mélységet. Nem a nagy görög tragikusokat fordította, különösen nem, mondjuk, *A bacchánsnök*-et, hanem Arisztophanészt, a játékosságában is mindig emberi, a féktelenségeiben is mindig ironikusan józan géniuszt.

Az *Őszikék* nemcsak egy megtört, eredményeit ragyogva bár, de mégiscsak megismétlő, a pusztulást lemondva elfogadó aggastyán hattyúdala, hanem egy gúzsait lerázó, magát és költészetét megújító lángelme remeklése, amelyben a sápadtabb darabokat is magához emeli az egész lendülete. S ha már görög mintaképet keresünk, válasszuk inkább Orfeuszt, akire ő maga is utalt, ha a költőséget kellett a célzatosságtól, a pontoskodástól, a

didaxistól megvédenie; Orfeuszt, aki szembe mert szállni az Alvilág hatalmaival, s magához tudta dalával szelídíteni a vadakat.

Ismétlem: Arany utolsó korszaka egy töményen kibontakozó gazdag tenyészetre emlékeztet.

Úgy gondolom: ő maga is így ítélte ezt meg. A verseket, ahogy születtek, időrendben, pontosan dátumozva írta be könyvébe; s hogy így rendezte volna el – szokása szerint – *Összes művei*-nek tervezett kötetében is, tanúsíthatja az írónnal megkezdett későbbi számozás, amely nem tett különbséget a műfajok, hangulatok változása, de a versek minősége szerint sem.

Azazhogy – egy ponton mégis nyomot hagyott a válogatás közben már később érvényesülő öncenzúra. A *Bonczék* című verset, amelyet egy akkor közismert család gyilkos torzképeként írhatott meg, nagy gonddal eltüntette a könyvből. Indok erre bizonyosan az lehetett, amit az *Ártatlan dac* című vers elhagyásakor meg is fogalmazott: „Maradjon még kiadatlan. Ez a generáció rossz néven vehetné ezt a kis humort.” Az ilyen tekintetek figyelembevételé is hozzájárulhatott ahhoz, hogy végül is lemondott a kötetecske kiadásáról, s úgy határozott: maradjon úgy az egész, ahogyan tizenkét év fagya után kivirult.

Arany jól tudta, hogy ez utolsó korszakának verseit – bár természetesen erős szálakkal kapcsolódónak korábbi költészetéhez –: új lelkiállapot s olyan tárgykör és kifejezésforma jellemzi, amely lényegesen eltér mindattól, amit addig csinált, mindattól,

amit elvárnának tőle. Az idegeibe szívódott, már-már mániákus rejtőzködés életbeli okairól már volt szó. Ezt a rejtegetőösztönt csak megerősítette az az érzés, hogy „kivénült kortársai közül”, s az a tapasztalat, hogy a legszűkebb környezete előtti nyilvánosság is kételkedővé tette, a tudat, hogy ő maga is, de főként közönsége: más, mint volt a forradalmi idők vagy a remények éveit mámorában. Hogy mégis írt, az nemcsak örök költőösztönének fölébredésével – „ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad!” – magyarázható. Elég biztos ízlésű versértő volt ahhoz, hogy tudja: amit ír, jó. De azt is tudta, kinek mi való.

Ezt akkor látjuk világosan, ha megfigyeljük: kinek mit s miért adott oda a rejtett termés darabjából; s hogyan reagált fogadtatásukra.

Gyulai 1873-ban vette át a *Budapesti Szemle* szerkesztését. Ő a Deák–Csengery vezette szellemi élet szolgálatában álló folyóiratnak tekintélyét széles körre kiterjesztette: kitűnő, céltudatos, szívós és hajlékony szerkesztő volt; ezért sikerült az irodalmat és színházat is – amely legközelebb állt szívéhez – újra elvi jelentőségű országos üggyé tennie. Művelődéspolitikai koncepciójának tengelyalakja volt Arany; mindent elkövetett tehát, hogy lapjának munkatársaként is megjelenesse. Szó volt már róla, hogy a friss szerkesztővel egyetértve jelentette meg a költő a *Budapesti Szemlé*-ben 1873-ban, a *Bolond Istók* második énekét. Most is szerkesztői huszárcsínynek számíthatott, hogy Gyulainak sikerült megtalálnia a költő kincsesbarlangját

megnyitó varázsigt. Levéllel is súlyt adott kérésének: a legjobbakkal egyenrangúaknak minősítette ebben a verseket, hangsúlyozta: kiadásukkal egyszerre tesz szolgálatot a nemzetnek és neki, a hű barátoknak; akivel egyébként jóformán naponta találkozott. 1877. okt. 22-én Arany két nap múlva ugyancsak levélben foglalta írásba is aggályait, s mondott végre igent: „miután te szerkesztői dolgot a baráti érzelmesség terére vitted”. Mintha nem beszélhették volna meg a dolgot.

A *Budapesti Szemle* 1878. évfolyamában megjelent versek Gyulai (vagy Arany? mert együtt válogattak) biztos kezére vallanak: a Kapcsos könyvbe jegyzettek közül úgy vannak összeválogatva, hogy látszatra hagyományos formában az új tárgykör s az új hangnem jellegzetes változatait képviselik, minden kihívó szándék nélkül: *A tölgyek alatt*, a *Tetemre hívás*, az *Ének a pesti ligetről*, a *Hid-avatás* s mintegy cifruszáróként: az *Epilógus*. 1880-ban – nyilván Bezerédynének szóló köztisztelgéskeppen – *A jóságos özvegynek* című vers következik, a címettet megnevező jegyzettel. A *Hátrahagyott versek* 1888-ban megjelent kiadása előtt Gyulai „a hagyatékából” közölte még a *Mindvégig-et* meg az *Intés-t*: Arany igen fontos megnyilatkozásait költői gyakorlatáról. Ő közölte tehát elsőként a „mazsolát”.

Gyulai befolyása a Kisfaludy Társaságban is egyre nőtt, 1879-ben ő lett az elnök. Hamarosan *A tölgyek alatt* megjelenése után, a Kisfaludy Társaság ünnepé avatott ülésén olvasta föl Szász Ká-

roly a *Tetemrehívás*-t. Az esetet, az egykorú sajtót idézve így írja le Voinovich: „a hallgatóság riadó tapsokba tört ki... tíz percnyi szünetet kellett tartani... Azután az egyetemi ifjúság küldöttsége ezüst koszorút adott át az elnöknek, kifejezendők részvételüket a nemzet a feletti örömeiben, hogy a nagy költő hosszas pihenés után ismét megszólaltatja lantját. Arany nem volt ott az ülésen; végeztével a Társaság tagjai, az ifjúság képviselőivel lakásán keresték fel... Akkor volt ott a Petőfi Társaság küldöttsége is, hogy a tiszteleti tagság oklevelét átadják... 1880-ban pedig az *Éjjeli párbaj*-t szavaltta el a Társaság közülésén.”

Ez bizony megrendezett ünnepség a javából: a sajtó, főképpen a *Pesti Napló*, tudósítást közölt róla; ahogy egyébként egy-egy vers megjelenéséről is megemlékeztek beharangozóval, beszámolóval, vagy úgy, hogy átvették őket. Nem valószínű, hogy mindez Arany előzetes hozzájárulásával és kedvére történt. A *Tetemrehívás*-nak arra a másolatára, amelyből Szász felolvasta a balladát, ezt írta: „Utinam promissae liceret non dare / Confiteor, solum hoc... negarem.”

Kézirathoz azért a szerkesztők nagy tülekedésében is főként a jó barátok jutottak.

A *Tengeri-hántás* a Kisfaludy Társaság alkalmi kiadványában jelent meg 1880-ban; Nagy Miklós, a *Vasárnapi Újság* érdemes szerkesztője a *Vásárban* meg a *Vörös Rébék*, Wohl Janka, akit ezért, meg az Emlékkönyvébe írt, a to love és to like közti jelentésárnyalattal játszó bejegyzéséért némi plety-

kába is keverték az ilyesmire éhes utódok, *A lepke* meg a *Nem kell dér* kéziratát kapta. Két vers a költő célzatos szándékából talált szerkesztőre. A *Harminc év múlva* címűt Petőfi halálának kerek évfordulójára készülődve 1879. jan. 23. dátummal tisztázta be Arany a Kapcsos könyvbe; „Az Athenaeum nagy képes naptára”-nak adta az év végén ezzel a megjegyzéssel. ...„küldök egy versecskét, mely – ha egyéb érdeme nincs – korszerű”. A *Kozmopolita költészet* Vadnai Károly lapjának, az ugyancsak Gyulai szellemét népszerűsítő *Fővárosi lapok*-nak 1878. 148. számában jelent meg.

3

Legkevesebb gondot a balladák okozták Aranynak, bár visszhangjukban volt elég torzulás.

A *Tetemre hívás* közzététele után hamarosan megjelent ugyan Moller Ede tanárosan nagyképű tanulmánya a költeményről: ez annak a balladaklisének élő hatásával szembesítette Aranyt, amelyet nagyrészt éppen az ő balladái nyomán alakítottak ki a magyarázók, s amelynek fölhasználásával akkora s oly silány balladaköltészetet szaporítottak el a szorgos másolatók, hogy Arany hosszú időre elundorodott e kedves műfajától. Epés széljegyzetekkel kísérte a tanulmányt, amelynek hamarosan akadtak éles bírálói is: persze ezek is főként a klisé birtokában és értelmében bíráltak.

A félreértéshez hozzájárult az is, hogy e késői

balladacsoportot, amelynek darabjai éppoly erősen különböztek egymástól is, mint – láttuk – a régiék, Greguss azonnal beleépítette az *Arany János balladái*-ről kialakított, s 1880-ban második, bővített kiadásban bemutatott kompozíciójába. Lehetek persze idevágó értesülései is, de figyelmes olvasóként észre is vehette, hogy az újonnan megjelent balladák egy része olyan kezdemények folytatása, befejezése, amelyeket a költő balladatermő ötvenes éveiből hozott magával. Az életében megjelent hat ballada közül négy ilyen. A *Tengeri hántás* első kilenc versszaka, még „A tengeri-fosztók” címmel, az ötvenes évek derekáról való; onnan *Az ünneprontók* első három versszaka is; az *Éjféli párbaj* tervét ugyanakkor jegyezte fel prózában, s később hozzáfűzte „kidolgoztam”. A *Tetemre hívás* alapötlete is korábbi; Riedl egészen a *Hermina* című ifjúkori novelláig akarta visszavezetni.

A *Vörös Rébék* is régi emléket elevenít föl: „A helyi népmonda csak ennyit tartott fenn a tisztes boszorkányról, a többit én toldottam hozzá” – jegyezte a költő az első sorhoz. Egészen friss élményből – említettem – csak a *Hid-avatás* fakadt, meg a *Népdal*, amelyet nyilván különös formája miatt nem adott ki a kezéből, akárcsak *A kép-mutogató*-t, meg amit nyilván inkább csak kísérletként jegyzett be a Kapcsos könyvbe: a *Párviadal*-t. Hogy az utolsó évek olyan töredékeiből, mint a *Bóka Bandi*, a *Buga Péter*, mi lett volna, nem tudhatjuk: talán csak a népdal tónusát, ritmikáját akarta ezekben is

újra fölhasználni: teljességgel művészi kísérletként.

Mert e balladakör egészére jellemző, hogy költőjük csak művészi célokat követ. A koraiak mind a nagy népi mozgalmat erősítették; a nemzetiek nagy része is – legalább az áthallás lehetőségével, kihívásaival – önmagán túlmutató eszmék szolgálatában áll; a harmadik korszak balladái mind csupán esztétikai értékeket akarnak megvalósítani: hogy a *Híd-avatás* haláltánca jelképes értelmet is nyer, nem látszik szándékosnak; a *Párviadal*-t pedig, amely egy pesti társasági pletykára alapozódik, s tele van „humoros” társadalombírálattal, nem adta ki még fia sem; nem is jó.

Ez a teljes művészi autonómia nyilvánul meg főként a kései mesterballadák „kidolgozottságában”. Ott van bennük a mindent tudó művész-mester tapasztalata, tudása, biztossága s arányérzéke a stilizálásban, a drámai jelenetezésben, a nyelv mágiájában, a balladai tömörítésben, a szózatosságon, a dallamosságban, amelyben oly kivételes hatással játszik egybe, mindenütt a költői egységet és változatosságot erősítve, az időmértékes és hangsúlyos ritmika, immár eltéveszthetetlenül magyarrá és stilizáltságában is természetessé hangolva.

Érdeemes megjegyezni, hogy a késői balladák elsőjét, a *Tengeri hántás*-t tizedik darabként írta be Arany a Kapcsos könyvbe, amikor már olyan versek írása közben, mint *A lepke*, az *Epilógus*, a *Vásárban*, a *Tamburás öreg úr* s a *Honnan és hová?* meggyőződhetett róla, hogy „subiectiv költő”-

ként is erői teljes birtokában van. Voinovich jegyzete szerint ezt is – mint pl. *A walesi bárdok*-at – a régen megkezdett és félbehagyott tisztázaton folytatta, csak éppen irónnal s öreges betűvetéssel, elég kevés, mindenütt a kép jellegzetességét erősítő (pl. „átkelőben” helyett „eltűnőben”), vagy a szó-lás erejét növelő (pl. „Vigye ördög azt a baglyot” helyett: „Kuvikol már az ebanya!”) javítással, úgy hogy az igen figyelmes szem sem vesz észre semmi nyomot.

Az első és végső strófa, amely egységes keretbe fogja az immár hármás párhuzamban folyó – a mese folyása, a mesélő vezérkedése, s az idő múlása – cselekményt, ugyanazt a képet idézi föl a munka kezdesének s a képzelet elszabadulásának állapotában, ritmikailag is egységes: két páros rímű tizenegyesből és négy végigfutó rímű nyolcasból épített strófa. A cselekményt előadó strófák úgy lesznek mozgalmasabbá, hogy a páros rímű tizenegyesekhez csatlakozó és végigfutó rímelést ígérő rész harmadik sora rímtelenül marad, s azzal is kiemelkedik, hogy valamilyen mesterien fejlesztett refrénre emlékeztetve, egy-egy figyelmeztető közbeszólás hordozójává lesz:

*Dalos Eszti szép leány volt, de árva.
Fiatal még a mezei munkára;
Sanyarú volt beleszokni.
Napon égni, pirosodni,
– Hűvös éj lesz, fogas a szél –
Derekának hajladozni.*

A történet a régi sémára megy: a szokástörvényt megsértő bűnösök halállal vagy tébolyultsággal tetézett öngyilkossággal bűnhődnek. A szerkezet az V. László és társai mintájára épül: a párhuzamos menetek izgalma feszíti a szorosra zárt, közhelyszerű eseménysort. De milyen kitágulása az atmoszférának, mennyi rejtelmes-izgalmas utalás, transzcendencia, milyen erős betörése a babonás sejtelemvilágnak! A látszólag tárgyilagos valóságként fölidézett kezdőkép, amelynek nyugalmába csak a „rémes árny” hasít bele, kibővül a majd Chagall képein világhíressé váló falusi éjszakák modernül naiv álom- és látomásvilágával:

*Magasan a levegőben
Repül egy nagy lepedő fenn!
Azon ülve muzsikálnak
Furulyáknak, eltűnőben.*

A vers hangzasképe is tele van apró, de nagy hangulathordozó erővel ható változásokkal: az első strófa nyolcasainak daloló rímeiből némi disszonanciával csendül ki a harmadik sor asszonánca; az utolsó strófában egy már-már kosztolányisan szellemes rímpár – „levegőben – lepedő fenn” – után, az előbbi strófák építkezését folytatva, itt is rímtelen a harmadik sor.

A többi mesterballadában is a kifejezés színessége, tömörsége, változatossága, a rímelés, hangfésztés virtuozitása tanúsítja főként, hogy a költő mindent meg tud oldani, amit akar. A történetek egy-

szerűek, közismertek: az ünneprontókat a pokolba táncoltatja egy ördögudás (*Az ünneprontók*); a megölt férj kísértete az új nászéjszakán örületbe hajszolja a vétkes utódot (*Éjjéli párbaj*), a gróf kutyákkal üzeti el a rangon aluli házasságban le- rongyolódott lányát, unokáját; és beleőrül a lelkiismeret-furdalásba (*A kép-mutogató*) stb. De e történetek voltaképpen csak arra szolgálnak alkalmul, hogy a költő megmutassa: hogyan lehet az avitt tárgyat is a nagy költészet eszközeivel fölemelni. Virtuóz teljesítmények tehát, a szó legnemesebb értelmében: arra szolgálnak, hogy a vers varázslát, az önmagában ragyogó alkotás értékét megmutatva: gyönyörködtessenek.

*De mi réjja riad? de mi ördögi zaj,
Rekegő szitok és otromba kacaj.
Hogy reszket az egyház tornya?*

Így lépnek színre az ünneprontók, s így tűnnek el:

*Éjjélt hogy üt a toronyóra közel,
Kénkő fojtó szaga terjedez el;
S mint szél ha forogva ragad port:
Úgy táncol el egy bösz harci zenére,
(Mondják, a pokol tüzes fenekére)
Az egész őrjöngő csoport.*

Az *Éjjéli párbaj* talán a leg-„kidolgozottabb” e balladák közül, mai olvasó első pillantásra úgy vélhetné: Arany most is, mint már többször pályája

folyamán, a kínált klisé paródiáját akarta megírni; de aztán elragadják a nyelvi lelemény, a formateremtő erő, a drámai sűrítés eleven remeklései:

*Sápadt arcra kék lángot vet
A felütött rostély.*

*Este hamar az urok föld-részeg,
Ágyba vivék a szolgál vitézek...
Bende riad... s mint a halál, józan:
Lovag ott áll szembe, az ajtóban.*

S a záró strófa:

*Földalatti kamarába', láncon,
Bende üvölt, viaskodik, táncol;
Szép menyasszony sem eladó többé:
»Elsőt én nem érdemeltem,
A második engemet nem:
Püspök atyám, vigy el Urunk
Jegyesei közzé!«*

Voltaképpen a *Tetemre hívás* is a drámai jelene-
tezés elevenességével, a szerkezet szigorú keménységével jeleskedő ballada példája lehetne: az is lett; országos botrány támadt belőle, mikor kiderült, hogy az ifjúság nem tudja, ki Kund Abigél; hiszen nemzedékek nyelvhasználata tartotta elevenen a ballada nem egy fordulatával ezt is. Úgy gondolom, ebben a balladában hág legmagasabbra Arany hangulatteremtő ereje; ilyenekben:

*Fojtva teremről rejti teremre
Halk zokogását asszonyi bú*

De ebben jelentkezik szemléleti újdonsága is: a ballada erkölcsi mozgásterét nem a „bűn-bűnhődés” annyiszor megismételt gépiessége szabja meg, hanem a könnyelmű játék meg az esztelen virtuskodás új s nem éppen korszerűtlen erőjátéka.

Ezt Moller föltevése mellé – hogy ti. Abigél *sátáni tréfából* lesz gyilkos, és tette szörnyű látásán örül meg – oda is jegyezte: „tréfája szörnyű hatásán”. Bűn és bűnhődés láncolata bonyolultabb lesz abban a három idesorolható költeményben, amelyeket a költő nem is nevezett balladának. A *Vörös Rébék*-et először így határozta meg: „Babona”, másodszor így: „Boszorkány-történet” s aztán mindkét minősítést elhagyta; a *Hid-avatás* kéziratán a cím alá odajegyezte ugyan, hogy „(Városi ballada)”, a Kapcsos könyv szövegébe ezt csak később írta be írónnal: a vers megjelentetésekor azonban ez is elmaradt; a *Népdal*-hoz pedig semmiféle megjegyzést nem fűzött; lehet, hogy csak a vers ötletét adó szerb népdalfoszlányra akart utalni a címmel, de lehet, hogy azt kívánta hangsúlyozni: ilyen szaggatott, népdalszerű formában is lehet balladát írni.

A *Vörös Rébék*-ben nehéz megjelölni a főhőst: a szokványtörténet Pörge Danit tolná az előtérbe: ez esetben a vers modern példázat „a körülmények hatalmáról”, „a társadalom áldozatáról”. De a költő maga is a boszorkányt emeli a címbe s az alcímbe

is: ez esetben azonban szó sem lehet akármilyen bűnről, amelyet bűnhődés követ; s voltaképpen a *Népdal* is csak a népi igazságszolgáltatás egy esetéről szól: a csalfa feleségét véres késsel elintéző Jován kólót táncolva tűnik el a déli határokon túlra.

A kísérletező újításnak legalább ilyen fontos eleme a versek formai megjelenése: a „*Hid-avatás*”: villámballadák sűrű zuhatagából egybeálló haláltánc, amelyben a halál személyét a nagyváros züllesztő szelleme helyettesíti; a *Vörös Rébék*: látszólagos, már-már népdalszerű egyszerűségében is Arany legbonyolultabb, de minden kiszámított „kidolgozottsága” ellenére is: legihletettebben egységes hangulatú remeklése; a *Népdal* pedig az a vers, amelyben a költő a modern „elhagyásos”, „csak jelzéses” módszernek számára legszélsőbb határáig jut el. – S voltaképpen mind a háromban a „művészi tárgyilagosság”, az „impassibilité” klasszikus magyar példáit adja.

Legalább a *Vörös Rébék* egy strófájával idézzük emlékezetünkbe ezt a dallamosságával és szigorú szerkezetével egyaránt elbűvölő formát:

*Híre terjed a helységben:
„Tudjátok, mi az eset?
Pörge Dani egy varjut lőtt
S Rebi néni leesett!”
Rebi lelke nem von' kár:
De, mint varju, visszajár.
Hess, madár!*

Sajátos ritmikájukkal is különösképpen kiválnak az *Őszikék* koszorújából azok a darabok, amelyeket joggal sorolnak a költő legszemélyesebb megnyilatkozásai közé. Ezeket értette meg, s értékelte, talán éppen ezért, legnehezebben a nagy epikus szobrot mintázó szakma és a szobrot tisztelő olvasóközönség.

A tölgyek alatt-ot ért támadás ti. nemcsak egy fontoskodó névtelen levélíró otrombaságát, hanem a közönség elég széles rétegének fölfogását is kifejezésre juttatta. Amit Arany közrebocsátott az *Őszikék* e szokatlanul modern, szubjektív hangon megszólaló rétegéből, minőségre igen, mennyiségre alig volt elegendő rá, hogy a tájékozatlanabb – vagy még inkább: várakozásában megzavart – közönséget meggyőzze róla; itt egy nagy költő szólal meg olyan új hangon, amelynek biztos, helyes voltában még maga is kételkedik. Ezekből a versekből legföljebb annyit adott csak át a szerkesztőknek, mint a balladákból.

Igen figyelemreméltó, hogy az *Új folyam*, az *Őszikék* első verse *A lepke*, voltaképpen ugyanolyan elemekből épül, mint a költő egy még 1848 lázas napjaiban készült nagyméretű epiko-líriko helyzetdala, a *Télben*. Ebben a Petőfitől is megcsodált, különös költeményben, amelyet a költő mindig újra vezérversként emelt kötetei élére – három fő élményréteg egyesül: a sivatagi jelen téli képsorával ellentétként földidézett derűs nyári képsor s a

költő lírai fohásza a költészethez. A tárgyi elemek pontos rajzával kitűnő képsorok szinte epikai folyamatossággal vannak elrendezve, s a verset, kó-daként, egy dalszerű fölkiáltás zárja. Igen rokon élményelemekből épül *A lepke* is, az *Őszikék* nyitó verse. Sajátosan egyénivé, egészen újszerűvé nem a rövidlátó öregség hangulata teszi, hanem az, hogy az egykor igen szigorú szerkezettel különvá-lasztott, valóság-hű elemek most egybeszövődve je-lennek meg: áthatják egymást, valamilyen egyszer-re pillanatnyi, de a pillanaton messzire túlmutató átvilágítottságot nyernek; egyfajta szimultaneitást, amelyben a mozzanatok már-már zenei, főként hangulati árnyalódása teszi elevenné az önkéntelen kibontakozó belső rendet.

Érdemes figyelmeztetni rá, hogy az *Őszikék* első tizennégy darabját ugyanez a lebegőn zsúfolt, egy-másba fonódó képekkel, eszmetársításokkal élő, erősen zenei szerkesztés és kifejezés-mód jellemzi.

Ha a nyitó versben még a külső világ egy elemét: a petéit lerakó lepkét emeli is az előtérbe a költő, a főszereplő már abban is ő maga. Az életképek, lírai megszólalások közepére azután egyértelműen ő maga kerül – kivéve két újra felvett és befejezett balladát. Mintha egyetlen vulkáni kitörés első igen mélyről fellökődő ömlése hozta volna őket felszínre 1877. júl. 3-tól júl. 26-ig: a nagy verscsokor minden lényeges mozzanata, s nagyjából minden mű-faja megjelenik itt, átítatva a múlt és jelen, az emlé-kezés és vágy, a friss élmény s a beidegzetten mű-ködő formálóerő, zene és látomás zsúfoltan fájdal-

mas és fölszabadultan örömteli személyességével és – nincs rá jobb szó – eleganciájával. A versek már-már torlódó gyorsasággal lépnek egymás nyomába; van úgy, hogy egy napra kettő is esik.

Figyeljünk a sorrendre! *A lepke* után jön az egész életre visszatekintő számvetés, az *Epilógus*; ezt követi a hitelesítő helyzetrajz, az ironikus *Az elkésett* s az elkésettség okát is megadó (Régibb) megjelölésű *Aj baj!*, meg az egy gyermekkori emléket fájdalmas humorral aktualizáló *Naturam furca expellas*; aztán két szívszorító önzó: a *Vásárban* meg a *Tamburás öreg úr*; közbeszúrva egy az egész stílus értelmét kereső szösszenet *A hazáról*, s mintegy első csúcspontul, a dátumban jelzett hét napnál nyilván sokkal hosszabb érlelődés után, az „exegi monumentum”-ot mottóul használó, kozmikus távlatok közé emelkedő s a költő életének érdemét újra csak a költészetben megtaláló *Honnan és hová?* – itt ékelődik be két régen kezdett s most biztos erővel befejezett ballada: a *Tengeri-hántás* meg *Az ünneprontók* – ezeknek árnyékában, apró betűkkel, szinte csak becsempészve az a részvétvers, amely, ha megjelenik, akár előfutárává lehetett volna Reviczky híres „perdita”-ciklusának: a „*Mária! bűneid meg vannak bocsátva*”; s aztán, a kitörés kezdőkészt a legerősebbre fokozó két nagy vers: a *Mindvégig* meg *A régi panasz*.

Ismétlem: az *Ószikék* minden lényeges motívuma föl villan e tizennégy versben. A kép, ha látszatra egyszerű is, bensőséges kis világában igen gazdag, változatos.

Egységbe – a balladákat, fő műfajának továbbvívóit, s néhány dalocskát nem számítva – az foglalja ezeket a lírikumokat, hogy voltaképpen vázlatos vagy remekműű kidolgozásai egy önarcképsorozatnak.

Rembrandt, Rippl-Rónai, Egry vagy annyi más nagy művész késői önarcképeire emlékeztetnek, amelyek főképpen nem azért készültek, mert alkotóiknak legegyszerűbb volt tükörbe nézve modellt találni, hanem azért, mert a jól ismert vonások, arckifejezések arra kínáltak alkalmat, hogy egyszerre legyen mód az idő roncsolásainak meg a lélek fölényének, az érlelő tapasztalatnak, a föltámadó emlékek szembesítésére a kietlenedő s mégis értelmes, vagy legalább az alkotás erejével vigaszt nyújtó jelennel. Az ilyenfajta önarcképek egyszerre összefoglalások, számadások s az alkotó lélek bátor szembenézésének kifejezései.

Aranynak ezeken a versein is „humorának aranyfényeit”, „a könnyedség bűvöletét” szokás észrevenni. Valóban elbűvölő bennük a kifejezés rebbenékeny könnyedsége. Számára a költői kifejezés szerves, elhanyagolatlan része volt a ritmus, a rím, a kép, a hétköznapi használattól eltérő vagy affelé stilizált nyelv, a költői szófűzés: – prózaverset írni eszébe se jutott. Az *Őszikék* darabjaiban ezek a kifejezőeszközök különösen fontosak lettek. Részben azért, mert a versek a költő közvetlen, tűnékeny benyomásaihoz, környezetének egy-egy jelentéktelen mozzanatához kapcsolódtak, tehát úgynevezett „tartalmi értékük”, „mondanivaló-

juk” túl személyesnek, jelentéktelennek látszott; akadt is bírálói közt, aki az *Őszikék*-et ezért „érdektelen privátlírá”-nak minősítette. Részben azért, mert a költő maga is – önironikusan vagy elkeseredve, lemondóan – némi lekicsinyléssel szólt róluk.

Aki annak okát keresi, miért kellett e verseket „a zugba rejteni”, találhat elég érvet a költő szövegei közt is: „Az én ágaskodásom / Nem ér egy fakovát / Csak cigány vagyok, ki / Biztatja a lovát”; aztán: „Mi haszna is, mihaszna / Kél egyhangú panaszra / Belőlem a dal?”, s így tovább.

A költészet „esztétikai”, tehát látszatra főként formai elemei így szükségképpen előbbre kerültek. Szó volt már róla, hogy sohase szerette magát ismételni – a formákban sem. Az *Őszikék* formai gazdagsága és változatossága rendkívüli. A puritánul egyszerűre szabott strófák között egyre nagyobb a mesteri ravaszsággal és bonyolultsággal megszerkesztettek száma; a rímelés merészsége a végső határig feszül (ragadt ám – szakadtán; rézkürt – készül; cifra dandy – Küss die Händi), de mindig zavartalan összhangban van a legegyszerűbb ragrímeléssel; a képek rajza, színe világos, mégis elmosódó, tele impresszionista képzettársításokkal (felhők szeme rebben; néz a *visszás* csillagokba; a tánc csak úgy lézeng) s a tűnékenység, mulandóság olyan tömény sejtelmével, mely szándéktalanul is mindenben csak valami mélyebb jelentés hasonlatát látja.

Mindezt még fölerősíti a ritmus már említett

célszerű vegyítettsége, oldottsága, szabad szabályossága, a pergetett szótagok, a korijambikus lábak, a daktilikus, anapestikus lejtés föltűnése: mindig valamilyen költői varázslat szolgálatában. E lírai versek legtöbbször rögtönzéseként hat – van persze ilyen is köztük –, de az igazi „nagy” verseken érezhető s elemezve ki is mutatható, hogy olyan zártra vagy nyitottra érett kompozíciók, amelyek sokáig készültek abban a zimankós lelki térben, s amire megfogalmazódtak, nemcsak az emlékek, érzések, gondolatok zsúfolt sokrétűsége, de a szerkezetet, a mondanivalót valamilyen hozzáillő, feszes alakkal egybeforrasztó „belső forma” szerves egysége és tagoltsága is készen állott.

Az *Epilógus*, a *Tölgyek alatt*, meg a *Tamburás öreg úr*, hogy csak a legfénylőbbeket említsem, jó példa erre. Mindhárom olyan életkép, amelynek egyetlen szereplője a költő. Mind a három ugyanabban az őszi fényárnyékban lebeg, amely általában meghatározza az *Őszikék* színezetét, s egybe-mossa az idő és tér síkjait.

*Az életet már megjártam.
Többnyire csak gyalog jártam.
Gyalog bizony'...
Legfőlebb ha omnibuszon*

Így kezdődik az *Epilógus*: egyszerre a jelenben s a múltban: két olyan legkorábbi költői jelkép változatát fölidézve, amelyekbe a költő egész életének értelme belesűrűsödött: az elrobogó, „fényes ten-

gelyt, cifra bakot” mutató kocsí *A szegény jobbágy*-ból dübörög elő, csak éppen hogy a jobbágy helyébe a minden hívságon, haragon, irigységen túljutott költő került, akinek számára minden életöröm jelképévé lett az az útszéli kis virág, amely Petőfinek írt válaszversben még csak a szerénység jelképe volt. A kis változással ismétlődő első sor aztán három arányos, öt-öt strófából épülő részre tagolja a verset. A múlt jelképei után, „Az életet ím megjártam” indítással a jelen számadása következik: „Nem azt adott, amit vártam” „Nagyravágyva / Betelt volna lelkem vágya”, bár: „pályám bére / Égető, mint Nessus vére”, hisz „hány reményem hagyott cserbe!...” A harmadik, ugyancsak öt strófából álló tétel a pontosan megismételt kezdősorral indul, s a legegyszerűbb vágyakozás képeit: „Egy kis független nyugalmat”, „Csöndes, vidám öregséget, / Hol mit kezdtem, abban véget... / Ennyi volt csak / S hogy megint ültessek, oltsak”, zárja le a verset a végső lemondás jelképével: késő,

*Mert hogy szálljon,
Bár kalitja már kinyitva
Rab madár is szegett szárnyon?*

Igen rokon, egyszerre tagoló és összekötő feladatot lát el, mintegy az egész versen végigvonuló, sorkezdő refrén: *A tölgyek alatt* kezdősora: tömény hangulatú, impresszionista helymeghatározás; a város zajától távoli helyen gyerekemlék támad: egész kis jelenetté tágul, amelynek boldog Paradi-

csomából a fiút „ifjú ábránd / Veszi ösztönző / Szárnyára, s tovább ránt.” – Aztán a kietlenülő férfikornak lesz honszerző jelképe a tölgy, mely alatt a költő most is elüldögél; boldogan képzelődik: a hajókerekerek a vízimalmocska emléket idézik föl; végül a hűvösödő alkonyatban, a felhők rebbető szeme láttára hazasiet a beteg költő, s a tölgy már fejfaként tűnik föl nyugodni vágyó lelkében.

Ez a könnyű ecsetvonásokkal is páratlanul tömören fölvázolt önarckép egyes szám első személyben szól. A *Tamburás öreg úr* egyes szám harmadik személyben ábrázol – látszatra:

*Az öreg úrnak van egy tamburája,
S mikor az ihlet s unalom megszállja,
Veszi a rozszant, kopogó eszközt
S mulatja magát vele négy fala közt*

„Maga számára, lopva zenél csak”, „Neki új nem kell: amit ő ver, más a”, „Nyers, vad riadás... mire a leglágyabb / Hangnembe a húr / Lebukik, lebágyad”, „Tiszta remekké *magába'* szülemelő” dal ez; „dalai közt élve, / Emlékszik időre, helyre, személyre.” Néha egy „*új* dalt terem önkint húrja”; „Nem is a művész babérja hevíti, / Csak gémberedő ujját melegíti”. Az utolsó, már előbb idézett hideglelés strofában aztán egyszerre vált a hang: a költő abban az önmegszólító második személyben szól, amelyet egyfajta kettős tudatú, izgatott állapotaiban szokott használni. Ezzel leplezi le a kép önarckép voltát:

*Gyakorold is, amit valaha tudtál,
Hasznát veheted, ha nyomorba futnál;
Ha kiülsz, öregem! vele útfélre,
Hull tán kalapodba egy-egy fillérke.*

Ezzel a hangnem-, megszólalás-váltással gyakran él Arany az *Őszikék*-ben; ki is bővíti a többes szám nyújtotta lehetőségekkel. A hangváltás, az eszelős záró kép, a vers „diszkord” zenéje s keserű fintora – pl.: „Mindezt öreg úr, nem mintha kihozná / Kopogójából – csak képzeli hozzá” – arra utal, hogy a játékosra színezett felszín alatt mély keserűség háborg. Az önarckép személyes fő hangsúlyú sora ezt a keserűséget hozza egyre inkább a fölszínre: az *Ex tenebris*, *Az agg színész*, az *Ez az élet*, az *Elégiák*, a *Mi vagyok én* s társaik mind arról vallanak, amit az *En philosoph* utolsó – előbb már idézett – strófája végleges töménységgel kimond: nincs más, csak a nyomorúság.

Az *Őszikék* nagyfokú személyességével függ össze a lírai színezetű versek jelenidejűsége. Nagyon jól megfigyelhető ez olyan darabokon, amelyekben a költő emléket idéz. Láttuk: a *Bolond Istók* második énekének főhőse a fiatal Arany. Ami azonban ott, a nyílt színre szánva, még álorcás játék volt, *A vándor cipó*-ban közvetlen személyi hitellel, sőt tanulsággal elmondott fölidézése lett ugyanazon tárgykör egy fontos mozzanatának. Milyen kitűnően jellemzi a tétovázó s a meglelt tárgyat boldogan „kidolgozó” költő lélekállapotát a vers indítása:

*Kinek nyulfarknyi a reménye
S többé se kért, se vár sokat:
A multban él, ez ócska lom közt
Tesz-vesz, keresgél, rakogat.
Emlékeimmal olykor én is,
– Mint rongya közt egy vén szipó –
Elbibilődöm: ilyen emlék
Ama fentírt vándor cipó.*

A rímül hívott ritka szóhoz persze itt is magyarázat fűződik: „Anyó, szipa, szipirtyó, szipó.” De magában a versben olvasható az egész emlékidézés indoklása. A hazaszégyenült vándorszínészről így esik szó:

*Elértem végre a szülőhont;
Fedd és gúnyol rokon, barát,
Csak egy nem: az anyai szívnek
Érzem üdítő sugarát,
Ezt nem felejtém soha, ámbár
Lettem suhancból nagyapó.
Ezért méltattalak dalomra
Téged, szerény vándor cipó.*

Ez is egyike azoknak a szorongásoknak, amelyek „kidallva” megkönnyebbednek. Láttuk, hogyan kísérte a költőt egy életen át a kudarcba fulladt kaland emléke, nyomasztva-eltitkolva. Azt, hogy így, művészileg lekerekítve, eltávolítván megjelenítve is csak rezignált belenyugvással ad róla hírt, bizonyíthatja az a keserű ellenvers, amelyet nem

sokkal az után írt be a Kapcsos könyvbe *Az élet mint tivornya* címmel. Ebben így tekint vissza „vigyázva” leélt életére:

*De, ha végig nézek romján:
Oly sivár, dúlt e tivornyám!
Mért nem ittam úgy, hogy jó rég
Én is a pad alatt volnék!...*

Ahogy az életmérleg e kettősségével, úgy lesz modernné a jelen tárgyainak, helyeinek, élményeinek villódzó földidézése is.

5

Itt vagyunk Arany „modernségének” legtöbbször emlegetett tárgyánál: a fővárosnál.

Szeme előtt – sőt, láttuk, részvételével – játszódott le Pest-Buda fővárossá alakulása. Az első nagy áradást, amely a forradalmat hordozta hátán, Arany, Petőfi mellett, böl dogan élte át; a másodikat, a kiegyezés után, a Palota foglyaként, már „tört szívvel”, tele aggodalommal, föl-föléledő bizalommal és epés bírálattal. Ne feledjük, a döntő többségében nem magyar lakosságú Pest-Budát az a többször is megáradó és visszaszorított országos mozgalom tette idegen nyelvű kisváros-nagyfaluból magyarosodó fővárossá, amelynek erői Aranyt is vidéki emberből formálták nagyvárosivá; derékig – a rohamosan növekvő főváros lakosságának

nagy részével együtt – még a vidéken élt: oda kötötték az emlékek, a rokoni kapcsolatok, érdekek száalai. Ez a „félíg-meddig” helyzet, ez a nemegyszer már-már tudathasadásos lélekállapot jellemzi – s teszi olyan hitelesen modernné! – az *Őszikék* ilyen tárgy körű verseit. Senki Aranynál velősebb, meggyőzőbb hitelességgel nem írt addig költeményt erről a tárgyról, bár pedzették már előtte is.

Érthető, hogy a hozzá hasonló lélekállapotú olvasók úgy rajongtak a *Vásárban* című költeményért.

Megint egy ritka erejű indítás:

*Gyékényes, abroncsos alföldi szekér
Honnan cipel a sors – s e három egér?
Hoztál-e pirosuló új buza-magot?
Mezők üde lelkét: friss széna szagot?*

Aztán: boldog-sajgó emlékképek a vidám s a viharjárt országról, egy bizakodó sóhaj a jobb sorsért s egy pillantás a „testi dologra ügyetlen” gyerekre, aki ezért adta fejét a bölcs tudományokra; s egy országos érvényű zárlat:

*De, hogy a mezőt, az anyatermészet
Kebelét elhagytam, sajog egy érzet.
Holtig sajog itt benn, – s tüzebben vér
Láttodra, te búzás alföldi szekér.*

Az itt földidézett alaphelyzet szabja meg Arany egész fővárosi költészetének jellegét. Nem az elide-

genedett nagyvárosi ember magánya az övé, hanem a gyökereitől, emlékeitől és vágyaitól elszakadni nem képes, életét egyre sűrűbb függönyökkel el-leplező költő egyedülvalósága.

A versek tárgyvilága alapján véve sem nem új, sem nem modern.

A pesti életképekhez több mint fél százada hozátartozott a vásáros szekér, a kiszolgáló, a pincér, a hírlapáruló, a cicomás úrhatnám polgár s a sznob nemes. A főváros roppant jövőjéről már Berzsenyi látomásozott, kérdéseivel tele volt az egész reformkori magyar közirodalom. De Arany voltaképpen nem is ezekről írt, hanem önmagáról: egy részvéttel, derúvel megidézett öreg pincér, hírlapáruló, egy vitriolos gúnnyal kipellengérezett rangos koldus, vagy Bonczék ürügyén. Az idevágó versek egy-egy derűsebb, keserűbb vonást mélyítenek el csupán az önarcképek sorozatán; Pest-Budáról legfőljebb annak a költőnek széljegyzetei, aki ebben az új környezetben is főként a maga érzésvilágának látókörébe eső dolgokat figyeli meg.

Modernek és nagyvárosiak azonban ezek a költemények előadásmódjukban, a szókincs sajátos vegyítésében, amelyben fontos szerep jut már a fővárosi keveréknyelv törmelékeinek, az élmény gazdag rétegződését kifejező, asszociációs fény-árnyék-ködnek, amely a költőnek megszokottan is új színtereket és alakokat belengi, s oly költői eszközök alkalmazásában – főként a versszerkezet lazításában, az élményrétegek sűrített egybeszövésében, a ritmika kiszabadításában a taktus egyhangú ko-

pogásából, s a rimelés igen változatos, alkalomszerűen disszonáns, merészen asszonáncos továbbfejlesztésében –, amelyek nem kihívó újdonságukkal, hanem inkább friss szikrázásukkal hatnak. Legkitűnőbb példája ennek a szokatlan tárgyat a hozzáillően stilizált formában bemutató előadásmódnak az *Ének a pesti ligetről*.

A versnek, Arany leggazdagabb „pesti” versének, szerkezete, a szó megszokott értelmében, nincs. Ha tetszik: egy városligeti kirándulás leírása – emlékezetből, de a jelent, múltat s jövőt egybe mosó egyidejűséggel:

*Kimentem a ligetbe újra
Hosszacska távollét után,
Hogy lássam: füve, berke, útja
Minő hatással lesz reám.
Annak találtam most is a mi,
(Régóta búvom s eleget).
Úgy összeillünk, párosan mi:
Kopott ember, kopott liget.*

Az indítás után, amely egyszerre utal a helyszínre, az elmúlt időre, a liget rangjára a költőhöz fűződő viszonyokban, mintha csupán az emlékezés szabad asszociációinak ereje cserélné a képsorokat. Hogyan lehet a ligetbe kijutni az árnyas, de zsúfolt és bűzös, vagy a paloták és romok közti poros forróságban vezető úton; omnibuszon „ha van hely fennakadni”, vagy velőtrázó, rozzant szekéren? A költő az utóbbit választja, mert „illet szerénység

mindenütt”; „a kapun *kívül*” leszállva újra átéli: „hogy örömük teljék a parkon: / Jó legyen a fül, szív, gyomor”. S ő mégis szereti a ligetet, főként, mert, ha elbolyong a tolongásból – különös oka a szeretetnek –: a szabadságot érzi; hogy a

*Ligetből (bár, maga kifáraszt)
Mehetnék a Tiszáig is.*

*Keletre, mint a berki szellő,
Mely a lombok közt rést talál...
Keletre, mint az égi felhő,
Mely ott egy kedves sírra száll.*

A szabadság nevében tűri a nép szabad nyüzsgését, hiszen annak szabadtéri játéka ifjúságát hívják életre, sőt nyüzsgésében úgy érezheti magát, mint egy majorságban, ahol láthatja, hogyan él a természet, az időjárás; átélheti a liget lassú szépülését: bozótja, gazza nem bántja, mert a gyom is természetes; szívesen képzeli magát a „rengetegbe”, ahol eljátszadozhat gondolataival – bár a holmira ügyelni kell! – elnézheti a zöld szigetet, ahol tisztelt jó ismerőse „történetét a magyar észnek / Megírta – most már szendereg”; csak az estére vár, hogy hazatérjen; haza, most már nemsokára véglegesen; megtanulhatta a ligetet adományozó egykori polgár ideállított emlékkövééről:

Nyerd bár világi életedben
Ég s föld minden koszoruit:
Neved csak az, mit e ligetben
Egy sírkő rád olvas: Fuit.

Efféle „eszmefuttatásos”, szabadon csapongó vers egyetlen nagyobb méretű „bölcseleti” verse is: a *Honnan és hová*.

Ilyesfélét nemigen írt Arany: nehéz lenne ebben is valamilyen eredeti bölcseleti eszmevilág gondolatait fölfedezni. A *Csongor és Tünde* trochaikus nyolcasainak hatosokkal tagolt formájában olyan eszmékre utal a költő, amelyek úgy zsongják körül a társaságban és hivatalában, mint az élet elvillanó képei – a csillagászat, az idealizmus s a materializmus, a tudomány változó divatai, rangja és esendősége, vallástörténet, mely költészetté olvad: egyszóval a kozmosz csillagvilágának emberi vetülete. Mindez csak elvillanó fény, futócsillagok rajzása, amihez a költő a maga kétkedő, de mégis nyugodt református erkölcsiségével kapcsolódik: a mindenek elmúlásában, a „mély homályban” „kis fény is ha nagynak látszik”: abban lel fogódzót, hogy valahol nyoma marad költő voltának: „Hogy a föld körén bolyongtam / Egy barázdát én is vontam.”

Ezt a Mindenség távlataiban is megnyugvást hozó, tűnődő verset talán kissé bőbeszédűnek s fölösleges magabiztatással zárulónak érezte, mert nem sokkal később ezt a roppant képpel induló s

teljes rezignációval záruló tömör remeklést írta be a Kapcsos könyvbe:

*Belenézek a nagy éjszakába,
Alszik a föld, maga árnyékába;
Itt vagy amott csillagok röppennek:
Gondolatim is így jönnek-mennek.*

*Gondolatim szappanbuboréki .
Csillagok, mint odafenn az égi:
De töredék mindkettőnek utja –
Mind szétpattan, mielőtt megfutja.*

Ezt a kozmikus háttérű lemondást korlátok közé szorítja a cím: *Meddő órán*. Arról a bizonytalanságról persze, amelyről nemcsak kifogásként írt a Gyulainak, húzódozó beletörődéssel, válaszoló levélben, más verseiben is szó esik. Az *Új folyam* indulásakor megjelenik ez már: *Az elkésett* nemcsak a „későn kelő” öregembert ironizálja, hanem a „lement napját dicsérő” költőt is; s a gyerekkori „tökharang”-ra visszaemlékező öregúr úgy érzi: „Így kongatom most untalan / E verseket – bár hangtalan.” De e vers címe: *Naturam furca expellas* arra utal, hogy bottal sem lehetne kivenni a költőből a versírás szenvedélyét.

S a kétkedő nyilatkozatok után hamarosan végső, fölülmúlhatatlanul teljes, érett, mondanivalójában és formai gazdagságában, dacos forróságában és művészi fegyelmezettségében, játékoságában és eltökéltségében egyaránt végleges alakot ölt

Melyik talát?

Hogy melyik aratékem nálansom nyáron kézzel?
Fényképet is: a borsos is halapuzt.
Linné ma már vendég ad e all a többi nyugodtan
Menni csak egy kézzel van ann. ex lennek en!

Az egyik Ellinger készítette arckép alá verset írt Arany. Ennek alapján készítette 1886-ban fia ezt a Hátrahagyott Versek elé tett rézmetszetet, alá illesztve a versnek a Kapcsos Könyv-ben olvasható kéziratát

a költő régóta hordozott, félszavakba rejtett, de nyíltan is jelzett vallomása arról, hogy életének legfőbb értelme a költészet: a *Mindvégig*.

A geizirként igen mélyről igen magasra szökő, kristálysugárzású indítás meghatározza az egész vers jellemét:

*A lantot, a lantot
Szorítsd kebeledhez,
Ha jő a halál;
Ujjad valamíg azt
Pengetheti: vigaszt
Bús elme talál.*

Ennek a versnek alakulása is eltér az Aranynál megszokottól: egyetlen sodrás emeli, ragadja magával benne a személyi lírával töményen átitatott szavakat, mondatokat, képeket, a háborgó érzéseket, izzó gondolatokat. Ha az ihlet a lélek különösen felfokozott, tudaton túli sugalmakkal telt, kegyelmi állapota: a *Mindvégig* Arany legerőteljesebben ihletett versei közé tartozik. Ez a lélekömlés rendeli a maga szolgálatára a szívdobogásként, anapesztikusan lüktető, ha kell, hangsúlyosra forduló ritmust, a páratlan sűrítettséggű s szabadon csapongó rímeléset, a versfolyam szenvedélyes emelkedését, csengő visszahajlását s egyszerre félbeszakadó és továbbáramló lezárását. Alany és tárgy azonosul, s vitázva, biztatva kettéválik az izgatott öntegezésben: a költői szólás elsöprő vágya félrehárít minden szorongató kétséget, az életerő

elapadásának, a lélek kiüresedésének örökös fenyegetését:

*S ne hidd, hogy a lantnak
Ereje meglankadt:
Csak hangköre más;
Ezzel ha elégszel,
Még várhat elégszer
Dalban vidulás.*

A holdkórosan is világos tudatú ihlet megmutatja a költői helyzet megváltozását: „Csak hangköre más”, de parancsoló erővel előírja az egyetlen megoldást is:

*Van hallgatód? Nincsen?
Te mondd, ahogy isten
Adta mondanod,
Bár puszta kopáron
– Mint tücsöké nyáron –
Vész is ki dalod.*

A *Mindvégig* a világirodalomban is igen ritka intenzitású önvallomás. Arany legszemélyesebb, leg egyszerűbb, izzó lobogásában is legarányosabb s tömörebb versei közé tartozik. Nemhiába sorolták legszebb művei közé, már kortársai után, olyan kiváló versértők, mint Babits, Déry, Illyés!

„Ha későn, ha csonkán, ha senkinek: írjad”, sóhajtotta, amikor reményvesztetten is folytatni akarta a *Csaba királyfi*-t.

Ez a régen hordozott mondanivaló szakadt föl most benne, mikor az *Őszikék* egész sor nagy verse

erősíthette már reményét s elszántságát, hogy egész életét meghatározó vallomásként kiáltsa ki költő voltát. Nem valamiféle ars poetica ez tehát, hanem létértelmezés. Ezért is magaslik ki oly erősen a költészetről, a mesterségről szóló versei közül. Ilyeneket is írt persze ebben az utolsó korszakában is. Az *Intés*, az *Aisthesis*, a *Formai nyűg* s hasonló: jól megformált, szellemes, okos, találó tanácsok kezdő vagy tanulni vágyó költők számára, Arany klasszikus ízlésének jegyében.

Két nappal későbbi dátummal írta be a *Kapcsos könyvbe* (1877. július 26-án) a *Mindvégig* után másikat hasonlóan fontos versét, *A régi panasz*-t. Nyilván ugyanannak a teljes, vallomásos, létértelmező ihletettségek megújult lávaömlése dobta ezt is fölszínre.

A cím azonnal utal rá, hogy régóta hordozott, érlelt mondanivalója van; a költő életének mélyéig hatoló bánatalom kipanaszolása: társadalmi életének szorongató sebéből, a haza sorsáról szól. *A régi panasz* és társai azt bizonyítják, hogy ahhoz a költői élménykörhöz, amelyet, jobb meghatározás híján: „a költészet autómiájá”-nak neveztem, nagyon is hozzá tartozott a közéleté. Nem a gyakorlati politikáé, hanem a nemzet életét meghatározó olyan problémáké, amelyeket jó ideje már „sorskérdéseknek” szokás nevezni. Olyan értelemben politikai költő, mint Batsányi vagy Petőfi, Arany már a forradalom idején is csak részben volt; a nemzeti elnyomás idején szükségképpen a nemzeti bánatot, reményt fejezte ki a tárgyhoz méltó emel-

kedett formában; ez lett szerkesztőként is bírálatának mércéje. Az Akadémián – ahogy láttuk – azt vallotta, hogy a tudós tudósként igazán hazafi; s akkor már így látta a költő igazi hazafiságát is.

Mind a hazai, mind a világpolitika eseményei mindvégig nagyon érdekelték; gyakorlatilag azonban egyikbe se tudott, nem is kívánt beleszólni. Ilyenfajta megnyilatkozásai, különösen a nyilvánosság előtt, megmaradtak az olyan elvi, általánosságban mozgó értékelések keretében, mint a porosz–francia háborúval kapcsolatos – már idézett – főttkári helyzetjelentés volt. A margitszigeti áldott nyár csendjét is ilyen mértékben zavarták meg a Balkánon folyó orosz–török háború hírei. Hogy mélyen érintették a költőt, bizonyítja egy, a környezetéből eléggé kiütköző verse: a *Plevna*. A bulgáriai kisváros körüli heves harcokban sikerült akkor a törököknek egy időre megállítaniuk az orosz hadakat: ennek a „győzelem”-nek csendes ünneplése a vers. Ez is az önarckép-változatokhoz tartozik:

A Haemus ormán s a Dunánál,

Ím, óriások harca foly.

S az én műzsám – kisebb magánál –

A porba játszik, ott dalol.

Van abban jó adag önvád is, hogy a költő az „Ő”: ti. Petőfi szavára képtelenül így vall: „Nem szólok népem – a magyarhoz, / Tán meg sem értené szavam.” Pedig olyan aggodalom emészti, amelynek ismerete nélkül nem érthetjük igazán *A régi panasz*

záró sorait sem. Szükségesnek látszik tehát idézni itt annak a levélnek egy mondatát, amelyet J. Jovanovich szerb költőnek, művei fordítójának írt 1877. nov.-ben: „A keleti keresztyén népek szabadság küzdelmét a magyar nemzet éppen olyan rokonszenvvel kísérné, mint a lengyelekét, mindenkor, ha orosz terjeszkedést nem látna benne, mely elsősorban hazánkat fenyegeti végromlással.”

A régi panasz utolsó strófájában a végveszély egyik formája így van megfogalmazva: „Kül-erőszak elsodorjon?...”; s ez 1877-ben aligha vonatkozhatott már Ausztriára.

A nagy politikai vers szerkezete a megszólalás három formájára épül.

Az első két strófa, mintegy elhárítva a panasz felelősségét: önmegszólító második személyben szól: „Eh, mi gondod a jövőre? / Eh, a multtal mi közöd?”. De már fölmerül kétsége: „Nem talán még sokkal vérzőbb / Honfitársad kebele?” A következő két strófa a maga nevében felel: a költő tudja, hogy a felelősségben osztoznia kell, sőt ő, „a dalnak méla gyermeke” még sajtóbban érzi a közös fájdalmat, mert „a tett melege” nem enyhítheti kínját: egymagában kell viselnie; most már harmadik személyben: „Ő, szegény, csak kínját érzi.” A negyedik strófa: a vers fordulója pedig többes szám első személyben kezdődik s megy végig:

Hogy reméltünk! s mint csalódánk!

És magunkban mekkorát!...

Hisz csak egy pontot kerestünk:

Megtalálva onnan estünk;

Így bukásunk lelki vád.

Két strófa idézi föl a bukás okait: a nemzeti érdek elvetését a személyesért, az önzést, szószátyárkodást, a bölcs hazaszeretet hiányát, mindazt, amit a kiegyezés szabadságában, a hazát „előrjögő” felelőtlenség tobzódásában át kellett élnie annak, aki a remények éveiben már úgy látta: „Még egy csalódás: annyi mint – halál!” A záróstrófa ezt a halált idézi meg:

*Egy világ hogy ránk omoljon?
Kül-erőszak elsodorjon?
Vagy itt-benn rohadni el?*

A zárlattal a kéziratok tanúsága szerint sokat vesződött: Először a végzetre háritotta volna a pusztulás felelősségét: az elrohadás helyett az elsodortatást választotta. De elvetette ezt az áthárítást, vállalván a teljes nemzeti-emberi felelősséget.

A két verset nem adta közre: igazán csak a maga megkönnyebbülésére írta őket: ezért is olyan megrendítően személyesek. Az önarckép felelősségvállaló vonásait erősítve, ezért oly reménykedők, oly látnokian öntépek, s a megformálás varázsával oly fölemelők. Adyig alig írt így valaki a kiegyezés kori magyarság öntetszelgő illúzióiról; ilyen személyes azonosulással senki.

Két igen fontos politikai jellegű költeményét azonban kiadta.

A *Harminc év múlva* nyílt hitvallás a nagy barát és eszménykép örökének kötelező példájáról. Ki tudja, hova lett Petőfi?

*De így is, az évek haladó terhével,
Mely minket elaggít, te gyarapulsz névvel,
Amit adtál, abbul semmi sincs elveszve:
Fíról-fira szállsz te, mint egy közös eszme.*

A vers így a nemzeti emlékezetben Széchenyi mellé emeli Petőfit. A szívéhez is legközelebb álló költőtárs megidézésekor azonban nem tud megállni a Széchenyi-óda magasztos általánosságánál: ezt a verset csak kísértetiesen személyes látomással tudja zárni:

*Hanem én, ki veled testben együtt éltem,
Elborulok néha s iszonyodva kérdem:
Vad kozák a láncsát hű szívedbe tolá?
Vagy fejszével ütött agyon buta oláh?...*

Legnagyobb s legellentmondásosabb hatása a *Kozmopolita költészet*-nek volt. Ezt a verset, amelynek tisztázata három nappal *A tölgyek alatt* után, s hárommal a *Vándor cipó* előtt került be a Kapcsos könyvbe, ez utóbbi első vázlatának hátlapján, egy cédulán fogalmazta meg, egy menetben. A tisztázaton főként itt is a szöveg csiszolatát javító változtatások észlelhetők. Sokat vesződött azonban a címmel és az utolsó strófával. A végleges címet két változat is megelőzte: „Csak itthon”, „Világköltészet”. A kozmopolita jelzőt azelőtt alig használta s csak prózai szövegben; akkoriban lett kapósabb, egy ideig az ellenzék büszkén jelölte vele

magát. Elítélő színezete a költészetben, főként e vers hatására lett általános.

Gyulai szívesen élt vele, már erősen „nemzetietlen”-ként értelmezve; talán azért is gondolták, hogy ő sugalmazta a verset. Ez tévedés. Voltaképpen ugyanolyan „létértelmező” vers ez is, mint a *Mindvégig*, *A régi panasz* s néhány társuk. Csak éppen hogy itt Arany „nemzeti költő” voltának fő kérdései kerültek előtérbe. Jellemző, hogy régi nagy sebe is, amely a *Revue des deux Mondes*-ban érte S. R. Taillandier részéről, fölújult. Ide nyilall a „két világ csodája”.

Az őt személyesen fölkereső Vadnainak csak némi töprengés után küldte el; a kísérő levélben ilyeneket írt: „nem adtam oda, mert akkori diadalaim közepett nem akartam oly hangot hallatni, melyet az érdekeltek kihívónak, támadónak vehettek volna. – Azt hiszem, a költészet nemzetisége mellett kötelesség, s legillőbb feladat felszólalni nekem, ki még ez irány utolsó mohikánjaként a földön járok.” Nyilván akkor szelídítette meg az első változat sokkal keményebb befejezését. A megbolydulás nem maradt el így sem. Az ellenzék felhördült; Reviczky Gyula ellenverssel válaszolt. A Kapcsos könyvben végrehajtott javítás mellé Arany határozott kézzel később ezt írta: „*Az eredeti conceptus:... fajtám korcsa: / Koszopolita cigány...*” Ez az indulatos csattanó, s ennek a szelídítés utáni helyreállítás is azt bizonyítja, hogy ebben a versében nem az önmagával folytatott „belső vérzéses” vita folytatódik – volt, aki így vélte –, hanem a nehéz

gondban kiforrott eszmény fogalmazódik meg a hitvallás szenvedélyes forróságával:

*De kis fajban, amely épp e
Rombolásnak utban áll:
Költő az legyen, mi népe
Mert kivágyni: kész halál.*

*„Légy, ha bírsz, te »világ költő«!”
Rázd fel a rest nyugatot:
Nekem áldott az a bölcső,
Mely magyarrá ringatott.*

A fölkavarodott vitába aztán nem szólt bele, a nyilvánosság előtt még a visszaváltoztatást sem végezte el; ő sem, fia sem: senki. A vers hamar önállósult: a legkülönbélebb, egymásnak nemegyszer élesen ellentmondó irodalompolitikai erők használták látványosan forgatott fegyverül. Gyulai a vers közrebocsátását az agg Toldi utolsó vitézi tettéhez hasonlította. Nem indokolatlanul.

Az *Őszikék* méltatását mégsem lehet itt lezárni.

Legalább utalni kell azokra a töredékekre, vers-törmelékekre, amelyek Arany befejezett műveit ebben az utolsó korszakban is körülveszik. Ismétlem: az egész *Új folyam*-ot végül zárt hagyatéknak szánta. Tartott a nyilvánosságtól: „Mert – betegnek – izgalom, / Ha olvassák itt is, ott is, / S bírálgatják új dalom.” De, úgy tetszik, nemcsak az ilyen külső izgalmaktól tartott. Újra – mint a Nagyida romlása körül félbenmaradt szatírák s a *Bolond*

Istók féktelen első éneke idején: megtorpant a láva-ömlés egy-egy túl mélyről jött vagy túl veszélyes régiókba sodró lökésétől. A néma háború, a Hoc erat in votis, a Szózat-ot parodizáló Hasadnak rendületlenül, a Sok nagy ember, a Melyik a bűnös, a Buga Péter, az Örökké azért is maradhattak töredékekben, mert kidolgozás közben túl nagy, túl veszélyes, túl fájdalmas lett a terv. Az élet mint tivornya, Az agg színész s az En philosophe ennek a rétegnek rengéséről ad epigrammatikus tömörséggel jelt.

De szebbnek, a nagy sztoikus bölcshez méltóbbnak látszott a sorozatot azzal a felejthetetlen búcsúverssel befejezni, amely nem utolsó verse ugyan, de az örök megújulás hitével segít át a végen:

*Életem harvanhatodik évébe'
Köt engemet a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csürébe,
Vet helyembe más gabonát cserébe.*

Toldi szerelme

1

Elképzelhetetlen, hogy az a gazdag virágzás, amely a Kapcsos könyvbe zárt *Őszikék* lírai termését létrehozta, az epikus Arany művére hatás nélkül maradhatott volna. Ehhez túl erős volt a kötelezettség érzése, amelyet a költő mint a nemzet epikusa vállalt, s amelynek beváltását mind barátai, mind tisztelői várták tőle. De sugallhatta az effajta munkálkodást a költő alkotó igénye is, hogy amit még lehet, elérjen a maga elé tűzött legfontosabb célokból: nagyra mért töredékeinek befejezéséből. Három nagy mű folytatását, befejezését mérlegelhetette akkor, amikor – az 1870-es évek elején – egészségi állapota megjavult, az alkotó munkához újra erőt érzett. A *Bolond Istók* második énekének gyakran idézett 15–16–17. strófájában megírta, hogy akkor miért éppen a legkevésbé tetszetős tárgyat vette fel újra, elbúcsúzáva „jobb része arany álmá”-tól, a „hű Toldi, Csabá”-tól. Egyszerre remekké formálta azt a töredéket; s el is zárta vele a folytatás útját. A *Csaba királyfi* abbamaradásának okairól már volt, a legfontosabbról még lesz szó. Maradt tehát a Toldi „dereka”.

Emellett szólhatott, sok egyéb ok közt, főként az, hogy ebben a munkában jutott legmesszebbre, s ezzel egy trilógiát tehetett teljessé.

Döntését az 1879-ben nyomdába adott kész mű *Előszavá*-ban így indokolta meg: „Csak 1863 őszén (a *Buda halála* után) vettem újra elő töredékeit. Olvasgatva megsajnáltam a kárbavesztett részleteket s kezdtem gondolkozni új mesetervről. Vajon okkal-móddal, a népies naivság örve alatt nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket, a prágai kalandot, a sirrablást, vagy legalább sírbontást s a nápolyi kettős hadjáratot is összevonva *egybe*; így a költői beszély vagy ha tetszik *verses regény* kevesebb igényű keretében alkotni meg a költeményt? Tetszett a gondolat; hamarjában pár éneket meg is írtam; de majd egészen szubjektív természetű szenvedések miatt ismét hosszú időre abba kellett hagynom... 1874 s a következő években, ha nyári fürdőzéseimből némileg üdülve megjöttem, ismét vissza-vissza kezdék térni – ad *pristinam amorem*. Időnként néhány versszakkal tovább vittem e költeményt, bár remény nélkül, hogy valaha befejezzem; míg végre mostani kényszerített nyugalmam alatt rá vetém fejemet, hogy a munka befejező részét megkíséreltem. Érdemes volt-e a fáradságra s nem jobb lett volna-e a töredéket – nagy reményű és sajnálatos – töredéknek hagyni: azt már te fogod megítélni nyájas olvasó!”

Arany már a *Buda halála*-hoz is írt *Előszó*-t: főként azt jelezve, hogy a hun rege első, bár önálló része egy nagyobb műnek. A *Toldi szerelme* elé bocsátott magyarázat – az *Elegyes darabok* elé bocsátotthoz hasonlóan – a mű keletkezésének, történetének legfőbb elemeit is összefoglalja: oly tömö-

ren és oly bensőséges hangon, mintha valóban csak egy szakmailag tájékozott baráti körnek akarna az akadályozó vagy ösztönző mozzanatokról számot adni. Mintha nemcsak a mű, hanem ő maga is „mentségre szorul”-na.

Elmondja, hogy ez a középső rész nem az ő saját vállalkozása: inkább „rádisputálták”; hogy ami forrásanyag az Ilosvai széphistóriájából a két *Toldi* után még maradt „költői feldolgozásra”, alkalmatlannak látszott; kevés is volt, ő pedig „egész epikai költeményt csak mintegy az ujjából szopni, ha tudott volna is, nem akart”, hogy akadályozták az első *Toldi* sorai, amelyek szerint a hősnek „Szívét nem bántá még nyila szerelemnek, / Nem is lőn asszonnyal tartós barátsága; / Azután sem lépett soha házasságra”. Mivel a „népies ballada megtűri, sőt keresi a boldogtalan szerelmet, de eposz nem”, ezért „valami nagyobb történelmi eseményhez, jelsül a nápolyi hadjárathoz” akarta támasztani; így nevezte a keletkező művet *Daliás Idők*-nek, s kezdte „quasi népies epopoeia”-ként megformálni. Rá kellett azonban jönnie, hogy a nápolyi hadjárat is kevésbé alkalmas epikai tárgyalásra: még ha a kétőt összevonná is: „nincs benn kimagasló pont, tömegesebb ütközet”; s ha a fordulatok közül egyet választva „in medias res” tenné a cselekményt, nem jó, mert „ha a népies elbeszélés természetét vesszük figyelembe, mely megkívánja, hogy eleje és vége legyen a dolognak”, a műfaj épségét kockáztatja; a legfőbb nehézséget azonban az okozta, hogy „Lajos kora *mondának* már nagyon világos,

történetnek pedig, az eposzíró kívánta részletekre, *nem eléggé az*".

Efféle magyarázkodó mentséget nemigen szokás költői művek elé bocsátani.

Arany nyilván azért érezte szükségesnek, mert benne – barátai? olvasói? az utókor?, vagy, főként: önmaga számára? – epikai költészetének jóformán minden lényeges kérdéséről szólhatott: a mögöttes területekre utalva, az érintett kérdések fontosságát, megoldásuk nehézségét kifejező módon: magát egyszerre kisebbítve és elismertetve. Jól tudta, s nem egy ízben ki is mondta, hogy a *Toldi szerelme*, minthogy ez egész költői pálya minden korszakának erőfeszítése, kudarca és eredménye legalább nyomokban benne foglaltatik: nem lehet egynemű; különösen akkor, ha az ő nagyon is szigorú, egy-egy mű szervesen nőtt, személyes hitelű, formát és tartalmat összetartó egységét vesszük mértékül.

A *Toldi*-trilógia sokáig készült.

Létrejöttének érintetlen állapotát csak a *Toldi* őrzi; a *Toldi estéjé*-t már átsimította, kiegészítette; a trilógia középső részének többször is nekiveselkedett. Hogy nehezen birkózik a tárggyal, a kortársak legfőbb leveleiből s egy-egy közzétett részletből sejtették. Amikor elkészült, egészként kellett tehát értékelniök; és akkor az elfogulatlan bírálónak is látnia kellett, hogy a mű nem olyan egyetlen ihlet lendületében jött létre, mint a *Toldi*, erős hangulatváltások érezhetők rajt, az előadás ritmusa nem egyenletes, még alakrajzában is erős töréseket mutat, aránytalan. A költő nyilván ezért

is húzódozott közrebocsátásától, s majdnem csak kézirat gyanánt engedte megjelenni.

De azt, aki akkor az egyértelmű hozsannát megzavarta, szinte kiközösítés fogadta; később is csak óvatos fenntartások hangzottak el a szakmában. A nagy nemzeti epikus egyetlen befejezett trilógiájáról elismeréssel illett megemlékezni; mintha – persze változott körülmények közt – a *Zalán futása* fogadtatása ismétlődött volna meg: mindenki magasztalta, de csak kevesen olvasták. Érdemes felfigyelni rá, hogy még Sőtér István is, aki pedig az első hat ének legszebb, már-már elragadtatott elemzését írta meg, hallgat az elbeszélés második feléről.

A *Toldi szerelme* tehát fontosabb és sokatmondóbb egy nagy költő pályaképének elemeként, mint önálló műként. A legélelátóbban maga a szerző ítélte meg: érdemes rá figyelnünk.

„Tartok tőle – kezdte a mentséget –, hogy a hosszú idő, mely alatt elkészült, nem erejének, hanem gyöngeségének a bizonyítványa.” A gyöngeség mibenlétét egy Tóth Endrének írt levelében így fogalmazta meg: „Jól tudom, hogy a példátlan hosszú időn át annyiféle benyomás, hangulat stb. alatt keletkezett munka nem lehet egyöntetű.” Arra több indokot említ, hogy a mű rétegeit csak költői pályájának szakaszaival összefüggésben lehet valamelyes hitellel különválasztani. A maguk szerkezeti helyén szó is esett már ezeknek a rétegeknek forrásvidékéről s továbbvitt eredményeiről; mert hiszen mindazt, amit a teljesebb változa-

tokban használhatott, továbbvitte: – már Péterfy észrevette, hogy a nagy kompozíciókon munkálkodva: kész töredékeire szinte forrásként támaszkodik. A töredékek sokban eltérnek egymástól. Valóban Arany kivételes szerkesztő, formáló, stilizáló képességére, alkotó emlékezetére s részleteket megőrző gondosságára volt szükség, hogy egybeötvöződjenek. Az egybeszervülésnek azonban olyan sűrű hajszálgöyökérete járja át őket, hogy a végső mű rétegeit mégiscsak némi elkerülhetetlen beavatkozással, motívumsűrítéssel tudjuk különválasztani.

2

Több fő réteget látszik tanácsosnak, a fejlődés szakaszaival egybehangzóan elhatárolni.

Miután Ilosvai cserbenhagyta, s miután rájött, hogy „bármily csekély és töredékes” alap nélkül, „mintegy az ujjából szopva” az egészet – ahogy Petőfi tanácsolta neki –, nem tud írni, más források után nézett. Ügyelnie kellett azonban rá, hogy amit kitalál, lehetőleg összhangban legyen a trilógia már megírt „fejével” és „lábával”.

Toldi esetében két lényeges mozzanatra volt szükséges figyelnie. Hősének a nőekkel való viszonyát úgy kellett alakítania, hogy bár „hatalmas fizikumát a szerelem konvulziói között is” fölmutatja, házasságra ne léptesse. Az udvarral való viszonyát pedig úgy, hogy ott, bár Budán házat is szerzett a kivívott udvari, lovagi ranghoz, soha

igazán otthon ne lehessen, mert az udvari élet rajzához semmi tapasztalata nem volt a költőnek. Ezért folytatódott első földidézett kalandja mindjárt száműzetéssel, s az utolsó is úgy esett, hogy a sértődötten hazavadult agg hőst hírhozó kérte az ország becsületének megmentésére, az udvarban pedig a békejobbot nyújtó király kénytelen lett elfogató parancsot kiadni ellene.

Így hát Toldi voltaképpen nem él az udvarban.

Méltó szerephez kellett ezután juttatni Toldi édesanyját; valahogy el kellett kötni a „rókalelkű bátya” sorsfonalát is; az első rész mesekirályának valóságos lovagkirályként kellett megmutatkoznia, s el kellett beszélni, hogyan lépett a hős mellé az öreg Bence helyére a fiatal, akin a Toldi kalandjainak humorisztikus vonásait is föl lehetett tüntetni a hős tiszteletreméltóságának sérelme nélkül. S hogy került a játékba a „hara”, a barátcsuha egy lovagi mérkőzésen?

Nemcsak efféle tárgyi mozzanatok kötötték meg és sugalmazták a költőt, hanem formaiak is. A trilogia már elkészült két tagja *költői beszéllé* kerekült, ő azonban nem tett le a nagyobb méretű népies eposzról. Ilyesvalami lebeghetett előtte, amikor a középső részre gondolt. Azt a megjegyzést, amelyiket tervezgetés közben egy népmesei banya háromszori visszatérésének motívumához fűzött, hogy ti. „Ez esemény körülményesen: epice és nem dramatice, csattanósan íratik le”, az egész tervre érvényes szándék kifejezésének vehetjük.

Ezzel a gondolattal sokáig vívódott.

1850. május 7-én még azt írta Szilágyi Sándornak, hogy idejét főleg egy eposzra (respective költői beszély csak) fordítja, mi második darabja lesz „Toldi”-nak; de 1851. április 3-án Toldy Ferencnek már ezt: „egy nagyobb népies eposzon dolgozom”; s hogy ezt érezte igazán kötelezőnek, bizonyítja az *Előszó* idevágó passzusa: „maga a sikertelen szerelmi kaland nem elég cselekmény: valami nagyobb történeti eseményhez, jelesül a nápolyi hadjárathoz akartam támasztani, olymódon, hogy »Toldi szerelme« annak mintegy epizódja legyen: azért neveztem, általánosabb címmel »Daliás Idők«-nek. Tehát egy eposz (quasi népies epoeia).” Kéziratos jegyzetek arról is voltak, hogy a középrész tizenkét éneknél hosszabb lesz.

Ehhez kereste a megfelelő megoldást akkor is, amikor – megsajnálta töredékeit mentendő s eredeti álmát legalább részben megőrzendő – „a népies naivság örve alatt” a *verses regény* kevesebb igényű keretében befejezte a *költői beszélyt* mégiscsak jóval meghaladó epikumot. Ilyen tekintetben is igen lényegesek azok a bejegyzések, amelyek a kéziraton az énekek és strófák számát összegzik, több esetben is; majd így adják meg a végeredményt: „Az első *Toldi* 211 vsz, *Toldi estéje* 24 rövid és 211 vsz; a kettő összesen 24 rövid és 422 vsz. – *Toldi szerelme* lenne összesen 1046 vsz, tehát két és fél annyi mint az előbbi kettő összesen.”

Az „epice és nem dramatice” megjegyzés tehát komoly szándékot jelzett, s ez nemcsak a középrész terjedelmének tetemes megnövekedését hozta ma-

gával, hanem műfaji alakváltozásokat is. Végül is: a *Toldi szerelme* műfaji töredékességét, vegyített voltát.

Még egy feladat megoldásának jellegét is megszabták a már megírt részek.

A „pórsuhanc”-ot joggal háborította föl a „Hé paraszt!” megszólítás, hiszen csak jogfosztással került a cselédek közé, s abban, hogy a királyi lovagok sorába állhatott: egy az egész nemzeti-társadalmi helyzet igazságos elrendezésére irányuló példázat öltött testet. Ha az igazságtevést kikényszerítő „kisebbik fiú” ebben a népmesékre emlékeztetett is, nem abban, hogy a szellemiek terén is ő volt a legkiválóbb. Toldi Miklós főként bátorságával tűnt ki kezdetben is, és behemót testi erejére támaszkodott az utolsó nemzeti becsületmentő kalandban is. Indulatossága, büszkesége, a megújult világban való idegensége sodorta ekkor újra bűnbe.

Amikor a nagyszívű király, megbocsátani, fölkeresi halálos ágyánál és ott a nemzet „sorskérdéséről” esik szó: Toldi azt köti a modern világgal előrelépő király lelkére, hogy ne hántsa le a nyers erejű magyarokról durva kérgüket, mert „nehezebb eltörni a faragatlan fát”. Ez a fontos párbeszéd meghatározza a középrész egész erőterének alakulását: Toldi viszonyát a modern világhoz: azt, hogy voltaképpen kimarad az idő sodrásából, amely „hajt, nem vár”, odahagyja a vele nem tartókat. A középső részben Toldi helyzetei, kalandjai változnak csak: ő maga legfeljebb szenved, csapdába esik, vét, vezekel, furcsa, régimódi hőstetteket

hajt végre: alapjában az marad, ami ifjan volt. Nem fejlődik, csak megöregszik. Hogyan hordozzon így egy nagyméretű eposzt?

Nem kevés vesződséget okozott a költőnek a hangnem is: a költői stilizáció megfelelő változatának kialakítása. Ma már közhely, hogy a két először elkészült *Toldi* népiessége megemelt, a nagy népiesnek tartott klasszikusok példája és a korabeli magyar reformpárti értelmiség ízlése szerint stilizált népies modor két változata.

Arany maga is tudta ezt: a hangnemet másként akarta alakítani mindjárt a *Toldi* szomszédságában a *Murány ostromá*-ban, amikor azonban kísérletet tett a realizisztikus lélektani és történelmi elemek erősítésére: nem volt vele sikere. Megpróbálta tehát az utat a naivabban népies színezet fokozására is: egy ideig úgy érezte, sikerrel. Ezért is becsülte akkor a *Rózsa és Ibolyá*-t – egy népmese naiv tónusú versbe foglalását – többre a *Toldi*-nál. Lehet, hogy ezért tapogatódzott az Ilosvai diák szárnyai nélkül a naivan népies hangnem felé.

A középrész első kidolgozásába, fia szerint „még a forradalom idején, mindjárt a *Toldi* megjelenése, a *Toldi estéjé*-nek befejezése után” fogott bele. Eről csak föltevésünk vannak. Egy-két „promemoria” meg népmesei motívum jelzi, hogy a kísérlet az utóbbiak felé tolódott át. Ezt bizonyítja, hogy a költő először nem Ilosvaiból válogatta a középrész énekeinek mottóit, hanem népdalokból. Ilyen mottó:

*Egyszer egy királyfi mit gondolt magában,
Belép egy udvarba paraszti ruhában.*

olvasható a *Losonci Phoenix* 1851. első kötetében megjelent első énekében. Ezt támasztja alá ott a műfaji utalás, hogy „kezdete egy nagy népies eposznak, mely Toldi második részét képezendi”.

A maga árnyékát Arany sem tudta átlépni.

Különösen elbeszélő verset csak akkor tudott írni, ha valamilyen valóságos forrásra támaszkodhatott, valamilyen, a népi hagyománynak legalább illúziójával hitelesített adalékra; bár a gyakorlatban aztán ezeket a forrásmotívumokat teljes költői önállósággal használta föl, alakította át, s motiválta a maga művének rendje szerint. Ezért is volt olyan különös szüksége Ilosvai ponyvatörténetére. Valamilyen százados, népi monda följegyzését vélte megtalálni benne; kezdetben nem vette észre s később se igen fogadta el, legalábbis a maga gyakorlatában, hogy a diák tákolmánya nem ősi mondat őriz, hanem népszerű vándormesék, széphistóriák mozzanatait fűzi lazán össze.

Arany akkor még a ponyvát a népi hagyomány örzőjének tartotta: az első Toldik idején nagyra értékelte: a *Daliás idők*-et is a ponyvára szánta, mert úgy gondolta: annak olvasóiiban találta meg azt a közönséget, amelytől tanulhat, s amelyet tanítania kell.

A *Daliás idők* népiesnek vélt motívumait is innen meríthette. Ha valaki érdemesnek tartaná e kor egész ponyvájának átbúvárlását, bizonyosan meg-

találná a *Daliás idők* első dolgozatának hatodik énekében leírt kalandok forrásait: a Szent László-legenda ideszivárgott történetét Arany külön is földolgozta; abban az időben olvashatott Dovecről, a zsidókat sanyargató zsványról. A Kázmér lengyel király – egyébként Zách Klára csábítója! – kicsapongásairól írva ugyan már történetírókra is hivatkozik: a szép zsidólány, Eszter kéjszalónjának, csábításának motívumait azonban bizonyosan valamilyen pornográf könyvből vette; legföljebb a feldühödött Toldi rabiátus megoldását – hogy ti. pokolra küldi a léha szépséget – meríthette valamilyen személyes élményből: hiszen ez a motívum fölbukkan más művekben, magában a *Toldi szerelmé*-ben is.

Az ő népiessége kezdettől fogva öntudatos továbbfejlesztése volt annak az „öntudatlan” népiességnek, amelyet oly kiválóan ismert és jellemzett.

Innen s egyre kevésbé a valóságos népköltészetből merítette azokat a motívumokat is, amelyekkel a „népies naivság” színezetét adta már egyáltalán nem népköltészeti fogantatású és tárgyú dolgozatainak. Ezeknek segítségével – például a minden bajban s minden nyomorúságban újraszülető és a hős megsegítésére ott-termő táltos lóéval a lovagi tettek egyáltalán nem népi világában – kívánta megmenteni a *Toldi szerelmé*-ben is a „megsajnált töredékeket”.

Biztos ösztönnel és szívós munkával társított ezekhez olyan motívumokat, amelyeket a klasszikussá emelkedett, de népiesnek tartott remekmű-

vekből – nemcsak Homéroszból, de Shakespeare-ből, az irodalmivá nemesített „ősi balladák”-ból, sőt Cervantesből – szőtt be a maga epikai világába: nem nehéz például a Toldi s az ifjú Bence-párosban a Don Quijote–Sanchó Panza páros teljesen magyarosra formált változatára ráismerni; már az öreg Bence a szolgaként is derék „nép” képviselőjévé lett fia pedig egyenesen – kicsit Vörösmarty Balgája nyomán is – a „nép” humoros-realisztikus vonásainak hordozójává a mániás lovaghős mellett –, akivel egyébként, láttuk, Arany maga is azonosulni látszott; pl. a *Csillaghulláskor* egy keserű szösszennetében.

Az Ilosvaiban nem talált elemeket megpróbálta először népmeseiekkal, de még inkább a népmondai hagyomány őrzőjeként elfogadott ponyvabeli-ekkel helyettesíteni, s ezeket a szépirodalmilag hasznosítható történetíróiakkal kiegészíteni. Újra közeledett tehát a két kész *Toldi*-ban már fölvázolt stílusvilághoz. Így fogott 1850-ben a *Daliás idők* első dolgozatához, s el is vitte azt a hetedik ének első kilenc strófájáig. Igaza lehet Voinovichnak: „Ha az első dolgozatot folytatja és bevégzi, a trilógia középső tagja, az első rész hangján, családias jeleneteivel a maga nemében tökéletes művé kerekedett volna.” De 1853-ban abbahagyta.

Közben megmutatkoztak azok az előrevívő s akadályozó erők, amelyek az 50-es évek első felében egész pályáját és művét döntően befolyásolták, s a trilógia középső részét is lényegesen átformálták.

Az első dolgozat első énekét – mondtam – odaadja kiadásra a *Losonci Phoenix*-et szerkesztő Vahot Imrének, és sikert arat vele. Tompa úgy ítéli, hogyha megírja: ez a Toldi-rész „az első magyar könyv lesz, az első nagyszerű eposz, mindjárt Zrínyi műve után”. Toldy Ferenc, aki egy magyar Odüsszeát vár Aranytól, arra biztatja, hogy haladja meg a *Toldi*-t, mely „egyik legszebb műve irodalmunknak”; ő egy lovagi eposzban látná szívesen a folytatást. Kérdésére, hogy nem volna-e kedve „Toldit Lajossal Nápolyba, Litva és Oroszországba vinni?”, Arany boldogan feleli: „Tekintetes Úr eltalálta gondolatim *egy részét*, mi igen felvidámitott. A *nápolyi* hadjárat csakugyan befűzendő lesz” – írja 1851. ápr. 25-én –, erre utal az *Előszó* idézett helye is.

Már az első dolgozatban egyre nagyobb szerep jut tehát a történelmi mozzanatoknak; azért is marad el a címből Toldi neve; ezért szaporodnak meg a költő jegyzetei: „Történeti, korrajzi és egyéb adatok a »Szép idők« című népies eposzhoz.”

Ezek az évek azok, amelyeket Arany a sziklával eltorlaszolt patak útkereséséhez hasonlított. Nagykőrösön új mederbe terelődött élete; „szubjektív költő” lett, töredékei elszaporodtak, kezdte kialakítani nemzeti balladaköltészetét, benne a „bűnbűnhődés” meghatározó szerkezeti elemét s a lélektani motiváció döntő szerepét a költői ábrázolásban; a *Katalin* sikere meggyőzte róla, hogy a boldogtalan befejezés a maga helyén és körülményei közt szinte nagyobb hatású a boldognál; a

láthatáron föltűntek a nagy nemzeti eposz körvonalai is: a *Csaba királyfi* első kísérletei; velük a közeli, a megszokott, ismert magánélet a nagy történelmi viharok sodrába emelő végzet már-már kozmikus távlatába emelkedett.

A költő kezdett rájönni, hogy kinőtte a „nép költője”-nek szerepét; de arra is, hogy az idő s vele az ízlés is megváltozott. Amikor végre alkalma lett a *Toldi estéjé*-t kiadni: átfésülte, kevésbé naivra stilizálta, mert úgy érezte „futunk a népiestől”. 1853. jún. 28-án ezt írta Tompának: „Olykor úgy érzem, hogy még nem volna lehetetlen oly művet produkálnom, mint »Toldi« volt – De minek? de kinek?... Az a közönség, mely első »Toldi«-mban a kútágast bámulta csak... nem találná már »Toldi«-t eléggé »sajátságosnak«, »népiesnek«, a másik, mely hivatva volna a mű költői oldalát felfogni, az a formától nem fogja látni a tartalmat.”

A mű első éneke, egyébként a legegyneműbb rész, nem változott. Ez a nyitány szerencsés harmóniában egyesítette a népies, a realista és a történelmies elemeket: a népmesékből, a Mátyás királyanekdotákból ismerős volt az álruhában országjáró király alakja; a Rozgonyi ház félig népi, félig úri, patriarchális környezetében valóságos élettel telt meg a *Toldi* záróablójának közepén álló vázlatos királyalak; s a fiúsítással egybekötött vitézi torna bejelentése és kivitele igen jó alapul szolgált egy az elsőül tervezettnél sokkal nagyobb, gazdagabb epikus mű kibontakoztatásához.

Ebben a kibontakozásban két mozzanat játszik

főszerepet: a végzet belépése Lajos király életébe meg Toldi és Rozgonyi Piroska elboruló szerelmének sajátságos alakulása.

Láttuk: a Deák körül szervezkedők körében a történelem fokozódó súlyt nyert, úgy is, mint az igazabb nemzeti önismeret forrása, úgy is, mint a politikai viták jogalapja.

Kemény nagy tanulmánya a *Toldi*-k történelmiségéről csak kimagasló darabja volt a költőt országos példává emelő hírverésnek. Ilyen irányban befolyásolni nem is volt őt nehéz: nyilatkozatai egyértelműen bizonyítják, hogy a népiességet csak átmeneti formának tekintette a nemzeti felé; s ez utóbbinak kialakításában egyre jobban „belehömpölygette” magát a küzdelembe, hogy ő írja meg azt a népies realizmusra alapozott nemzeti eposzt, amely hivatva lett volna megmutatni, hogy valaha, a patriarchális „előidők”-ben az egész nemzet nem: tehát osztályellentétek nélküli egység volt. A honfoglalást lelkesítve fölidéző eposz tervei kezdtek a „hunnikák”-ban fölsejleni, s a *Daliás idők* egy megfelelően kiszélesített változata is lehetőséget ígért valamilyen nemzetileg, művészileg méltó, de a megnevesített ponyván is propagálható mű létrehozására. A második dolgozat idején egyszerre foglalkozott mindkét tervezett trilógiával s ezek kölcsönösen hatottak is egymásra.

A történelmi tájékozódás előtérbe nyomulásával kapcsolatban itt két fő mozzanatot látszik fontosnak a sok közül kiemelni: az „eposzi hitel”-ét, meg a nemzeti sorseposzt hordozó főhős kérdéskörét.

Mindkettőről volt már szó. Elég lesz itt a *Keveháza* meg a *Zách Klára* csaknem egyidejű föltűnésére visszautalnom. Mindkettőnek döntő hely, rokon szerep jut a művek alakulásában. Mindkettő értelmet és célt adott az addig a történelmi anyaggyűjtés egyre nyomasztóbb s áttekinthetlenebb aprómunkájában, a halmozódó adattömegben, a költőknek.

Az Attila ravatalánál elhangzó táltos mondta hősi ének a népek sorsát intéző végzetet idézte föl az emberi határait túllépve elbukó világura hős halála alkalmából, s bizonyította, hogy a költő döntött: a nép emlékezetében bujdosó hagyományt választja költeménye epikai hitelének biztosítékaul, s nem a történettudósok eredményeit.

A *Daliás idők* második dolgozatában, az engesztelő egyházi szertartásokba visszahúzódó anyakirálynővel kapcsolatban hangzik el a *Zách Klára* balladája. Ez a cselekmény kiemelt helyén utal arra a „fátum”-ra, amely egy jeles uralkodóház kiváló fiaként jelöli ki Lajos királyt a nagyepikai főhős szerepére. Ezt ugyan nem valami néphagyományból vette Arany, hanem Fessler német nyelvű magyar történelméből – (ez a népszerű könyv egyébként sokszor használt forrása volt romantikus költészetünk történelmi tárgyú darabjainak) –, de beleillett Aranynek az epikai hitelről s a nagyepikai hősről akkortájt kialakított segédföltevésebe.

Egy „promemoriá”-ba ezt jegyezte akkor – újra idézem –: „A fátum nagy eszméjét szerencsésen kivinni. Az Anjou-házra enyészet van kimondva.

Részint a ház alapítója I. Károly által Konradinon elkövetett vértett, részint (én indikálom) a Felicián esete miatt... Lajos *erénye által*, saját *személyére* nézve, kiküzdí magát a fátum alól... Úgy hiszem, ez egészen *epikus szellemben* van... Ha történetírók az országra nézve is fatális esetnek mondják a Zách-nemzetségen elkövetett kegyetlenséget, vajjon hibáz-e a költő, ha a nemezist magára a királyra és nemzetségére fordítja?" A *Daliás idők* második dolgozatában a Zách Klára esetét idéző ének után ezért is mindjárt Lajos király hadi készülleteinek leírása következik: a megváltozott eposzi tervbe iktatott enumeráció. Első jelentkezése ez annak a címerfestegető nemesi családtörténetnek, amely majd úgy elburjánzik a *Toldi szerelmé*-ben, s amelyet Arany itt még mintha mentetegetni kívánna:

*Ki győzné ezeket venni laistromba,
Hogy a dal szövése ne legyen goromba?
Nagy erdő ez együtt: ennyi sok családja
Viruló díszében mind egyszerre látva!*

*Emez fiatal még; az terepély immár,
Sudarán sas fészkel, barna felleg himbál;
Csonkítva, lenyesve hajt amaz új ágat:
Mai nap is élő számos unokákat.*

*De ti kiknek őset a dal édes gondja,
Nem hizelgő verssel koszorúba fonja:
Felhat-e hozzátok az egyszerű ének
Egyszerű kebléből a nép emberének?!*

*Vagy hazai dalra fületek már gyöngé,
S nem halljátok, ámbár neveteket zöngje?!...
Sír a lélek bennem, – és a mai kortul.
Vigaszképpen a mult dicsőséghez fordul.*

„Vigaszért a múltba!”: ez lesz majd az egész munka rezignált indoklása. Most még a megújuló erőfeszítés sarkallója, s az első *Toldi* politikai célzatát megváltoztató koncepció tétova igazolása.

Mert a történeti anyaghoz forduló költőt olyan nehézség fogadta, amelyből már nem talált igazi kigazolást. Tanítványának, Tisza Domokosnak 1854-ben ezt írta: „E nápolyi történeten a művészet átka fekszik... A tárgy olyan, amiből semmit se lehet csinálni: Endre silány fráter, Johanna 101 esztendeig él, Lajos portyázásai semmi eredményre nem vezetnek, ki csinál ebből valamit?” Ekkor már Lajost a nagyepikai nemzeti hős szerepéből egyre jobban kiszorította a *Csaba királyfi*. A *Toldi* folytathatóságának csupán egyetlen, már említett gondját sikerült megoldania a költőnek: a nehézséget, hogy miként szerepeltesse bárdolatlan hősét az udvarban. A Piroška kezéért vívott lovagi tornát roppant népünneppé alakította, tehát olyan környezetbe telepítette, amelyben *Toldi* otthon volt; *Toldi* száműzetését későbbre helyezte; az udvarba pedig *Piroškát* küldte, akinek kiházását – udvarnőjeként – a királynő vállalta. Történhetett ez annál inkább, mert hiszen a hős akkor még elgyűrűzte *Piroškát*, *Tar Lőrincet* pedig hűgának jobb-jával kárpótolta.

A következő menetben áthelyeződik a kompozíció súlypontja. Lajos helyett újra Toldi lép az előtérbe. Ezt jelzi az új cím is. A szerelmi történet válik az egész mű meghatározó szervező központjává. Idézzük föl ezt a költő szavaival, amelyeket bujdosó hőse szájába ad a *Toldi szerelme* kilencedik énekében.

*Lovag ember voltam s játék-viadalban
 Álfegyvert viselék – nincs semmi rossz abban –
 De személyem aztán soha föl nem fedtem:
 Hogy ravaszul a díjt más nyerje helyettem.
 Vala pedig díja a győzödelemnek
 Mátka-leány, szép, mint angyala Istennek,*

*Ki szeretett, és csak engem a világon!
 Kire már későn gyúlt szívbeli nagy lángom.
 Fölfedni magam most: vala böcstelenség,
 Lovagi törvényben nincs ellene mentség:
 Nem földni föl: a lányt csupa méltatlannak
 Dobom feleségül, kit nem szeret annak.*

*Kisebb vala bajnok-nevem odavetni,
 Mint a leányt, élve, halálba temetni:
 De lekötve tartott sanyaru, mély börtön
 Messze az országtól, erre, a cseh földön.
 Mire hazaértem késő vala, késő!
 Férj-feleség volt már az ál-lovag és ő.
 Mit tettem azon túl, nem tudom, ne kérdjed –
 Párbajra szorítám s megölém a férjet.*

*Látva megölt férjét s tudva, hogy én tettem,
Mint holt rogya össze az én szeretettem;
Igen! ravatalra, sírboltba helyezték,
Én pedig, úgy hiszem, örvöngeni kezdék.
Lementem utána, le a sziklaboltba,
Körömmel is onnan kikapartam volna:
Egyszerre csak éled az én édes szentem
S megátkozza magát és elátkoz engem.*

Ez persze csak vázlata a boldogtalan szerelmi vétségnek és önként vállalt vezeklő bujdosásnak. Arany nyilván azért mondatja el a történetét, már Tar megölése után, elbujdosott, vezeklő barátként magát megalázó s aztán, tovább menekülve, a flagellánsok seregében jó barátként, sorstársként megismert Zách-ivadék Kobzosnak, hogy neme-szebbé emelje Toldit, aki hiszen itt már látja, mit tett, tudja vétkét, vezeklésre ítéli magát, s abban bízik, hogy egyetlen kivételes képességével, a vi-tézséggel még kivívhatja a király kegyelmét, s visz-szanyerheti – ha szerelmét nem is, hisz az már Isten arája – legalább becsületét s otthonát.

De Arany nyilván hangsúlyozni kívánja azt is, hogy a kalandos történetben minden ennek az el-játszott nagy szerelemnek van alárendelve. A teljes műben is csak ennek a szerelemnek története záró-dik le véglegesen. A mellékszereplők nehézségei megoldódnak, az élet tovább folytatódik, Toldi is kegyelmet kap; de hazatérve már csak két sírt talál a Szigeten: Piroskáét és a szíve szakadva lánya mellé temetkező öreg Rozgonyiét.

Szó volt már róla, hogy a két trilógia sorsa újra meg újra egymásba fonódik. A *Toldi szerelme* végső változatához is akkor kezd hozzá a költő, amikor a *Buda halála* megjelenése után föltámadt munkakedve, és – azért is, hogy tárgyat váltva, a Csaba érlelődését segítse – megpróbálja, hogy mégiscsak úrrá legyen a nagyon is ellenálló tárgyon. A munka nem halad se gyorsan, se könnyen. Ami a kéziratokból, jegyzetekből fönmaradt, főképpen a M. T. A. Kézirattárában őrzött első fogalmazvány, az „impurum”, legalább olyan érdekes-fájdalmas, bizonyos vonatkozásokban még bonyolultabb emléke a nehéz szülésnek, mint a *Buda halála*-é.

Az avval kapcsolatban mondottakat főként három mozzanattal kell kiegészíteni.

Nyomon követhető a sűrűn javított kézíraton az az eljárás, ahogy Arany a *Daliás idők* használhatónak ítélt részleteit beolvasztja a végleges kompozícióba.

Megfigyelhető a fogalmazás menetének egy-egy megkönnyebbült fölgyorsulása, folyamatos szakasza, egy-egy görcsös elakadása, tétova irányváltása.

S főként az látható az egyre szaporodó ilyenszerű bejegyzéseken, hogy a költő figyelmes gonddal, nekibuzdulva s el-elcsüggedve számba is vette, dátumokkal rögzítette a mű szakadozott menetű kidolgozását.

Legalább az idevágó széljegyzeteket idézem: „Eddig 1850 (kivéve az utolsó versszakot), a többi későbbi betoldás.” – „Ez a szerkezet végképp 1863-ban állapítva meg (közbejött másirányban

induló 2-3 dolgozat)" – „Eddig 1864/5 folytán, szaggatva, különböző időkben.” – „1867 nyarán, de ugyanakkor félben maradt. Leányom †1865. dec. végén.” – „Ez darabban már megvolt előbb. Az 50-es években.” – „Eddig 1867-ben. Ami következik 1874-ben jött hozzá.” – „Eddig 1874. szept. 18.” – „Régibb dolgozatokból” – „1874. nov.” – „1875. aug. 22.” – „itt kezdve 1877. dec. végén!” – „1878. jan. 7.” – „Eddig jan. 31. 1878.” – „1878. febr. 20.” – „Eddig márc. 25. 1878.” – „Eddig ápr. 15.” „1878. máj. 1.” – „Eddig 29/VII. 78. nagy szünetek. Csak 79 januárban folytattam” – „Eddig 28/III. 79.” – „Eddig húsvét első napján 79.” – „1879. ápr. 20.” – „Vége 1879. május 15.” S hadd fűzzem ide még a XI. ének végéről, 1897. márc. 26-i dátummal:

*Nincs már széna, nincsen abrak:
Édes munkám, tűzbe csaplak!*

A trilógia középső részében, ha van egyáltalán szerepe a fátumnak, ennek hordozója a szomorú, elrontott életű szerelmespár. Ez a fátum nem is valamilyen metafizikai erő már, hanem az egyes emberek testébe-lelkébe, idegrendszerébe, előítéleteibe, akaratába, személyiségébe ivódott: onnan bentről irányító hatalom. A költő sem a világvégzet megidézője, hanem a lélek elemző ábrázolója. S ebben a megváltozott szerepében befolyásolja – korlátok közé szorítva és kifejező eszközeit a végső-kig finomítva, nemesítve – a *Buda halála*.

A nagy balladákban, a *Katalin*-ban és társaiban meg a „hunnikák” első dolgozataiban kialakított, költőiségével, gazdagságával, árnyalatosságával, érzékenységével, mélységével és plaszticitásával egyaránt igen magasrendűvé érlelt ábrázolóművészetét Arany az ősiség hangulatvilágának földézésére mozgósította. A szélesen áradónak óhajtott és ígérkező epikai bőséget szigorú – éppen a lélektanilag meggyőző, a maga módján nagyon is realista alakrajz érdekében – kevés szereplővel beérő drámaiságra sűrítette. Ugyanígy járt el *Toldi szerelme* első felében. A fátum sodrása helyett a szabad akarat kelepccéit állította föl, ahogyan ennek a talányos szerelemnek titkát Sötér István megfejtette.

Alapvető fölismerése, hogy a Katona vagy Shakespeare oly nagy számítással költött műveinek ihletében fogant drámai elbeszélés igazi hordozója Toldi és Piroska. Ami környezetükből, életük változó helyzeteiből, föl villanó, vagy szívósan őrzött reményeikből, a sorsukba beavatkozó mellékalkokból, eseményekből útjukba kerül, mind arra szolgál, hogy az ő egészében predestinált, a pillanatok döntéseiben azonban szabad akaratnyilvánításuknak próbaköve legyen. „Toldi és Piroska szerelmét a mulasztások, hibák, könnyelműségek, esztelenségek, majd pedig bűnök egész halmaza juttatja el a katasztrófához... az emberi cselekedetek súlyát egy végzetesen aggályos, fájón érzékeny felelősségérzet mérlegeli. Ebben a világban súlyosan bűnhődnek mindazok, akik bűnös-könnyelműn játszanak szent ügyekkel és tiszta érzésekkel.”

A hosszú ideig tartó, késleltetve megérő döntés „sommás drámai folyamatban elevenedik meg”. „A Hatodik ének szenvedélyrajza talán a legtöbb, amit a »szív örvényeinek« megmutatásában, a lélektani valóság ábrázolásában Arany valaha is nyújtott. Előbb Piroska örvényei nyílnak meg előttünk: a lélektani regényben alkalmazott analízis klasszikus eljárásaival él ez egyszer a költő – csak épp rendkívüli plaszticitást, szemléletességet, poétikus erőt lehelvén beléjük... amiként Toldi ráébredt »rút, rettenetes« bűnére... ugyanúgy Piroska is megérti, hogy *eljátszotta* boldogságát.” – „*Buda halála*-nak erőteljes nemzeti tájékozódása után *Toldi szerelme* a lélek, a szenvedély valósága felé fordul, a népies nemzeti művészetet annak az »általános emberi«-nek kifejezésére kívánja alkalmassá avatni, melyet Erdélyi óta ez az irányzat a nemzeti-től elválaszthatatlannak tekint.”

Ez általánosabb utalásokat kösse Arany szövegéhez itt legalább a dráma nagyjelenetének földidézése. Toldi, a prágai kaland, a cseh rablók leverése és a sziklabörtön elviselése után azzal az elhatározással érkezik Budára, hogy újra, most már a szokás és a lovagi törvény keménységével is megküzd Piroskáért; ekkor értesül róla, hogy elkésett.

*S nem nézve haragját fürgeteges éjnek,
Toldi rohan, száguld, mint kóbori lélek;
Birkózik a széllal Buda nyílt utcáin,
Havas eső csattog sistereg orcáin,*

*Mint a kavargó szél azt mit az ég hullat:
Ugy söpri alá s fel őt is az indulat.
Keblét az indulat meztelenül járja,
Veri nagy hullámit haja sötét árja...*

S mikor részegségéből egy kocsmá utcai kőpadján
a jeges hajnalban fölocsúdik:

*...leszállott önnön bús magába:
Ott lelte hibáját nagy bánata mellett.
Hogy senkire vádat másra nem emelhet!*

Ezért hát először nemet mond Tar Lőrincnek,
amikor ez vacsorára hívja, de mégse tud ellenállni
a kísértésnek: elfogadja a meghívást s ilyen vívó-
dással készül a találkozóra:

*Egyszer, csak ez egyszer – de mit ér, mit használ
Látni Piroskáját – jaj, nem az övé már;
Tőle hideg búcsut – azt sincs joga venni;
Egy néma sóhajtást – jobb oda se menni.*

*Hátha szilaj vére – de galamb lesz, bárány;
Váljon meg örökre – meg, az egy perc árán;
Keserűbb lesz akkor – legyen! azt szomjazza;
Igy habozott a hős: de az örvény huzza.*

Piroska ugyanilyen rettegve-vágyódva készül a ta-
lálkozásra:

*Egész nap az Istent mind csak azon kérte,
Hogy Toldi ne jöjjön (hisz úgy sem ígérte);
S egész nap a szívét mind csak azon kapta,
Hogy, ha felé se jön, megreped miatta!*

A találkozás sorsdöntő pillanata:

*Az az egy pillantás, amaz első, édes.
Marcangló, iszonyú, de gyönyörűség,
Repeső, örvendő, bánatos és bánó,
Felelő és kérdő, viszont szemrehányó;
Tilos ámbár büszke egy isteni jogra,
Kárhozat, üdvösség mennye, sötét pokla,
Kétségbe-esés, hol odavész test, lélek:
Az az egy pillantás ezt érzeti vélek.*

De azért szépen, derülő hangulatban folyik a vacsora; amikor azonban olyan peccsenyét hoznak, amit az asztalnál kell felvágni, s amikor Tar neki-gyürkőzik a szeletelésnek, s Piroska, önkéntelen elégtételtevésül felfedi, hogy tudja, mi történt a viadalkor, a föllobbant Tar keze „visszacsapja a szót az eredő helyen”. A bosszúra dühödött Toldinak Piroska áll útjába: az izgalom öntudaton túli csókban fonja össze a szerelmeseket. Toldi vinné is magával meglelt boldogságát, de ez visszahátrálva arra kéri „*Becsületét* véd meg, oh lovag egy nőnek!” A „keserű józanság”-ra ocsúdó Toldi most látja igazán, hogy ami csak felelőtlen tréfaként kezdődött, „rút, rettenetes bűne”-ként lepleződött le: egy szerető szívet megtört az álság! Elfut. S ezután

következik a földült szerelmes pokoljárása: Tar megölése, Piroska tetszhalála, sírjának feltörése, a tetszhalott fölocsúdása, s mindkettejük elátkozása, Toldi elbujdosása.

A magyarázók igényesebbje általában az első hat éneket tartja a mű igazán sikerült részének.

A költő is a munka szüneteltetésére kényszerül itt, s 1867-ben, hat év múltán folytatja csak egy már korábban írt részlet VII. énekké átsimított változatával. 1874-ben négy esztendőre újra félreteszi, s csak az *Őszikék* sikerén fölbuzdulva kezd az utolsó énekekhez. Ezért valóban ritkásabbá válik az „epice” előadott részletek szövete, aránytalnabbá a kompozíció. Arany maga is érezte ezt, láttuk leveleiből, magyarázataiból; a maga számára még versbe is foglalta aggodalmait. A *Toldi II. részeihez* című fájdalmas sóhajban így feddette 1879. aug. 31. dátummal a „későn született, buksi költemény”-t: „Mért is jövél családod rontani?”, s egy önmagát szigorúan korholó négysorosban azt írta nem sokkal halála előtt:

*Ifjúkori munkát öregem ne végezz,
Ha akarod, hogy jól menjen sora véghez,
Mert a keverék mű a fejedre támad,
Inkább törmeléknek maradjon utánad.*

Ez is példás önismeretének bizonyítéka; mert hiszen ekkorra már ujjongó lelkesedéssel méltatták a művet, s 1880-ban megkapta érte az Akadémia nagyjutalmát is.

S hogy a tizenkét énekes „elbeszélés”, „vagy ha tetszik, verses regény” egésze kiváló kompozíció, azt is kifejtették a hódolók. Az effajta magyarázatok végeredményét így foglalta össze Voinovich Géza: „Alakokban, eseményekben leggazdagabb, hangulatokban legváltozatosabb alkotása e mű költőjének, lélekrajza legmélyebb... Mintha a költő, miután fölépítette romjaiból ősi naiv eposzunkat a *Buda halálá*-ban, most lovagi hőskölteményünket akarná megalkotni... Az előadás könnyen foly s könnyedén csap új útra: ezt nem a szerkezet lazasága teszi... hanem ellenkezőleg, a párhuzamosan futó eseményeknek összekapcsolása.” A nagyra nőtt cselekmény lehetővé teszi, hogy a költő beledolgozza Ilosvai hosszú ideig használhatatlannak vélt részleteit is, s a szerelmi történet gondos kidolgozása mellett módot nyújt az epizódok sokszínű kibontakoztatására.

4

Mindez igaz is. Újra meg újra megismétlik ugyan Arany László aggodalmát, hogy „a sietős világnak” nem lesz türelme a költői művesség remekléseinek megfigyelésére. A *Toldi szerelmé*-nek valóban nem volt igazi közönségsikere; nemegyszer hallani most is, hogy unalmas. Ez persze nem von le értékéből semmit: klasszikus remekműveket, akár *Az Isteni színjáték*-ot, akár *A megszabadított Jeruzsálem*-et, akár *Az elveszett Paradicsom*-ot nem szokás, mert

nem is lehet a bestsellerlistán elfoglalt helyük szerint mérni. De igaz van a kritikai kiadás jegyzetének: A *Toldi szerelmé*-vel kapcsolatos irodalomfejlődési, műfaji, esztétikai, stilisztikai problémákat a kutatók eddig szinte teljesen elhanyagolták – nem szóltak érdemben a T. Sz. helyéről korábban, Arany fejlődésében, sem nyelvről, stílusáról; nem oldották meg a műfaji kérdést, a verses regénnyel, általában a verses epika modernizálásával kapcsolatban.

Amit itt pótolnom lehet, igen kevés: be kell illesztenem e pályakép adta lehetőségek keretébe. Ismétlem: ez Arany legtalányosabb műve: részleteiben egyelőre kimeríthetetlen. Tele alig fölfejtendő – s talán nem is fölfejtendő – rejtélyekkel. Bizonyos, hogy igen különmű, egybeszövött s mégis széttartó elemeivel inkább gomolygó, mint kristályos egység.

Különösen ott forrósodik föl s bővül el homálytalan költői erejével, ahol a költő ihletett spontaneitásának hitelesítő erejét érezzük: az indító ének Homérosz sugallta idilli jeleneteiben meg az elkomorodott szerelmi történet tragikus válságig emelkedő, drámai fokozásában. A mű második felében itt is egyre jobban érezhető valamilyen „erkölcsi kényszerítés” hatása: olyasmi, ami a *Széchenyi emlékezeté*-t is megfosztja az igazi remekművek izzó fényétől: az a mesterségbeli virtuozitás, amely nem ismer nehézséget, mindent mozgósít egy tévesen kijelölt és vállalt cél érdekében.

Arany kiesett abból a „fősodorból”, amelyet a

Magányban ódai tetőfokáról még belátni vélt. Olyan hatalmas fához hasonlít ez a mű, amely csak lombjai egy kis részével hajol bele a folyóba, inkább tükörképe, vagy még inkább: árnyéka vesz részt annak életében. Ezzel a – tudom, szükségképpen hevenyészett – képpel jelezhetem a helyet, amelyet irodalmunk fejlődésében elfoglal: hatása a legjobb szándékkal sem mérhető össze akár a *Toldi*-éval, akár a balladákéval, amelyeket pedig mind részleteinek gazdagságában, mind lélekrajzának mélységében, mind művészi eszközeinek minőségében nemegyszer fölülmúl.

Ennek okát nemcsak a közízlés, a nemzeti eszmélkedés, a művészi fogékonyság, divat változásai-ban kell keresnünk, hanem a költő alkotópályájának egyre mélyebb magányba, mívségbe és személyességbe vezető alakulásában is.

Ne feledjük: a *Toldi szerelme* – legalábbis befejezett formájában – a Palota foglyának s az *Őszikék* költőjének műve. Arany már a *Toldi*-val kapcsolatban is megjegyezte, hogy több benne a „személyes elem”, mint általában vélik; a *Toldi estéje* varázslatos légkörét is ez a méltán „humoros” líraiság hozta létre. A VI. ének Piroska-betétjével kapcsolatban szó esett már róla, hogy Arany fontos műveiben, a *Toldi szerelmé*-ben pedig különösen – ha mégoly bonyolult utakon, áttételeken át is – a maga élete folytatódik. Hadd fogalmazzak itt határozottabban: Arany pályáján ennek a személyességnek erős megnövekedése, sőt döntő hatása jelöli ki főként ennek a verses regénynek helyét.

Bizonyítsa ezt itt csak a mű indítása és befejezése: mint valamilyen igen erősen személyes színezett kerete az egész „epice kivitt” freskónak. Az első négy sor a *Daliás idők* minden változatán át ugyanaz: a *Toldi szerelmé*-ben azonban erősen átalakul a folytatás:

*Visszanéz a magyar, sóhajtva néz vissza,
Te dicső hajdankor! fényes napjaidra;
Szomorú tallóján ősi hírnevének,
Hej! csak úgy böngéz már valamit – mesének.*

*Engem is a bánat megviselvén zordul
Vigaszért hő lelkem a multakba fordul;
Azokkal időzöm, akik másszor voltak:
Mit az élet megvon, megadják a holtak.*

*Toldi jut eszembe, kiről, még ifjonta,
Játszi elmém könnyü énekét elmondta,
Egyszerű az ének, rajta semmi disz tán,
De a szívből fakad melegen és tisztán.*

*Oh! ha – nem a hírért, nem a dicsőségért,
Nem, hogy e világnak üssek vele cégért,
De, hogy a dallásban lelkem átíjodnék –
Oh, ha még egy olyat énekelni tudnék!*

Olvassuk el figyelmesen a befejező két strófát is, amelyekben – mint régi műveken alkotójuk a maga arcképét – Arany maga is megrajzolja magát, el is válva tőle, de össze is fonódva a szívéhez oly közel álló, darabosnak látszó, de különösen érzékeny lelkű hőssel. A Zách-ivadék kobzos feleségül veszi

Toldi György leányát, de föl kell vennie a Toldi nevet is.

*Ami úgy is történt: gyarapodott névvel
Háromszáz esztendőn át mindenik évvel,
Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
A Nagyfalusi és Szalontai Toldi.*

*Szolgált a királyát – majd a fejedelmet,
Kinek én ezt irám tört cimere mellett,
Zárt sisakon s pajzson, kézbe kivont kardu
Nagyfalusi Arany, Szalontai hajdu.*

Egyéb dolgairól hű Toldi Miklósnak

*Nem érzem magamat énekkel adósnak,
Könyvbe sem olvastam, nem is tudakoztam;
Csak ez egy munkámmal igazán tartoztam.*

*DALIÁS IDŐKRŐL mit még barna hajjal
kezdtem s félbehagyék küzdve kórral, bajjal,
Most, mikor agg lettem s hajam is fehérül:
Imhol a bús ének TOLDI SZERELMÉ-rül.*

A szöveg tisztázatának végén egy Arany aláírásairól soha nem hiányzó, de most boldog, fölszabaldult két kacskaringóval kifuttatott vonal látható, s ebbe illesztve a játékosra formált dátum: „Vége 1879. május 15-én.” Figyeljünk rá, mily rokon sorsúvá lesz itt a két hagyomány: a Toldié meg az Aranyé. Hordozója az a tört címer, amelyről a költő pontosan tudta, hogy az ő családja is a „fejedelemtől” kapta: hiszen ezért is vált érvénytelenné.

A személyes jelenlét ezeknél elmosódottabb, ru-

tinszerűbb, de forróbb kifejezéseit is halomszámra lehetne összegyűjteni a *Toldi szerelmé*-ből.

A trilógia más darabjában is lehet persze efféle – a költő „kibeszélő” szavait valamilyen képzelt mesemondó fikciójával hitelesítőktől, a természet, a sors erőit örömmel vagy segílyt kérve megszólító, váratlan időjátékait egy-egy byronias fordulattal megmagyarázó passzusokon át a teljes személyes összetartozást hangsúlyozó betétekig – részleteket találni; legtöbbit bizonyosan ebben az utolsó, legnehezebben fölnevelődött s leggazdagabb szövevény műben.

A becsvágyó lélekelemző nem egy olyan mozzanatot találhatna Toldi nagy erejű tetteiben, kudarcait mámorral gyógyító érzékenységében, eljátszott lehetőségeiben s elkésett döntéseiben, amelyek a költő „énkivetülésének” jeleiként is fölfoghatók. Ilyesmiken tűnődve magam is sokszor mérlegeltem: nem Aranyról szólnak-e (vagy legalább: róla is) Sőtér jellemzésének ezek a sorai: „Kisemizett hős Toldi – mégpedig nagyrészt önhibájából az. Lehet, hogy épp e hibák s e tökéletlenség miatt állt is oly közel Aranyhoz... sorsát, *egészeben*, mégis e tragikum jegyében látta. A boldogságra, az élet teljességére hivatott hős – aki ezt a hivatottságot eljátssza, s ugyanakkor mégsem aljasodik le, hanem megőrzi erkölcsi nagyságát, tisztaságát és nemességét: íme a tragikus Toldi.”

Mondhatnók: íme a tragikus Arany. S hadd idézem most – kivételképp – ennek a pályaképnek húsz éve készült s azóta részben meghaladott első

fejezetéből a tragikus Aranyról szóló néhány mondatot: „Arany is, amikor elfogadta s vállalta sorsa csillagát, olyasmire vállalkozott, ami vétlen vétkesként, őt magát sodorta egyre tragikusabb ellentmondásokba, összeütközésekbe... Ő is, mint annyi kortársa, úgy érezte, szándéktalanul hibázott, s a tragikus vétséget ő is hajlamos volt »az erény túlhajtása«-ként értelmezni... ekkor nem szemét vágta, de nyelvét tépte ki: költőként elnémult. S mikor mégis meg kellett szólalnia, mint az agg Oedipus Kolonosban, kicsit bőbeszédűen, látszatra csak a maga személyes dolgairól szólt: a lényegét illetően mégis változatlan keménységgel, tisztánlátással, magát végleg az épen megőrzött eszmének áldozván.”

„Tragikus Arany”: ezen akkor sokan megütköztek. Lehet-e ilyesmiről beszélni akkor, amikor a tragikusnak minősített személy olyan magasságra érkezik, amelyen mindene megvan, amit ember, a körülményeiben adott lehetőségek szerint csak elérhet: országos tekintély, főhivatal, teljes anyagi és erkölcsi megbecsülés. De hát a tragédiák hősei is igen sokszor a legmagasabb polcra bukhatnak le! – Arról pedig, hogy Arany tragédiája nem a látványosak, hanem a hangtalanok közé tartozik, már többször volt szó: ha lehetne – csak segédföltevésként – ilyen különválasztással élni, azt mondhatnánk: nem egy értelmiségi ember tragédiája teljesedett be itt, hanem egy kijelölt és vállalt hivatásé.

Az egész fölvázolt pályakép egyik fontos törekvése volt: bizonyítani, hogy Arany a hun trilógiát szánta élete főművének: ebben akarta a kor zavaros hullámveréséből a művészi alkotás időállóbb emlékjelként kiemelni azokat a legfontosabb mondanivalókat, amiket nemzetének „a szent hazának képe” jegyében, sugárzó költői jelképszerűséggel el akart mondani. A mű befejezhetetlen lett.

A *Toldi szerelme* kiadása, sikere és a költő számára már túlságosan is zajos, hozsannázó fogadtatása idején, újra elővette a *Csaba királyfi*-t; a régi tervet – nyilván csak kiindulásul – emlékezetből újra leírta a Szigeten, sőt a második rész kidolgozásába is belefogott. Aztán rájött, hogy nem tud megbirkózni vele. Ha számba vesszük mindazt, amit a *Buda halála* befejezése után a hun trilógiával kapcsolatosan összegyűjtött, eltervezett s félretett, nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy nemcsak egészségi oka volt a mű félbemaradásának.

Németh G. Béla igen meggyőzően utal arra, hogy nem lehet megelégedni a *Buda halála* értelmezése esetében csupán a mű két közkeletű tanításának: a nemzeti összefogás szorgalmazásának meg a „külpolitikai környezetveszély kismemzeti érzetnek” kiemelésével. Magasabb, az emberlét, különösen az istenlét, meg a kiválasztott hős-lét már-már metafizikai kérdéseiről van ott szó. E kérdések aktuális vetületeiről is persze: arról, hogy lehet-e „egy elnyomott, egy leigázott, egy megszarolt or-

szágban – belső ellentmondások nélkül – egy elnyomót, egy leigázót, egy kifosztót eposzi dicsőítéssel, eposzi rekvizitumokkal bemutatni” s hogy – hadd folytassam: – helyes-e, megvalósítható-e egy teljességgel vágyszülte utópista-patriarchális társadalomeszmény hiteles fölidézése akkor, amikor már Budának is az volt a bűne, hogy egy ilyen elképzelt egység „mértékét” megbontja felelőtlen cselekedetével, a hatalom megosztásával. Attila végzetes bűnére s bűnhődésére történik ugyan nyomatékos utalás; az utolsó töredék utolsó strófájában Detre ekképpen „morog”:

*Etele, nemes vagy! ez lesz a megtorló;
Elaludná ezt más, közlelkü bitorló;
De te birodalmaid sirját magad ásod:
Buda várhalála lesz a te bukásod!*

Ez azonban visszahátrálás a világvégzet nagyepikai látomásvilágából a balladáknak a személyes lelkiismeretben megalapozott „bűn-bűnhődés” kipróbált módszeréhez. Persze Arany Etelét éppúgy nem szánta a trilógia fő alakjának, mint Budát sem. De hol bukkan föl a tervekben a főalaknak szánt Csaba küldetéseszméje!? Mert hiszen azt a szerepet, hogy Etele birodalmának romjaiból a keleti őshazába visszamenekülvén az örökség visszahódításának biztató üzenetvivője legyen, aligha minősíthetjük igazán nagynak, hősiességnek; arra a valóban nagyszerű s fölemelő mondai hagyományra pedig, hogy a bajba jutott székelyeknek, mint a hősregék

varázslatos alakjai, Csaba mindig segítségére siet seregével a tejúton: nem lehet egy egész eposzt fölépíteni. Aranyban – úgy tetszik – megingott mind a hun-magyar rokonságeszme költői ábrázolhatóságába, mind a két nép patriarchális „atyafi”-világának valóságába vetett hit; de az a remény is, hogy a tervezett nagy művet egy valóságos, élő nemzet „tanulhassa vérré”. „A régi panasz” azért is olyan tragikus mélységű és hitelű vers, mert erről szól.

Nem szabad tagadni, hogy a trilógia 1881-ben kezdett utolsó dolgozata bizony sápadt, elhalkuló visszhangja csak a *Buda halála* emelt, érces zengésének.

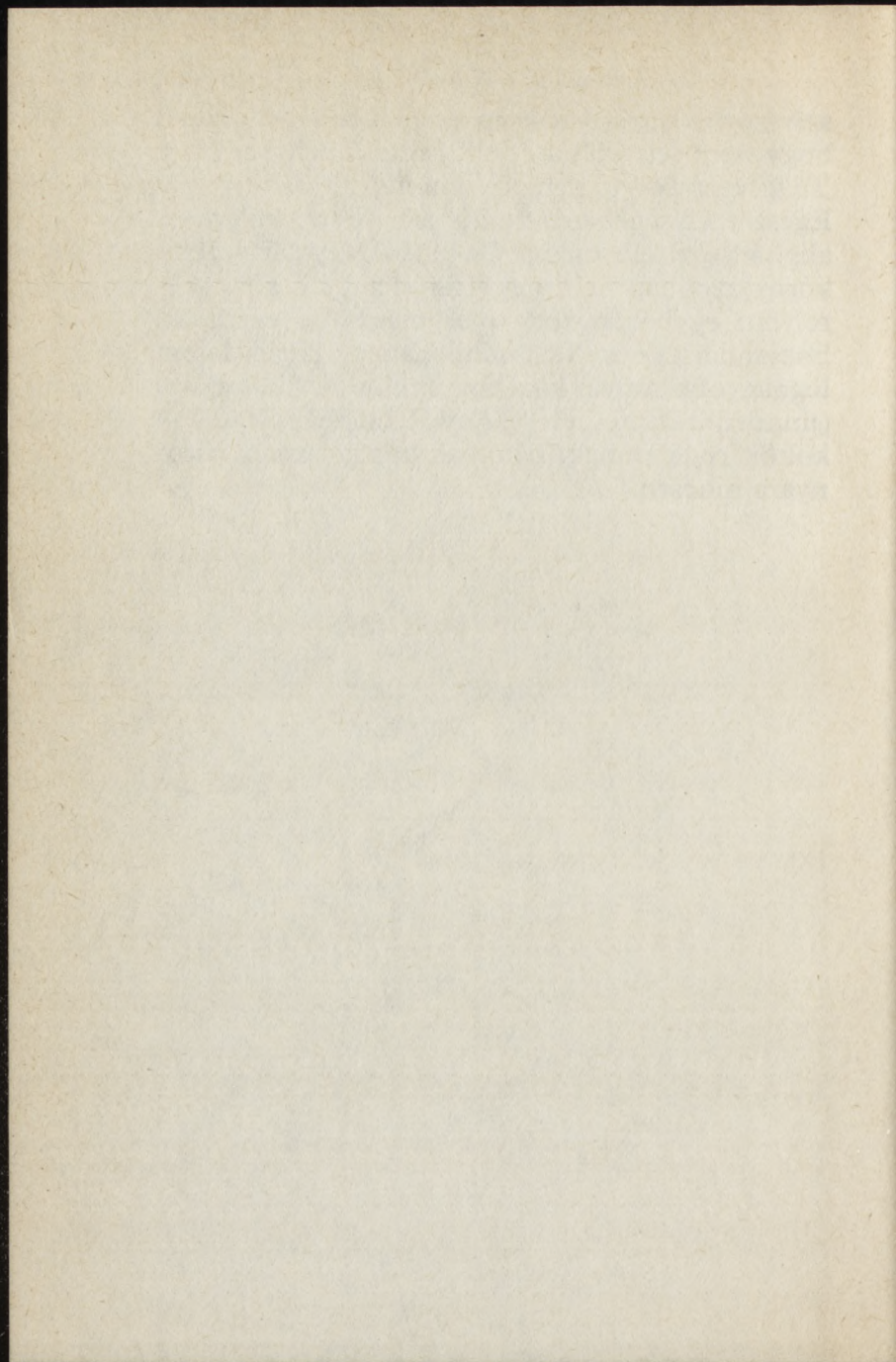
Éppúgy az erkölcsi kényszer és az utolsókat lobbanó alkotásvágy szüleménye, mint a *Toldi szerelme* második fele. Mert ez az erőltetett menetekben létrehozott befejező munka tartalmában alig több mint egy közepes romantikus kalandregény, amelyet egy kivételes nyelvész kivételes gonddal megtervezett, s kivételes formába foglalt. Mintha a költő éppen annak a franciás regényírásnak bővületébe esett volna, amely ellen folyóirataiban olyan határozottan föllépett, s amelynek visszaszorulásában a magyar elbeszélő próza jó irányú kibontakozásának lehetőségét üdvözölte.

Az utolsó évek költői munkássága – hangsúlyozom újra – csaknem teljes magányosságban folyt le.

Hogy mi készült ott – ismétlem – csak jóval később, új s más nemzedékek számára világosult meg lassan. Az a „nyájas olvasó”, akinek abban a

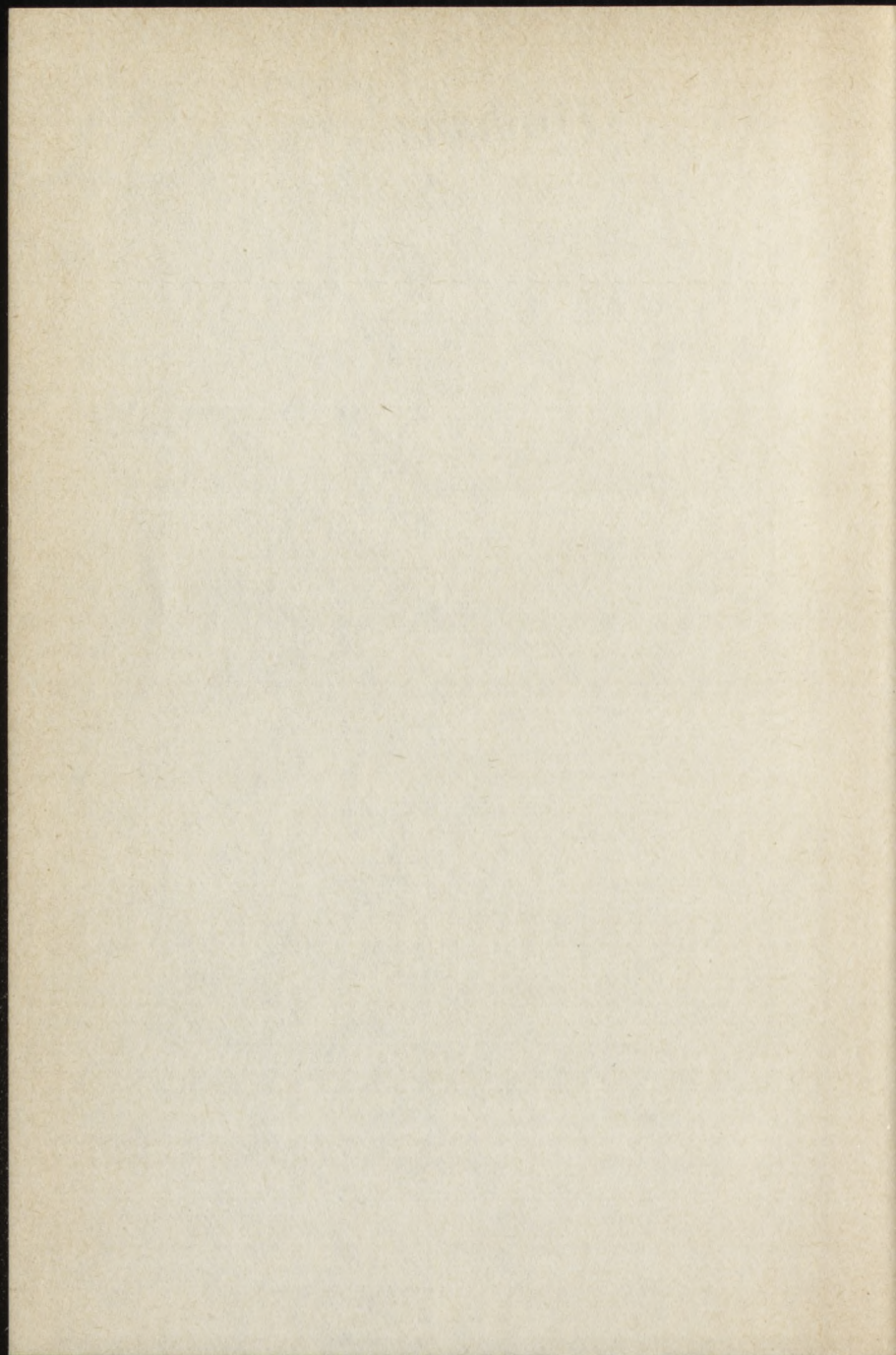
szívszorító *Előszó*-ban ítéletére bízta a döntést, hogy nem lett volna-e jobb töredékben hagyni a *Toldi szerelmé*-t, nem is sejtette, miről van szó. Egész mélységében a költő sem tudta: különben aligha veszi elő újra a Csabát. A Gyulai vezette kórus azonban nem vette figyelembe a költő kétegyeit: egybehangzóan a legmagasabb elismerés hozsannáját énekelte: „mindenkor a világirodalom legnagyobb művei közt fog említettetni”: „*nagyobb* (minden tekintetben *nagyobb*) műve a legújabb költői irodalomnak, nemcsak a magyarnak, bizonyára nincsen.”

Utóhang

A halál lezárja az életművet; a történelem távlata lekerekíti, de újra is formálja, úgy, hogy színezetét, hangsúlyait, összefüggéseit megváltoztatja, más-más távlatból mutatja föl. Életművét először Arany maga akarta egységgé kerekíteni: munkáinak összegyűjtését végül is még maga irányította, s ennek az összegezésnek azt a címet adta: *Arany János Összes Művei*. Ennek megjelenését 1883-ban már nem érte meg, s hamarosan kiderült, hogy igen fontos műveit ki is hagyta belőle. Fia, László tette ezeket – még mindig nem teljesen – közzé az *Arany János Hátrahagyott Iratai és Levelezése* négy kötetében. Hogy az *Összes Művek*-et a költő nem érezte teljes életművének, bizonyítja nem egy nyilatkozata. Elég lesz itt főként az *Epilógus* fájdalmas soraira utalnom: „Mily temérdek munka várt még / S mily kevés amit beválték / Félbe szerbe / S hány reményem hagyott cserbe!”

Pályáját töredékek sora kíséri. A „töredék”-ből nem csinált ugyan külön műfajt, mint a korai – főként német – romantikusok a „Fragment”-ből, s a modernnek a „torzó”-ból; de mikor 1867-ben *Összes Költeményei*-t kiadta, fölvette azok közé, főként az *Elegyes darabok* című zárókötetbe – töredékei egy részét is; egyeseket – mint pl. *Az elha-*

gyott lak-ot, egész verssé kerekített, másokat beillesztett nagyobb kompozícióba, nemegyszer helyüket is megváltoztatva. A *Toldi szerelmé*-ről – hogy csak ezt az egyet említsem újra – úgy vélte, talán jobb lett volna „nagyreményű és sajnálatos töredéknek” hagynia. A töredékességnek ez az érzése ott bujkál minden olyan nyilatkozatában, amelyekkel a számvetés kérdéseire kellene válaszolnia. Mintha egész életére vonatkoznék az a kesernyés hely, amely oly megrendítővé teszi azt a sokszor idézett, 1855-ben Gyulainak írt önéletrajzi levelet: „Tehetségem (amit elvitázni nem lehet, különben nem volnék ott, hol most vagyok) mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátravetett, s így lettem, mint munkáim nagyobb része töredék.”

Az Arany utolsó virágkorát ünneplő közvélemény azonban nem vette észre ezt a töredékességet; részben nem is igen ismerhette az idevágó jelzéseket, hiszen csak az addig közreadott műveket olvashatta; részben szüksége is volt a nemzeti példává stilizált életmű teljességének legendájára. Az elragadtatott hangot, amellyel a *Toldi szerelmé*-t – de az egész életművet is – magasztalták, fűtötte persze a nemzeti büszkeség, de megerősítette az az igény is, hogy legyen valamilyen mérték, amelyhez költészetünk múltját, akkori termését s jövődő céljait mérni lehessen. Az a mély meggyőződés, amely Gyulai búcsúszavaiban formálódott meg, hosszú ideig érvényes értékítéletté nőtt tehát.

„A képzelet magas röptét s a szív értéseit, a szenvedély erejét s az örök erkölcs igazi cultusát

egyesítéd műveidben. A népköltészetből merítéd ihlleted, régi hagyományaink lelkesítettek, s az egyszerű népnek formájában ki tudtad fejezni az ó és új kor remekíróin mívelt szellemed egész gazdagságát. A magyar nyelv-művészet fölülmúlhatatlan mestere, az irodalom méltóságának képviselője s a magyar szellem valóságos typusa voltál minden erényével, gyöngeségei nélkül.”

(Gyulai okos ember volt és kiváló stilisztza: ebbe a jellemzésbe minden belefért, amit akkor egy jeles magyar költő eszményképébe bárki belelátott. Még Vajda Jánosnak, a kortársak közt legjelentékenyebb ellenfelének jellemzése sem tagadhatta Arany jelentőségét. Elismerte a szerénység határait megmutató költői önérzetének jogosságát, az általános könnyelműségben példás határozottságát, a növekvő, fényűző cifrázkodás helyett kilüzdött és megőrzött márványkeménységét, szoborszerű méltóságát, az alkotásait annyira jellemző „idomarányt”).

Az Arany költészetéről így kialakított eszmény hovatovább valamilyen általános nemzeti értékremd alapja és igazolása lett. Arany: a magyar irodalom legfőbb klasszikusa (esetleg Vörösmarty és Petőfi mellett), a benne és művében testet öltő humanitás: a nemzetivé emelt és általánosított alkotó szellem legfőbb értékjelzője.

A „nép-nemzeti iskola”, ahogy Gyulai s követői példászerűvé stilizálták, vagy a „népies nemzeti irány”, ahogy maga a költő nevezte, egy ideig minden újító, ellenzéki, másként gondolkodó s magát

kifejezni kívánó csoport, nemzedék, mozgalom botrányköve lett. Főként azért, mert, már a költő halála után, a dualizmus virágkora, majd a kettős monarchia szétesését követő ellenforradalom megszilárdulása idején: az uralkodó hatalom érdekei szerint jelölték ki szerepét. Népen, nemzetben – láttuk – már a költő életében is sok mindent értettek. Ő maga is csak azért tudta művészi azonosságát megőrizni, mert az alapkérdésekben hű volt ifjúsága és férfikora fő elveihez; akkor is, amikor ezek már „eszmévé finomultak”. Érdemes emlékezni rá, hogy utolsó éveiben – mintha megsejtette volna Széchenyi rögeszméjét, hogy Petőfi az ő fia – reformkorunk e két nagy szellemét egy polcra helyezte, s hogy Deákban nagyobbnak látta az embert a hazafinál.

Visszavonulása, titkolódzása azt is jelezte, hogy látnia kellett: a „haza bölcsének” formulája: a „politikai nemzet” éppúgy valamilyen virtuális Magyarország utópiája, mint az övé: a patriarchalis, példássá tisztított humánus érzületben összefonódó nemzeti műveltség.

Persze aligha is fejthette volna ki teljesen alkotó képességeit, mikor egész életében – eltekintve a kételyekkel aláaknázott siker és remény néhány boldog, a „tett melegé”-vel átfűtött pillanatától – voltaképpen ellenzékben élt, még a legmagasabb polcon, leghívebb barátai között is. Valamit – végül már rögeszmeszerűen – mindig rejtegetnie kellett. Hogyan ne érezte volna tehát magán – akkor is, amikor a hozsannázva fölzengő kórusban legföl-

jebb a be nem váltott ígéretekre keresett mentséget – a be nem tölthetett hivatás „Nessus-ing”-ét; – s persze az egyre jobban elhatalmasodó, kínos betegség bénítását?!

De utódainak – egy nagyon is földrengéses kor gyermekeinek – sem volt könnyű épen őrizni Arany örökségét. Gyulai Pál, Rákosi Jenő meg Révai József táborában egyformán ostorként suhogtatták például a *Kozmopolita költészet*-et az arcukat váltó ellenfelekkel szemben, holott az csak *A régi panasz*-szal meg az *Epilógus*-sal együtt érvényes. A klasszikussá emelt költő egy-egy lényegében különböző művelődéspolitika érve, minősítési alapja lett. Az ilyenfajta protokoll-rangsorolások pedig általában erőszakosak, nemegyszer veszélyesek, s mindig megcsonkítják vagy meghamisítják a rangsoroltak életművét. Szerencsére mulandók is.

Volt azonban egy másik, a költő szelleméhez hívebb hagyomány is, amelyet főként a „klasszikus” minősítés kétértelműsége miatt értettek félre. Horváth János, a költő leghívebb utóda, kivételes tudós fölkészültséggel és felelősségtudattal tette meg a költőt és környezetét egy „magyar nemzeti klasszicizmus” hordozójává. Hogy ennek az ízlésfajtának mibenlétét helyesen lássuk, ismételnem kell, hogy a reformkor egész nemzetszemléletét döntően befolyásolta az a bölceleti fölfogás, amelynek kidolgozói a történelmi fejlődést mint valamilyen szerves növekedést képelték el. Szerették tehát egy-egy nemzet történetét – mint valamilyen a szellemiekben tudatosodó biológikumét –

csirázásoknak, virágzásoknak, elhalásoknak menében ábrázolni. Szó volt már róla, hogy ez a szemléletmód milyen termékenyítően és pusztítóan befolyásolta a 18. század vége óta az észak- és kelet-európai fejlődést. Herder műveiből sugárzott ki: a magyarság körében főként a Kölcsey-tanítvány reformerek tolmácsolásában hatott. Horváth János is ehhez a felfogáshoz volt hű, amikor egy „tősgyökeres” (vagy ahogy ő szerette mondani: „tövön nőtt”) magyar fejlődés betetőzéseként fogta föl „nemzeti klasszicizmusunk ízlésvilágát”. Nyitott s jól megfigyelt tapasztalatait érvényesítve, végül már nem a fejlődés mindenkor példás iránymutató oromzatát értette tehát a „klasszikus” ízlésen, hanem egy fejlődésmenet betetőzését.

Vitathatatlan, hogy irodalmunkban, főként Arany életművében, sok fontos eleme megtalálható egy renaissance-klasszicista ízlésvilágnak. Bizonyos az is, hogy irodalmunk fejlődéstörténete nem töredékesebb a nyugati irodalmakénál. Erdélyi János nem ok nélkül írta Aranyról, még pályájának derekán: „A szétoszlással, felbomlással fenyegetett s rendetlenségre hajló korszakból mint tudalmasan alkotó művész áll elő, s a tartalom gazdagságát a forma szépségével párosítván új, költői világnézetet alapít meg... Az utolsó fejlődési korszakot nem is mondhatnók bevégzettnek, ha a fölvetett művészi népiesség, mely a népben még öntudatlan, a költőkben már nem volna öntudatig vive, ha nem állna a korszak végén Arany János, mint amaz öntudatos népiesség kiváló képviselője.” Erdélyi azt az igaz-

ságot fogalmazta meg, hogy Arany a legtudatosabban fejezte ki mindazt, ami a nép költészetét általános emberivé, „emberségivé” (Erdélyi János szava) teszi; azzal a többlettel, hogy egy nemzeti közvéleményre támaszkodik, öntudatig vive a változatos formákban kibontakozó nemzeti sajátosságokat. Vagy amit ilyesminek tart egy-egy korszak, egy-egy sokszor elkülönülő érdekű s értéktudatú réteg, „korszellem”.

Persze azt a klasszikus elvet is, amit a költő maga így írt le: „Az én érdemem ama – félig sikerült – törekvés: formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni”; elérni tehát valamit, amiről úgy vélte: ama belső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Ezért érezhette egy a nemzeti tárgyakat nemzeti formában megfogalmazó költészetre vágyó értelmiségi réteg az Aranyét nemzetileg klaszszikusnak, tehát mértéknek.

Annak a csoportosulásnak, amelyhez ő is tartozott, bizonyosan legnemesebb szándékait fejezte ki. Ez a réteg az Aranyt is fölnevelő korban értelmiségnek nevezte magát. Mibenlétéről, kialakulásáról, létének gyökeréig hatoló válságairól keveset tudunk: egyebek közt ezért hézagosa a költőről szóló ismereteink is. Hiszen kitűnő szellemek írták róla, hogy ő „maga a magyar nép”, holott azon kívül, hogy nemességéért pereskedő taksás jobbágnak született s a szalontai parasztyafiság, szomszédság segített fölnevelni, csak egyre távolabbi kapcsolata volt a parasztnéppel; serdülő kora óta magát eszével eltartó, példás önművelő, értel-

miségi ember volt. Végigjárta ennek a rétegnek minden társadalmi fokozatát a legalsótól a legmagasabbig, s végigélte, szenvedte, lelkesülte, bírálta és vállalta ennek az igen változó arculatú rétegnek évszázados jelentőségű tudat-, szerep-, felelősség-változásait.

Az érvényes társadalomtudomány az értelmiséget csupán osztálybázisa művelt képviselőjének tartja. Ez persze általánosság. De annyit ma már mégis tud a magyar történelemtudomány, hogy ez az osztálybázis Magyarországon Arany korában is nagyon ellentmondásos, törésekkel, szembenállásokkal, gazdasági, társadalmi, sőt nemzetiségi érdekellentétekkel is megosztott volt. Hogyan érezhette volna tehát az a kis értelmiségi elit, amelyet, alighogy komoly szerephez jutott: megharmadoltak, szétszórtak, elhallgattattak – s amelyben Arany a katasztrófát túlélőkhöz, tehát a „kötelességüket remény nélkül is teljesítőkhöz” tartozott – hogyan érezhette volna magát ez a réteg biztonságban, igazán helyén, még ha élete végén néhány tagja a legfőbb polcokra került is –; hogyan érezhette volna magát akár csak gondtalannak?!

Közhely, hogy egész reformkorunk küzdelmeinek legfőbb irányítója – mint valaha a vallásé – a „nemzetiség” renkívül sokrétű, de lényegében egyirányulású eszmevilága volt. A magyar nyelv egyenrangúsítása, majd államnyelvvé emelése közben, mintegy az alkotmányos keretek kitöltése, valóságossá, emberszabásúvá tétele érdekében, újjá kellett formálni, gazdagabbá, élőbbé, sugallatosab-

bá kellett tenni azt, amit „nemzeti karakter”-nek neveztek; de úgy, hogy a kialakuló, határozottabb formát öltő értelmiség ne veszítse el – mai szóval élve – „azonosság-tudatát”. Nem zülhetett vidékies „magyarkodás”-ba se; vezetőcsoportjai mindig az „emberiség”, vagy legalább az „európaiság” eszményeire függesztették szemüket.

Ebben a küzdelemben nagy szerep jutott a szépirodalomnak. Az egész európai korszellemet átható romantika a kelet-európai – s ezen belül a magyar – fejlődésben döntő szerepet játszott: ezért is fordultak ezek a nemzeti sajtáságaikat oly erősen hangsúlyozó irodalmak a nép és a nemzeti történelem felé.

Bizonyos, hogy ennek a kelet-európai fejlődésnek magyar területén Arany a legnagyobb összegezők s a legtermékenyítőbb továbbfejlesztők közé tartozik. Láttuk, mi mindent szívott föl, teremtett újjá, vagy alkotott meg, szinte a semmiből, főként a maga tehetségére, műveltségére, kordába fogott szenvedélyére s biztos arányérzékére támaszkodva. Kétkedve elszenvedett „impertinens dicsősége” idején lett teljessé hazafiúi magánya s emberiségi nyíltsága. Ez a látszatra tört, ellentmondásos szerep pedig azért van tele mégis a nagy tragédiák katartikus sugárzásával, mert a pusztulásban is fölmagasló, a halálon is átlépő derékség megkönnyebítő, reménykeltő példájává lett. Ha Aranyt a magyar „nemzeti romantika” olyan kimagasló alkotójának nevezzük, aki a „megőrizve-meghaladni” dialektikáját érvényesítve a múltak összegzője, a realista változat kialakítója, de egyben a „magyar

modernség"-nek igen fontos előfutára is: akkor nem csupán egy vitatható elnevezést változtatunk meg, hanem a költő történeti szerepét és helyét is pontosabban kijelölhetjük.

Életművét nemcsak kora tette töredékessé, amely nem igazán tehetségére szabott feladatok elvégzésére készítette, amikor a „nemzeti epikus” vergiliusi szerepét vállaltatta el vele. Bizonyos, hogy balladáit hosszú ideig elfedték kivételes líráját, mint ahogy a befejezett Toldi-trilógia is háttérbe szorította legnagyobbra tervezett művének, a *Csaba királyfi*-nak töredékeit; költészete pedig egész, oly fontos, súlyos és korformáló prózáját. Kár azon vitatkozni, jó volt-e, már a nagy ikerpár életében, a szereposztás: Petőfi a népi-nemzeti megújulás vezérlírikusa, Arany az epikusa. Kár volna azt is találgatni, mi lett volna, ha egy hozzá méltó nemzeti színház és társulat az elfojtott drámaírókat szabadítja föl benne, s ad tért és közeget olyan műveknek, amelyek eredetiben segítik érvényesülni azt az alkotót, aki csak pótcselkvényként készítette el fölülmulthatatlan drámafordításait.

Azt a mitikus-valóságos alakot, akiben nemzete ismerhetett volna önmaga legméltóbb vonásaira, akit mindennapjaiba fogadhatott s „vérré tanulhattott” volna, nem sikerült megalkotnia. De életre keltette a magyar világ egy vonzó és eleven rétegét; oly művekben, amelyek az alkotás különös erejével akkor is élnek, ha szereplőik a valóságban rég semmivé lettek már. A rendkívül töredékes tömegbázisokon rendkívül ellentmondásosan kialakult ma-

gyar értelmiségnek pedig éppen erre volt szüksége. Hogy a *Csaba királyfi* töredékben maradt, amellett, hogy szükségszerű volt, talán jó is.

Csaba királyfi úgy, ahogy ismerjük: vázlatos álomként nem vonja egyedül magára a figyelmet Arany világának seregnyi élő alakjáról. Igen jó tudni, hogy Riedl Frigyesztől Szerb Antalón át a mai fiatalokig a magyar értelmiség java szellemei úgy érezték: ha a nagy világlomlásból csak Arany művei maradnának fenn: a túlélők ezek olvastán megsejthetnék: kik-mik voltak a magyarok. Hogy a modern líra úttörője is volt ez a „magyar Vergilius” – vagy amit Vajda János is engedélyezett neki, ez a „magyar Cato” – azok, akiket példája fölszabádtott, úgy is tudták s tudják.

Sokan a legszelídebb magyar költőnek tartják.

Aligha van igazuk. Bizonyos, hogy minden vitát, támadást, gonosz vádaskodást, s jóhiszemű félremagyarázást túlélő hatása nem a színpadias indulatokat kavarázó gesztusokból, hanem inkább szerényen gazdag személyességéből sugárzik, de örvényes műveiből annyi nehéz gond s konok bizalom, halálérzés és életerő, tanító buzgalom és művészi rafinéria, keserű kiábrándultság s megszenvedett bölcs mosoly, tisztaság és otthonosság, századok örökségét újraélesztő nyelvi gazdagság is árad, s oly időtlen érvénnyel, ahogy a kristályok mélyén pihenő fényből. Szelídsége: belátással, keserédes humorral fékezett bölcsesség. Úgy gondolom, a népszerű magyar klasszikusok között is ezért becsülik őt legtöbbször.

A szeretet bensőségéből, a magányos olvasás ott-honosságából, abból a jó érzésből, hogy van, s hogy a miénk: neki jutott és jut ma is a legtöbb.

De ne elégedjünk meg az efféle kicsit didaktikus szemléletmóddal.

Ez legfőbb értéként a költészet eszményítő, a valóság rideg, sebző éleit meglágyító, a szenvedélyt, az örvénylő sötétséget, az értelem átvilágított, megfélekezett rendjébe szorító erejét, a tiszta formát, az érthető ábrázolást, a világos gondolatot, a jó polgári erkölcsiséget emeli ki Arany művéből. Pedig ő nemcsak „bensőséges” költő volt: főként nem a szó olyan biedermeieresen idilli értelmében, amilyet a *Családi kör* s a hozzá hasonló kisebb-nagyobb remekművek sugallnak. Sokra becsülte, kedvtelve nézte, s fájdalmasan élte is a nyers erő vadságát, a „faragatlan fá”-t, a szívósságot, a szilaj indulatot, ha pusztító – annyiszor önpusztító – erejével, ösztönös, de hatalmas természeti erőként bontakozott ki előtte: hányszor s mily beleérző erővel ábrázolta is az emberlét irracionális, kozmikus összefüggéseit!

Babits Mihály egy korai, csattanóra hegyezett tanulmányában, igen helyesen, azt írta róla, hogy „zseni a nyárspolgár álarcában”. A zseni itt nem nagyságot, hanem teremtő eredetiséget, mélységet, titokzatosságot jelent.

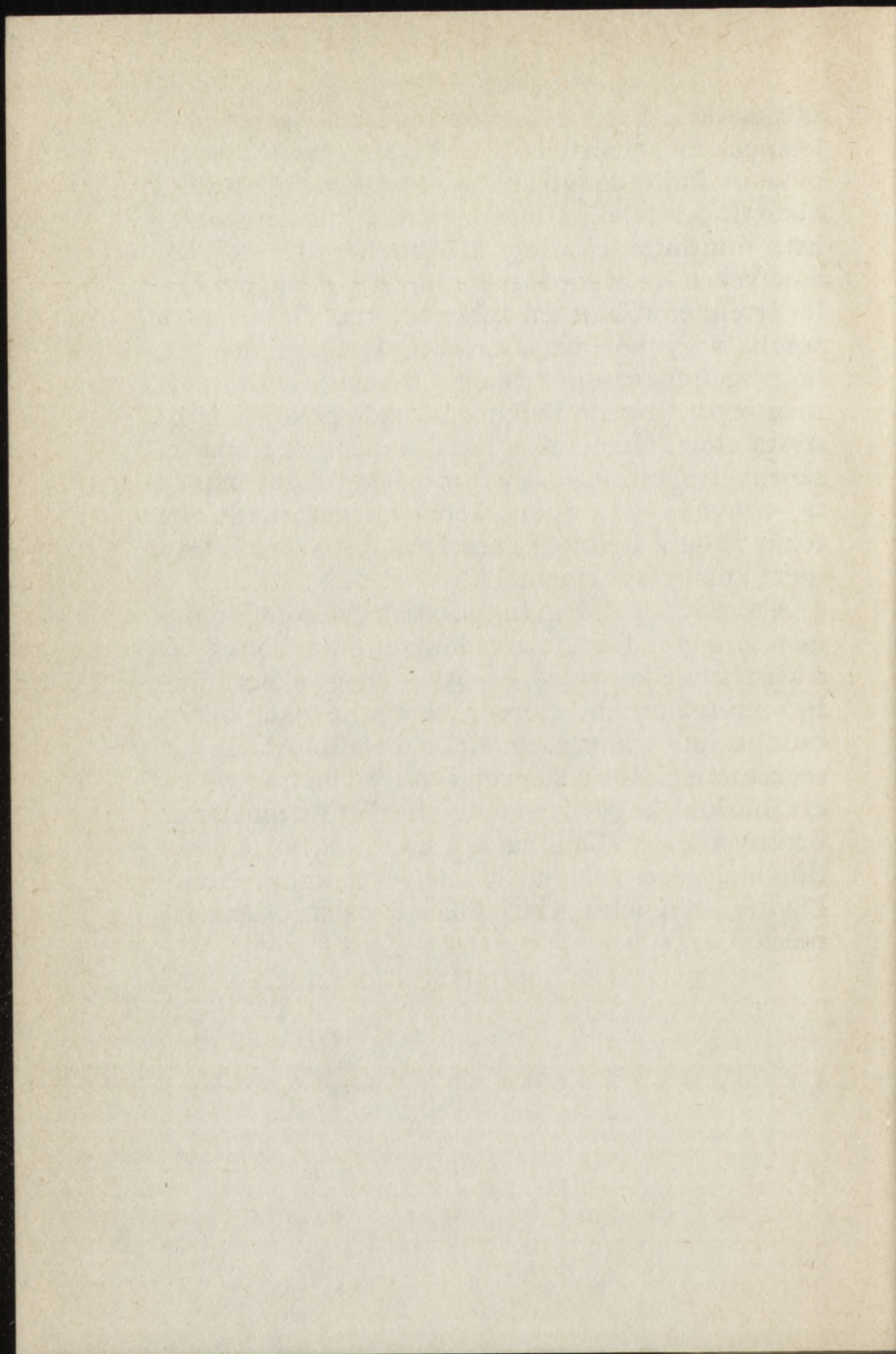
Ebben a pályaképben többször is szó esett arról az izzó mélyrétegről, amely Arany költészetének első látásra oly harmonikus felszíne alatt áramlik, s életművét vulkáni kitörések sorozatával teszi

szaggatottá. Petőfi a „tűzokádó”-ban ismerte föl lelkének társát; Erdélyi a kedélyélet labirintusaitól óvta. A költő azonban, bár e szakadékos terület határain ő is felállította volna a figyelmeztető táblákat, mindújra elindult azokon az útvesztőkön, amelyeken az európai nagyromantika lángelméi a lét értelmén túli örvényeihez jutottak el, hírt adva róluk, vagy beléjük sodródva. Utaltam már rá, hogy igen fontos műveit azért is hagyta abba, mert megtorpant a bennük feltörni kezdő pokolsár iszonyata előtt. Nemcsak a haza, hanem az emberlét szörnyeivel birkózva is lett töredék – ahogy mondta – műve és élete. Semmiképpen nem zárhatjuk be tehát abba a bölcsőbe, amelyre azért kért áldást, mert „magyarrá ringatta”.

A töredék általában túlmutat megvalósult önmagán. Arany is folyton arra késztet, hogy föltegyük a kérdést: mi lett volna, ha? Aki – ahogy előfordult – be szeretné fejezni e töredékek bármelyikét, biztos csődbe jut Arany zsenialitása nélkül. Aki mégis szeretné legalább elképzelni, mivé lehettek volna, éreznie kell, hogy olyan tengerhez jutott, amelynek örvényeibe nem hatolhat le szeme, mert olyan szédítő mélységek fölé hajol, amelyeket, ahogy Arany Dantét ünnepelve írta: „talán ő, talán ő sem ismert”.

Tartalom

ELŐSZÓ 7

A NEMZET KÖLTŐJE

1857–1867 11

A katedrán 41

A nemzeti balladák 83

„Majd ezentúl prózát írok” 147

A szerkesztő 187

A nemzet költője 241

Csaba királyfi 310

„...legfőlebb két év...” 395

A PALOTA FOGLYA

1867–1882 439

A főtitkár 464

Műfordítások 495

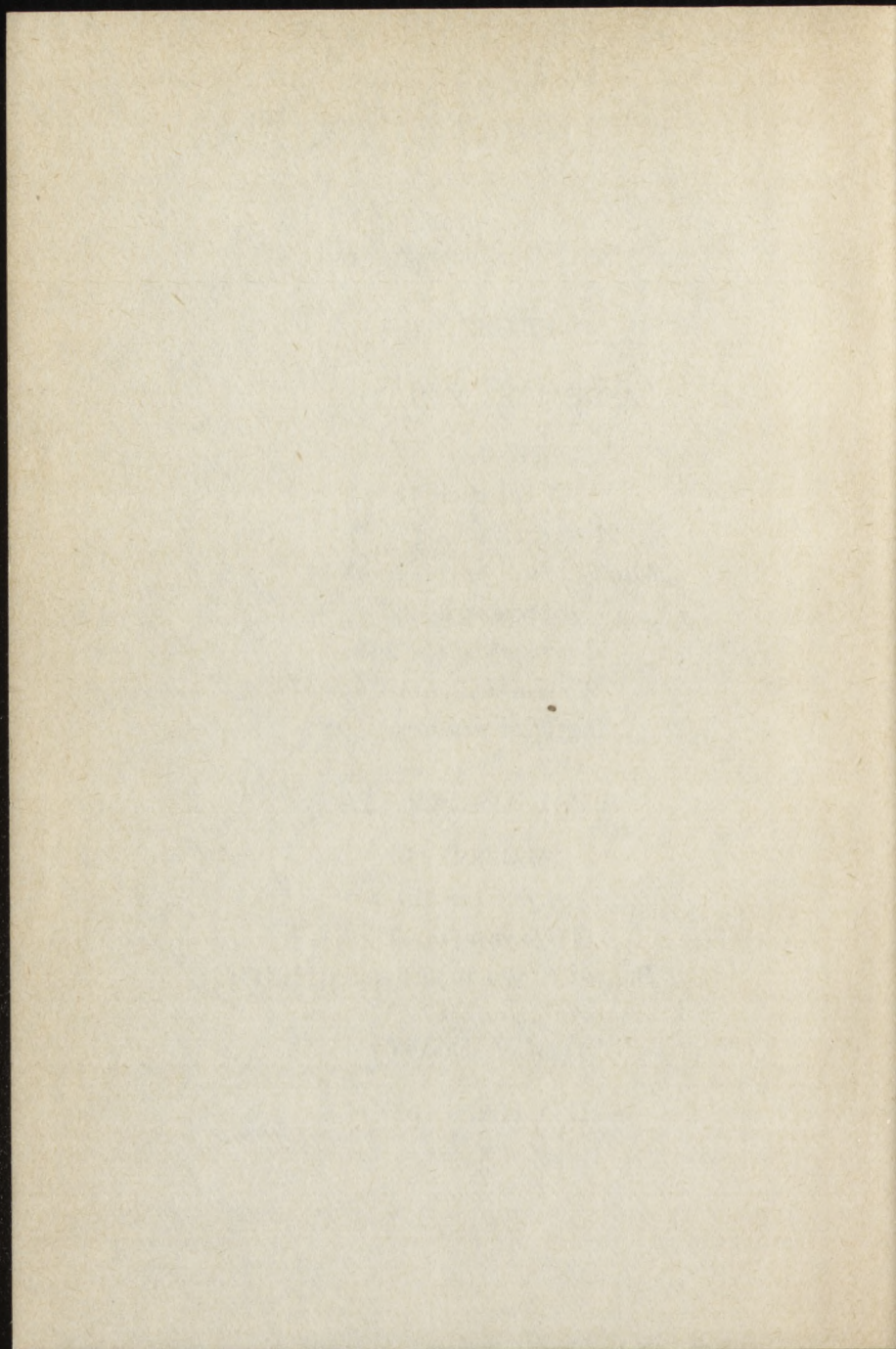
A Bolond Istók második éneke 519

Az „Őszikék” 537

Toldi szerelme 597

UTÓHANG 637

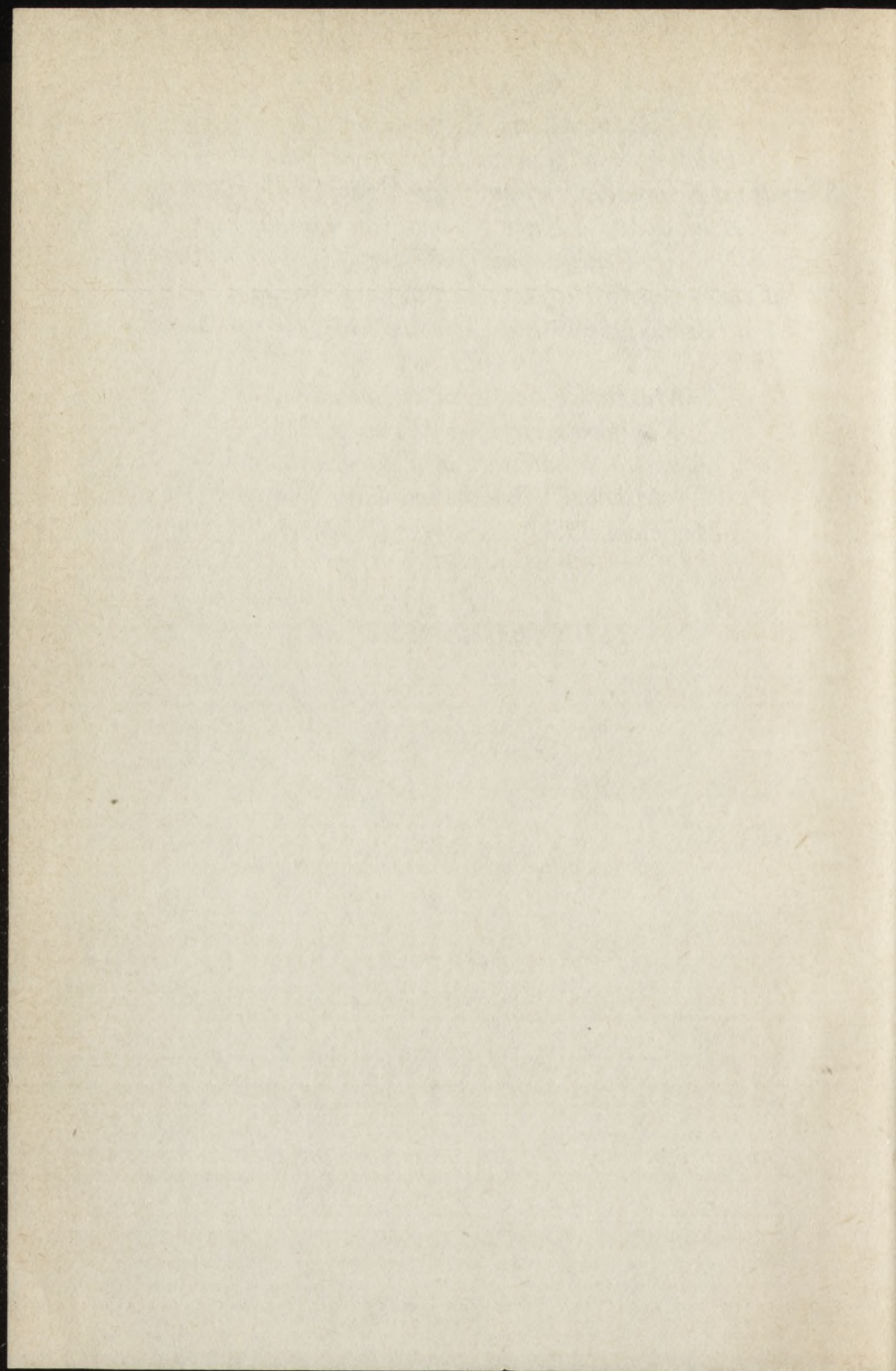

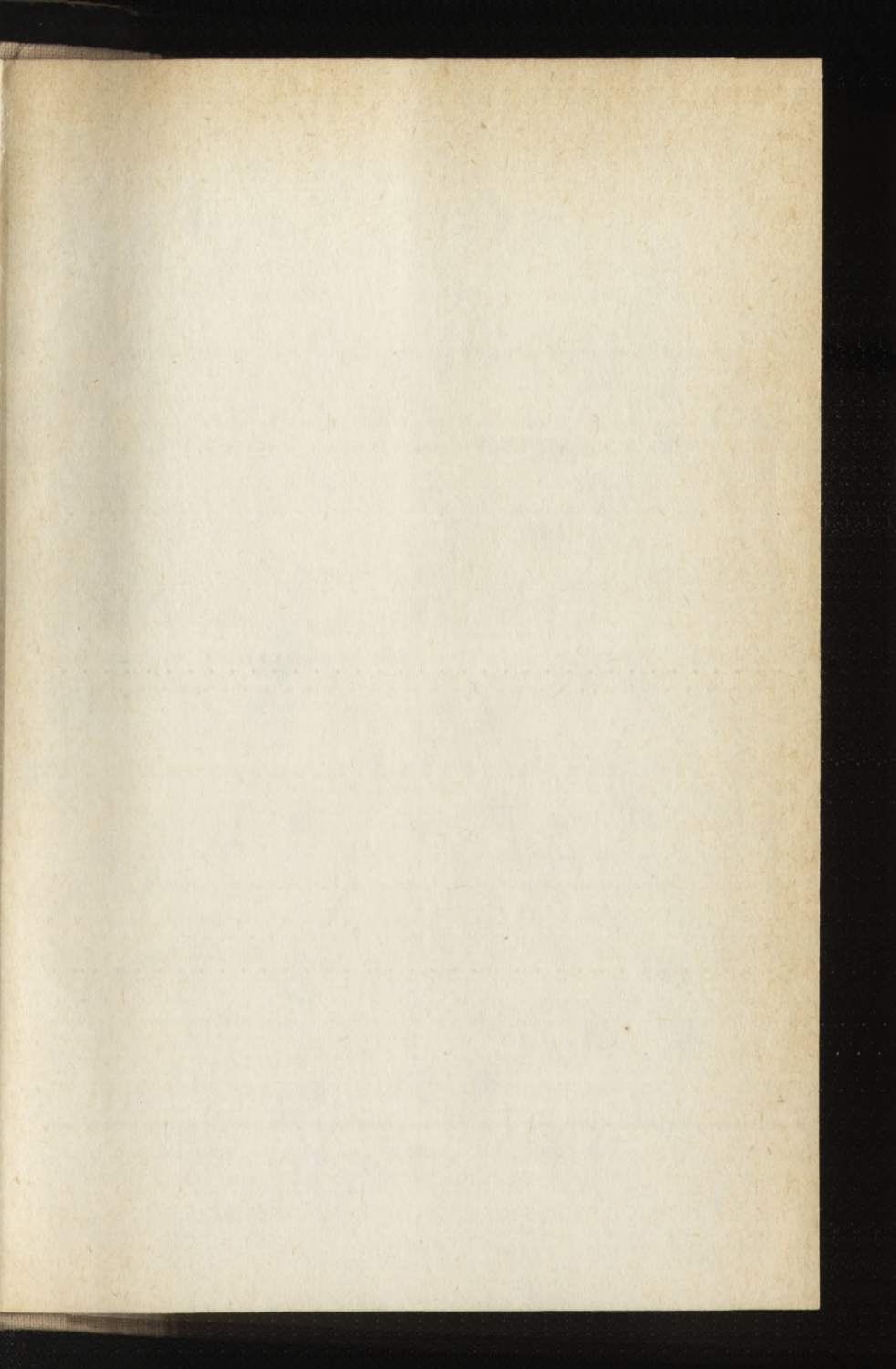
Szépirodalmi Könyvkiadó
Felelős vezető Tarnóc Márton igazgató
Szedte a Nyomdaipari Fényszedő Üzem (877272|8)
A kiadvány a Kner Nyomdában készült
Békéscsabán, 1987-ben
Felelős vezető Háromszéki Pál vezérigazgató
Felelős szerkesztő Domokos Mátyás

Műszaki vezető Ginács László
Képszerkesztő Kiss Marianne
A borító, a kötésterv és a tipográfia
Mikóczy Vilmosné munkája
Megjelent 33,21 A/5 iv terjedelemben
Sz 4546-1-8789

ISBN 963 15 3450 2

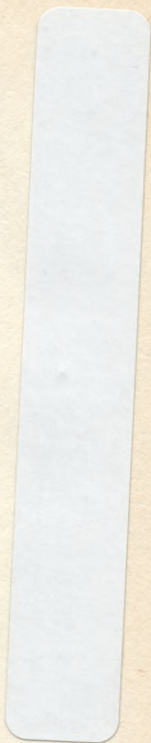

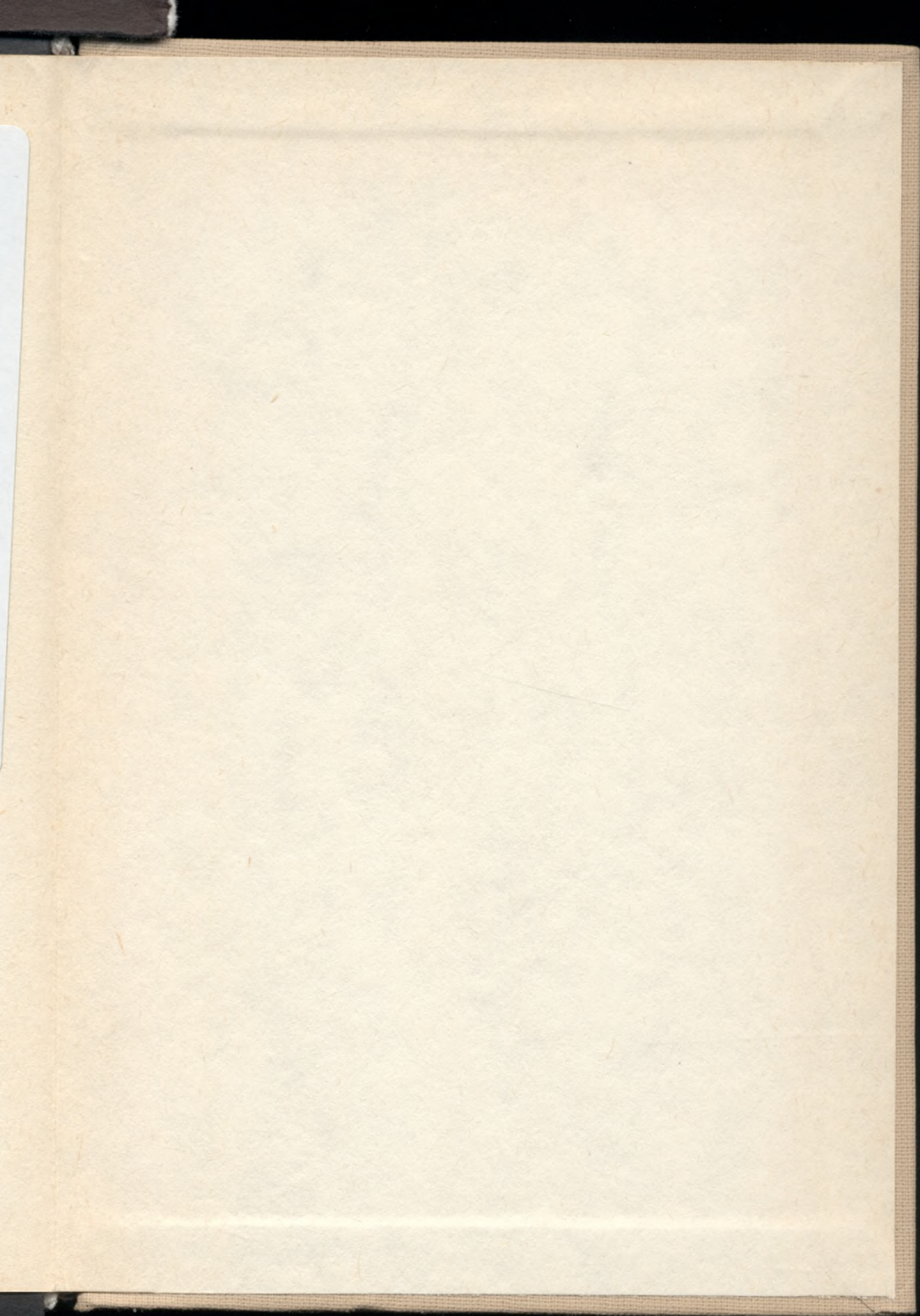

6162

62,—Ft

KERESZTURY DEZSŐ

„Csak hangköre más”